

**TESI DOCTORAL**  
dirigida per la  
**Dra. MARIA DOLORS GARCIA RAMON**  
Catedràtica d'anàlisi geogràfica regional

**L'IMAGINARI COLONIAL ESPANYOL DEL MARROC.  
GEOGRAFIA, GÈNERE I LITERATURA DE VIATGES  
(1859-1936)**

**ROSA CERAROLS RAMÍREZ**

Departament de Geografia  
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA  
23 d'abril de 2008



A les *cares* B





<b>1_Introducció</b>	17
1.1 Presentació	17
1.2 Objectius de la recerca, supòsits i preguntes d'investigació	20
1.3 Estructura de la Tesi	25

## BLOC 1

### CONCEPTES I CONTEXTUALITZACIÓ TEÒRIA METODOLOGIES I PRÀCTICA D'INVESTIGACIÓ

<b>2_Conceptes i teories: significacions geogràfiques i històriques de la literatura de viatges</b>	32
2.1 Viatge, literatura i geografia	32
2.1.1 El viatge: una experiència geogràfica genderitzada	32
2.1.1.1 La significació del viatge	32
2.1.1.2 La tradició: el viatge masculí i la històrica negació del viatge femení	34
2.1.2 Literatura de viatges: la narrativa de divulgació geogràfica	35
2.2 Els imaginaris geogràfics colonials i el viatge europeu a Orient	38
2.2.1 L' <i>Orientalism</i> , la invenció d'Orient	38
2.2.2 Les geografies imaginàries imperials i la invenció de l'Orient espanyol	40
2.3 Revisions crítiques: geografies postcoloniales, culturals i feministes	42
2.3.1 Geografies postcoloniales: la complicitat entre la geografia, el viatge i l'imperialisme	43
2.3.2 Geografies feministes: revisió de les aportacions viatgeres <i>genderitzades</i>	46
2.3.2.1 Donant visibilitat a les dones viatgeres	47
2.3.2.2 Referències teòriques: el <i>Gender and Colonial Space</i> de Sara Mills	49
2.3.2.3 Les contribucions feministes i l'enriquiment del discurs colonial	51
2.3.3 Geografies culturals: (re)consideració de la significació dels paisatges colonials	54
2.3.3.1 La recuperació de la visualitat	54
2.3.3.2 Imatgeria visual i geografies imaginàries: el cas de la fotografia	56
2.3.3.3 Significacions culturals dels paisatges	57
Referències bibliogràfiques	60

<b>3_Metodologies i la seva pràctica: la interpretació del significat discursiu de les representacions geogràfiques textuais i visuals</b>	73
3.1 Punts de partida: premisses teòriques d'una anàlisi discursiva feminista	73
3.1.1 Per què examinar representacions geogràfiques a través de l'anàlisi discursiu inspirat en els postulats teòrics de Foucault?	74
3.1.1.1 Supòsits del llegat teòric de Foucault	75
3.1.1.2 L'anàlisi del discurs foucaultí com a metodologia interpretativa del text i de la imatge	78

3.1.2 Per què adoptar una perspectiva interpretativa feminista?	79
3.1.2.1 Hipòtesi de lectura: llegir com a dona	80
3.1.2.2 Perquè el gènere també importa	82
3.2 La <i>Praxis</i>	83
3.2.1 Els meus antecedents: d'on vinc a on vaig	83
3.2.1.1 Temps: deu anys a la Universitat	83
3.2.1.2 Llocs: Departament de Geografia de la UAB, Grup d'Estudis de Geografia i Gènere i Institut d'Estudis Catalans	85
3.2.1.3 Individu: la meva recerca i posicionament	86
3.2.2 Estatges metodològics: passos seguits	88
3.2.2.1 Compilació de material d'investigació i per a la investigació	88
3.2.2.1.1 Tipologies de materials	89
3.2.2.1.1.1 Buidatge de les fonts primàries: els relats de viatge	89
3.2.2.1.1.2 Recerca de fonts secundàries: construint un context	90
3.2.2.1.2.3 Buidatge de fonts acadèmiques: teories i mètodes	91
3.2.2.1.2 Principals espais de consulta: fons i fonts	92
3.2.2.2 Maduració de la proposta de recerca	97
3.2.2.2.1 Acotació de fons i materials	98
3.2.2.2.2 Estudi i aproximació del context espacial i temporal	99
3.2.2.3 L'anàlisi del discurs com a tècnica interpretativa	100
3.2.3 La redacció i la reflexió crítica com a pràctica constitutiva de la recerca	102
Referències bibliogràfiques	104

## BLOC 2

### EMMARCANTE LA RECERCA ESPANYA VA DE VIATGE AL MARROC

<b>4_ Les relacions entre Espanya i Marroc (1859-1936) i la construcció d'un imaginari geogràfic <i>sui generis</i></b>	110
4.1 El repartiment de l'imperi marroquí	111
4.1.1 Imperialismes europeus al Magrib	111
4.1.2 Ingerència estrangera al Marroc i internacionalització de la "qüestió marroquina"	112
4.1.3 Magrib al-Aksa, protectorat francoespanyol (1912-1956)	114
4.2 Les concepcions espanyoles sobre el Marroc	117
4.2.1 Antecedents: el període precolonial	117
4.2.2 L'africanisme espanyol: marroquisme	120
4.2.2.1 Concepcions espanyoles del Marroc	122
4.3 El colonialisme espanyol i la reinvençió del Marroc	126
4.4.1 De la Guerra d'Àfrica al Protectorat (1860-1912)	126
4.4.2 El Protectorat espanyol al Marroc (1912-1936)	129
Referències bibliogràfiques	131

<b>5_La literatura de viatges sobre el Marroc: el cas espanyol (1859-1936)</b>	135
5.1 Viatges i literatura sobre el Marroc en el període d'estudi	135
5.1.1 La confecció d'un inventari	135
5.1.2 Característiques de la producció bibliogràfica de temàtica marroquina (1859-1936)	137
5.1.3 La narrativa viatgera espanyola sobre el Marroc	140
5.2 Procés de selecció dels relats	143
5.2.1 Criteris de selecció emprats per escollir les narratives	144
5.2.1.1 Premisses inicials	144
5.2.1.2 Representativitat de gènere	145
5.2.1.3 Representativitat cronològica	147
5.2.1.4 Representativitat geogràfica	149
5.2.1.5 Representativitat de tipologia de viatge i viatger/a	152
5.3 Els trenta relats	160
5.3.1 Quatre viatgeres	161
5.3.2 Vint-i-sis viatgers	163
5.3.3 Quadre resum de les trenta aportacions	166
Referències bibliogràfiques	170

### BLOC 3

#### GEOGRAFIES DE L'ALTERITAT GEOPOLÍTICA, PAISATGES COLONIALS, IMAGINARIS URBANS I LA PARTICULAR REPRESENTACIÓ DE LA DONA AL MARROC

	182
<b>6_Viatges i colonialisme al Marroc: la narració de la geopolítica itinerant</b>	182
6.1 Els recorreguts literaris: anàlisi dels itineraris geogràfics	182
6.1.1 Descripció dels recorreguts	187
6.1.2 Implicacions espacials del viatge al Marroc	193
6.2 " <i>España en Marruecos</i> ": plasmació del fet colonial al Marroc	198
6.2.1 El desplaçament com a font de coneixement geogràfic i geopolític	199
6.2.2 Narracions del procés colonial	204
6.2.2.1 Inexplorat i desconegut	205
6.2.2.2 Marroc esdevé una necessitat	207
6.2.2.3 El Marroc colonial o el problema marroquí	209
6.2.2.4 De l'eufòria a la tragèdia	212
6.3 Homes i dones davant el fet colonial	214
6.3.1 Vinculacions i posicionaments personals vers el colonialisme espanyol	214
6.3.2 Guerres al <i>binterland</i> de Melilla. Les aportacions de Boada i Colombine	217
6.3.3 Aportacions del darrer període d'anàlisi. Diversificació de viatges, mirades i opinions sobre el fet colonial	222
Referències bibliogràfiques	227

<b>7_Els desplaçaments i les seves narracions: els paisatges del Marroc</b>	229
7.1 Les geografies imaginàries d'Àfrica: l'arribada al Marroc	230
7.1.1 La partida: exposició d'allò buscat	230
7.1.1.1 Explorar per recrear la masculinitat i esperonar el colonialisme	230
7.1.1.2 Diferents contextos d'aproximació al Marroc desconegut	232
7.1.1.3 Es viatja per legitimar la intervenció colonial espanyola	234
7.1.1.4 També es viatja per apropar-se a l'Orient domèstic	236
7.1.2 Difusió d'allò trobat: les impressions de l'encontre amb Àfrica	238
7.1.2.1 Arribada: manifestacions de la diferència	238
7.1.2.2 Constatació: endarreriment i manca de civilització	239
7.1.2.3 Colonialisme espanyol: pros i contres	240
7.2 Els paisatges exòtics marroquins	242
7.2.1 Grans paisatges: divisant les muntanyes i el desert	243
7.2.1.1 La majestuositat dels Atlas	244
7.2.1.2 La immensitat del Sàhara	247
7.2.2 Els mercats: els paisatges socials <i>orientalitzats</i> del Marroc	252
7.2.2.1 El tipisme del marcat i la barreja de “razas y tipos”	253
7.2.2.2 Tot el Marroc està al mercat	255
7.2.3 L'exòtica urbanística oriental: l'omnipresència de les mesquites i la bellesa oculta de les llars benestants	263
7.2.3.1 Ciutat i religió: la majestuosa visibilitat de la confessió islàmica	264
7.2.3.1.1 La ciutat oriental esdevé una gran mesquita	264
7.2.3.1.2 La solemnitat del muetzí i l'impacte de la crida a l'oració	266
7.2.3.2 Ciutat endins: les belleses arquitectòniques ocultes dels musulmans	268
7.2.3.2.1 Les cases de les mil i una nits	268
7.2.3.2.2 Evocacions de l'Alhambra i de l'Al-Andalus	272
7.3 La creació de la “modernitat” espacial al Marroc: la nova manera europea de copsar el territori colonial	275
7.3.1 Ruralisme: paisatges inerts, territoris endarrerits	275
7.3.1.1 Paisatges i escenes rurals marroquines	275
7.3.1.2 Subdesenvolupament agrari	278
7.3.1.3 Habitacles rurals	281
7.3.2 Occident viatja i s'implanta a Orient	284
7.3.2.1 Canvis paisatgístics i acció colonial	285
7.3.2.2 Elements que occidentalitzen el territori marroquí: diferències entre Protectorats	287
7.4 Les recreacions literàries de la geografia de la guerra: paisatges victoriosos i derrotats	291
7.4.1 Entre Ceuta i Tetuan: la mítica geografia de la Guerra d'Àfrica (1859-60)	293
7.4.1.1 La pàtria es fa al Marroc. Primeres evocacions de la gloriosa guerra	293
7.4.1.2 Desplaçaments colonials i evocacions d'un panorama paisatgístic complex	298
7.4.1.3 La Guerra d'Àfrica i Tetuan	300
7.4.2 Rodalies de Melilla: escaramusses a les portes del Rif (1893-1926)	301
7.4.2.1 Els primers aldarulls explicats al peu del camp de batalla	301
7.4.2.2 Evocacions paisatgístiques de la geografia de la derrota: diferents visions	303
7.4.2.3 El fatídic 1921	306
Referències bibliogràfiques	308

<b>8_La ciutat: imaginaris urbans marroquins</b>	312
8.1 Tànger, la ciutat “internacional” del Marroc	312
8.2 Protectorat espanyol: el nou Al-Andalus	319
8.2.1 Tetuan, la moresca capital del Protectorat espanyol	319
8.2.2 Les noves promeses urbanes: Asilah, El-Araïch i El- Ksar-el-Kvir	329
8.2.2.1 Asilah	329
8.2.2.2 El-Araïch	333
8.2.2.3 Ksar-el-Kvir	336
8.2.3 Xauen, la ciutat santa del Protectorat	338
8.3 Protectorat francès: profunds contrastos entre l'avial interior i la costa europeïtzada	341
8.3.1 Fès i Meknès, les ciutats imperials de l'interior marroquí	341
8.3.1.1 Fès	341
8.3.1.2 Meknès	347
8.3.2 Rabat i Casablanca, pols de modernitat a la francesa	350
8.3.2.1 Rabat	350
8.3.2.2 Casablanca	356
8.3.3 Marràqueix, la ciutat africana vertadera	358
Referències bibliogràfiques	365
<b>9_La “dona” al Marroc: cosa oriental i raó d'intervenció colonial</b>	368
9.1 El món femení dels viatgers: aportacions masculines	369
9.1.1 Primeres impressions	369
9.1.1.1 Narracions d'allò vist: la paradoxa entre la visibilitat/invisibilitat de la dona a l'espai públic urbà	370
9.1.1.2 Divagacions d'allò no vist: l'aparició de l'entelèquia femenina	376
9.1.2 La construcció discursiva del gènere femení al Marroc	381
9.1.2.1 És Orient i són els seus homes els que infravaloren i esclavitzen el gènere femení	382
9.1.2.2 Sobre la reclusió i la quotidianitat de les dones marroquines	384
9.1.2.3 La religió: el problema i la solució?	385
9.1.2.4 Les dones també són instruments de plaer sexual	387
9.1.2.5 Els grans rèdits que suposa la comparativa entre les dones d'Occident i les d'Orient	388
9.1.2.6 La “cosificació” de la dona al Marroc	389
9.1.2.7 L'aparició d'alternatives per a la concepció de la dona al Marroc colonial	390
9.1.3 Les dones del Marroc. Principals distincions	393
9.1.3.1 Les jueves: rostres bells i pintoresc abillament	394
9.1.3.2 Les musulmanes benestants: de ciutat però al serrall	396
9.1.3.3 Les dones de camp: cara descoberta i esclaves del treball	401
9.1.3.4 Les dones de la nit oriental: la <i>performance</i> de les hurís	406
9.2 Les dones parles de les <i>altres</i> dones: aportacions femenines	412
9.2.1 Les dones de Colombine: gènere més enllà del camp de batalla	413
9.2.2 La frívola mirada turística de Carmen Jiménez de Noguera	417
9.2.3 La mirada feminista d'Aurora Bertrana	421
9.2.4 Les dones de Sáenz Alonso: una <i>classista</i> a la recerca de l'Orient perdut	429
Referències bibliogràfiques	434

## 10\_RESULTATS I CONCLUSIONS

10.1 Resultats d'investigació	439
10.1.1 Viatge i colonialisme al Marroc	439
10.1.1.1 Les particularitats històriques del context d'elaboració d'un imaginari geogràfic marroquí <i>sui generis</i> i la producció literària viatgera espanyola sobre el Marroc	439
El context històric	439
La producció literària	440
10.1.1.2 Els itineraris recorreguts i les aportacions geopolítiques del viatge colonial espanyol al Marroc	441
La transcripció literària damunt del mapa	442
El viatge com a fins de documentació geopolítica	443
10.1.2 Les implicacions de la trilogia viatge/colonialisme/gènere	444
10.1.2.1 La gendarització del viatge i els posicionaments davant el fet colonial	444
10.1.2.2 El gènere vers el gènere. Les visions de la dona al Marroc colonial	445
La presència femenina marroquina als relats viatgers	445
La representació de la dona al Marroc	446
Les dones al Marroc	447
10.1.3 La narració del viatge i les evocacions paisatgístiques del Marroc	448
10.1.3.1 La orientaltització del Marroc	448
La mirada orientalista	448
Els imaginaris preconcebuts del Marroc i els primers encontres amb Àfrica	449
Els paisatges exòtics marroquins	449
El doble raser de la modernització del Marroc	450
10.1.3.2 La literatura viatgera i els imaginaris urbans marroquins	451
10.1.4 La utilització de la literatura de viatges per a la indagació geogràfica	453
10.2 Conclusions generals	455

## Bibliografia general

## Annex

## ÍNDIX DE MAPES, TAULES, GRÀFICS I IMATGES

### CAPÍTOL 4

---

**Mapa 1.** *Zonas de Protectorado y posesiones de España en Marruecos y en el Sahara occidental* (Nogué et al., 1999)

**Mapa 2.** *África*, s. XVI. Martin Waldesemüller (1513)

**Mapa 3.** Mapa de delimitació de la zona d'influència espanyola al Marroc: 1902-1912 (Villalobos, 2004)

**Mapa 4.** *Imperio de Marruecos, 1860* (anònim, Biblioteca Nacional d'Espanya)

### CAPÍTOL 5

---

**Taula 1.** Representativitat d'aportacions en relació als períodes d'anàlisi establerts

**Taula 2.** Representativitat en relació a la procedència geogràfica dels viatgers/es

**Taula 3.** Representativitat de la llengua emprada en els relats i llocs de publicació

**Taula 4.** Representativitat de la llengua emprada en els relats

**Taula 5.** Representativitat dels llocs de publicació dels relats

**Taula 6.** Representativitat en relació a la tipologia de viatger/a

**Taula 7.** Representativitat de les edats dels viatgers/es en emprendre el viatge

**Taula 8.** Representativitat en relació a la tipologia de viatge

**Taula 9.** Representativitat en relació a les subtipologies de viatge turístic

**Taula 10.** Representativitat en relació a les subtipologies de viatge de divulgació

**Gràfic 1.** Representativitat de gènere en les aportacions literàries

**Gràfic 2.** Representativitat en relació als períodes cronològics establerts

**Gràfic 3.** Representativitat de les procedències geogràfiques dels viatgers/es

**Gràfic 4.** Representativitat de l'ús lingüístic dels relats

**Gràfic 5.** Representativitat en relació als llocs de publicació dels relats

**Gràfic 6.** Representativitat per tipologia de viatger/a

**Gràfic 7.** Representativitat de les edats en que realitzen els viatges

**Gràfic 8.** Representativitat per tipologia de viatge

**Gràfic 9.** Representativitat de les tipologies de viatge turístic

**Gràfic 10.** Representativitat de les tipologies de viatge de divulgació

### CAPÍTOL 6

---

**Taula 1.** Nombre de pàgines dels relats analitzats

**Taula 2.** Percentatge d'aportacions en relació a la mitjana de pàgines del total dels relats analitzats

**Taula 3.** Relació de viatgers/es analitzats i duració dels viatges

**Taula 4.** Relació d'entrades de viatgers/es a les ciutats de Tànger, Ceuta i Melilla

**Gràfic 1.** Relació de pàgines dels relats analitzats

**Gràfic 2.** Quadre de la durada temporal del viatges analitzats

**Mapa 1.** Mapa itinerari del viatge de Fernando Amor l'any 1859

**Mapa 2.** Mapa itinerari del viatge d'Antonio Pareja l'any 1868

**Mapa 3.** Mapa itinerari dels viatges de Josep Boada entre els anys 1889 i 1893

**Mapa 4.** Mapa de Juan Dantín (1914) inclòs en el seu relat.

**Mapa 5.** Mapa itinerari del viatge de Daniel Martínez Ferrando l'any 1928

**Mapa 6.** Mapa itinerari del viatge de Carmen Jiménez de Noguera l'any 1933

**Mapa 7.** Mapa percentual d'arribades a Tànger, Ceuta i Melilla fins a l'any 1912

**Mapa 8.** Mapa percentual d'arribades a Tànger, Ceuta i Melilla a partir de l'any 1912

**Mapa 9.** Mapa d'esquematzació de les principals rutes realitzades pels viatgers/es analitzats

**Mapa 10.** Mapa de les localitats marroquines més visitades

## CAPÍTOL 7

---

**Imatge 1.** *L'alcassaba de Ourzazate* (Bertrana, 1936)

**Imatge 2.** *Portes d'un castell alarb* (Bertrana, 1936)

**Imatge 3.** *Kasba de Tarudant* (Gatell, 1879)

**Imatge 4.** *Zoco de Tànger* (Jiménez de Noguera, 1933)

**Imatge 5.** *Antic mercat d'esclaus de Marràqueix* (Bertrana, 1936)

**Imatge 6.** *Tipos judíos* (Prats, 1915)

**Imatge 7.** *Un captaire* (Bertrana, 1936)

**Imatge 8.** *Oficiales del Tabor de Policía de Tetuán* (Montero, 1913)

**Imatge 9.** *Escena del mercat de Marràqueix* (Bertrana, 1936)

**Imatge 10.** *Escena del mercat de Marràqueix* (Bertrana, 1936)

**Imatge 11.** *Interior de una mesquita* (Bertrana, 1936)

**Imatge 12.** *El autor y sus amigos en el patio de Ahmed-ben-Mohamed-Torres* (Escamilla, 1927)

**Imatge 13.** *Palacio del Bajá de Tetuán* (Pareja, 1908)

**Imatge 14.** *Interior d'un palau de Marràqueix* (Bertrana, 1936)

**Imatge 15.** *El venerable moro Lebadi rodeado de amigos en el hermoso patio de su casa de Tetuán* (Eguilaz, 1912)

**Imatge 16.** *La arquitectura frágil y seductora de sus palacios atestigua la tradición árabe-española* (Escamilla, 1927)

**Imatge 17.** *En la orilla del río* (Prats, 1915)

**Imatge 18.** *Vadeando el Uad el Hasef. El nómada, sobre su yegua, tratando de meterse en el agua* (Cabrera, 1924)

**Imatge 19.** *En la sierra de Kbdana. Como en los tiempos bíblicos, hombres y ganados se congregan alrededor de un pozo* (Cabrera, 1924)

**Imatge 20.** *Curso del río Muluya donde se proyecta construir la presa de embalse con capacidad para mil millonones de metros cúbicos* (Otero, 1930)

**Imatge 21.** *Una jaima de los Ulad Settut. Ante la puerta, ensillado, el caballo del cabeza de familia* (Cabrera, 1924)



- Imatge 22.** *Exterior de una casa rifeña* (Cabrera, 1924)  
**Imatge 23.** *Patio de la casa de los Bu Mohamedi* (Cabrera, 1924)  
**Imatge 24.** *Cruzando la llanura de Arkemán. De derecha a izquierda: el autor, Rabab Bu Mohamedi y el festivo Abd-es-Selám. Al fondo, la sierra de Kebdana* (Cabrera, 1924)  
**Imatge 25.** *Ferrocarril que transporta la piedra de las carreteras de Benzú a las obras del puerto de Ceuta* (Dantín, 1914)  
**Imatge 26.** *En todas las carretera de la zona se hallan estas casitas que son refugios* (Otero, 1930)  
**Imatge 27.** *El Serrallo, boy fuerte español* (Pareja, 1908)

- Mapa 1.** Zona occidental. Localització de *Uad Ras* (Villalobos, 2004)  
**Mapa 2.** Croquis de la ruta prototip portada a terme per l'expedició científica de 1913 (Dantín, 1914)  
**Mapa 3.** Rodalies de Melilla. Localització del *Barranco del Lobo* (Villalobos, 2004)  
**Mapa 4.** Zona occidental. Localització del *Monte Arruit, Annual* i trajectòria de la derrota militar espanyola de l'any 1921 (Villalobos, 2004)

## CAPÍTOL 8

---

- Imatge 1.** *Minarete de la mezquita de Tánger* (Eguilaz, 1912)  
**Imatge 2.** *Murallas de mar, con los antiguos cañones de la artillería marroquí* (Eguilaz, 1912)  
**Imatge 3.** *La ojiva del zoco grande de Tánger es cual un ojo guiñador que atisba* (Escamilla, 1927)  
**Imatge 4.** *Entrada al barrio moro* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 5.** *Vista general de Tetuán* (Boada, 1895)  
**Imatge 6.** *Plaza de España – Palacio del Jalifa* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 7.** *Edificio de la Inspección de Intervenciones en Tetuan* (Otero, 1930)  
**Imatge 8.** *Un paisaje de Arcila* (Dantín, 1914)  
**Imatge 9.** *Arcila: una de les entrades* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 10.** *Barriada de casas baratas en Arcila* (Otero, 1930)  
**Imatge 11.** *Una calle nueva de Larache* (Dantín, 1914)  
**Imatge 12.** *El muelle de Larache* (Cabrera, 1924)  
**Imatge 13.** *El hermoso puente de Alfonso XIII sobre el Lucus, en Larache, construido por el Protectorado Español* (Otero, 1930)  
**Imatge 14.** *Puente entre Larache y Alcazarquivir* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 15.** *Alcassaba de Xauen* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 16.** *Una calle de Fez* (Boada, 1895)  
**Imatge 17.** *Fes: una de les entrades de la ciutat* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 18.** *Fes: puerta de Bu-Yelud* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 19.** *Una puerta de Mequinez* (Pareja, 1908)  
**Imatge 20.** *Mequinez. Puerta de Muley Ismail* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 21.** *Meknès: el palau del Mulei Ismael* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 22.** *Rabat. Una calle* (Boada, 1895)  
**Imatge 23.** *Rabat vist des del jardí de les Udaïes* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 24.** *Torre de Hassan en Rabat* (Gatell, 1879)  
**Imatge 25.** *Rabat. Torre de Hassan* (Boada, 1895)  
**Imatge 26.** *Torre Haasan de Rabat* (Bertrana, 1936)

- Imatge 27.** *Rabat: un carreró moresc de la Medina* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 28.** *Marràqueix: les muralles* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 29.** *Marràqueix: jardí del Soldà* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 30.** *La Kotubia* (Gatell, 1879)  
**Imatge 31.** *La Kotubia* (Boada, 1895)  
**Imatge 32.** *Marrakech – La Kotubia* (Jiménez de Noguera, 1933)

## CAPÍTOL 9

---

- Imatge 1.** *Mujeres moras vestidas en traje de calle* (Prats, 1915)  
**Imatge 2.** *Tetuán. Zoco del Azabab (véanse campesinas con sus sombreros enormes)* (Ecamilla, 1927)  
**Imatge 3.** *Plano del campamento moro* (Gatell, 1879)  
**Imatge 4.** *Tatuaje de una mora* (Boada, 1895)  
**Imatge 5.** *Jóvenes hebreas* (Montero, 1913)  
**Imatge 6.** *En la huerta* (Montero, 1913)  
**Imatge 7.** *En el barén* (Montero, 1913)  
**Imatge 8.** *Kabileña perteneciente á familia acomodada* (Eguilaz, 1912)  
**Imatge 9.** *Tipos de mujeres cabileñas* (Eguilaz, 1912)  
**Imatge 10.** *Grupos de moras acarreando leña* (Dantín, 1914)  
**Imatge 11.** *Grupo de moras acarreando leña* (Eguilaz, 1912)  
**Imatge 12.** *Larache* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 13.** *Xauen – Ben Karrich* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 14.** *Rabat – Palacio del Sultán* (Jiménez de Noguera, 1933)  
**Imatge 15.** *Marraqueix: Mercat de llana* (Bertrana, 1936)  
**Imatge 16.** *Marraqueix: el mercat* (Bertrana, 1936)





**L'IMAGINARI COLONIAL ESPANYOL DEL  
MARROC**

**GEOGRAFIA, GÈNERE I LITERATURA DE VIATGES  
(1859-1936)**



## 1\_ Introducció

*“El hecho de que durante siglos Europa enviase al encuentro de los Otros —y por añadidura, nada menos que al primer encuentro- a sus representantes más abyectos proyectaría una triste sombra de nuestras relaciones mutuas, formaría nuestras —trilladas- opiniones acerca de los Otro, fijaría en nuestras mentes estereotipos, prejuicios y fobias que, bajo una forma u otra, ni siquiera hoy se han dejado de manifestar.*

*Esto lo compruebo cada vez que oigo en boca de personas en principio serias y razonables frases como, por ejemplo, que la única salida para África sería su recolonización”*

Kapuscinski, 2007: 41

[Encuentro con el Otro]

### 1.1 Presentació

*La terra és plana, ho sap tothom...*

Aquesta tesi doctoral que teniu a les vostres mans, com totes les tesis, té la seva pròpia història. En aquest cas, desenvolupa una investigació de caire històric i recull i fa públiques unes aportacions intel·lectuals que han de contribuir a fer de la geografia, una disciplina que més enllà de projectar-se en un futur competitiu i especialitzat (això vol dir, ser econòmicament rentable), també tingui present què és, d'on ve i com s'ha construït. En aquest sentit, aquesta recerca va de viatge i (re)visita i reflexiona sobre la pròpia Geografia.

El viatge, entès com una pràctica geogràfica, és la idea que dona sentit i justifica aquesta investigació. Des d'aquest punt de vista, podem extrapolar que la geografia és viatge. De fet, no es concep el viatge sense geografia com tampoc existeix o ha existit la geografia sense viatges. A més, tradicionalment, el viatge, com a experiència geogràfica, ha estat sempre narrat, convertint-se tot sovint en un llibre documental biogràfic i geogràfic. D'aquesta manera, aquest conjunt de narracions, que podem anomenar relats de viatges, ens inviten a conèixer (noves) geografies a través de la seva lectura i, per tant, a fer geografia. Al mateix temps, durant el procés de plasmació textual, el viatge i la seva geografia s'acaba dotant de qualitats i característiques literàries. Encadenant, doncs, tota aquesta seqüència d'idees, que vinculen viatge, geografia i literatura, acabem topant amb una de les incògnites que planteja aquesta recerca i que fa referència a com l'essència del viatge i de la literatura viatgera es pot transformar en una pràctica de representació geogràfica. Essent així, ja tenim introduïts els elements bàsics que configuren aquesta investigació i que conjuminen en l'anàlisi de la literatura viatgera com un objecte de representació geogràfica, o més concretament, d'una pràctica de creació d'unes geografies imaginàries o imaginatives.

Però, de quan? I, d'on? Cada viatge, certament, queda vinculat (també la seva narrativa) al seu temps i a uns territoris determinats. Tractar la temàtica viatgera suposa haver de prendre en consideració la triangulació espaciotemporal del viatge. És a dir: qui, des de quin indret ha anat a on; quan i durant quant temps (també es pot preguntar per què?). En aquest sentit, en aquesta investigació s'ha cregut oportú (re)viatjar al passat amb l'objectiu d'entendre millor el present. Al mateix temps, s'ha considerat idoni treballar amb viatges i literatura viatgera espanyola, la qual, per ser la d'aquí, pot donar-nos noves interpretacions sobre la nostra pròpia història i geografia. De fet, la literatura espanyola gaudeix d'una llarga

trajectòria viatgera estretament relacionada amb els processos imperials d'expansió territorial. Essent així i replantejant-nos -com una incògnita més de la recerca- les vinculacions existents entre l'*anar* de viatge i la pràctica colonial, s'ha optat per analitzar en profunditat les narracions dels viatges espanyols al Marroc durant el període colonial, específicament entre la que es va anomenar la Guerra d'Àfrica (1859) i l'alçament franquista (1936) que, recordem-ho, fou gestat en territori marroquí.

Per últim, aquest viatge personal (diguem-li tesi) s'inicià formalment a la tardor de l'any 2003. Prèviament però, ja havia estat estimulat gràcies a les inquietuds d'unes geògrafes i geògrafs de diferents universitats catalanes que estaven treballant en aquesta línia de recerca. De fet, va ser per un treball que vaig fer l'últim any de carrera que, la que avui és la meva directora de recerca pensà que hi podia col·laborar i participar-hi. Així doncs, aquest heterogeni equip (del qual vaig començar a formar-hi part) portava a terme una investigació geogràfica sobre les petjades viatgeres catalanes a l'Àfrica sota els auspicis de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquest grup d'acadèmics, per tant, m'obriren les portes i els ulls vers aquest tipus de recerca que relaciona la pràctica viatgera amb les seves implicacions territorials i geogràfiques en el context colonial. Remuntant-nos de nou al principi d'aquest viatge, he de mencionar també la fortuna d'haver estat becada per seguir formant-me i portar a terme la investigació que aquí presento. Així, a la tardor de l'any 2003 vaig començar a cursar els estudis de Doctorat alhora que se m'atorgà la beca ADQUA del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i també començava a formar part del Grup d'Estudis de Geografia i Gènere del mateix departament. A la primavera següent, em van concedir la beca FI de la Generalitat de Catalunya, d'una durada de quatre anys. Seguint els passos que manen aquest tipus de convocatòries, el setembre de l'any 2005 vaig presentar el treball de recerca del Tercer Cicle titulat *Orientalisme, viatges i gènere: una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats de viatge escrits per homes*. Des de llavors, he seguit aprofundint en la temàtica fins arribar aquí, al moment de presentar-vos la Tesi Doctoral.

*Però a la plana hi ha rieres, codinetes i turons...*

La literatura viatgera normalment s'ha relacionat amb la fruïció lectora, amb la identificació de qui ho explica i amb l'emoció (quasi sempre positiva) de divagar per altres contrades geogràfiques. Actes, tots ells, que alimenten la imaginació i també les geografies imaginàries, però que mai s'ha qüestionat d'una forma crítica. El geògraf Yi-Fu Tuan creu que la imaginació és la força que inspira la cultura, i en aquest sentit, considera que "la imaginación está constantemente en acción, encantando y reencantando al mundo, de lo cual uno de los ejemplos más destacados es la transformación de la Tierra en paisaje" (Tuan, 2003: 10). Aquesta idea il·lustra a la perfecció una de les característiques fonamentals de la literatura viatgera: la narració de l'alteritat a través dels seus paisatges. Tanmateix, però, i tal i com es constata en aquesta investigació, la *imaginació*, com a motor constructiu de la cultura en general i del coneixement geogràfic en particular, no sempre ha estat constructiva ni lliure de prejudicis. Més aviat, ha pogut arribar a ser molt "destructiva" si considerem algunes de les seves implicacions territorials i conceptuals en relació a allò que no és "nosaltres". Des d'aquest punt de vista, en les pàgines que segueixen, les narratives viatgeres han perdut la seva innocència i s'han acabat convertint en un instrument demagògic i legitimador del colonialisme a l'Àfrica així com una font de coneixement geogràfic fortament condicionat per unes concepcions eurocèntriques i genderitzades del món.



Al mateix temps, l'existència d'una distància temporal entre avui i el període d'anàlisi suposa un privilegi enorme a l'hora de (re)viatjar retrospectivament i realitzar-ne una reinterpretació contextualitzada. Essent així, i servint-me d'un enfocament crític inspirat en les teories postcoloniales i feministes, he portat a terme una revisió culturalista de les "aportacions geogràfiques" de la literatura viatgera en un àmbit colonial concret i determinat. L'objectiu principal ha estat en tot moment, descolonitzar i (de)construir la producció cultural i geogràfica que es generà (i es "naturalitzà") i recalcar la seva estreta vinculació amb l'hegemonia (masculina) imperial i europeista de l'època. A la vegada, aquesta (re)lectura crítica encara esdevé més colpidora quan es fa des de la perspectiva del gènere. Deixeu-me aclarir que en aquesta investigació jo no diferencio entre la perspectiva feminista i/o de gènere. En aquesta presentació, el gènere inclou tant homes com dones allhora que el meu posicionament és clarament coincident amb els postulats feministes pel què fa a la necessitat de recordar i demostrar que el coneixement s'ha construït de forma genderitzada. En aquest sentit, un altre dels objectius d'aquesta recerca és denunciar els efectes i les implicacions que ha tingut una llarga tradició històrica que ha infravalorat la dona i tot allò femení. Així doncs, a la crítica postcolonial, que evidencia la complicitat entre la geografia i l'imperialisme, se li afegeix la que constata, des d'una perspectiva de gènere, la construcció d'uns coneixements geogràfics androcèntrics.

En la construcció d'aquestes geografies imaginàries, a través de la narrativa viatgera, hi ha tingut un paper molt important el text, però també les imatges que l'acompanyen. Hem de pensar que, no en va, s'hi incorporaven. De fet, tal i com demostren els estudis culturals fets en el sí de la disciplina, la constitució del coneixement geogràfic s'ha basat principalment en el reconeixement d'allò visual. Des d'aquest punt de vista, la incorporació de la imatgeria en l'anàlisi del discurs geogràfic emanat per la literatura viatgera, cal considerar-la com una pràctica metodològica útil i enriquidora per a la interpretació crítica de la significació de les representacions geogràfiques. Prenent en consideració aquesta premissa, aquesta investigació ha tractat indistintament el *text* i les *imatges* incloses en les narratives escollides. Essent així, també he d'aclarir que la qualitat de les imatges que hi apareixen no sempre ha estat la desitjada: s'ha treballat a partir de reproduccions de llibres antics que no sempre han estat ben conservats. D'altra banda, també he d'aclarir que l'anàlisi que aquí es presenta és merament interpretativa. En conseqüència, doncs, és subjectiva i pot ser discutida. Essent així, reconec ara i aquí, les meves pròpies limitacions interpretatives així com els possibles efectes/defectes fruit del propi procés d'aprenentatge i del condicionant temporal per a realitzar i concloure aquesta reinterpretació personal del passat. Permeteu-me, per tant, que us faci saber que aquesta tesi doctoral és, per ella mateixa, una geografia imaginativa.

Essent així, només em falta afegir que anant de viatge al Marroc vuitcentista i pel territori que acabà essent un doble protectorat francoespanyol (1912-1956), no hi he trobat ni el que jo buscava ni una dosis significativa d'exotisme creatiu i dialogant. Hi he descobert una *imatge mirall* de l'Espanya de l'època amb un gran complex d'inferioritat (encara que intentés demostrar el contrari) en relació a les altres potències europees del període, molt especialment de la francesa. Al mateix temps, i aprofundint-hi més, també hi he detectat uns imaginaris geogràfics fortament genderitzats i condicionats per uns estereotips heretats segles enrere que s'imbricaren amb unes renovades ànsies colonials que no anaven en consonància amb la realitat del país. Com a resultat, s'acabaren plasmant unes geografies molt *sui generis* on prengué un gran protagonisme la constel·lació geogràfica del conflicte colonial i la guerra. El viatge espanyol al Marroc, per tant, plasma el procés de militarització

de l'àrea i la creació d'un context espacial molt particular, on cal ubicar-hi també, la gènesi de la nostra cruenta Guerra civil.

## 1.2 Objectiu de la recerca, supòsits i preguntes d'investigació

Tot i que els propòsits principals d'aquesta investigació ja s'han anat esbossant sintèticament en la presentació que precedeix aquest apartat, cal deixar constància aquí que l'objectiu principal d'aquesta Tesi Doctoral és **aprofundir i avaluar des d'un enfocament crític i de gènere, les aportacions geogràfiques sobre el Marroc colonial que emanen de la literatura viatgera espanyola**, entre l'enfrontament hispanomarroquí de l'any 1859 (al Marroc) i l'any 1936, inici de la Guerra Civil, data que marcà un abans i un després a la història d'Espanya.

La formulació d'aquest objectiu de recerca planteja reptes teòrics i metodològics en relació a l'objecte d'estudi. En aquest cas, sobre com i de quina manera es pot abordar, des de l'acadèmia, les aportacions geogràfiques que pot oferir la literatura de viatges. D'altra banda, des del punt de vista d'un estudi de cas concret (una investigació en profunditat), també apareixen unes incògnites que aquesta recerca pretén revelar. Aquestes fan referència a les *significacions* de les representacions geogràfiques espanyoles del Marroc colonial provinents de la pràctica viatgera.

A partir d'aquest objectiu principal, plantejo quatre grans supòsits que es desglossen i incorporen diferents preguntes d'investigació. El primer de tots fa referència a les relacions existents entre el viatge al Marroc i els interessos colonials espanyols dipositats en aquest territori. El segon, vol aprofundir en les significacions del trinomi que inclou viatge, gènere i colonialisme. En tercer supòsit tracta específicament l'*Orientalisme* espanyol i la creació d'unes geografies imaginàries i, per últim, el quart, es planteja la utilitat/viabilitat de la literatura de viatges com a font primària per a la indagació geogràfica.

### Supòsit 1: vinculacions entre el viatge al Marroc i el colonialisme espanyol

**(A)** Espanya comença a reformular el seu imaginari geogràfic vers el Marroc quan aquest es transforma en la clau que ha d'obrir les portes a un suposat "*porvenir de España*". Des de mitjans del segle XIX, un dels exemples que millor il·lustra aquest procés de canvi és l'aparició d'un corpus de publicacions que hi fan referència, on destaca el protagonisme que prenen les aportacions de la literatura de viatges. Així, el viatge espanyol al Marroc augmenta a partir de la Guerra d'Àfrica (1859), motivat per la geopolítica imperial de l'època i pels canvis de la política exterior espanyola en relació a Àfrica. Al mateix temps, el viatge al Marroc queda estretament relacionat amb la creació d'uns interessos colonials *in situ* i vinculat amb els anhels d'expansió territorial. En conseqüència, tant les característiques dels viatges com les aportacions de les seves narratives difonen la complexitat existent entre el viatge, l'imperialisme i la producció de coneixement geogràfic.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. És cert que la Guerra d'Àfrica va marcar un punt d'inflexió en les relacions hispanomarroquines i que, en conseqüència, augmentaren els viatges espanyols al Marroc?
- II. Quin tipus de viatges es van portar a terme al Marroc? Quines característiques prenen aquests viatges?
- III. Quina evolució presenten en relació al període d'anàlisi? Apareixen canvis significatius en els viatges?
- IV. Quins territoris es recorren? Quins itineraris dibuixen els viatges damunt del mapa marroquí? Quines són les implicacions geogràfiques dels viatges espanyols al Marroc?

**(B)** El Marroc, des de finals del segle XIX i de forma inversament proporcional a l'augment de la penetració colonial europea damunt del seu territori, va anar perdent la seva sobirania real fins al punt que s'acabà convertint en un doble protectorat hispanomarroquí (1912-1956). Des d'aquest punt de vista, els viatges i les narracions viatgeres ubicades en els diferents períodes de l'eix temporal d'anàlisi eren un mitjà accessible i amè de difusió geopolítica que deixaven constància dels canvis ocorreguts en territori marroquí alhora que documentaven en primera persona el propi procés colonial. Els viatgers espanyols, però, possiblement tendrien a defensar i divulgar unes geografies propícies i concordants amb als interessos colonials nacionals dipositats al Marroc.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. Les narratives viatgeres espanyoles sobre el Marroc fan referència a les qüestions colonials i a la geopolítica del moment que porten a terme el viatge?
- II. Si apareixen opinions o referències a aquesta temàtica en les narratives, quins posicionaments recullen?
- III. S'observen canvis o modificacions en l'eix temporal en relació al colonialisme i a la pràctica colonial espanyola al Marroc?
- IV. Quins efectes tenen aquestes opinions en relació a la percepció i a la divulgació de la geografia marroquí?

## **Supòsit 2: sobre el trinomi viatge/colonialisme/gènere**

**(A)** La pràctica i la escriptura del viatge en el context imperial ha estat una activitat majoritàriament portada a terme per homes i de reconeixement exclusivament masculí. Tanmateix, la dona també ha viatjat, encara que ho hagi fet més tard i menys vinculada amb l'oficialitat colonial. En aquest sentit, la crítica feminista les ha recuperat de l'oblit i revalorat

les seves contribucions narratives malgrat el tradicional menyspreu i el limitat reconeixement. Pel cas espanyol, amb uns patrons socials i culturals considerablement masculistes, la desproporció entre viatgers i viatgeres encara ha de ser més accentuada. En considerar aquesta observació des d'una perspectiva del gènere, podem sostenir que el viatge i la literatura de viatges en relació al Marroc és clarament androcèntrica. En conseqüència, aquest predomini masculí ha de tenir unes implicacions clares en la construcció del coneixement geogràfic del territori marroquí i també en la identificació tradicional que el viatjar és cosa d'homes.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. Existeix equitat de gènere en la pràctica viatgera espanyola al Marroc durant el període d'anàlisi?
- II. Quan apareixen les aportacions femenines? Com es distribueixen en l'eix temporal?
- III. Les aportacions masculines i femenines presenten diferències destacables en relació als objectius, motius i realització del viatge?
- IV. Apareixen diferències en la vinculació del viatge i el fet colonial entre les aportacions de les dones i dels homes?

**(B)** Si bé les contribucions feministes que han tractat les narratives viatgeres escrites per dones han aportat complexitat i enriquit de forma crítica la formació del discurs colonial en termes d'ambivalència i aproximacions alternatives als espais colonials, també ha de ser cert que l'anàlisi dels relats masculins des d'una perspectiva feminista també pot qüestionar, matisar i replantejar la formulació del discurs colonial hegemònic masculí. Així, si s'analitza tota narrativa viatgera des de la perspectiva de gènere podrem reconèixer i afirmar que els relats de viatge, com el propi viatge, són i estan genderitzats. En aquest sentit, el viatge i la narrativa, són una pràctica i un producte de divulgació de geografies genderitzades.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. Es pot demostrar que les narratives de viatge són un producte de difusió d'uns coneixements genderitzats? És cert que de la mateixa manera que les narratives femenines són genderitzades també ho són les masculines?
- II. Què suposa a nivell interpretatiu abordar les narratives viatgeres masculines des d'un enfocament feminista?
- III. El discurs masculí incorporat en la literatura de viatges és un discurs homogeni o presenta divergències en relació als posicionaments personals, l'edat, la classe social, el lloc de procedència o el moment de portar a terme el viatge?
- IV. Com es configura el discurs femení en el context colonial?

(C) La representació de la dona al Marroc es converteix en l'exemple més clar i recurrent per fer aflorar l'alteritat cultural i distingir entre un Occident superior i civilitzat i un Orient, que contràriament *ha de ser inferior i incivilitzat*. La imatge de la dona marroquí, que es construeix de forma oposada a la dona espanyola/europea/cristiana quedarà associada majoritàriament a “la dona musulmana”, la qual a través de la conjuminació del desconeixement i la inventiva (masculina) es convertirà en la justificació més demagògica per legitimar el colonialisme espanyol al Marroc. Mitjançant la incorporació d'allò femení a les contribucions narratives que fan referència al Marroc, aflora de forma màxima l'alteritat, especialment eurocèntrica, imperialista i masculista. L'aproximació en clau de gènere a aquestes interpretacions ens ha de permetre esbrinar com els homes i les dones tingueren una experiència diferent (o no) en relació a l'entorn femení del Marroc.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. Com aborden la temàtica femenina marroquina els homes i les dones? Apareixen diferències en les seves aportacions? I similituds?
- II. Com es construeix la representació de la dona al Marroc? Quins elements ideològics i culturals apareixen?
- III. La representació de la dona esdevé un estereotip justificatiu de la intervenció colonial espanyola en el territori marroquí?
- IV. Canvia la percepció de la dona al Marroc en les diferents aportacions viatgeres de l'eix temporal?

### **Supòsit 3: l'*Orientalisme* espanyol i les seves geografies imaginàries**

(A) Una de les conseqüències més geogràfiques de l'africanisme espanyol i de les aportacions de la literatura viatgera ha estat l'*orientalització* del Marroc, una estratègia “cultural” molt rentable per camuflar a través d'un tast de l'elixir exòtic, unes tàctiques imperialistes de dominació i control territorial. La invenció de l'Orient a Espanya però, s'ubicà geogràficament al sud i concretament al Marroc. A més, l'orientalisme espanyol presentà unes particularitats úniques en relació als orientalismes hegemònics de l'època, degut principalment a la proximitat geogràfica amb l'*altre* territori, al llegat històric compartit, a unes polítiques colonials molt limitades i altament (per no dir exclusivament) militaritzades i a un predomini de la presència masculina. En conseqüència, el viatge al Marroc i l'orientalisme espanyol van ser molt més utilitaris (enfocats clarament a les justificacions colonialistes) i no tan divagadors.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. De quina manera es porta a terme l'*orientalització* del territori marroquí?
- II. Què predomina més en les narratives viatgeres, la utilitat del viatge o la divagació en relació a les experiències d'altres territoris?

- III. Apareixen reflexions o consideracions en relació a la proximitat geogràfica entre Espanya i el Marroc? Què manifesten?
- IV. Apareixen referències al passat compartit quan es viatja al Marroc? Quines representacions geogràfiques apareixen? Amb quines implicacions ideològiques?

**(B)** Una de les característiques de la literatura de viatges és la narració personal d'experiències i desplaçaments que tot sovint apareixen als llibres a través d'evocacions paisatgístiques, textuals i visuals. El viatger espanyol, amb uns ideals a cavall entre la modernitat i els records del llegat històric, recalcarà de forma especial en les descripcions paisatgístiques urbanes i en les conseqüències de les implicacions colonials en el territori marroquí. Al mateix temps farà aflorar la paradoxa existent en la concepció moderna del paisatge i que fa referència a la compaginació necessària entre les evocacions exòtiques (d'allò diferent) amb les contribucions pragmàtiques que destaquen l'endarreriment dels paisatges marroquins. A través d'una anàlisi acurada de les significacions dels paisatges incorporats en les narratives viatgeres podem esbrinar el procés individual i col·lectiu que interacciona en la construcció d'unes geografies imaginàries en relació al Marroc.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. Predominen les descripcions paisatgístiques urbanes? Quines ciutats es narren i com queden descrites? Apareixen aportacions coincidents entre les diferents narratives?
- II. Les descripcions paisatgístiques deixen constància de la idea de canvi en el territori fruit d'un augment de la presència europea damunt del territori marroquí? En quins elements recalquen?
- III. Com es formula l'endarreriment dels paisatges marroquins? Amb quins criteris? Les aportacions en relació a aquesta temàtica són coincidents al llarg del període d'anàlisi?
- IV. Apareixen recreacions literàries de la geografia de l'enfrontament bèl·lic hispanomarroquí? Com queda formulat?

#### **Supòsit 4: la utilització de la literatura viatgera per a la indagació geogràfica**

En el seu conjunt i malgrat les seves particularitats, la literatura de viatges cal concebre-la com una font documental de coneixement geogràfic. Determinades investigacions geogràfiques o la disciplina geogràfica en termes més generals, es poden veure enriquides si incorporen la literatura de viatges com a font primària d'investigació. En aquest sentit, no només el text, sinó també la imatgeria inclosa als relats, aporten *coneixement geogràfic*. Tanmateix, per aconseguir bons resultats és necessària una interpretació fonamentada i conscient de la intertextualitat existent entre text/imatge i entre aquesta tipologia de

documents i el context històric de producció/difusió/recepció. Al mateix temps, per fer aflorar les significacions més reveladores d'aquest tipus de literatura en el context imperial (amb una vinculació clara entre poder i coneixement) és necessària portar a terme una anàlisi discursiva crítica.

Aquest supòsit s'acompanya de les següents preguntes d'investigació:

- I. Què aporta a la Geografia l'anàlisi de la literatura viatgera?
- II. Quina és la diferència entre l'anàlisi d'una narrativa o la consideració d'un conjunt de narratives?
- III. Malgrat que es pugui considerar que la visualitat és imprescindible en la configuració del coneixement geogràfic, la seva anàlisi crítica que aporta a la Geografia?
- IV. Què aporta d'interès l'anàlisi discursiva a la disciplina geogràfica? Quins problemes presenta?

### 1.3 Estructura de la Tesi

Aquesta Tesi Doctoral conté deu capítols, l'annex i la bibliografia general. A la vegada, aquests deu capítols s'estructuren en tres blocs temàtics que tenen la voluntat de presentar de forma clara les diferents parts que componen aquesta recerca més enllà de les esperades conclusions. Així, primer de tot, s'introdueix la tesi: em presento, enuncio els objectius, els supòsits, les preguntes d'investigació i la temàtica concreta de recerca. En aquest primer capítol, també detallo com queda estructurada el conjunt de la tesi que es presenta.

El primer bloc, titulat *Conceptes i contextualització teòrica. Metodologies i pràctica d'investigació*, recull la contextualització teòrica (capítol 2) i descriu la pràctica investigadora (capítol 3). En aquesta secció es conjumina la presentació dels conceptes i els principis teòrics que han sustentat aquesta investigació amb les premisses teòriques que han condicionat l'elecció dels mètodes d'anàlisi i amb el què ha estat, pròpiament dit, la pràctica metodològica. Intento explicar, per tant, en què ha consistit aquesta recerca i com l'he portat a terme.

El capítol teòric queda organitzat en tres apartats que introdueixen els conceptes i les idees més rellevants que he emprat per desenvolupar l'anàlisi crítica que defenso. Així, primer de tot s'introdueixen les interpretacions sobre el viatge i la seva narració en relació a la producció de coneixement geogràfic *genderitzat*. Tot seguit, i ubicant-nos ja en el context imperial, s'introdueix una de les primeres crítiques que tingué més impacte en la revisió crítica i cultural de l'imperialisme vuitcentista. Es presenten, doncs, els postulats de l'*orientalisme* de Said (1978) en relació al seu canònic "orientalisme" i la producció d'unes geografies imaginatives imperials, on destaca, per l'estreta vinculació amb aquesta recerca, la invenció espanyola d'un Orient meridional, localitzat al Marroc. Posteriorment, es prenen en consideració les revisions crítiques emanades des de la disciplina geogràfica en relació a la reinterpretació dels llegats imperials/colonials. En aquest sentit, en un primer moment s'introdueixen les propostes teòriques i alguns exemples de cas de les geografies

postcoloniales que demostren la complicitat existent entre la geografia, els viatges colonials i l'imperialisme. Tot seguit, s'aborden les aportacions fetes per la crítica feminista, les quals contribueixen, i molt, a posar de manifest la complexitat existent en l'experiència colonial, no sols en relació a la condició de gènere, sinó també en relació a l'ètnia, classe o religió. Per últim, s'introdueixen alguns dels conceptes treballats per les geografies culturals i que s'adapten a la interpretació discursiva que aquesta anàlisi porta a terme. En aquest sentit, es recullen algunes propostes teòriques per interpretar la significació dels paisatges i els intents portats a terme per aquesta subdisciplina per retornar la importància de la visualitat en l'anàlisi geogràfica.

El tercer capítol, el metodològic, justifica el perquè aquesta Tesi Doctoral és metodològicament qualitativa (interpretativa) i feminista alhora que explica els objectius i procediments de l'anàlisi discursiva inspirada en els postulats teòrics del filòsof postestructuralista francès, Michael Foucault. En la segona part del capítol, s'explica com s'ha fet la tesi. Així, primer de tot, presento el meu posicionament en relació a la temàtica d'estudi i en referència a aquesta investigació. A continuació, detallo els principals passos seguits, que són: la compilació de material d'investigació i per a la investigació, la maduració de la proposta de recerca i la pràctica de l'anàlisi discursiva. Pel què fa referència a la recopilació de materials d'investigació he distingit entre les fonts primàries pròpiament dites (relats de viatges), fonts secundàries (les que permeten la reconstrucció d'un context) i les acadèmiques (bàsicament, teories/mètodes/estudis de cas). Al mateix temps, també faig referència a on les he trobat. Tracto doncs, les fonts i els fons. En relació a la maduració de la proposta de recerca, he distingit entre el procés d'acotació de fonts i materials per un cantó, i en l'estudi i aproximació al context espacial i temporal d'anàlisi, per l'altre. El següent apartat tracta específicament l'anàlisi discursiva de les narratives viatgeres. Encara en aquest capítol, trobem un últim apartat que fa referència al procés d'escriptura de la tesi. Considero que la redacció ha d'estar estretament relacionada amb la reflexió crítica, alhora que tant l'una com l'altra són pràctiques constitutives de la recerca.

El segon bloc s'anomena *Emmarcant la recerca: Espanya va de viatge al Marroc* i conté dos capítols. Com el seu propi títol enuncia, aquest bloc es dedica principalment a emmarcar el context i l'objecte d'estudi d'aquesta investigació. El capítol quatre presenta de forma sintetitzada les relacions hispanomarroquines entre els anys 1859 i 1936, parant atenció en com i de quina manera s'anava coneixent el territori marroquí. El capítol cinquè, introdueix concretament la literatura de viatges espanyola existent sobre el Marroc durant el mateix període i es detalla el procés de selecció dels relats que seran analitzats en profunditat en el següent bloc.

El capítol que recrea el context històric, queda dividit en tres parts diferents. La primera part ressenya el repartiment de l'imperi alauita, presentant les trifulgues imperials europees en el context del Magrib i la història de la ingerència estrangera al Marroc. Seguidament també s'explica com el Marroc s'acabà convertint en un doble Protectorat entre els anys 1912 i 1956. La segona part, tracta específicament les relacions hispanomarroquines durant el període d'anàlisi, tenint present però, els antecedents existents i el llegat medieval. En aquest sentit, es desenvolupa el com i de quina manera es creà i consolidà a Espanya, una corrent colonialista que s'acabà coneixent com *africanisme* o *marroquisme*. Per últim, es presenten les particularitats del colonialisme espanyol al Marroc diferenciant entre el període previ a la instauració formal del Protectorat (1859-1912) i els anys de protecció oficial pròpiament dits (1912-1936).



Per altra banda, el capítol cinquè, que tracta la producció literària espanyola en relació a la narració dels viatges de temàtica marroquina, també queda estructurat en tres parts diferents. Primerament, s'introdueixen algunes de les característiques més destacables dels viatges i de la literatura espanyola sobre el Marroc. A continuació, es presenta la compilació bibliogràfica feta al llarg d'aquesta recerca, que es presenta en format d'inventari (recollit a l'annex I) i seguidament, es tracta concretament la literatura viatgera espanyola de temàtica marroquina. La segona part d'aquest capítol, descriu el procés de selecció dels relats que seran analitzats en profunditat en el tercer bloc. Concretament es presenten els criteris de selecció dissenyats per tal d'aconseguir una mostra d'anàlisi representativa. Així doncs, partint d'unes premisses de requeriments inicials, s'han establert quatre línies de representativitat, que són gènere, eix temporal, procedència i tipologia de viatge i de viatger/a. A través de la concomitància d'aquests criteris, s'han acabat elegint un total de trenta narratives. L'apartat final d'aquest capítol, les presenta considerant la seva autoria.

El tercer bloc és, sens dubte, el més llarg de tota la Tesi. S'anomena *Geografies de l'alteritat* i recull l'anàlisi de les trenta narratives viatgeres. A trets generals, al llarg d'aquestes pàgines que compaginen l'estudi de diferents escales espacials i territorials, tracto en profunditat els supòsits inicials de la investigació. Es recullen aspectes de geopolítica, els diferents paisatges colonials, els imaginaris urbans i també la particular representació que es feu de la dona al Marroc.

El capítol sis, titulat *Viatges i colonialisme al Marroc*, té tres objectius diferents, a cada un dels quals, li dedico un apartat. En primer lloc, i des d'una perspectiva geogràfica clara, transposo els recorreguts literaris a damunt d'un mapa i analitzo els diferents itineraris realitzats damunt del territori marroquí. Descric, doncs, els recorreguts i considero les implicacions espacials del viatge espanyol al Marroc. El segon apartat pren un caire més conceptual: recull l'anàlisi de les narracions del fet colonial al Marroc, el què en el seu moment s'anomenà "España en Marruecos". D'aquesta manera, demostro com el desplaçament i la seva narració esdevenen font de coneixement geopolític i analitzo concretament com queda narrat el procés colonial espanyol al Marroc. La tercera part del capítol, considera les diferències de gènere en l'aproximació al fet colonial, distingint entre les aportacions que fan referència als enfrontaments bèl·lics i les aportacions del darrer període d'anàlisi.

El setè capítol tracta les diferents narracions paisatgístiques del Marroc i les classifica en quatre grans blocs. Així, primer de tot s'aborden les geografies imaginàries d'Àfrica en el moment de l'arribada al Marroc. En aquest cas distingeixo entre l'imaginari previ i la difusió d'allò trobat en el primer encontre amb Àfrica. Seguidament, es presenten els diversos paisatges marroquins que la mirada viatgera considera exòtics. Diferencio entre els grans paisatges de l'Atlas i del Sàhara, les concepcions dels mercats com a representació integral d'Orient i els efectes que genera la urbanística marroquina. En tercer lloc, es presenta la narració de la "modernitat" espacial del Marroc relacionant-la amb la manera europea de copsar els territoris colonials. Finalment, per la importància i significació que tingueren, es tracten les recreacions literàries de la geografia de la guerra distingint entre la mitificació de la Guerra d'Àfrica i les escaramusses constants a les portes del Rif.

El capítol vuitè, anomenat *La ciutat: imaginaris urbans marroquins*, tracta específicament com les ciutats del Marroc van ser descrites per les narratives viatgeres. Prenent en consideració la geopolítica del moment, presento l'imaginari urbà en tres apartats diferents. El primer, fa referència a la ciutat internacional de Tànger. El segon i tercer apartat respectivament, inclouen les ciutats que formaren part del Protectorat espanyol i del francès.

L'últim capítol d'aquest bloc tracta la significació específica de la representació de la dona al Marroc des d'una perspectiva de gènere, per desmantellar com acabà esdevenint l'argument justificatiu de la intervenció colonial. En aquesta ocasió, l'anàlisi de les aportacions diferencia entre les femenines i les masculines amb l'objectiu d'esbrinar i analitzar fins a quin punt apareixen similituds i diferències en relació a la temàtica femenina. Al mateix temps, per la desproporció d'aportacions, les masculines són tractades temàticament i les femenines per autoria.

El capítol deu, l'últim de tots, recull esquemàticament les conclusions d'aquesta tesi. Per una banda presenta els diferents resultats específics obtinguts i, per l'altra, inclou unes conclusions generals. Finalment, trobem la bibliografia general i l'annex. Cal especificar en relació a la bibliografia que cada capítol inclou la seva i que la general recull tota la bibliografia emprada, menys la que queda citada en l'annex. D'altra banda, l'annex consta de quatre parts diferents. La primera inclou l'inventari de la literatura recopilada en relació al Marroc colonial. La segona, contextualitza les autories i les obres dels relats seleccionats. La següent, recull un quadre sumari dels itineraris realitzats pels viatgers/es damunt del territori marroquí i per últim, i des d'una perspectiva ben geogràfica, s'inclouen els trenta mapes de ruta.

## **BLOC 1**

# **CONCEPTES I CONTEXTUALITZACIÓ TEÒRICA METODOLOGIES I PRÀCTICA D'INVESTIGACIÓ**



## 2\_Conceptes i teories.

### Significacions geogràfiques i històriques de la literatura de viatges

Aquest primer capítol té l'objectiu de presentar els conceptes principals i les argumentacions teòriques utilitzades en aquesta recerca. Al mateix temps, el capítol queda estructurat en tres parts diferents. Primer de tot, s'introdueixen les nocions de viatge i de literatura viatgera i es vinculen amb la creació de coneixement geogràfic genderitzat. En segon lloc, es contextualitza el viatge imperial vuitcentista en relació a l'*Orientalisme* de Said i la creació d'unes geografies imaginàries, com la que pot ser, per exemple, la del Marroc com l'Orient d'Espanya, durant el període colonial. Per últim, es presenten les revisions acadèmiques crítiques fetes des de la disciplina geogràfica sobre la temàtica que aquesta recerca investiga.

#### 2.1 Viatge, literatura i geografia

Aquesta Tesi Doctoral revisita les geografies marroquines emanades de la literatura de viatges espanyola del període colonial a Àfrica. Per aquest motiu, es considera oportú primer de tot, presentar algunes de les característiques del viatge i la seva narració en relació a la producció de coneixement geogràfic. D'aquesta manera, s'explica com el viatge cal concebre'l com una experiència geogràfica que per naturalesa és genderitzada. Posteriorment, es passarà a presentar com la literatura viatgera és en essència una narrativa de divulgació geogràfica.

##### 2.1.1 El viatge: una experiència geogràfica *genderitzada*

En aquest apartat es presenta, des d'una perspectiva generalista, les significacions que té el viatge per la Geografia. Tot seguit, i des d'una perspectiva de gènere, es reconsidera la tradició de la pràctica viatgera considerant la negació històrica del viatge femení.

###### 2.1.1.1. Significació del viatge

El viatge o el viatjar és una **pràctica genuïnament geogràfica** perquè es tracta primer de tot d'un desplaçament per damunt del territori. Sovint però, s'ha diferenciat de l'acte de moure's perquè el viatge implica desplaçar-se més enllà de l'espai quotidià. Es tracta, per tant, del trasllat provinent de l'espai conegut cap a uns espais desconeguts (o poc coneguts) i on aquesta incursió, tradicionalment sempre ha causat respecte perquè implica aventura, un repte o fins i tot, un gran misteri (Turri, 1984). Al mateix temps, la pràctica del viatge ha estat una activitat constitutiva de la cultura. Sempre s'ha viatjat i es viatjarà. Des d'aquesta perspectiva, esdevé indispensable considerar el viatge com una pràctica que genera de forma inherent coneixement geogràfic i configura les identitats culturals<sup>1</sup>. Essent així, "el viaje es una forma de la cultura con una lógica interna que ha permitido que a lo largo de los siglos se haya utilizado como modelo de representación y se le hayan atribuido diferentes razones, objetivos y destinos para su realización" (Almarcegui, 2007: 201).

---

<sup>1</sup> Les revisions actuals que fan referència a les concepcions tradicionals del desplaçament i del viatge enuncien un *mobility turn* que es qüestiona els preceptes sedentaris de les societats i les cultures (Hannam et al, 2006). Tanmateix, en el context històric d'aquesta recerca, el viatge és realment una alteració de la quotidianitat (Turri, 1984).

Eugenio Turri, en la seva clàssica dissertació *Del viaggiare* (1984), ubica i relaciona el viatge – com a pràctica conscient que va més enllà de l'espai necessari i vital- en el context de creixement i compactació urbana i amb el naixement de la figura del comerciant, que per naturalesa ha estat viatjador. Turri, concep **el viatge com un fet cultural** producte de la civilització urbana. Amb l'intercanvi comercial, per tant, es realitzen els primers contactes amb altres societats. En conseqüència, apareixen i es dibuixen en el mapa les primeres zones de contacte que permeten l'aculturació i nous espais de relació que amplien la zones d'influència de les ciutats. En l'esfera occidental, aquests viatges propulsats per les dinàmiques urbanes ja són observables a les *civis* de la Grècia clàssica, a les *urbis* de l'imperi romà i també en segles reculats, a la nostra ciutat comtal<sup>2</sup>. En conseqüència, si fem una abstracció contextual d'aquesta pràctica observem que **cada viatge queda íntimament lligat a la cultura i a la societat del que el porta a terme**. En aquest sentit, “el hombre occidental y mediterráneo en particular, organiza su vida social, el pensar, el discurrir vital y sus actos a través del libro, libro de los libros, ya sea, la *Torá*, la *Biblia* y el *Corán*” (García-Romeral, 2004: 9). D'aquesta manera, García-Romeral associa la cultura amb el fet religiós, a la vegada que diferencia clarament entre el viatge bíblic (que confereix al viatger una transmutació interior), del no bíblic, que “tiene que ver con el conocimiento intelectual y la exploración del medio geográfico, y por ende de la transformación interior del individuo mediante la búsqueda de realidades diferentes a la ya conocidas” (García-Romeral, 2004: 9).

El viatge que es porta a terme com a “alteració” de la quotidianitat, com un repte al món, sempre és per ell mateix un **acte singular i com a tal és narrat**. Des d'aquesta perspectiva més cultural, la narració del viatge esdevindrà el tribut final. En paraules de Turri, “si viaggia per narrare, per tenere alimentata la cultura” (Turri, 1984: 60). Essent així, el viatge que desafia el que és desconegut es transforma en la font principal de narració humana (Adam, 1983; González Alcantud, 1993, Pimentel, 2003) i en l'estratègia emprada per explicar tant la mitologia (viatges imaginaris) com la història (viatges materials i físics). Pensem, per exemple, en els viatges d'Ulisses, els dels exploradors del Nou Món, els de les conquestes d'Àfrica o fins i tot, en el viatge a la Lluna... Tots quedaran narrats a través dels llibres de viatges, alimentant retrospectivament la mitificació i l'activitat fantàstica dels seus protagonistes, però també la de la geografia i la història del món. Així, “el viajero, el explorador, el descubridor... son buscadores de espacios abiertos para transliterarlos a espacios cerrados que una vez interpretados por el lector recuperan su forma original matizados por la subjetividad” (García-Romeral, 2004: 9).

En qualsevol cas, **el viatjar implica també una transformació de la subjectivitat i de la visió dels llocs recorreguts i visitats així com del lloc d'origen**. Aquesta transformació sempre es portarà a terme a partir de la “interacció” amb l'alteritat i construint-se sempre des de la diferència. La idea fonamental, doncs, és que viatjant es fa geografia. Narrant-lo, es donen a conèixer diferents coneixements geogràfics i es consoliden (variables) imaginaris en relació als altres territoris i en relació a la cultura pròpia de cada individu/societat. En aquest sentit i de forma esquemàtica, Patricia Almarcegui considera que “las principales características que definen el viaje desde la antigüedad con el descubrimiento del Otro, la tensión entre la separación del lugar de origen y la agregación de los elementos que conforman el destino y los tres elementos que configuran su estructura: la salida, el traslado y la llegada” (Almarcegui, 2007: 282).

---

<sup>2</sup> Fet que es pot relacionar amb la ràpida aparició del verb *viatjar* en llengua catalana. L'aparició, al segle XIV, d'aquest verb per mà de Lull, segons Coromines (1991), va ser pionera en el context de les llengües derivades del llatí, afirmant que el català serví de model, no tant sols al castellà, on *viajar* no es registra fins el 1739, sinó segurament també a l'occità, a l'italià i al portuguès.

### 2.1.1.2 La tradició: el viatge masculí i la històrica negació del viatge femení

Quan es parla de viatges cal tenir present la **negació històrica de la dona al viatge**. A tall d'exemple, fins ben entrat el segle XVIII, per poder viatjar sent dona i sense perdre l'honor, s'havia de ser reina o monja (Robinson, 1990). El viatjar ha tingut un significat contextual molt diferenciat entre l'home i la dona fins fa relativament poc temps. De fet, **la idea de viatge i del viatjar s'ha constituït de manera clarament genderitzada** (Bassnett, 2002; Blunt, 1994; Blunt i Rose, 1994; Dell'Agnese, 2005; Garcia Ramon, et. al., 1998; Lewis, 2004; McEwan, 2000; Mills, 1991; Richter, 2005). En aquest sentit i des d'una perspectiva històrica, el viatge ha quedat estretament relacionat amb les croades, la guerra, el comerç, la conquesta, l'exploració, les caceres, la diplomàcia, etc., activitats desenvolupades en l'esfera pública, l'espai tradicionalment associat amb l'activitat masculina i oposat al de l'esfera privada, assignada generalment a la dona juntament amb l'activitat domèstica i familiar (Butler, 1990).

Si concebem el viatge com un pràctica d'enriquiment personal (a l'estil per exemple, del Gran Tour), s'observa que ha existit una gran discriminació social entre qui ha tingut el privilegi de fer-lo –l'home- i qui per contra, s'ha trobat amb el *desprivilegi* de quedar-se a casa (Dell'Agnese, 2005). El viatge, doncs, ha acabat **adquirint el valor de discriminació social i cultural vers la dona** (Bassnett, 2002). A més, la pràctica viatgera ha col·laborat i condicionat la construcció de la identitat de gènere<sup>3</sup>. Essent així, el viatge ha estat tradicionalment, el vehicle típicament masculí a través del qual l'home s'ha realitzat, s'ha transformat i projectat davant del món.

La pràctica del viatge s'articula de forma complexa si l'analitzem com un procés de construcció de la identitat de gènere<sup>4</sup> (Dell'Agnese, 2005, McEwan, 2000, Mills, 2005). D'aquesta manera, quan el viatge esdevé privilegi, però un privilegi exclusivament masculí, esdevé un mitjà d'accentuació de la diferència i la discriminació de gènere. En aquest sentit, Dell'Agnese traça la correlació discursiva a través de la qual “només els homes poden viatjar” i on a través d'aquest privilegi masculí es va construir un context social que acaba denegant que la dona també tingui la necessitat d'un procés d'autoconeixement o de formació a través del viatge. En conseqüència, “només els homes han de viatjar”. Si a la vegada el viatge es constitueix com un model de comportament, veiem com aquest s'acaba transformant en l'instrument a través del qual es projecta un cert ideal normatiu de masculinitat: “viatjant s'esdevé mascle”. De forma oposada, la feminitat es construeix sense el viatge i en l'ambient domèstic. Tanmateix, quan la “feminitat tradicional” es torna dissident i per elecció personal utilitza el viatge per aconseguir una paritat “de gènere” que en l'àmbit domèstic resulta negada, s'arriba a aquella situació que “viatjant s'emula al mascle” (Dell'Agnese, 2005). Malgrat tot, ja sigui com a privilegi o com a reivindicació, el viatge és una descoberta de l'individu fora dels esquemes convencionals quotidians.

---

<sup>3</sup> El gènere és la construcció social de la pertinença sexual. En el decurs d'aquest procés “apòs” es plasma i es modela el comportament socialment, ja que es connecta amb les característiques del cos femení o masculí i passa a través de totes les agències de socialització (Ruspini, 2005). La identitat de gènere i les normes socials que regulen els comportaments femenins i masculins varien en una escala temporal i espacial, i també entre cultures. Al mateix temps, és una construcció dinàmica i complexa que configura les diferents masculinitats i feminitats (Ruspini, 2005).

<sup>4</sup> La relació de gènere fa referència a les relacions socials entre dona i home on s'assumeix la seva posició relativa entre la divisió de recursos, responsabilitats, beneficis, drets, poder i prestigi. Les masculinitats i feminitats constitueixen una col·lecció de significats en contínua mutació que nosaltres construïm a través de les nostres relacions (Kimmel, 2002 citat a Ruspini 2002: 27).

Amb aquesta breu contextualització en clau de gènere es demostra que **el viatjar no ha format mai part del procés de construcció del gènere femení** (Dell'Agnesse, 2005) sinó tot el contrari. Per tradició, la reproducció de la feminitat ha estat representada per la seva reducció a la llar, per tant, al no desplaçament (Butler, 1990). En aquest sentit, per un llarg període de la història humana (el període de l'expansió de la civilització patriarcal), el viatge ha estat concebut com una activitat que demostrava la força masculina i generava la identitat masculina (Dawson, 1994). De forma antitètica i sense mobilitat, la feminitat s'ha ubicat simplement a la llar domèstica.

### 2.1.2 Literatura de viatges: la narrativa de divulgació geogràfica

La literatura de viatges és aquell **gènere híbrid entre la documentació i la creació literària**<sup>5</sup> que amb el pas del temps s'ha anat creuant amb diferents tipologies de narrativa<sup>6</sup> (Nucera, 2002) però que ha mantingut a la vegada certes convencions i característiques com l'arrelament a una experiència real (no fictícia) narrada en una progressió que inclou la sortida, el desplaçament, el trànsit i el retorn (Fortunati et al., 2001). En aquest sentit, les narratives que deixen constància dels desplaçaments (tinguem present que també hi han hagut molts desplaçaments que no han estat narrats), **mostren de forma clara les idees i els imaginaris de l'època a la que es pertany** (Almarcegui, 2007). Al mateix temps, un dels elements més característics dels relats de viatge és el seu **alt grau d'ideologització** (Paradela, 2005) que es produeix justament perquè existeix un interlocutor constant que no és tant sols l'altre, sinó també el que és propi, personal o nacional. En aquest sentit, cal entendre aquest tipus de narrativa com una "literatura de diàleg" (Paradela, 2005), en el sentit que involucra un "aquí" i un "allí", un "endins" i un "enfors" que lliga àmbits diferents i dos *subjectes* diferents: el jo/nosaltres en contraposició (la majoria de les vegades) amb l'Altre. Al mateix temps la direcció del missatge transmès per la literatura viatgera és unidireccional: el destinatari principal és la comunitat de la qual forma part l'escriptor/viatger, la qual queda reflectida i identificada. Nieves Paradela ho concreta a través l'*efecte boomerang*: "es surt per descobrir o conèixer gent i situacions noves, però el que es pretén, quasi sempre, és autodescobrir-se i reconèixer-se en el que és diferent" (Paradela, 2005: XII). D'aquesta manera, **la literatura de viatges no només una simple descripció d'un recorregut, sinó tota una visió d'alteritat complexa que no podrà ser en cap cas neutra o innocent.**

En la majoria de relats de viatge la persona que escriu ho fa essent conscient de l'existència d'un públic lector. Essent així, expressa de forma clara el propòsit dels seus escrits i el seu desig de proporcionar plaer, informació i coneixement. Al mateix temps, cerquen expressar les particularitats de l'experiència o l'atractiu inèdit de la regió, però també, la originalitat, la intel·ligència o l'esperit aventurer propi i individual. En aquest sentit, els relats de viatge emanen el que Litvak (2004) anomena la "**topografia de l'alteritat**", que són les

---

<sup>5</sup> Les autories dels relats de viatge varien i no només són d'escriptors, sinó que també de militars, diplomàtics, científics, polítics, exploradors, enginyers, savis, filòsofs, metges, pintors, missioners, periodistes, aventurers (Litvak, 1984; Adams, 1983; García-Romeral, 2004).

<sup>6</sup> A la vegada aquests relats es poden presentar sota diferents tipologies narratives, constituint una hibridesa que els caracteritza com a gènere. Poden ser relacions documentals o pinturesques, cròniques, records, assaig filosòfic, cartes epistolars, articles de diferent format, impressions, relats objectius, notes, diaris, diàlegs, autobiografies i biografies, poemes, prosa literària, comèdia... es presenten quasi en tots els registres possibles (Litvak, 1984; Adams, 1983; García-Romeral, 2004).



estratègies narratives, temàtiques i retòriques que no només responen a una entitat geogràfica recorreguda, sinó també a tot allò que fa referència a la diferència<sup>7</sup> (en tots els sentits). Així, s'hi poden trobar tota la gamma discursiva existent en relació a l'alteritat: el discurs autobiogràfic, el colonial, el geogràfic, l'arqueològic, l'exòtic, l'antropològic, l'orientalista i un llarg etc. La narrativa viatgera, per tant, **organitza i alterna les aventures i les peripècies personals amb les narracions més descriptives**. Així: “si la geografia està formada per la descripció, l'aventura està determinada per les accions. I el relat esdevé un viatge amb un recorregut “heroic” a través d'un trajecte geogràfic” (Litvak, 2004: 101).

Si llegim la literatura viatgera amb ulls de geògrafs/es, ràpidament podem identificar com apareixen les més variades **geografies**, sovint tant en un nivell textual com visual. Insisteixo en diferenciar entre el text narrat i les imatges incorporades a les narratives perquè el seu conjunt suma (afegeix valor) i enriqueix en matisos les diferents geografies que s'evoquen. En aquest sentit, ens podem preguntar quines geografies apareixen a les narratives viatgeres que es desplacen cap als espais no coneguts. Podem avançar que moltes de les geografies narrades acaben servint per alliberar la ment i per concebre allò que comunament s'ha anomenat exòtic.

**La literatura, que explica el viatge, narra sempre allò que és diferent; allò que tot sovint s'adjectiva d'exòtic.** Les geografies que procedeixen de la literatura viatgera incorporen, doncs, aquelles característiques bàsiques presentades pel viatge i per la literatura. D'aquesta manera, es configuren diferents imaginaris “exòtics” en relació a allò no conegut, allò que en el fons, es troba o es busca en el viatge per després, poder-ho narrar.

L'etimologia de la condició d'exòtic, o sia, de l'exotisme, fa referència a allò relacionable amb la distància i la diferència: a una contrada estrangera, llunyana, que produeix certa estranyesa o extravagància (Diccionari Grec, 2007). Els principis però de l'exotisme cal cercar-los en el propi origen de la nostra cultura, talment en la crisi del l'oracle de Delfos (González Alcantud, 1993). Els oracles sempre han quedat associats a una difícil descodificació, a la ambigüitat i al misteri. Des d'un punt de vista filosòfic, encara a Grècia, l'exotisme es pot relacionar també amb la recerca del *pathos*. En un sentit més palpable, es concep l'oposició entre bàrbar/grec com l'inici de l'alteritat i en conseqüència de la mirada exòtica i, per tant, ja en aquest primer moment, apareix la figura d'enemic associada a la por i a la inseguretat temuda a la *polis* grega (González Alcantud, 1993).

Un exotisme més tardà, però més impetuós és el que fa referència a la dicotomia islam/cristiandat, exotisme que s'acabarà transformant amb orientalisme (Said, 1978). L'orientalisme va sorgir, segons Sardar, com la racionalització amb la que Europa s'afrontava al desafiament religiós de l'Islam i aquesta racionalització responia a “allò que Europa desitjava conèixer i no pas al que es podia conèixer” (Sardar, 2004: 44). Les

---

<sup>7</sup> Per Litvak, molts dels recursos retòrics emprats en la literatura viatgera serveixen clarament per emfatitzar l'alteritat. Així, per exemple, per mostrar allò oposat al que és familiar, s'empren estratègies tals com la incrustació de moltes paraules estrangeres en itàlica o l'adopció de l'altre (lloc/societat) com a punt essencial per a la comparació i la realització d'oposicions binàries i simètriques entre el què és familiar i el què és estranger. Per altra banda, en referència a l'alteritat de la regió es recorre al dramatisme, a l'enumeració exhaustiva, a la condició de testimoni ocular o a la hipèrbole. La hipèrbole al mateix temps, afavoreix la divagació fantàstica, arribant fins i tot al punt en que els espais poden arribar a ser comparats amb el paradís o amb l'infern. Per últim, també es remarca l'alteritat (social) a través de la descripció d'alguns trets de la personalitat de l'autor, com poden ser la civilitat, la valentia o la racionalitat.

formulacions exòtiques medievals més reaccionàries començaren amb Urbano II i el seu “perquè Déu ho vol!”, el lema de les creuades. Aquest exotisme anirà vacil·lant i s'anirà ubicant d'un lloc a un altre en funció dels contactes experimentats o dels interessos vigents, partint però d'un Orient mític on es trobava el jardí d'Edèn, situat a l'est dels territoris cristians.

L'exotisme prendrà característiques noves (anirà però arrossegant i heretant els llegats) i entrarà en un estatge nou en el Renaixement europeu i amb el descobriment d'Amèrica. Aquesta etapa de fermentació intel·lectual no va estar tampoc lliure de prejudicis. L'esforç per fer una síntesis entre el saber clàssic, la revelació cristiana i la individualitat nacional era massa gran perquè els descobriments provoquessin unes inquietuds més exigents que les de la recreació i corroboració: els lectors es resistien a prescindir de les meravelles i les fàbules a les que estaven acostumats (De la Fuente: 2004). En aquest sentit, bona part del cànon orientalista/exotista ve donat per les especulacions, la imaginació i els escrits d'aquells que, amb excepció del mantingut a través de llibres, mai havien tingut el mínim contacte directe amb Orient. En aquest sentit, les mentides de viatge i les afirmacions dels viatgers (mentides) es preniën per fets, i amb freqüència es preferien aquestes afirmacions al que podríem anomenar “realitat” fàcilment comprovable mitjançant altres fonts (Pimentel, 2006).

L'exotisme ple s'associa amb la figura del *bon sauvage* de Rousseau, que l'ideà replè d'ambigüitats i sàvies contradiccions les repercussions de les quals, “van recaure principalment sobre l'univers antropològic i estètic” (González Alcantud, 1993: 17). Amb la figura del bon salvatge, “apareix l'estètica del sentiment i amb ella l'ètica de la diferència” (González Alcantud, 1993: 24). En aquest context, a mitjans del segle XVIII apareix la contradicció entre l'estètica neoclàssica i la preromàntica. Fèlix d'Azúa comenta que el “primitiu” començà a ser representat com a *grecollatí* o com a *salvatge*. El grecollatí serà un salvatge més una idea moral i una representació històrica. El salvatge serà virtuós mentre que el grecollatí dirà la virtut. En aquest desdoblament, el grecollatí queda representat per la seva ànima i el “salvatge” pel seu cos (Azúa, 1983). Des d'aquesta perspectiva, tant el bon salvatge com Crusoe (Defoe, 1719) emmarcats en un exotisme ple, tenen la funció de desvelar els fonaments morals i socials de la societat occidental (González Alcantud, 1993) i cal relacionar-los directament amb l'esperit d'exploració territorial il·lustrat, amb la contemplació d'espais en blanc i la lectura de mapes imaginaris (Gregory, 1994). Un exemple clar d'aquest exotisme pot ser els viatges exploratoris que feren Bougainville i Cook al Pacífic on la idea assimilada de la universalitat de la naturalesa humana i de la raó (postulats de la Il·lustració) feren cercar en la llunyania les “singularitats” per tal de traçar les propietats universals de les representacions i idees més universalistes. Aquesta mirada al món “exterior” en clau de rigor científic, es traduirà en una taxonomia natural i social del món en funció del caràcter extern i diferent dels éssers i les coses, o sigui de l'exotisme i l'alteritat (Pratt, 1992).

En el marc filosòfic europeu s'observa el paral·lelisme entre les ciències i la filosofia modernes a través de l'obra exòtica de Bougainville al Pacífic i la més introspectiva de Rousseau. Les dues obres giren entorn al viatge, un viatge que Diderot sintetitzarà amb el Suplement al viatge de Bougainville on la reflexió emanada del viatge es concreta en un “epicureisme burgès” (González Alcantud, 1993: 34) que es desdobla entre un “aquí” il·lustrat en la idea del progrés i un “allí” explorable i diferent, configurant-se una atracció i repulsió pel què és primitiu o bo europeu. Azúa en aquest sentit, afirma que l'aspecte romàntic i natural del salvatge es complementa i s'acumula amb l'aspecte utilitari del moralista greco·llatí que lluita per “la raó d'estat” (Azúa, 1983). Un sol signe, per Azúa,

amb dos significats oposats però complementaris. Per tant, des d'un punt de vista més ampli, es porta a terme des del segle XVIII un procés que pretén dotar d'objectivitat el cos científic referent a l'exòtic i al coneixement de l'Altre i paradoxalment mai havia estat tant socialment condicionat. Es portava a terme una concepció del món eurocèntrica (Pratt, 1992).

L'element fonamental però, és la llista més o menys organitzada i/o explicada dels llocs visitats o dignes de ser vistos. Una llista que es presenta en un llenguatge que per una part pretén ordenar el coneixement i per l'altre oferir seduccions reals o no d'aquestes visites, ja que el viatge vincula la construcció de mites particulars, visions i fantasies, així com l'expressió de desitjos, ideals i aspiracions. Per tant, s'observa en les narratives dues estratègies estilístiques diferents: l'intent objectiu i ordenatori i l'impuls narratiu i personal (Fortunati et al, 2001).

## 2.2 Els imaginaris geogràfics colonials i el viatge a Orient.

A l'hora de portar a terme una revisió històrica o postcolonial de les geografies imperials/colonials, és imprescindible mencionar la canònica aportació de Said en relació a la orientalizació europea dels territoris colonials. A continuació, doncs, es presenten els principals postulats de Said i la seva contribució en la (re)consideració de les geografies imaginatives.

### 2.2.1 L'*Orientalism* de Said

Es podria dir que la cultura occidental pressuposa l'imperi com el fet fundador d'Occident des del Renaixement fins a l'actualitat, i que els seus productes literaris o estètics participen d'aquest fet fundador i l'incorporen, encara que no tractin obertament d'ell. La història intel·lectual d'Europa és impensable sense l'expansió territorial, sense l'impacte intel·lectual dels descobriments i sense la política de colonització. De la mateixa manera que la història del món no es pot narrar sense adonar-se dels efectes de la europeïtzació, el fet colonial no pot segregarse o purgar-se de la història i del pensament occidental, de la constitució de les disciplines i dels seus coneixements.

L'obra de Said *Orientalism*<sup>8</sup> (1978), és una monografia que funda el “discurs colonial” i inaugura l'estudi de les relacions entre cultura i imperi, la implicació del coneixement i de les pràctiques textuais i artístiques –molt especialment la literatura-, en les relacions de

---

<sup>8</sup> Cal tenir present la consideració de l'Occidentalisme, on els àrabs (majoritàriament) també reflexionen sobre el que els hi és propi i aliè, sobre el passat i el present (Paradela, 2005). En aquest sentit, en contraposició a l'inicial postulat de Said i al de Todorov (1980), i fins i tot el de Fontana (1994), Paradela (2005) afirma que evidentment que existeix un discurs occidentalista a Orient (Laroui, 1984), tot i que aquest ha estat menys estudiat (Bernard Lewis, 1964) i difereix de l'orientalisme en la interferència històrica d'uns interessos colonials ben coneguts. Aquestes dues doctrines són paral·leles en el temps i convergents en el seu domini teòric (Paradela, 2005). En aquest sentit Paradela afegeix que “prestar atenció a aquesta reflexió àrab sobre el món occidental és, al menys, reconèixer que en el diàleg Orient-Occident existeixen dues veus i ambdues han de ser escoltades” (Paradela, 2005: XV). La visió dels àrabs que visitaren Espanya, és també paradigmàtica degut bàsicament al passat medieval compartit amb l'islam (fet diferencial amb la resta d'Europa) i la proximitat geogràfica. Paradela observa que els intel·lectuals àrabs buscaren en el viatge a Espanya un model que no serà encarnat en el present sinó en el passat, per l'Al-Andalus. I serà significatiu la conclusió dels viatgers àrabs: “la nació que va combatre i expulsà als andalusís ha viscut des de llavors sumida en la més absoluta decadència social i econòmica” (Paradela, 2005: XVIII).

poder. La *textualitat* de l'imperi ens permet comprendre el concepte de discurs colonial com el conjunt de convencions i de pràctiques mimètiques i simbòliques (discursives, textuals, estètiques) que Europa desplegarà a tota la seva extensió territorial. Said presta molta atenció a la interrelació de l'orientalisme acadèmic, l'imaginatiu i l'institucional. D'aquesta manera, l'anàlisi crítica de Said es pot descriure com un estudi arqueològic i epistemològic que indaga en la complicitat del poder imperial amb les ciències humanes i la literatura i que culmina amb la investigació de la productivitat estètica del poder (Vega, 2003).

Pel que fa a la intertextualitat del discurs, Said proposa analitzar obres literàries, polítiques, periodístiques, religioses, al mateix temps que llibres de viatge o estudis filològics, des d'un perspectiva que ell mateix qualifica d'híbrida, d'històrica i d'antropològica. En aquest sentit, creu necessari atendre prioritàriament a les relacions entre la textualitat, la societat i la història. També entre la literatura i l'"escriptura imaginativa" per una banda, i l'escriptura acadèmica i filològica per una altra. Com que a diferència de Foucault sí que atorga importància a la contribució dels individus, concedeix un lloc conspicu a la dialèctica entre l'escriptor singular i la formació complexa i col·lectiva a la que la seva obra contribueix (Vega, 2003).

Segons els postulats de Said (1978), des de mitjans del segle XVIII, un element axial hauria dominat aquestes relacions: es tracta del coneixement creixent i sistemàtic que Europa compila i ordena sobre Orient, que es reforça i multiplica amb l'encontre colonial i amb l'interès europeu pel què és estranger. A aquest conjunt de relacions, textos i disciplines, a aquest coneixement sistemàtic, se li afegiria un conjunt de textos literaris. És a dir, **Said descriu l'orientalisme com un camp de coneixements, però estudia també l'orient com una evocació, com una construcció literària i com una representació estètica.** La idea de camp és espacial, disciplinària i suggereix la existència d'un territori intel·lectual ben delimitat en el que es produeix la indagació i el discurs. La idea de representació, en canvi, és pictòrica o teatral i constitueix realment una sinècdope (Said, 1978).

Des d'aquesta perspectiva, **la visió de l'Altre sorgeix com una projecció d'Occident**, que al parlar de l'altre, parla, realment de si mateix i confirma la identitat occidental mitjançant la descripció de les característiques de l'oriental, com si es tractés d'un joc de miralls. Amb la presentació d'aquest món diferit, a *Orientalism*, l'Orient no és un lloc geogràfic que queda al final d'una cadena de remissions, sinó que resulta ser una representació, el lloc de trobada d'una xarxa de textos: es una gran biblioteca<sup>9</sup> i un vast arxiu estètic<sup>10</sup> (Vega, 2003).

D'aquesta manera, Said defineix l'orientalisme com "un cert tipus de relació d'Occident cap a Orient" (Said, 2003: 19)<sup>11</sup>, on Orient "no és només el veí immediat d'Europa, sinó que és també la regió en la que Europa ha creat les seves colònies més grans, riques i antigues, és la font de les seves civilitzacions i llengües, el seu contrincant cultural i una de les seves imatges més profundes i repetides de l'Altre" (Said, 2003: 19). A més, en aquesta relació, "Orient ha servit perquè Europa (o Occident) es defineixi en contraposició a la seva

---

<sup>9</sup> Els escriptors individuals influeixen de manera determinant en el corpus col·lectiu i anònim que constitueix la formació discursiva orientalista, és converteix en un sistema de cites d'obres i d'autors (Said, 1978).

<sup>10</sup> L'anàlisi del discurs orientalista posa l'èmfasi en l'evidència que les representacions són representacions i no pas retrats "naturals" d'Orient (Said, 1978).

<sup>11</sup> "Orientalism" va ser publicat per primera vegada al 1978. Les referències que s'inclouen en aquest text responen a l'edició castellana de 2003.

imatge, ideari, personalitat i experiència” (Said, 2003: 20). Orient “no és purament imaginari: és una part integrant de la civilització i de la cultura material europea. L’orientalisme expressa i representa, des d’un punt de vista cultural i fins i tot ideològic, una demarcació geogràfica com un tipus de discurs que es sustenta d’unes institucions, un vocabulari, unes ensenyances, unes imatges, unes doctrines i fins i tot, unes burocràcies i estils colonials” (Said, 2003: 20). En aquest sentit, Pannikar (1959) afirma que “creure que Orient es va “orientalitzar” i creure que aquestes coses passaren simplement com una necessitat de la imaginació, és faltar a la veritat. **La relació entre Occident i Orient és una relació de poder i dominació**” (Panikkar, 1959: 25). Però també és cert que la geografia i història imaginàries ajuden a que la ment intensifiqui aquell sentiment íntim i que té de si mateixa per tal de dramatitzar la distància i la diferència entre el que és proper i el que està lluny (Said, 1978). D’aquesta manera la construcció de les representacions més elaborades (s. XIX) estan fortament articulades sobre les antigues, i la seva esquematització ha estat extraordinàriament cuidada i la seva col·locació a la geografia imaginària d’Occident, ha tingut una eficàcia espectacular (Said, 1978).

### 2.2.2 Geografies imaginàries imperials i la invenció de l’Orient espanyol

La importància de la literatura viatgera ha estat la plasmació del significat cultural que aporten els viatges. Múltiples versions i aportacions de viatges nodreixen les suggestions més diverses, mitificant llocs, personatges i paisatges. Tot plegat ha quedat sedimentat dins nostre, connectant amb les nostres fantasies i les nostres imaginacions i, definint la nostra cultura.

El geògraf britànic Derek Gregory en publicar l’any 1994 *Geographical Imaginations*, fa referència a les “geografies imaginàries” de Said, presentades en la seva canònica obra *Orientalism* (1978). Per Said, les geografies imaginàries o imaginatives són les figuracions dels llocs, espais i paisatges que accentuen la distància i la diferència de manera que el “nostre” espai és dividit i demarcat de l’“altre” espai. Gregory, en adaptar el concepte remarca que les geografies imaginàries<sup>12</sup> són formacions discursives, tenses constel·lacions de poder, coneixement i geografia (Gregory, 1995). Emfatitzant la dimensió geogràfica, també remarca que les geografies imaginàries estan centrades en un “aquí” i projectades cap “allí” i que en el trajecte de translació adquireixen significació (per nosaltres i aquí). La idea més significativa que pren Gregory de Said és la manera en la qual la poètica de l’espai (Bachelard, 1969) també és política espacial. En conseqüència, l’orientalisme de Said com a geografia imaginària esdevé una formació discursiva (europea) que funciona a través de la representació de l’espai on Orient queda construït com un escenari teatral en el qual Occident projecta les seves pròpies fantasies i desitjos. Però en aquestes representacions espacials (geografies imaginàries) hi ha implicades relacions de poder desiguals. Així doncs, a través dels viatges apareixen geografies imaginatives, que com a formacions discursives ens expliquen de forma relacional l’experiència colonial. A més, aquest procés de producció de geografies imaginàries que vinculen l’aquí i l’allà, els altres territoris es converteixen en text per ser llegit o objecte per contemplar (Gregory, 1995).

---

<sup>12</sup> Existeixen altres contribucions geogràfiques en referència a les geografies imaginàries. Vegeu, per exemple: Lowenthal, David (1961). *Geography Experience and Imagination: Towards a Geographical Epistemology*, *Annals of the Association of American Geographers*, 51, 1961, 241-60; Harvey, David (1990). *Between Space and Time: reflections on the Geographical Imagination*, *Annals of the Association of American Geographers*, 80, 3 (1990) 418-34; Driver, Felix (1999). “Imaginative geographies” A: Cloke, Paul; Crang, Philip; Goodwin, Mark (eds). *Introducing Human Geographies*. London: Arnold; Schwartz i Ryan (2003). *Picturing place. Photography and the Geographical Imagination*. London, New York: I.B. Tauris.

En el context europeu, i vinculat altre vegada a l'espai urbà, a les crescudes ciutats modernes i ara, a la seva immobilitat, apareixerà a part del viatge amb finalitats estgructaments colonials, el viatge fuga<sup>13</sup>. Aquest, cerca l'evasió, el desobeir l'ordre social i el viatjar com a estratègia de protesta o per recercar la pròpia llibertat (Turri, 1984). El viatge romàntic s'imposa en un moment de la història europea en el qual aparegué l'imaginari d'una llibertat amenaçada de forma paral·lela a una realitat naixent de l'organització del treball i la restauració política. En aquest context social, es transformà la llibertat i es projectà en el llunyà encant de la imaginació, fent-la coagular en una prefigurització espacial i temporal: la natura verge, el passat històric, els monuments i el folklore (Litvak, 1984, Blanco, 2004). Neix la mobilitat com la opció volguda de llibertat, com un acte encara a la seva manera heroic, perquè cada viatge comporta un distanciament de la societat en la qual es viu, del seu ordre dels seus imperatius per trobar-se en una dimensió més àmplia, en un benestar espacial i temporal. Un domini que es veurà afectat pel coneixement científic, per l'organització del coneixement, a través de les explicacions directes de la varietat del món i el primer model científic del món (Pratt, 1992; Sardar, 2004).

Al segle XIX, serà per excel·lència, el segle del viatger burgès<sup>14</sup> (González Alcantud, 1993; Almarcegui, 2004; Litvak, 2004; Dell'Agnese, 2005; Paraleda, 2005). D'aquesta manera, el viatjar continuarà essent per l'home burgès aventura, immersió en l'exotisme i autodescobriment. Continua essent un repte al món, un món però dual: superació dels límits de l'individu (relacionats amb l'organització de la societat, lleis, imposicions, burocràcia) i el que suposa una superació dels límits físics de la natura: l'accidentalitat, el relleu, travessar deserts, conquerir muntanyes, penetrar les selves... possible només a través d'un "acte heroic", sobretot en el sentit que ho porta a terme la burgesia que viu a la ciutat del segle XIX (Turri, 1984). Aquests dos nivells de dificultat han constituït sempre el grans obstacles del viatjar, els quals s'han vist sempre associats a la construcció de la masculinitat i a la producció d'unes geografies altament gendaritzades.

La tècnica industrial ofereix a l'home instruments fins aleshores impensats per superar les dificultats de l'espai físic, per sobrepassar els obstacles naturals. Apareixen els viatges colonials, en els quals es disposa dels nous instruments per dominar l'espai. En el context colonial, en el món dominat per les potències imperials, el viatge esdevé un privilegi de l'home europeu, que no només es mou amb molta més rapidesa i consciència, sinó que es mou amb un clar sentiment de superioritat (Pratt, 1992). L'aventura no serà tant sols física, sinó que també serà sòcio-política (Turri: 1984). Amb paraules de Turri, "apareix l'"exploring mania" en el moment de la puixança de l'expansió europea, l'heroisme, la raresa i l'elitisme; els protagonistes s'associaven a un cosmopolitisme que mesclava la superioritat de l'home blanc, l'esperit esportiu i la set de cultura. Tanmateix, és cert que els viatges també han sofert un procés d'especialització (com el treball en les societats capitalistes) i ha acabat sent un mer element consumible per les masses: el turisme ha acabat gestionant el viatge (Riudor, 2008).

---

<sup>13</sup> I en general es pot dir que paral·lelament apareix la figura de geògraf, perquè havent vist món (en sentit literal o figurat), havent pres consciència de l'espai, la immobilitat urbana constreny a pensar-lo, repensar-lo i a estudiar-lo.

<sup>14</sup> El viatge il·lustrat s'inspirarà amb "El viatge" de Bacon (1625), el qual destacà la importància del component educatiu del desplaçament (Turri; 1984). Amb aquesta filosofia, a Europa naixerà el Grand Tour, com a viatge formatiu primerament de l'aristocràcia britànica (Richter, 2004).

En aquest sentit, prenen un gran protagonisme les geografies imaginàries que es busquen i es creen quan es va de viatge. Així, podem considerar com geografies imaginàries el resultat del procés o mecanisme humà a través del qual les persones conceben el món situant-se en l'espai i el temps. Consisteix, per tant, en una inherent cadena de pràctiques i processos subjectius en els quals el coneixement geogràfic queda recollit, els fets geogràfics queden ordenats i les geografies imaginatives construïdes (Gregory, 1994, 1995). Aquesta recerca, doncs, considera que la narrativa viatgera és un canal (dels molts possibles) per divulgar determinades geografies imaginàries.

Tal i com planteja Said, Europa inventà (per necessitat) els seus propis “orientes”. Tot i que de forma general *“Oriente, la tierra que está al Oriente de Occidente, es un mundo de cuentos. Su realidad se ha visto siempre encapsulada en formas narrativas que nos remiten a los hechos, a las ficciones y a las fábulas. Oriente invita a la imaginación”* (Sardar, 2004: 17), pel cas espanyol, s'observa que l'Orient no es va localitzar ni a l'est ni va ser extremadament fabulós. Sí però que va ser profundament imaginat i s'ubicà al Marroc<sup>15</sup>.

D'aquesta manera, tal i com constata Morales Lezcano, el Marroc es va acabar incorporant de ple “a los orígenes y desarrollo del conocimiento y representación orientalista del mundo árabe islámico que estudia, manipula e interroga Europa con curiosidad creciente” (Morales Lezcano, 2006: 150). Més concretament, Espanya s'interessà especialment pel territori marroquí motivada pel context del repartiment imperial africà. Essent així, les primeres formulacions orientalistes espanyoles en relació al Marroc, ja incorporen el discurs hegemònic i dominador d'“*España en Marruecos*”. Per Martín Corrales, s'enquadra en:

“El siglo XIX puede considerarse como el punto de partida de la renovada expansión española por el norte de África (la anterior había fracasado en la primera mitad del siglo XVI). Necesidades de política interior y la aparición del imperialismo europeo explican el renacido interés por Marruecos, que a partir de 1860 será el marco geográfico en el que se ubican las ensoñaciones del orientalismo español decimonónico” (Martín Corrales, 2002a: 26).

Com a resultat, les concepcions medievals espanyoles en relació al Marroc es transmutaren en un orientalisme fantasiós basat en idees nostàlgiques de l'Al-andalus i reelaborat en funció de les necessitats colonialistes espanyoles. En aquest sentit, Villanova considera que “Espanya se propuso actuar en Marruecos sin conocer su sociedad ni su territorio, sin medios y sin un plan coherente, ni en lo político ni en lo militar” (Villanova, 2004: 64).

### 2.3 Revisions crítiques: geografies postcoloniales, culturals i feministes

En aquest últim apartat d'aquest primer capítol, s'introdueixen els postulats teòrics i la producció acadèmica de les subdisciplines geogràfiques que han inspirat conceptualment aquesta recerca. En tractar-se d'una revisió històrica de la producció de coneixement, emmarcada en el període imperial europeu vuitcentista, es presenten primer de tot els principis que inspiren les geografies postcoloniales. En segon lloc, l'estudi que es porta a terme presta una atenció especial a la variable de gènere i des d'un enfocament clarament feminista. Per aquest motiu, també es presenten algunes de les contribucions més destacables de les geografies feministes. Per últim, i fruit de l'interès per aprofundir en els

---

<sup>15</sup> El capítol IV que emmarca aquesta recerca, aprofundeix en les característiques específiques de l'orientalisme espanyol.

artefactes culturals com a font de coneixement geogràfic, també es presenten algunes de les recents línies de recerca obertes des de les noves geografies culturals.

### 2.3.2 Geografies postcoloniales: la complicitat entre la geografia, el viatge i l'imperialisme

En l'actualitat les geografies postcoloniales copen un gran interès acadèmic dins de la disciplina geogràfica i gaudeixen d'una molt bona salut<sup>16</sup> (en l'àmbit anglosaxó). Ens podríem aventurar a afirmar, que **s'estan situant en el *mainstreaming* de la disciplina** degut almenys a dos motius diferents. El primer respon al propi interès intel·lectual que genera viure en un món *globalitzat* i *postcolonial*. L'altre queda relacionat per la conjuminació d'interessos que comparteix amb altres subdisciplines de l'acadèmica geogràfica, com poden ser les geografies històriques, feministes o culturals. Essent així, Catherine Nash (2002) detecta la pràctica d'unes geografies postcoloniales culturals. Un altre exemple significatiu pot ser la publicació del manual *Postcolonial Geographies* (2002), escrit per dues geògrafes feministes, Alison Blunt i Cheryl McEwan. Més interessant resulta la consideració realitzada recentment per en el sí de l'acadèmia anglosaxona, la qual considera que les actuals geografies postcoloniales es troben "localitzades" mantenint les jerarquies establertes per la geografia imperial<sup>17</sup> (Gilmartin & Berg, 2007).

Actualment, referir-se a les geografies postcoloniales<sup>18</sup> esdevé una tasca realment ambiciosa perquè ens adrecem a l'ampli, divers i a voltes confús context que envolta la polisèmica paraula *postcolonialisme*<sup>19</sup> (Young, 2001). Tanmateix, la idea més destacable i fonamental és

---

<sup>16</sup> Un dels exemples que il·lustra clarament l'interès acadèmic d'una temàtica és la seva divulgació en publicacions i en revistes especialitzades. En aquest sentit, les geografies postcoloniales, a part de les revistes geogràfiques científicament consolidades tenen les revistes especialitzades en la temàtica tals com *Interventions* o *Postcolonial Studies*, ambdues de recent creació.

<sup>17</sup> En aquest sentit, Daniel Clayton (2003) reconeix que l'augment experimentat en la recerca geogràfica de temàtica imperial/colonial en la geografia angloamericana no és observable en altres contextos de producció acadèmica. També considera que la geografia anglosaxona ha "privilegiat" l'estudi històric de les conseqüències de la colonització occidental moderna/imperial de l'imperi britànic del segle XIX deixant de banda altres contextos colonials de la mateixa època o altres tipus d'imperialisme/colonialisme d'altres temporalitats.

<sup>18</sup> Per una ràpida però completa contextualització de les tendències més recents en les geografies postcoloniales anglosaxones en relació a les contribucions teòriques i crítiques, vegeu: Gilmartin, Mary; Berg, Lawrence D (2007). Locating postcolonialism. *Area* (2007), 39.1, 120-124; Nash, Catherine (2002). Cultural Geography: postcolonial cultural Geographies. *Progress in Human Geography*, 26, 2 (2002), pp. 219-230; Robinson, Jenny (2003). Postcolonialising geography: tactics and pitfalls. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), 2003, 273-289 i Sidaway, J (2000). Postcolonial geographies: an exploratory essay. *Progress in Human Geography*, 24, 591-612.

<sup>19</sup> El mot postcolonial, que literalment es refereix a un període post colònia, s'emprà per primera vegada just després de la Segona Guerra Mundial per referir-se a una "fita cronològica" en referència clara als països que en el procés de descolonització havien assolit la independència (Blunt & Wills, 2000). Tanmateix, a partir de la dècada dels setanta, la significació del concepte ja no només feia referència a allò temporal -al prefix post-, sinó que des del camp dels estudis literaris es referia també a les experiències polítiques, lingüístiques i culturals de les societats que havien estat colònies europees (Aschcroft et al., 1998), relacionant primer de tot els efectes de la colonialització i descolonització. Així tenim que el postcolonialisme es relaciona amb un abans i un després en relació al fet colonial, però també en un enfocament crític, on el post aprofundeix amb el què hi ha al "darrera", en els múltiples significats "latents" que suposen el colonialisme (l'historiador Robert Young (2001) ho anomena "politics of postcolonial critique") i que pot anar des de posicionaments i



que **les geografies postcoloniales han tret a la llum la complicitat existent entre la geografia i l'imperialisme** en temps pretèrits però també en temps actuals. En aquest sentit, Gregory (2004), considera la crítica postcolonial com una de les vies més adequada per poder entendre i comprendre el *present* colonial. Essent així, i mitjançant diferents aproximacions teòriques i metodològiques, a principis dels anys noranta van començar a aparèixer publicacions que feien referència explícita i crítica a la història de la disciplina en relació a la seva complicitat colonial, o sia, l'estreta relació que existí entre la geografia i l'imperialisme. Destaquen en aquest sentit les publicacions de David Livingstone (1992), Jim Blaut (1993), Anne Godlewska i Neil Smith (1994) o Alison Blunt i Gillian Rose (1994). Aquestes primeres aportacions compromeses amb el postcolonialisme, però també amb la geografia històrica, el pensament geogràfic i la geografia del gènere, es van veure fortament influenciades pel treball d'altres disciplines acadèmiques<sup>20</sup>, però emfatitzaren que **tant el colonialisme com el poscolonialisme tenen unes característiques pròpiament geogràfiques**.

En aquestes inicials contribucions ja perfilen els que han estat els temes més tractats i aprofundits per les geografies postcoloniales<sup>21</sup>. Per un cantó tenim aquells treballs que es poden concebre com una *crítica a la història colonial* (King, 2003). En aquest sentit, “geographers have become interested in the imperial genealogy on their discipline, the spatiality of colonialism and empire, and how we might revisit imperial and colonial geographies from postcolonial perspectives” (Clayton, 2003: 354). En aquesta línia de recerca s'ha profunditzat especialment en analitzar els discursos colonials pretèrits dels diferents i variats agents imperials en diferents realitats colonials. Essent així, s'han **(re)visitat críticament moltes de les aportacions viatgeres del període per indagar en la cooperació constructiva d'un discurs colonial imperialista i eurocèntric** (Blunt, 1994; Gregory, 1994 i 1995; Kearns, 1997; Phillips, 1997; Driver, 2001; McEwan, 2000; Lester, 2001). En la literatura

---

anàlisis anticolonials a la reconsideració de la dispersió geogràfica en la controvèrsia del poder i el coneixement generat en èpoques pretèrites.

<sup>20</sup> Els postulats de Said (1978, 1993) han estat de gran utilitat i inspiració per entendre la relació existent entre els projectes colonials i l'imaginari, les geografies materials i metafòriques (Said, 1978, 1994). Homi Bhabha ha ajudat a matisar les particularitats colonials, incorporant el caràcter híbrid i inestable del colonialisme (Bhabha, 1994). Gataray Spivak, per la seva banda, ha permès entendre alguns dels encara persistents impulsos neocoloniales de la teoria postcolonial (Spivak, 1988).

<sup>21</sup> Recentment s'han publicat interessants estats de la qüestió en relació a les geografies postcoloniales anglosaxones que curiosament han aparegut en dos compendis sobre geografies culturals, publicades per Sage (2003) i Blackwell (2004). El *Handbook of Cultural Geography* (2003) dedica un apartat sencer a “After Empire”. Vegeu, per exemple: Clayton, Daniel (2003). “Critical Imperial and Colonial Geographies”. A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage; Jacobs, Jane M (2003). “Introduction to After Empire”. A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage; King, Anthony D (2003). “Cultures and Spaces of Postcolonial Knowledges” A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage i Yeoh, Brenda S.A (2003). “Postcolonial Geographies of Place and Migration”. A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Per altra banda, *A Companion to Cultural Geography* (2004), també dedica dos capítols a la temàtica colonial/postcolonial. Vegeu: Clayton, Daniel (2004). “Imperial Geographies”. A: Duncan, James S; Johnson, Nuala C; Schein, Richard H (eds) (2004). *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: Blackwell Publishing; Ryan, James R (2004). “Postcolonial Geographies”. A: Duncan, James S; Johnson, Nuala C; Schein, Richard H (eds) (2004). *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: Blackwell Publishing.

També és de destacar el llibre *Postcolonial Geographies* (2002) editat per Alison Blunt i Cheryl McEwan.

acadèmica anglosaxona, a part de la revisió crítica de la història de la disciplina, han predominat els estudis referents a les mirades metropolitanes sobre la realitat imperial i colonial i molt específicament en relació a l'imperi britànic del segle XIX.

Una segona línia d'investigació postcolonial emergeix de les indagacions en relació a les **situacions colonials contemporànies en estats suposadament postcolonials**. Des d'aquest punt de vista, destaquen els treballs de Jane Jacobs (1996), Daniel Clayton (2000), Harris (2002) o Derek Gregory (2004). Des d'aquesta perspectiva, també existeixen contribucions amb a un **rebuig contundent cap al colonialisme** i que conceben que el postcolonialisme pot o hauria de donar suport i esperonar l'anticolonialisme<sup>22</sup> (Blunt & Wills, 2000; Gilbert, Berg, 2007, McEwan, 2003). També es disposen d'aportacions que vinculen alguns **idearis postcolonials amb teories de desenvolupament** (Pavarti et al., 2006; Power, et al., 2006; Sharp & Briggs, 2006) o altres que analitzen la **materialitat postcolonial des d'una perspectiva cultural** (Cook & Harrison, 2003).

De fet, la base del postcolonialisme és la crítica al colonialisme europeu/occidental. Algunes de les contribucions de la geografia postcolonials també ho han explorat analitzant de forma crítica **els idearis i les aspiracions eurocèntriques vinculades amb el traspàs de la modernitat, el progrés i el desenvolupament traspassats als territoris no europeus** (Blaut, 1993, 2000). En aquest sentit, s'han intentat desmantellar la manera a través de la qual l'eurocentrisme imperial va portar a terme una particular i interessada classificació i categorització territorial del món (Pratt, 1992, Smith, 1994, Lester, 2003). Des d'aquest punt de vista, l'historiador bengalí Dipesh Chakrabarty (1992, 2000) parla del concepte "provincializing Europe" com l'estratègia de (re)ubicació dels discursos occidentals sobre la modernitat en la interconnectada xarxa colonial vinculada al present postcolonial.

Davant l'heterogeneïtat d'aproximacions que es porten a terme en l'actualitat en el marc de la geografia postcolonial, **cal destacar la importància que ha pres l'avaluació discursiva dels discursos emanats del context colonial**. Tanmateix, aquest predomini també ha estat durament criticat (McEwan, 2003). Tanmateix, a través de les anàlisis discursives s'han (re)visitat les relacions creades entre diferents agents que construïren i difongueren el coneixement geogràfic imperial. Així, per exemple, treballs com els de Felix Driver (1992, 1995, 2001) han emfatitzat el paper de les cultura d'exploració o de les cultures imperials practicades per viatgers, científics, exploradors, societats geogràfiques, fotògrafs i d'altri. Tot aquest heterogeni conjunt d'individus crearen i difongueren unes geografies no europees eurocèntriques (Spur, 1993) que, remitent-nos a Conrad (1926), parlen d'unes *geografies fabuloses*, d'unes *geografies triomfants* i també de les *geografia militants*, totes elles narrades per viatgers i viatgeres, les quals a través de les seves narratives ens han fet arribar les geografies imaginàries d'allò que no era Europa, parlant-nos sempre però, d'Europa.

En aquesta mateixa línia, s'han portat a terme estudis que han analitzat en profunditat les particularitats de les geografies colonials i imperials. En molts d'aquests casos s'ha observat com **l'imperialisme va quedar dissenyat a través de formacions espacials de coneixement i poder i que els imperis van estar revestits de significat geogràfic a**

---

<sup>22</sup> La teoria acadèmica postcolonial en el camp de la geografia ha preferit referir-se a la tríade de teòrics postcolonials: Said, Bhabha i Spivak més que no pas a agitadors/es teòrics de les lluites anticolonials (Gilmartin & Berg, 2007).

**través de diferents medis culturals.** Per altra banda, altres contribucions han treballat concretament com l'imperialisme va estar estretament relacionat amb la fabricació d'imaginariis concrets en relació a territoris colonials. Així, s'ha tractat la construcció de les geografies imaginàries tals com Orient, Àfrica negra, els tròpics o el desert (Livingstone, 1992; Driver, 1995; Duncan & Gregory, 1999) o en com es produïren i representaren l'espai colonial a través de paràmetres tals com el gènere, raça, classe, religió.

Les últimes contribucions en relació a les geografies postcoloniales que treballen amb literatura viatgera, porten a terme revisions de treballs previs i reflexionen sobre una major contextualització històrica i geogràfica a l'hora de portar a terme les anàlisis discursives literàries de viatges. En aquest sentit, Leonard Guelke i Jeanne Kay Guelke (2004) han revisitat la canònica obra *Imperial Eyes* de Mary Louise Pratt (1992). En aquest sentit, si bé és evident la complicitat entre el viatge, la geografia i l'imperialisme, també és veritat que cal aprofundir en els contextos de producció per poder extraure de forma més considerada unes aportacions que varen ser fruit del seu temps i construïdes en un altre espai.

El cas concret que s'estudia, l'espanyol, és evidentment particular i clarament marcat per la seva pròpia història i ben deferent dels imperialismes hegemònics europeus del segle XIX (Capel, 1994; Fradera, 2005; Nogué, 2001). Per aquest motiu, el seu estudi cal concebre'l com una rica contribució a les revisions crítiques dels panorames colonials treballats majoritàriament per l'acadèmia geogràfica anglosaxona. Tanmateix, també és important per la nostra història i geografia. Des de la geografia espanyola s'han començat a fer revisions històriques en relació al colonialisme espanyol al Marroc, però moltes d'elles sense quedar vinculades en el marc teòric postcolonial. En aquest sentit, són molt remarcables les aportacions que han analitzat la institució de la disciplina geogràfica amb la constitució de societats geogràfiques i els processos de formació territorial colonial a Àfrica (Nogué i Villanova, 2002; Rodríguez Esteban, 1996; Villanova, 1999). José Luis Villanova ha aprofundit també en la figura dels Interventors colonials al Protectorat espanyol per veure l'agència territorial que tingueren entre els anys 1912 i 1956 (Villanova, 2004, 2006). D'altra banda, Urteaga (2006) ha portat a terme un estudi profund sobre la cartografia militar espanyola desenvolupada al Marroc colonial. En relació als discursos geogràfics i la intervenció territorial espanyola al Marroc, destaca la publicació l'any 1999 del llibre *Espanya en Marruecos*, on des de la perspectiva postcolonial destaquen els capítols "Colonialismo, imperialismo y exploración en geografía: nuevas aportaciones críticas sobre orientalismo y postcolonialismo (García Ramon & Nogué, 1999) i "Reinterpretando el discurso colonial y la historia de la geografía desde una perspectiva de género" (Albet & García Ramon, 1999). En relació concreta a la literatura viatgera, també s'han portat a terme varis treballs en relació al viatge colonial espanyol al Marroc (Marín, 1996), les aportacions femenines al discurs colonial espanyol (García Ramon, et. al, 1998, García Ramon, 2002), el viatge català al Marroc (Albet, et al. 2008) i les aportacions discursives masculines en relació a la dona musulmana al Marroc (Cerarols, 2005; Marín, 2002). Pel que fa a les implicacions de l'imaginari espanyol en relació al Marroc des d'una perspectiva històrica, destaquen els treballs de Martín Corrales (2002) i de Mateo-Dieste (1997).

### **2.3.2 Geografies feministes: revisió de les aportacions viatgeres *genderitzades***

En aquest apartat es presenten les contribucions més destacables de la geografia feminista. En un primer moment es dóna a conèixer com i quan les dones viatgeres van començar a ser recuperades per l'acadèmia i pel públic lector. En segon lloc, s'incorporen les

referències teòriques que més han influenciat aquesta recerca i, finalment, es porta a terme un repàs de les contribucions més significatives en relació a la temàtica d'estudi.

### 2.3.2.1 Donant visibilitat a les dones viatgeres

Les dones també han viatjat malgrat que ho hagin fet molt menys que els homes i en poques ocasions com una tria personal (almenys fins a tombant del segle XX). Tal i com senyala Linda Richter (2005), el viatge femení s'ha portat a terme normalment sota tutela (encara que el viatge hagi estat per devoció religiosa o per salut) o quedant emmarcat en la figura d'acompanyant d'homes, ja fos fill, pare o marit. En aquest context, la dona que empenia un viatge, tot i superar les barreres de l'espai domèstic (femení) i tenir presència en l'espai públic (masculí), ho feia només a través del "sistema de suport" (Richter, 2005: 5), ja fos per sostenir la infraestructura missionera, l'emigració, l'aventura imperial, la família, la intervenció diplomàtica o la colonització fronterera.

La concepció de la dona viatgera com a persona que es desplaça sola o sense tutela o companyia oficial ha quedat tradicionalment envoltada de prejudicis<sup>23</sup>, tant que fins i tot podia desafavorir la prospectiva matrimonial. Així, **fins a la meitat del segle XX, el viatge femení no ha estat mai interpretat com una experiència positiva ni com un acte oportú, sinó més aviat com una manca de modèstia i quelcom imprudent** (ben al contrari del que passava amb els viatges realitzats per homes). En el sí de la societat occidental (tradicional i patriarcal), la dona que empenia un viatge necessitava la protecció –d'un home– que afrontés els possibles perills que podia suposar un altre home, especialment els externs a la xarxa social familiar i d'amistats (Richter, 2005).

Tanmateix, sempre hi ha accepcions que confirmen la regla i en aquest sentit, també és cert que existiren dones que començaren a rompre les convencions socials patriarcal i es llançaren a l'aventura de viatjar cercant l'obertura mental i la llibertat d'acció que altrament no haguessin pogut experimentar<sup>24</sup>. Al llarg del segle XIX, considerat com el segle dels viatges (Adams, 1983), possibilitats en part per l'augment de la mobilitat geogràfica proporcionada per les infraestructures imperials, comencen a tenir una certa visibilitat les dones viatgeres, incrementant-se considerablement (Dell'Agnese, 2005). De fet, **va ser a través de la creació de l'agència de viatges britànica Tomas Cook –pionera en el disseny de la pràctica del turisme organitzat- i la seva proposta d'excursions per dones, que el viatge femení començà a concebre's com una pràctica segura i de prestigi** (Richter, 2005). D'aquesta manera, a finals del segle XIX, les viatgeres augmenten en nombre i diversificaren les destinacions. Elena Dell'Agnese (2005) ha observat que en un primer moment les dones portaren a terme curtes excursions i en àmbits propers als llocs de residència i que gradualment emprengueren viatges més llargs i més agosarats. Així, les dones repetiren els viatges del Grand Tour, portant a terme un viatge guiat per l'Europa

---

<sup>23</sup> El prejudici social que requeia sobre les viatgeres era considerable. A tall d'exemple, l'any 1892, la *Royal Geographic Society* de Londres es plantejà per primera vegada acceptar a una dona en el sí de la seva organització i trenta anys més tard s'ho plantegen a Estats Units. Tanmateix això succeïa quan aquestes viatgeres ja havien creat la seva pròpia *Society of Women Geographers* (Tinling, 1989 citat a Richter, 2005: 6).

<sup>24</sup> Tanmateix, amb anterioritat, ja hi havia hagut dones viatgeres que en deixaren constància escrita, on destaquen els casos excepcionals de Mary Worthley Montagu o Mary Wollstonecraft. Aquestes primeres viatgeres però, portaren a terme un viatge d'emulació de l'estatus d'home, comportant-se segons uns esquemes típicament masculins (Dell'Agnese, 2003 citat a Dell'Agnese, 2005: 89).

clàssica per després ampliar les distàncies i embrancar-se a Orient i altres indrets exòtics del globus terraqüi.

D'altra banda, **cal recalcar que les dones viatgeres han restat en la més pura invisibilitat fins que a principi dels anys setanta intel·lectuals feministes anglosaxones les començaren a rescatar de l'oblit**<sup>25</sup>. Aquesta redescoberta, acompanyada d'una voluntat de dignificació, també ha comportat l'aparició d'una revisió<sup>26</sup> a consciència i crítica del què ha estat un afer d'homes i per homes (Bassnett, 2002). La investigació acadèmica sobre les dones viatgeres nasqué en el sí dels estudis de gènere i crítica literària en l'àmbit anglosaxó<sup>27</sup> a principis dels anys noranta. L'any 1990, Jane Robinson publica un llibre que recopila més de quatre-centes referències literàries de dones viatgeres que escriviren en anglès. L'any 1994, publica *Unsuitable for Ladies*, una antologia de relats de dones viatgeres acompanyada d'una anàlisi on exposa que la literatura viatgera femenina "s'oposa" a la dels homes. Per Robinson, la retòrica estilística i el to emprat per les dones viatgeres difereix en escriure a la dels homes. Al mateix temps, deixa constància les dones (a diferència dels homes) rarament han estat subvencionades per viatjar i que per tant no incorporen cap patró d'autoritat, permetent-se ser més discursives, detallistes, susceptibles i inclús ordinàries (Robinson, 1994).

D'altra banda, l'influent treball de Sara Mills (1991), publicat en el llibre *Discourses of difference: an analysis of women's travel writing and colonialism*, **ha estat el primer que de forma detallada ha tractat la literatura de viatgeres i el colonialisme**. L'autora emfatitza que els relats viatgers de dones mantenen un to més autobiogràfic, incorporant a la narrativa allò més "personal". Observa al mateix temps, que degut a que les dones normalment s'han trobat en una posició de desigualtat de condicions en relació als homes, i en el context colonial, en una situació menys vinculada amb les responsabilitats colonials, la seva narrativa es pot permetre incloure una mirada més "etnogràfica" i menys "oficial". En aquest sentit, tant Robinson com Mills **coincideixen en remarcar l'abundància i riquesa de detalls juntament amb la tendència d'escriure sobre allò més social en clar contrast amb el discurs més oficial dels homes viatgers**. Contribucions posteriors que han revisat aquestes primeres aportacions consideren que d'aquest argument generalitzador es desprèn un essencialisme perillós, el qual tendeix a concebre la "dona" de forma monolítica i homogènia, com una categoria unitària.

---

<sup>25</sup> A aquest nou buidatge, inicialment acadèmic, s'hi afegí inicialment a l'esfera anglosaxona, les iniciatives de l'editorial feminista Virago que es va dedicar a reeditar molts dels llibres de viatges escrits per dones victorianes, així com antologies de textos, donant-li a la temàtica difusió i reconeixement, així com visibilitat i certa "excepcionalitat".

<sup>26</sup> En aquesta primerenca reconsideració de la pràctica viatgera en clau de gènere, les dones viatgeres quedaren categoritzades de forma diferencial en dos sentits. Per un cantó esdevingueren "diferents" a la resta de dones (no viatgeres), considerades més ortodoxes i socialment més conformistes. Però també, "diferents" als homes viatgers, els quals a través dels seus viatges construïen la seva masculinitat. En aquesta seqüència d'oposicions, es pot aventurar a dir que les dones viatgeres s'escapen de les limitacions de la família i la societat patriarcal, diferenciant-se al mateix temps de l'element masculí (Robinson, 1990, 1994; Mills, 1991; 1996; Monicat, 1994, Blunt & Rose, 1994).

<sup>27</sup> També des de la perspectiva del gènere, s'ha anat ampliant la territorialitat d'aquests estudis i actualment, se'n porten a terme en diferents localitzacions no "anglos", on en el nostre àmbit són de destacar les aportacions de Maria Dolors Garcia Ramon.

### 2.3.2.2 Referències teòriques: el *Gender and Colonial Space* de Sara Mills

El treball més influent per aquesta recerca ha estat l'aproximació i l'enfocament postulat per Sara Mills (1991, 1996, 2005). Encara que no sigui geògrafa, a les seves investigacions la temàtica espacial hi té un paper central alhora que aquestes il·lustren a la perfecció l'evolució dels estudis feministes en relació a la narrativa viatgera en els contextos colonials.

Sara Mills (2005) considera que **tot el procés en el qual es formulen les relacions espacials en el context imperial/colonial estan constituïdes pels paràmetres de gènere, raça i classe**. L'enfocament analític de Mills parteix d'un enquadrament múltiple entre els postulats epistemològics del postcolonialisme, del feminisme i també del materialisme. Al mateix temps, l'objectiu principal de la seva investigació és esbrinar **les complexitats existents en les relacions de gènere en l'espai colonial**. En aquest sentit, és destacable la consideració que pren vers l'anàlisi de les diferents posicions de les mirades (d'homes i dones) en el procés de construcció de les relacions de gènere i espacials.

Mills vincula el seu treball amb la teoria postcolonial perquè el seu objecte d'estudi són uns contextos històrics imperials/colonials que queden analitzats de forma crítica des d'una ubicació "espaciotemporal" (post)colonial. En la seva vessant feminista (especialment als inicis de la seva recerca a principi dels anys noranta), la seva màxima aspiració es concreta en **"recuperar" i "considerar" les aportacions femenines viatgeres produïdes en el període colonial** (especialment britàniques) per incorporar-les en les anàlisis de temàtica espacial. En les seves aportacions posteriors, **el feminisme també ha incorporat a l'element masculí, mantenint però una lectura i un posicionament feminista**. En aquest sentit, Mills (2005) considera que tot el procés en el qual es formulen les relacions espacials en el context imperial/colonial estan constituïdes inherentment pels condicionants socials de gènere, raça i classe.

Des de la perspectiva materialista (inspirada en els postulats de Foucault), Mills (1996, 2005) recalca en destacar i insistir en les **especificitats contextuais de cada realitat colonial**. D'aquesta manera, cal partir de la idea que tots els contextos imperials i colonials (al llarg del temps i de l'espai) queden condicionats per les seves particularitats (Hulme, 1986). Per tant, són diversos, però com a realitats imperials/colonials mantenen unes relacions de poder comunes, caracteritzades per la desigualtat i la voluntat de dominació (Mills, 1996, 2005).

D'altra banda, optant per emprar un enfocament materialista a l'hora d'aprofundir en els espais colonials, deixa enrera, i fins i tot desaprova, la dependència existent en el sí dels enfocaments postcolonials en relació a les anàlisis psicoanalítiques<sup>28</sup>. En aquest sentit, Mills (1996, 2005), considera que l'analítica psicoanalista acaba anul·lant les especificitats materials dels diferents contextos colonials. Particularitats tan importants com poden ser la pròpia invasió, discriminació, però també la pròpia resistència. Des d'aquest punt de vista, per tant, la "fantasia" no és fruit de la inconsciència, sinó que es tracta d'una reacció i/o negociació de les diferents realitats o condicions materials (Voloshinov, 1986 citat a Mills, 1996: 126). De forma molt racional, Mills (1996, 2005) considera que centrant l'atenció a la *psique colonial* ens arriquem a ignorar les bases polítiques i econòmiques en les quals

---

<sup>28</sup> En el camp de la crítica literària però també en la disciplina geogràfica es porten a terme investigacions de caire psicoanalític en relació a la percepció i concepció de l'espai. Vegeu, per exemple: Kingsbury (2007). The extimacy of space, *Social & Cultural Geography*, vol. 8, n° 2, 235-258; Pile, Steve (1998). "Freud, Dreams and Imaginative Geographies". A: *Freud 2000*. Cambridge: Polity Press.

aquestes *psiques* queden construïdes. D'aquesta manera, els postulats de Mills, emfatitzen que **més que indagar en l'oposició binària abstracte en relació a la noció de l'Altre, cal posar aprofundir en les particularitats de caràcter material, o sigui en les divergents mirades estratificades per les relacions de poder durant el període colonial.**

Al mateix temps, per Mills, **l'espai es construeix a partir de la superposició de diferents estructures espacials on els variats "espais socials" es negocien de forma concreta en un lloc geogràfic temporalment determinat.** D'aquesta manera, Mills (1996, 2005) intenta desenvolupar una anàlisi materialista feminista de les representacions de l'espai on s'avalua els processos que tant dones, homes, colonitzadors/es, colonitzats/des realitzen per negociar les seves posicions/ubicacions espacials en relació als seus respectius espais socials. En aquest sentit, l'enfocament de Mills pren en consideració l'asseveració de Massey (1994) que considera que no només allò espacial està construït socialment, sinó que allò social també es construeix espacialment. Des d'aquesta perspectiva feminista/postcolonial/material, l'anàlisi que proposa Mills (1996, 2005) pren com a objecte d'estudi les diferències existents entre homes i dones (procedents d'Europa) en els diversos contextos colonials, contemplant i considerant les relacions que s'estableixen entre les diferents construccions de gènere en el moment de concebre la complexitat i la pluralitat espacial dels "contact zones" (Pratt, 1992).

L'enfocament de Mills, doncs, **conjumina l'anàlisi de fonts primàries (relats de viatge) amb una revisió històrica postcolonial crítica i feminista amb l'objectiu d'esbrinar les complexitats espacials existent en els temps i els espais colonials.** En aquest sentit, Mills teoritza sobre el que concretament Landry i Maclean consideren l'anàlisi feminista materialista. Amb paraules de les autores: "takes the critical investigation, or reading, in the strong sense, of the artifacts of culture and social history, including literary and artistic texts, archival documents and works of theory, to be potential site of political contestation through critique" (Landry & Maclean, 1993; XI citat a Mills, 1996 i 2005). Al mateix temps, en portar a terme la seva anàlisi materialista, Mills, amb una perspectiva molt geogràfica, també incorpora la noció de la "genealogia espacial" (extreta dels postulats de Foucault) com una eina útil per portar a terme l'anàlisi espacial. D'aquesta manera, esdevé necessari incorporar el procés interpretatiu de les estructures espacial que apareixen reproduïdes en els textos i les imatges (Mills, 1996). Per tant, més que tractar l'espai com a *text* (llegir directament l'espai com un text), cal interpretar-lo a través de la seva història contextual i social, o sigui, a través de les relacions existents entre el text i la seva representació (Rose, 1993; Mills, 1996).

A la vegada, en aquest procés interpretatiu discursiu de l'espai colonial esdevé imprescindible considerar des de quina "posició" es porta a terme la "representació espacial". En altres paraules, és necessari tenir present qui, com i de quina manera es veuen i es conceben les relacions espacials. Mills, inspirant-se en l'ideari foucauldianà de coneixement i poder, considera que **són les relacions de poder i també les materials les que determinen les posicions de la mirada i la ubicació de partida per copsar les relacions espacials.** Essent així, Mills (1996, 2005) per portar a terme l'anàlisi interpretatiu del discurs colonial es serveix de les contribucions de Gillian Rose (1993), la qual considera que existeixen maneres específiques de mirar i que el propi acte de mirar/observar/concebre construeix l'espai i que aquest procés també es constitueix de forma genderitzada. Essent així, Rose (1993) considera que **les representacions culturals**

**dominants han estat fortament masculinitzades**<sup>29</sup>. En aquest sentit, la incorporació de les aportacions femenines a la crítica postcolonial feminista aporten noves perspectives i enriqueixen la construcció del discurs, desestabilitzant les representacions hegemòniques masculines.

### 2.3.2.3 Les contribucions feministes i l'enriquiment del discurs colonial

Una de les crítiques més constructives feta al monolític i homogeni discurs colonial postulat per Said (1978), ha estat sense dubte la que han fet les feministes demostrant que **els discursos imperials i colonials també han estat genderitzats i que les dones també hi han format part** (Domosh, 1991; Monicat, 1994, 1996; Burton, 1992; Mills, 1991, 1996; Chauduri & Strobel, 1992; Ware, 1992; Ong (1995), Sharpe, 1993, Pratt, 1992; McEwan, 2000, Guelke & Morin, 2001, Lewis, 2004, Blunt & Rose, 1994, Garcia Ramon, 2002, 2003; Shaw, 2003; Morin, 1995; 1998, Phillips, 1999, Kearns, 1997, Spivak). En aquest sentit, doncs, les aportacions viatgeres que fan referència als territoris colonials també han estat constituïdes a partir de la condició de gènere.

Partint d'una diferenciació clara entre les aportacions masculines (sempre predominants) i les femenines, la crítica geogràfica feminista ha acabat matisat aquesta dicotomia, analitzant en profunditat les interseccions existents en les narratives colonials no només des de la perspectiva de gènere sinó també de raça i classe, així com del lloc de procedència. Així, des de mitjans dels anys noranta han estat moltes les contribucions que han enriquit les reconstruccions geogràfiques i històriques dels panorames colonials. Una obra cabdal i molt influent va ser *Writing women and Space: colonial and postcolonial geographies* (1994) editada per Alison Blunt i Gillian Rose. Aquesta publicació, va assentar les bases per avançar des de la pluralitat i complexitat en les anàlisis discursives colonials fetes per dones. En aquesta línia, també va ser significativa l'aportació de Monicat (1994) que destacant els trets autobiogràfics inclosos en les narratives viatgeres femenines feu una (re)aproximació a les contribucions colonials des de la perspectiva de gènere en el context francòfon.

Més complexos resulten els estudis que consideren i/o comparen de forma conjunta les anàlisis de les contribucions narratives femenines i masculines. Des d'una perspectiva de gènere també s'han posat a debat les possibles interseccions, similituds o diferències entre les aportacions narratives d'homes i dones. Aquest enfocament és enriquidor i genera més riquesa i pluralitat en la construcció discursiva (colonial), sempre i quan s'hagin revalorant prèviament les aportacions femenines que la "tradició" havia menystingut. Amb aquest tipus d'aportacions, apareixen interessants reflexions en relació a la masculinitat i la feminitat i els diferents rols desenvolupats en els territoris colonials. En aquest sentit, **ha estat a través de la incorporació crítica de les aportacions de dones que la disciplina s'ha vist "obligada" a replantejar-se la naturalesa androcèntrica de les aportacions històriques fins aleshores tingudes en compte i mai posades críticament en tela de judici**. Novament, doncs, veiem com aquesta tipologia de contribucions enriqueixen el discurs orientalista i contribueixen a la crítica de la primera formulació de l'Orientalisme de Said, que s'ha criticat per la seva visió i consideració homogènia del discurs colonial i orientalista europeu.

---

<sup>29</sup> Al mateix temps la perspectiva masculina ha estat més vinculada amb la fruïció de mirar més que no pas amb la d'experimentat (Rose, 1993).



Des d'aquest enfocament més ampli i menys discriminador són rellevants les aportacions de Gregory (1995), Kearns (1997) i Phillips (1999) (aportacions que curiosament provenen de geògrafs homes). Gregory (1995) analitza les geografies imaginàries i la producció de l'espai colonial a Egipte (1849-1850) a través dels discursos orientalistes emanats de infermera anglesa Florence Nightingale i el novel·lista francès Gustave Flaubert. L'anàlisi acurada de les contribucions subjectives d'una dona i un home per un mateix espai, permet al geògraf aprofundir en els "critical terrains" (Lowe, 1992) de la construcció orientalista i la formulació genderitzada també a través de la classe, raça, sexualitat i nacionalitat. Gerry Kearns (1997) per la seva banda, analitza la constitució del "subjecte imperial" a través de la comparació de les narratives viatgeres de Mary Kingsley i Halford Mackinder. Richard Phillips (1999), treu a la llum i revalora les influències d'Isabel Burton en la creació intel·lectual i literària del seu marit, el reconegut Richard Burton.

Aportacions feministes més recents han profunditzat també en els diferents rols i status de la dona blanca viatgera de l'època imperial (McEwan, 2000, Bassnet, 2002, Mills, 2005, Guelke & Morin, 2004; Garcia Ramon, 2002, 2003). A través de l'anàlisi de les narratives viatgeres colonials s'observa l'aparició de contradiccions i ambivalències significatives que queden matisades per la condició de gènere. Així, per exemple, les narratives viatgeres en general deixen constància d'una "superioritat cultural" que acaba estereotipant l'Altre, però també queda manifest en altres ocasions el "pes moral occidental" quan es reconeix com Occident porta a terme una cruel explotació. Tanmateix, i reprenent un to generalitzador, les aportacions de caire analític consideren que els relats masculins durant el segle XIX han tendit a manifestar obertament una suposada objectivitat en relació al coneixement i la ciència mentre que els de les dones han reflectit més l'interès per les activitats filantròpiques (característiques del primer feminisme) i la denúncia dels abusos i de les injustícies socials (Bassnett, 2002).

El treball de Cheryl McEwan, *Gender, Geography and Empire* (2000) discuteix la diversitat existent entre les dones viatgeres i la varietat de les seves produccions literàries sobre el "viatge". En la seva investigació apareix una anàlisi exhaustiva de les variables de classe social, edat, religió i també consideracions temporals (històriques) i espacials (geogràfiques). McEwan postula que **els relats de viatgeres són més complexos que les aportacions prèvies realitzades i discuteix la necessitat de reconèixer la diversitat**. El seu treball demostra com el pensament feminista ha evolucionat al llarg d'aquests trenta anys des de la conceptualització de la dona com una categoria única vers a una indagació a través de patrons de diversitat que reflecteixen unes àmplies diferències socials i culturals (McEwan, 2000).

En aquest sentit són rellevants les contribucions de Garcia Ramon (2008) en relació a la viatgera Aurora Bertrana al Protectorat espanyol del Marroc o d'Isabelle Eberhardt al Magrib i Gertrude Bell al Pròxim Orient (Garcia Ramon, 2003). Reina Lewis, amb la seva publicació *Rethinking Orientalism* (2004), posa de manifest una vegada més les contradiccions del propi discurs orientalista colonial. Concretament, a través d'una acurada anàlisi d'aportacions viatgeres i aportacions locals (en llengua anglesa) contradiscursives (totes genderitzades) traça una revisió dels estereotips existents sobre la segregació espacial de les dones a l'imperi otomà de principis del segle XX. Una de les idees centrals que es desprèn del treball de Lewis és que malgrat el caràcter canviant de la construcció d'estereotips, aquests segueixen mantenint almenys en relació a allò oriental i concretament per la dona oriental, la violència imperialista epistèmica (Spivak, 1985).

Per altra banda, també disposem d'aportacions que han analitzat la narrativa viatgera en relació a la intersecció entre els discursos colonials i la identitat masculina. En el context europeu la construcció de la masculinitat queda estretament relacionada amb la idea d'imperi i de modernitat<sup>30</sup> (Connell, 1995) i, per tant, també amb la del viatge (Kaplan; McDowell, 1999). De fet, ha estat a través del viatge imperial que les masculinitats han quedat constituïdes (Dawson, 1994; Phillips, 1997). En aquest sentit, la crítica feminista des de principis dels anys noranta, ha recalcat en “els efectes androcèntrics” que ha tingut pel Coneixement i per la Geografia la tradicional narració masculina en relació als contextos espacials colonials (Rose, 1993; Blunt & Rose, 1994).

Així, si bé en un primer moment la crítica feminista va detectar i denunciar les conseqüències “genderitzades” d'una tradició viatgera fortament masculinitzada, més endavant s'ha començat a interessar també per la significació del propi discurs colonial masculí, el qual, com el femení, tampoc és homogeni ni monolític, sinó que és inestable i canviant (Bhabha, 1994; Mills 1996), condicionat per les variables de classe, ètnia, religió, etc. i constituït espacial i temporalment (Hulme, 1986, Mills, 1996, McEwan, 2000). Tanmateix, ha estat hegemònic, i per tant, dominant. Per aquests motius, la tradició viatgera masculina continua essent analitzada de forma crítica per la geografia feminista alhora que proliferen estudis concrets sobre la constitució de la masculinitat tant a les metròpolis com en les colònies durant els segles XIX i principis del XX.

En el context colonial són de destacar els treballs de l'historiador cultural Graham Dawson en relació a l'imaginari masculí en el context britànic imperial. El seu llibre *Soldier Heroes* (1994), analitza detalladament la concomitància entre les narratives literàries nacionalistes i imperials en relació als efectes en la construcció de la identitat masculina britànica del període. Des d'una perspectiva més geogràfica és remarcable la investigació de Richard Phillips<sup>31</sup> en referència explícita a la construcció d'unes identitats masculines megalòmanes (McClintock, 1995) en el context imperial. La seva publicació *Mapping Men & Empire* (1997), investiga els espais d'aventura colonial com el mapa de ruta necessari per a la construcció de la identitat masculina heroica, blanca, cristiana i burgesa. A la vegada, vincula el viatge colonial amb l'imaginari narratiu de la literatura produïda en el període, especialment dels efectes de les anomenades *robinsonades*.

Encara des d'aquesta perspectiva històrica i viatgera en relació a les masculinitats, són destacables les contribucions recents dels geògrafs James Ducan (2000) i Garth Myers (2002). Ducan analitza concretament la construcció discursiva del què anomena “masculinitat moral” (britànica) als tròpics (com a imaginari, però també com a realitat material) a través de l'estudi de cas de les narracions de les experiències masculines a les plantacions agrícoles de Ceilan a mitjans del segle XIX. Per altra banda, l'aportació de Myers és una valuosa contribució a la crítica geogràfica feminista del discurs colonial en relació a les ambivalències i contradiccions de la masculinitat hegemònica. Partint de la narrativa *Kenya Mountain* d'Eric Dutton, el geògraf analitza els discursos emanats en relació al colonialisme britànic a l'Àfrica i la construcció de gènere en el període de la postexploració.

---

<sup>30</sup> Per a una introducció a la història de la construcció de la masculinitat, vegeu: Connell, R.W (1995). “The History of Masculinity”. A: Connell, R.W (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press. Per a una contextualització més àmplia en relació a les contribucions als estudis sobre la masculinitat, vegeu: Adams, Rachel; Savran, David (eds) (2002). *The masculinity studies reader*. Malden (MA): Blackwell.

<sup>31</sup> Recentment ha publicat *Sex, Politics and Empire: postcolonial geography* (2006), on porta a terme una revisió crítica postcolonial de les polítiques sexuals a les colònies durant el període àlgid imperialista britànic.

Seguint la mateixa tendència que les més recents geografies postcoloniales, les geografies feministes més actuals també presenten diversificacions. Per un cantó, s'observa un creixent interès en les indagacions sobre les construccions de gènere a les metròpolis durant l'època imperial. D'aquesta manera, veiem que l'interès espacial es (re)dirigeix de l'espai colonitzat a l'espai domèstic imperial femení. En aquest sentit, Blunt (1999) i Gowans (2001), per exemple, aprofundeixen en les "*imperial geographies of home*", analitzant les relacions entre gènere, imperialisme i domesticitat. Altres contribucions han profunditzat en les anàlisis de la narrativa viatgera femenina interrelacionant-ho més concretament amb modalitats femenines de (re)construcció de la geografia històrica (McEwan, 1998; Guelke & Guelke, 2004) o conjuminant-ho amb aportacions que també consideren la mirada nativa no occidental, com és el cas del treball de Reina Lewis (2004) en relació a les representacions femenines de l'imperi otomà de principis dels anys 20 del segle XX. Més incisiva i teòricament, les aportacions de Mona Domosh i Karen Morin (2003), reflexionen sobre les interconnexions possibles entre la geografia feminista i la geografia històrica, aportant una crítica en la tradició geogràfica, feta per i pels homes. Altres treballs, s'han apropiat més cap a unes concepcions més culturals, incorporant a les nocions de paisatge i viatge la perspectiva genderitzada de les relacions espacials colonials (Mills, 2005) o considerant la pràctica turística en la representació orientalista (Garcia Ramon, et al. 2004). Finalment, cal apuntar que s'observa un decreixement en les aportacions que fan referència a l'anàlisi crítica de les narratives de viatge en el context imperial/colonial. En aquest sentit, es constata que hi hagué un boom considerable de publicacions (en el context anglosaxó) durant els anys noranta i que a poc a poc, han disminuït les contribucions, però no la qualitat de les aportacions.

### 2.3.3 Geografies culturals: (re)consideració de la significació dels paisatges colonials

Dins la gran diversitat de temes tractats per les geografies culturals, existeixen estudis específics que aprofundeixen en les significacions geogràfiques dels paisatges colonials. Molts d'ells ho fan a través de vincular-los amb el procés de la modernitat. Altres s'hi aproximen a través de l'anàlisi crític d'artefactes culturals. Així doncs, en aquest apartat, es presenten algunes de les contribucions que han inspirat l'enfocament analític d'aquesta recerca i que fan referència a la recuperació de la visualitat a l'acadèmia geogràfica i a les significacions culturals del paisatge.

#### 2.3.3.1 Recuperació de la visualitat

Tot i que de forma tardana, la Geografia ha recuperat el seu interès per allò visual, especialment en les branques de la geografia cultural, la històrica i la del turisme (Schwartz, 1996; Schwartz i Ryan, 2003). També es presta una atenció creixent com a enfocament metodològic per indagar sobre allò geogràfic (Rose, 2001; 2008; Crang, 1999; 2004). **La imatge -i més concretament la fotografia- ens ofereix una gran quantitat d'informació en relació a l'aparença del lloc.** Sempre s'ha dit que una imatge val més que mil paraules. Així doncs, en un primer moment, la visualització d'una imatge ens transmet de forma ràpida (però també complexa) múltiples missatges en relació als llocs (Aitken, 1994). Les imatges, pel seu caràcter transmissor, han estat emprades amb regularitat per il·lustrar o acompanyar l'escriptura, per completar o enriquir el text. Pensem, per exemple, amb les fotografies que acompanyen les notícies o en les imatges incloses en

els manuals de geografies regionals. En aquest sentit, si bé tradicionalment i amb certa normalitat s'ha discutit el contingut i la significació del text, més rarament s'han qüestionat les imatges i/o fotografies que formen part del conjunt del text. De fet, s'ha considerat que les imatges il·lustren “neutrament” l'aparença o les característiques dels llocs. En aquest sentit, **cal recordar que la “tradició geogràfica” es fonamentà enormement en uns principis molt visuals** (Cosgrove, 2003, Schwartz, 1996), i encara avui, el lloc queda associat a la seva imatge. Només cal pensar, per un moment, en els pamflets de les destinacions turístiques.

Malgrat que la imatgeria visual<sup>32</sup> ha format part i ha estat una via dominant en l'expressió de coneixement geogràfic, les interpretacions que s'ha fet d'aquest tipus de material mai s'han formulat críticament. Massa sovint la imatgeria s'ha utilitzat com un mitjà de reflex directe de la realitat, sense preguntar-se ni tenir cap coneixement de com, quan, qui o de quina manera la imatge ha estat generada ni tampoc dels efectes que ha pogut tindre o té (Bartram, 2003). Tanmateix, la disciplina geogràfica ha començat a prendre consciència del paper dominant que ha tingut allò visual en la construcció del que hom anomena saber. De fet, tal i com afirma Rose (2001), **el propi coneixement, com moltes altres formes d'entreteniment inclosa la pràctica viatgera, han estat visualment construïts, de manera que allò que veiem és tan important com allò que escoltem o llegim.**

Les imatges, més que il·lustrar, representen (Hall, 1997). De forma similar a l'escriptura, **la imatgeria visual és una representació cultural que genera significat.** Les imatges, com a representacions, produeixen significats culturals a la vegada que la producció de coneixement (cultural) es construeix espacial i socialment (Rose, 2001). Les imatges, per tant, queden modelades per les significacions culturals determinades (Jackson, 1989). D'aquesta manera, la imatgeria visual té un paper actiu en la construcció de diferents tipus de coneixement geogràfic (Rose, 1996, 2001, 2008). Així, en el cas de la fotografia, més que considerar-se com una imatge mirall cal conebre-la com un prisma que refracta de formes diferents, imatges que han d'ésser temporal i espacialment ubicades. Per tant, és important prendre en consideració la manera a través de la qual les fotografies han estat vistes i utilitzades en diferents contextos.

La crítica visual analitza com les visions específiques dels llocs reposen i es reproduïen en diferents pensaments arrelats en les més variades relacions socials de poder. A més, les fotografies incorporen diferents maneres de mirar el món que d'alguna manera reflecteixen i donen suport a certes visions hegemòniques (Berger, 1972). Des d'un punt de vista crític, doncs, **cal prestar atenció en esbrinar i entendre com les relacions de poder es desenvolupen en la producció i recepció de la imatgeria visual.** Essent així, la seva interpretació manifesta que existeix una relació clara i evident entre l'estètica de la imatge i el seu significat social. *La imatge, doncs, també esdevé discurs.* Un discurs, però, que també porta incorporats uns efectes sensorials. Les imatges, en visualitzar-les, s'experimenten i generen sensacions. Aquestes sensacions són les activen els mecanismes de relació entre la imatge i la reacció mental, determinant el pensament. Així doncs, **les imatges en funció de les sensacions generades creen diferents tipus de geografies, de geografies imaginàries.**

---

<sup>32</sup> La imatgeria visual inclou variades formacions visuals que funcionen de forma unitària en la transmissió de coneixements geogràfics malgrat que cada tipologia visual tingui els seus propis codis, convencions i gèneres associats.

La geografia cultural o històrica ha començat a investigar les fotografies com a exemples de maneres particulars d'entendre els llocs i les cultures (Rose, 2001). Així, revisant les imatges del segle XIX i principis del XX, es pot indagar en la construcció de les idees colonials en relació als llocs i societats no europees (Ryan, 1997, Schwartz, 1996). En aquest sentit, tal i com ho manifesta Schwartz (1996), **existeix una vinculació clara entre el viatge imperial, la generació d'imatges i la construcció d'unes geografies imaginàries.**

### 2.3.3.2 Imatgeria visual i geografies imaginàries: el cas de la fotografia

Per analitzar les geografies imaginàries incloses en les narratives viatgeres hem de considerar els efectes de les diferents representacions geogràfiques. Les visuals, en aquest sentit, hi han jugat un paper molt important. Tot i que la disciplina geogràfica tant sols recentment ha començat a mostrar interès per les relacions existents entre la imatge i la geografia, crec que la publicació del llibre *Picturing Place: photography and the geographical imagination* (2003) ha estat un pas endavant per aquest tipus d'estudis geogràfics. Les representacions que emanen de la fotografia, per tant, tenen una estreta relació amb les geografies imaginàries. De fet, tal i com recalquen Joan Schwartz i James Ryan, **la fotografia cal concebre-la com un aliada molt potent en la confecció i divulgació de geografies imaginàries** (Schwartz i Ryan, 2003). Al mateix temps, també són destacables algunes de les aportacions incloses en les publicacions *Visual Culture and Tourism* (2003) i *Seductions of place* (2005), les quals també posen de relació la construcció d'uns paisatges colonials determinats a través de la pràctica del viatge, la narrativa i la imatgeria.

La fotografia fixa imatges, i com la literatura, es troba a cavall entre l'art i la documentació, convertint-se en un gènere híbrid útil per indagar sobre les característiques visuals de la modernitat (Marien, 1997). Al mateix temps, **l'acceptació que va tenir la fotografia des dels seus inicis va proporcionar que es convertís en una eina poderosa de relació entre el nosaltres i les representacions del món.** A través de la fotografia, per tant, podem mirar, recordar, imaginar i més concreta i específicament podem “copsar visualment el lloc” (Berger, 1972). Al mateix temps, com una tecnologia desenvolupada en el sí de l'Europa imperial, també tenia l'objectiu d'il·lustrar la idea de canvi i satisfer els desitjos moderns que, juntament amb altres tecnologies, reconfiguraren les capacitats humanes d'observació i ampliaren enormement el ventall d'espais observables. En el seu context de naixement, la fotografia s'emprà per llistar, classificar i posseir totes les particularitats del món, incloses les seves geografies (Salomon-Godeau, 1991). D'aquesta manera, el mateix temps que els vaixells de vapor, els vies de tren i els telègrafs feien el món físicament més proper, les fotografies el feien conceptual i visualment més accessible (Schwartz & Ryan, 2003).

Al mateix temps, la geografia ha estat fortament centrada en la representació visual del món. En l'actualitat, les geografies culturals, han incorporat el “visual turn”<sup>33</sup> a la disciplina per tal d'**esbrinar les implicacions conceptuals de la fotografia en la construcció**

---

<sup>33</sup> Tal i com expliquen David Crouch i Nina Lübbren (2003), la *cultura visual* ha passat a formar part del *mainstreaming* de les investigacions que treballen amb tot allò relacionat amb els estudis culturals, àmbit de grans extensions i multi-pluridisciplinar, especialment en el context anglosaxó. De fet, s'atribueix a la historiadora de l'art Svetlana Alpers (1970) el concepte de cultura visual en un intent de recollir ja a mitjans dels anys setanta noves reinterpretacions de la imatgeria artística en el món de l'art en relació amb el producte artístic concret però també en un context més ampli de producció, significació i divulgació-recepció.

**d'uns paisatges i d'unes geografies colonials.** D'aquesta manera, “initial emphasis on the realism and truthfulness of photography effectively masked the subjectivity inherent in the decision of what to record, from what angle and when and likewise veiled the power of photography to mediate the human encounter with people and place” (Schwartz & Ryan, 2003: 3). En aquest sentit, existeixen nombrosos estudis que han investigat les maneres de veure (“ways of seeing”) que han estructurat i representat les pràctiques geogràfiques. Les aportacions principals fan referència a com els paisatges queden construïts i inclouen articulacions múltiples entre la memòria identitària i la cultural. Al mateix temps, s'està mostrant una clara preocupació no només per la història de les pràctiques de la representació visual (de la cartografia a la fotografia) sinó també com aquestes pràctiques han estat ubicades/localitzades en un ampli context de règims visuals i discursos d'imaginariis geogràfics (Gregory, 1994).

També s'ha interessat en revalorar les implicacions de les representacions visuals de determinats idearis polítics i culturals dels llocs. En aquest sentit, s'ha indagat sobre les diferències de les identitats culturals o en les significacions de les categories socials de raça, gènere i classe adquireixen en funció del seu mitjà de producció. També s'ha treballat en les implicacions ideològiques de les representacions visuals per tal de comprendre les relacions existents entre la visió, la modernitat, la memòria i la identitat. Al mateix temps, la significació de la fotografia en la construcció de les nocions espacials, paisatgístiques i identitàries s'ubica en diferents escales. Tanmateix, les significacions de la Fotografia a escala local o global mai són ni òbvies ni fixes. En aquest sentit, els estudis recents sobre l'ús de la fotografia en la construcció de paisatges simbòlics o de les identitats nacionals, la diferència cultural i l'ordre imperial, demostren com el significat de les fotografies a part mostrar un miriada de poder, també són constantment negociades a través dels seus discursos de significació (Rose, 2001).

L'anàlisi crítica de la fotografia, malgrat s'hagi incorporat tard a la disciplina geogràfica (Schwartz, 1996, Ryan, 1997, Schwartz & Ryan, 2003), contribueix a afirmar que el coneixement geogràfic està socialment construït i constituït sempre culturalment (en el seu espai i en el seu temps).

### 2.3.3.3 Significacions culturals dels paisatges

Els relats de viatge construeixen representacions sobre persones, aspectes naturals o trets culturals. Moltes vegades, tal i com ens recorda Perla Zusman (2007), aquestes representacions sovint són presentades a través de descripcions paisatgístiques. Al mateix temps, els paisatges recullen, mesclen i interrelacionen aspectes racionals i emocionals. En aquest sentit, Nicolás Ortega (2004) considera que el paisatge és la doble aproximació a la fusió entre aspectes ambientals, socials i culturals. Així, per un cantó, existeix una aproximació científica que descriu i explica. Per un altre, aproximacions més estètiques o artístiques, vinculades al sentir i al comprendre.

Claudio Minca (2007), considera que **allò que realment motiva la construcció d'imaginariis espacials és pròpiament el paisatge**, ja que desenvolupa un rol fonamental tant en l'experiència turística<sup>34</sup> com en l'encontre amb l'alteritat. Al mateix temps, també manifesta que la conceptualització (o la recepció o experimentació)

---

<sup>34</sup> En el recent article *The tourist landscape paradox* (2007), Minca fa referència excusiva al cas turístic actual. Considero que en aquest cas turista també és sinònim de viatger/a.

paisatgística sempre es produeix de forma ambivalent perquè la pròpia noció de paisatge és *per se* paradoxal. En aquest sentit, Minca afegeix que a partir del viatge, el viatger/turista intenta superar la tensió que genera la paradoxa paisatgística. A més, quan l'experiència es transcriu i es narra, o sigui, quan el viatge es transforma en literatura viatgera, aquesta paradoxa també hi queda manifestada.

Des d'una perspectiva teòrica i molt geogràfica, Minca diferencia entre dues concepcions quasi contraposades en relació a la percepció paisatgística. Per un cantó tenim el que anomena *paisatge vidalià*, en al·lusió directa a l'escola regionalista francesa, el qual el paisatge és essència i, el *paisatge cosgrovià*, recollint els postulats del geògraf americà Denis Cosgrove, on el paisatge respon a diferents maneres de mirar<sup>35</sup>. Si es traspassen aquests conceptes teòrics a la pràctica, o sigui a la persona que viatja i contempla i experimenta paisatges, Minca recalca en considerar que tota persona queda atrapada en la confusió epistemològica de l'essència buscada i la manera de concebre-la. En conseqüència, la persona que viatja, en experimentar paisatges, intenta superar aquesta confusió epistemològica. En aquest sentit, el geògraf italià considera que aquesta paradoxa també és constitutiva del subjecte viatger europeu modern. Aquesta consideració, doncs, crec que és imprescindible a l'hora de portar a terme una revisió dels paisatges descrits en la literatura viatgera espanyola en relació al Marroc.

Al mateix temps, aquesta paradoxa paisatgística posa de manifest l'ambivalència existent quan el viatger/a (també podem afegir quan la geografia) pretén concebre el paisatge. Aquest ambivalència mostra alhora les contradiccions existents entre les diferents maneres que es pot copsar i experimentar el paisatge (Nash, 1996; Rose, 1993; Mills, 2005). **El paisatge, per tant, es transforma en una metàfora geogràfica plural i flexible que tant pot referir-se a un objecte com a la seva descripció, o sia, a l'espai/territori i a la seva imatge o representació.** D'aquesta manera i tal com ho considera Cosgrove (2003), la idea de paisatge és l'expressió més significativa de l'intent històric de relligar de forma conjunta la imatge visual amb el món material. D'aquesta manera, esdevé una habilitat ben geogràfica que conjumina allò material amb la seva representació, que amb altres paraules pot considerar-se la barreja entre art i ciència, la qual afegeix al paisatge la metàfora geogràfica, esdevenint un rol vital en la història de la cultura moderna europea.

Tanmateix, aquest rol metafòric és tan geogràfic com problemàtic<sup>36</sup>. El repte, doncs, és la "distància" que s'arriba a generar entre les concepcions científiques del món i les percepcions subjectives del mateix, a l'hora de concebre el paisatge (Minca, 2007). Essent així, ens podem preguntar què succeeix en la retòrica viatgera en relació a la metàfora del paisatge, la qual sempre posarà de manifest l'inherent ambigüitat i duplicitat inherent del paisatge, fet que d'alguna manera el dota de significació i interès acadèmic quan es vincula en el context colonial.

Per altra banda, també es constata que normalment pràctica viatgera per naturalesa reproduceix, afirma i fins i tot promulga de forma paral·lela i conjunta, la representació i l'experimentació corporal del lloc, o sia, vincula l'abstracció i la materialitat (Cragg, 2004, 2006; Crouch, 2004; Endensor, 2001, 2006). Aquest fet, per Minca (2007) esdevé un procés

---

<sup>35</sup> En aquest sentit cal destacar que en l'article en anglès apareix l'al·lusió "ways of seeing", que més enllà d'atribuir-se a una nova manera de reconceptualitzar el paisatge, també fa referència a l'encunyament que feu John Berger als anys setenta, en una crítica demoledora a la tradició ocular occidental.

<sup>36</sup> Des de la geografia anglosaxona, aquesta consideració teòrica ha estat treballada pels acadèmics Cosgrove, Duncan, Mitchell i Olwing.

genuïnament modern que es fonamenta al mateix temps, en una extraordinària tensió. En aquest sentit, l'experiència viatgera esdevé el seu producte, una tensió nascuda en el fet que qui viatja, com un subjecte en moviment, lluita per ser capaç de localitzar-se entre dos camps epistemològics.

Minca considera que el turista/viatger busca un equilibri impossible entre la necessitat de l'ordre en el món i el desig o possibilitat de transgredir aquest ordre establert. O sigui, els turistes/viatgers trampegen entre la inclinació per classificar els llocs i les persones en l'ordre propi establert i l'atracció fatal vers el desordre, entre la racionalitat i el desig, entre les concepcions espacials essencialitzadores i les que són més progressives (Minca & Oakes, 2006). D'aquesta manera, aquesta tensió existent posa de manifest el seu rol actiu com a productors de geografies imaginàries.

Al mateix temps, aquesta relació paradoxal entre aquests contradictòries concepcions epistemològiques<sup>37</sup> queda estretament relacionada amb la constitució del subjecte modern. Al mateix temps, allò Modern ha quedat condicionat per l'hegemonia de la visualitat. En aquest sentit, tal i com apunta Cosgrove, "the epistemological connection between observation, graphic representation and objectivity, is now widely acknowledged to be deeply problematic" (Cosgrove, 2003: 265). D'aquesta manera, la concepció *vidaliana* del paisatge concep el paisatge com un mirall dels diferents *genres de vie* que es constitueixen a través d'específiques comunitats territorials, un mirall que espera ser interpretat per un expert geògraf o experimentat pel viatger informat. Des d'aquesta perspectiva, Minca (2007) considera que l'evolució del concepte de paisatge en la geografia europea moderna aporta claus interpretatives importants per entendre l'evolució entre el paisatge i els imaginaris turístics/viatgers.

Així, els paisatges turístics o viatgers com els viatgers i els turistes acaben constituint l'expressió de la paradoxa inacabable de la modernitat. Així, la pròpia paradoxa es troba a l'inici de la tensió que alimenta el desig turístic/viatger alhora que existeix la convicció que el desig pot satisfer-se a través d'un contacte directe amb els llocs concrets. Però al mateix temps, l'experiència turística i viatgera del paisatge també es concep i s'experimenta com una forma específica de veure (Cosgrove, 1984), amb una perspectiva amb una clara estratègia de posicionament i mirada. Amb la mescla d'ambdues concepcions, se li ha atribuït al paisatge un mecanisme polític i cultural en la producció d'uns efectes de modernitat però també d'etnocentrisme.

Minca (2007) considera, doncs, que **el paisatge es transforma en una icona espacial i també en la representació i experiència d'aquesta icona**. En aquest sentit: "It is broadly accepted by now in the academic literature that the landscape ideal is based upon the construction of a specific modern subject: a subject who, by virtue of his (the choice of pronoun is deliberate) strategic and perspectivist position, is able to "read" territory, gazing upon the space that lies before him and assigning absolute primacy to the visual; a subject who, endowed with the interpretive lens of the landscape perspective, is able to grant meaning, order, value" (Minca, 2007: 438). D'aquesta manera, en l'actualitat, els estudis crítics en relació al paisatge han reptat i

---

<sup>37</sup> La primera vegada que el paisatge mudà de les concepcions estètiques va ser quan Humbolt hi incorporà la perspectiva científica, portant a terme una mutació de les sensibilitats poètiques i artístiques cap a una descripció exhaustiva del món, que a la vegada suposà un gran trencament dins la història del coneixement i una aproximació i incorporació del paisatge cap la geografia (Farinelli, 2003; Minca, 2007). A través d'aquesta mutació podem entendre que encara en l'actualitat conviuen i es sobreposen aquestes dues dimensions tant en l'acadèmia com en les concepcions socials.



repensat l'hegemonia d'allò visual en el procés d'estructuració el pensament modern i com aquest ha estat concebut.

## Referències bibliogràfiques

Adams, P. G. (1983). *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Kentucky: The University Press of Kentucky.

Adams, Rachel; Savran, David (eds) (2002). *The masculinity studies reader*. Malden (MA): Blackwell.

Albet, A. & Garcia Ramon, M.D (1999). "Reinterpretando el discurso colonial y la historia de la geografía desde una perspectiva de género". A: Nogué, J. & Villanova, J.L. (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Albet, A.; Nogué, J.; Riudor, Ll. (1997). "Esploratori, militar, topografi: la cartografia spagnola del Marocco", *Terra d'Àfrica*, núm VI, 1997, pp. 15-39.

Albet, Abel; Cerarols, Rosa (2008). "De viatge pel Marroc: entre el debat colonial i la mirada estereotipada". A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

Albet, Abel; Riudor, Lluís (1999). "Evolución de la cartografía española de Marruecos: entre el documento territorial y la representación simbólica del poder". A: Nogué, Joan; Villanova, J. L (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Almarcegui, P. (2004). La metamorfosis del viajero a occidente. *Revista de Occidente*, núm. 280, septiembre 2004.

Almarcegui, Patricia (2007). *Alí Bey y los viajeros europeos a Oriente*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Anderson, K.J & Duncan, N, Sparke, M (1996). *Bodyspace: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality*. London: Routledge.

Ascroft, B; Griffiths, G; Tiffin, H (1998). *Key Concepts in post-colonial studies*. London: Routledge.

Azúa, Félix de (1983). *La paradoja del primitivo*. Barcelona, 1983.

Bachelard, G. (1965). *La poética del espacio*. México: Fondo de Cultura Económica.

Barnett, C. (1998). Impure and wordly geography: the Africanist discourse of the Royal Geographical Society, 1831-73. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, pp. 239-251.

Barrett, M (1991). *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity Press.

Barrio Marco, J.M (2004). "El viaje arquetípico-iniciático". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrero, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

Bartram, Rob (2003). "Geography and the Interpretation of Visual Imagery". A: Clifford, N.; Valentine, G. (eds) (2003). *Key Methods in Geography*. London: Sage Publications.

Bassnett, S. (2002). "Travel Writing and Gender". A: Hulme, P. & Youngs, T. (eds) (2002). *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 225-241.

- Bell, M.; Butlin, R.A.; Heffernan, M.J (eds) (1995). *Geography and Imperialism, 1820-1940*. Manchester: Manchester University Press.
- Bellassai, S (2004). *La masculinità contemporània*. Roma: Carocci
- Berdoulay, V. (1981). "The Contextual Approach". A: Stoddart, D (1981) (ed). *Geography, Ideology and Social Concern*. Oxford: Basil Blackwell.
- Berger, John (1972). *Ways of seeing*. New York: Pantheon Books.
- Bhabha, M. (1994). *The Location of Culture*. London & New York: Routledge.
- Blanco, Pilar (2004). "El viaje de evasión: el viaje en la literatura francesa del siglo XVIII: realidad y ficción". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrero, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Blunt, A & Rose, G (eds) (1994). *Writing women and space: colonial and postcolonial geographies*. New York: Guildford Press.
- Blunt, A; Wills, J. (2000). "Decolonising Geography: Postcolonial Perspectives. A: Blunt, A; Wills, J. (2000). *Dissident Geographies. An Introduction to Radical Ideas and Practice*. London: Longman.
- Blunt, A & McEwan, C. (eds) (2002). *Postcolonial Geographies*. London: Continuum.
- Blunt, Alison (1994). *Travel, Gender and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*. New York: Guilford Press.
- Blunt, A. (2000). Spatial Stories under Siege: British women writing from Lucknow in 1857. *Gender, Place and Culture*, vol 7, num. 3. pp. 229-246.
- Brousseau, M. (1994). "Geography's literature". *Progress in Human Geography*, 18 (3). pp. 333-353.
- Capel, Horacio (1994). "The imperial dream: Geography and the Spanish Empire in the nineteenth century". A: Godlewska, A; Smith, N (eds) (1994). *Geography and Empire*. Oxford: Blackwell.
- Capel, Horacio (2006). "Prólogo". A: Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.
- Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (2005). "Introduction: Touristed landscapes / seductions of place". A: Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.
- Cerarols, Rosa (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats de viatge escrits per homes*. [Memòria d'investigació dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon]. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Chakrabarty, D. (1992). Postcoloniality and the artifice of history. *Representations*, 37. pp. 1-24.
- Chaudhuri, N.; Strobel, M (eds). *Western Women and Imperialism: complicity and resistance*. Bloomington: Indiana University Press.
- Cherry, Deborah (2003). "Algeria In and Out of the Frame: Visuality and Cultural Tourism in Nineteenth Century". A: Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.

- Chevrier, J. (1998). "Las literaturas africanas en el campo de la investigación comparatista". A: Vega, M.J. & Carbonell, N. (1998). *La literatura comparada. Principios y métodos*. Madrid: Gredos.
- Clancy-Smith, Julia; Gouda, Frances (eds) (1998). *Domesticating the Empire. Race, Gender and Family in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville & London: University Press of Virginia.
- Clayton, D. (2003) "Critical Imperial and Colonial Geographies". A: Anderson, K.; Domosh, M.; Pile, S.; Thrift, N. (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London: Sage Publications. pp.354-368.
- Clayton, Daniel (2004). "Imperial Geographies". A: Duncan, James S; Johnson, Nuala C; Schein, Richard H (eds) (2004). *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Clifford, James (1992). "Travelling cultures". A: Grossberg, L; Nelson, C; Treichler, P (eds) (1992). *Cultural Studies*. New York: Routledge.
- Conde Parrado, Pedro (2004). "El viaje religioso. Vita Est Peregrinatio". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrer, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Connell, R.W (1995). "The History of Masculinity". A: Connell, R.W (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Cook, I. & Harrison, M. (2003). Cross over food: re-materializing postcolonial geographies. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 28, pp. 296-317.
- Corbridge, S. (1993). Colonialism, postcolonialism and the political geography of the third world. A: Taylor, P.J (ed) (1993). *Political Geography of the twentieth century: a global analysis*. London: Belhaven.pp. 173-205.
- Coromines, J. (1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- Cosgrove, D. (1984). *Social Formation and Symbolic Landscape*. London: Croom Helm.
- Cosgrove, D. (2003). Landscape and the European sense of sight-eyeing. A: Anderson, K; Domosh, M; Pile, S.; Thrift, N. (eds) (2003). *The Handbook of Cultural Geography*. London: Sage.
- Crang, Mike (1999). *Cultural geography*. London: Routledge.
- Crang, Mike (1999). "Knowing, tourism and practices of vision". A: Crouch, D (ed). (1999). *Leisure/Tourism Geographies*. London: Routledge.
- Crang, Mike (2004). "Cultural geographies of tourism". A: Lew, A; Hall, M; Williams, A (eds) (2004). *Companion of Tourism Geography*. Oxford: Blackwell.
- Crouch, David (2005). "Flirting with space: tourism geographies as sensuous/expressive practice". A: Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.
- Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.
- Crush, J. (1994). "Postcolonialism, de-colonization and geography. A: Godlewska, Anne & Smith, Neil (eds) (1994). *Geography and Empire*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Çelik, K (2004). Framing the colony: houses of Algeria photographed, *Art History*, 27, pp. 616-626.
- Dawson, Graham (1994). *Soldier Heroes. British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*. London: Routledge.
- De la Fuente, José Luís (2004). “El viaje a las Indias: el descubrimiento de Europa”. A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrero, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Dell’Agnese, Elena (2003) “Albanian Virgins and Other Stories: Gender Relations in Edith Durham’s High Albania”. *Sinirlar ve Geçitler 4/ Seuils & Traverses 4/ Borders & Crossings 4*. Ankara, 2-4 Luglio 2003, 56-61.
- Dell’Agnese, Elena (2005). “Viaggiare al maschile: dal Grand Tour al turismo sessuale” A: Dell’Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l’esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 83-111.
- Dirks, N. (1992). “Introduction”. A: Dirks, N. (ed) (1992). *Colonialism and Culture*. Ann Harbor: University of Michigan.
- Dirlik, A. (1994). The postcolonial aura – third world criticism in the age of global capitalism. *Critical Inquiry*, 20. pp. 328-56.
- Dolan, B. (2001) “Ladies and the Grand Tour. British Women in Pursuit of Enlightenment and Adventure”. A: *Eighteenth-Century Europe*. New York: Harper Collins.
- Domosh, M. (1991). Toward a feminist historiography of geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16, pp. 95-104.
- Doy, Gen (1998). More than meets the eye... Representations of black women in mid-19th-century French Photography. *Women’s Studies International Forum*, Vol. 21 (3), pp. 305-319.
- Driver, F. (1992). Geography’s Empire: Histories of geographical knowledge. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10: 23-40.
- Driver, F. (2000). *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford: Blackwell.
- Driver, F.; Matless, D.; Rose, G.; Barnett, C.; Livingstone, D.N. (1995). Geographical traditions: rethinking the history of geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20, pp. 403-422.
- Driver, Felix (1999). “Imaginative geographies” A: Cloke, Paul; Crang, Philip; Goodwin, Mark (eds). *Introducing Human Geographies*. London: Arnold.
- Duncan, J; Gregory, D. (eds) (1999). *Writes of passages: reading travel writing*. London, New York: Routledge.
- Endensor, T; Kothari, U; Kinnaird, V; Hall, D (1994). *Tourism: A Gender Analysis*. Chichester; Wiley.
- Fanon, F. (1965). *Por la revolución africana. Escritos políticos*. México: FCE
- Fontana, Josep (2000). *Europa ante el espejo*. Barcelona: Crítica. [la primera edició és de 1994].
- Fortunati, V.; Monticello, R.; Ascari, M. (eds) (2001). *Travel writing and the female imaginary*. Bologna: Patrón Editore.

- Fradera, J.M (1995). "La importància de tenir colònies. El marc històric de la participació catalana en el complex espanyol d'Ultramar". A: DD.AA (1995). Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles. Barcelona: Museu Marítim.
- Fradera, J.M (2005). Colonias para después de un imperio. Barcelona: Editorial Bellaterra.
- Friedrichsmeyer, Sara; Lennox, Sara; Zantop, Susanne (eds) (1998). *The Imperialist Imagination. German Colonialism and Its Legacy*. Minnesota: The University of Michigan Press.
- Gandy, L. (1998). *Postcolonial theory: a critical introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Garcia Ramon, M.D. (2003) Gender and the colonial encounter in the Arab world; examining women's experiences and narratives. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2003, vol 21, pp.653-672.
- Garcia Ramon, M.D; Kirby, A; Luna, A; Riudor, Ll; Zusman, P (2004). The Occidental Tourist: Said, Orientalism, and the Mediterranean, *The Arab World Geographer*, 7, pp. 65-78.
- Garcia Ramon, M.D; Nogué, J.; Riudor, Ll. (1998). Voices from Margins: gendered images of "Otherness" in colonial Morocco. *Gender, Place and Culture*, vol.5, num.3, pp. 229-240.
- Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.
- Gilmartin, Mary; Berg, Lawrence D (2007). Locating postcolonialism. *Area* (2007), 39.1, 120-124.
- Godlewska, Anne & Smith, Neil (eds) (1994). *Geography and Empire*. Oxford: Blackwell Publishers.
- González Alcantud, J. A (1993). *La extraña seducción. Variaciones sobre el imaginario exótico de occidente*. Granada: Universidad de Granada.
- González Miguel, Ángeles (2004). "El viaje como género literario: el género de la Robinsonade". A: Mariño, Francisco Manuel; Oliva Herrer, María de la O (coords) (2004). *El viaje en la literatura occidental*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Gowans, G. (2001). Gender, Imperialism and Domesticity: British women repatried from India, 1940-47. *Gender, Place and Culture*, vol 8, num. 3. pp. 255-269.
- Green, N. (1990). *The spectacle of Nature: Landscape and Bourgeois Nature in Nineteenth-Century France*. Manchester: Manchester University Press.
- Gregory, D. (1994). *Geographical imaginations*. Oxford: Blackwell.
- Gregory, D. (1995). "Between the book and the lamp: imaginative geographies of Egypt, 1849-50". *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20: 29-57.
- Gregory, D. (1995). Imaginative geographies. *Progress in Human Geography*, 19,4. pp. 447-485.
- Gregory, D. (2000). "Postcolonialism". A: Johnston, R.J; Gregory, D. ; Pratt, G. Watts, M. (eds) (2000). *Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell. 4th edn. pp.612-615.
- Gregory, D. (2004). *The colonial Present*. Oxford: Routledge.
- Guelke, J.K. & Morin, K. (2001). Gender, nature and empire: woman naturalists in nineteenth century British travel literature. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26, pp. 306-326.

- Guelke, L. & Guelke, J.K. (2004). Imperial eyes on South Africa: reassessing travel narratives. *Journal of Historical Geography*, 30, pp. 11-31.
- Guha, R (ed) (1982). *Subaltern Studies: writings on South Asian history and society*. Delhi: Oxford University Press.
- Hall, D & Kinnard, V (1994). *Tourism; A Gender Analysis*. Chichester: Wiley
- Hall, S. (1996). "When was the "postcolonial"? Thinking a limit?". A: Chambers, I. & Curti, L. (eds) (1996). *The post-colonial question: common skies, divided horizons*. London: Routledge.
- Hall, Stuart (ed) (1997). *Representation. Cultural Representations and signifying Practices*. London: Sage & The Open University Publications.
- Hannam, Kevin; Sheller, Mimi; Urry, John (2006). Editorial: Mobilities, immobilities and moorings. *Mobilities*, 1 (2006), 1-2.
- Harrison, J.B. (1978). *An Economic History of Modern Spain*. New York: Holmes and Meier.
- Harvey, David (1990). Between Space and Time: reflections on the Geographical Imagination, *Annals of the Association of American Geographers*, 80, 3 (1990) 418-34.
- Hollinshead, K. (1998). "Tourism, Hybridity, and ambiguity: the relevance of Bhabha's "third space" cultures". *Journal of Leisure Research*, 1998. Vol. 30, n. 1, pp. 121-156.
- Hulme, P. (1986). *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*. London: Methuen.
- Jackson, P. (1994). "Postcolonialism". A: Johnston, R.J; Gregory, D.; Smith, D.M. (eds) (1994). *Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell. 3rd edn. pp.465-66.
- Jacobs, J. (1995). *Edge of Empire: postcolonialism and the city*. London & New York: Routledge.
- Jacobs, Jane M (2003). "Introduction to After Empire". A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Kabbani, R. (1989). *Imperial Fictions. Europe's Myths of Orient*. London: Pandora.
- Kaplan, Caren (1996). *Questions of displacement. Postmodern discourses of displacement*. Durham: Duke University Press.
- Kearns, G. (1997). The imperial subject: geography and travel in the work of Mary Kingsley and Halford Mackinder. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22. pp. 450-472.
- Kimmel, M (2002). "Maschilità e omofobia. Paura, vergogna e silenzio nella costruzione dell'identità di genere". A: Leccardi, C. (ed) (2002) *Tra i generi. Rileggendo la differenze di genere, di generazione, di orientamento sessuale*. Milano: Guerini. 171-194.
- King, A.D. (2003). "Cultures and Spaces of Postcolonial Knowledges". A: Anderson, K.; Domosh, M.; Pile, S.; Thrift, N. (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London: Sage Publications. pp.381-397.
- King, Anthony D (2003). "Cultures and Spaces of Postcolonial Knowledges" A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

- Kingsbury (2007). The extimacy of space, *Social & Cultural Geography*, vol. 8, nº 2, 235-258.
- Lambert, D. & Lester, A. (2004). Geographies of colonial philanthropy. *Progress in Human Geography*, 28, 3. pp. 320-341.
- Landry, D; Maclean, G (1993). *Materialist Feminisms*. Oxford: Blackwell.
- Lewis, B. (1964). *The Middle East and The West*. New York: Harper Torchbooks.
- Lewis, Reina (1996). *Gendering Orientalism. Race, feminity and representation*. London: Routledge.
- Lewis, R. (2004). *Rethinking Orientalism. Women, Travel and the Ottoman Harem*. London & New York: I. B.Tauris.
- Litvak, Lily (1984). *Geografías mágicas. Viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913)*. Barcelona: Laertes
- Litvak, Lily (1987). *El ajedrez de las estrellas. Crónicas de viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913)*. Barcelona: Laie.
- Litvak, Lily (1990). Exotismo del Oriente Musulmán fin de siglo. *Awraq*. Annex al vol XI, 1990, pp. 73-103.
- Litvak, Lily (2004). Estrategias de la escritura en las crónicas de viaje del siglo XIX. *Revista de Occidente*, n.280, septiembre 2004
- Livingstone, D. (1992). *The Geographical Tradition: episodes in the history of a contested enterprise*. Oxford:Blackwell.
- Loomba, A. (1998). *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge.
- Lowe, L. (1992). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca & New York: Cornell University Press.
- Lowenthal, David (1961). Geography Experience and Imagination: Towards a Geographical Epistemology, *Annals of the Association of American Geographers*, 51, 1961, 241-60.
- Mackenzie, J.M (1987). "The Imperial Pioneer and Hunter and the British Masculine Stereotype in Late Victorian and Edwardian Times". A: Mangan, J.A & Malvin, J (1987). *Manliness and morality. Middle-class masculinity in Britain and America. 1800-1940*. Manchester: Manchester University Press. 176-198.
- Marín, M. (1996). "Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm 192 (1996). pp. 93-114.
- Marín, M. (2002) "Mujeres, burros y cargas de leña: imágenes de la opresión en la literatura española de viajes sobre Marruecos". A: Rodríguez Mediano, F. & De Felipe, H (2002). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: CSIC
- Martín Corrales, Eloy (2002a). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Mateo Dieste, J.Ll (1997) *El "moro" entre los primitivos. El caso del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Fundació La Caixa.

- Mateo Dieste, Josep Lluís (1997). *El "moro" entre los primitivos: el caso del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Fundació La Caixa [publicació de la tesi doctoral de l'autor dirigida per Verónica Stolcke].
- Massey, Doren (1994). *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- McClintock, A. (1995). *Imperial Leather: race, gender and sexuality in the colonial contest*. New York: Routledge.
- McDowell, Linda (1999). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- McEwan, C. (1998). Cutting power lines within the palace? Countering paternity and eurocentrism in the "geographical tradition". *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, pp. 371-384.
- McEwan, C. (2000). *Gender, Geography and Empire: Victorian women travellers in West Africa*. Aldershot: Ashgate.
- McEwan, C. (2003). Material Geographies and Postcolonialism. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), 340-355.
- Melman, B. (1992). *Women's Orients. English Women and the Middle East, 1718-1918*. London: Macmillan.
- Midgley, C. (1998). *Gender and Imperialism*. Manchester: Manchester University Press.
- Millet, K. (1971). *Sexual Politics*. London: First Sphere.
- Mills, S. (1991). *Discourses of difference. An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. London & New York: Routledge.
- Mills, S. (1996). Gender and Colonial Space. *Gender, Place and Culture*, vol.3, num, 2. pp.125-147.
- Mills, Sara (2005). *Gender and colonial space*. Manchester, New York: Manchester University Press.
- Minca, Claudio (2003). Culture, paysage et modernité, *Revue Géographique du Maroc*, 21: 7-20.
- Minca, Claudio (2006). Travels in paradox.
- Minca, Claudio; Oakes, Tim (eds) (2007). *The tourist landscape paradox*. Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- Mitchell, D (2000). *Cultural Geography*. Oxford: Blackwell.
- Mitchell, D (2002). Cultural landscapes: the dialectical landscape. Recent landscape research in human geography, *Progress in Human Geography*, 26: 381-389.
- Mongia, P. (1995). *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader*. London: Arnold
- Monicat, B. (1994). Autobiography and Women's Travel Writing in Nineteenth-century France: journeys through self-representation. *Gender, Place and Culture*, vol 1, num. 1. pp.61-71.
- Monicat, B (1996). *Itinéraires de l'écriture au féminin: Voyageuses du 19e siècle*. Amsterdam: Rodopi.
- Moore-Gilbert, B. (1997). *Postcolonial theory: contexts, practices, politics*. London: Verso.



- Moors, Annelies (2003). "From "Women's Lib." To "Palestinian Women": The politics of Picture Postcards in Palestine/Israel". A: Crouch, David; Lübbren, Nina (eds) (2003). *Visual culture and tourism*. Oxford & New York: Berg.
- Morales Lezcano, Víctor (2006). *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Morin, K. (1995). A "Female Columbus" in 1887 America: marking new social territory. *Gender, Place and Culture*, vol 2, num. 2. pp. 191-208.
- Morin, K. (1998). British women travellers and constructions of racial difference across the nineteenth-century American West. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 23, pp. 311-330.
- Morin, K. (1999). Peak Practices: Englishwomen's "heroic" adventures in the nineteenth-century American West. *Annals of the Association of American Geographers*, 89, pp.489-514.
- Moura, J.M. (1997). "Francophonie et critique postcoloniale", *Revue de Littérature Comparée*, 281 (1). pp. 59-87.
- Mulvey, L. (1989). *Visual and Other Pleasures*. London: Macmillan.
- Myers, G.A. (2002). Colonial Geography and Maculinity in Eric Dutton's Kenya Mountain. *Gender, Place and Culture*, vol 9, num. 1. pp. 23-38.
- Nash, Catherine (1996). Reclaiming vision: looking at landscape and the body. *Gender, Place and Culture*, 3: 149-169.
- Nash, Catherine (2002). Cultural Geography: postcolonial cultural Geographies. *Progress in Human Geography*, 26, 2 (2002), pp. 219-230.
- Nead, L. (1988) *Myths of sexuality: representations of women in Victorian Britain*. Oxford: Basil Blackwell.
- Nogué Font, Joan (2001). Portraits of Colonial Morocco: Spanish Visitors to the Moroccan Protectorate between 1912 and 1956. *The Arab World Geographer*, 4 (4), pp. 275-289.
- Nogué, J & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Ed. Milenio. pp.145-158.
- Nogué, J. & Villanova; J.L. (1999). "La zona norte del protectorado español en Marruecos. El marco geográfico". A: Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- Nogué, J.; Albet, A.; Garcia Ramon, M.D; Riudor, Ll (1996). "Orientalisme, colonialisme i gènere. El Marroc sensual i fanàtic d'Aurora Bertrana". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm 29, 1996. pp. 339-365.
- Nogué, Joan & Villanova, José L. (1999). "Las sociedades geográficas y otras asociaciones en la acción colonial española en Marruecos". A: Nogué, Joan & Villanova, José L. (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- Nucera, D. (2002). "Los viajes y la literatura". A: Gnisci, A. (ed) (2002). *Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Crítica.
- O'Thuatail, G (1996). *Critical Geopolitics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Oakes, Tim (2005). "Tourism and the modern subject: placing the encounter between tourist and other". A: Cartier, Caolyn; Lew, Alan. A (eds) (2005). *Seductions of place. Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes*. New York: Routledge.
- Ogborn, M. (2002). Writing travels: power, knowledge and ritual of the English East India Company's early voyages. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 27, pp. 155-171.
- Palumbo, Patrizia (ed) (2003). *A place in the Sun. Africa in Italian Colonial Culture from Post-Unification to the Present*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Pannikar, K.M. (1959). *Asia and Western Dominance*. London: George Allen & Unwin.
- Paradela, N. (2005). *El otro laberinto. Viajeros árabes a España entre el siglo XVII y 1936*. Madrid: Siglo XXI.
- Phillips, R. (1997). *Mapping Men and Empire. A Geography of Adventure*. London & New York: Routledge.
- Phillips, R. (1999). Sexual Politics of Authorship: rereading the travels and translations of Richard and Isabel Burton. *Gender, Place and Culture*, vol 6, num. 3. pp. 241-257.
- Pieterse, J. N & Parekh, B. (eds) (1995). *The Decolonization of imagination: culture, knowledge and power*. London: Zed Books.
- Pile, Steve (1998). "Freud, Dreams and Imaginative Geographies". A: *Freud 2000*. Cambridge: Polity Press.
- Pimentel, Juan (2003). *Testigos del mundo. Ciencia, literatura y viajes en la Ilustración*. Madrid: Marcial Pons.
- Pratt, M.L (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London & New York: Routledge.
- Pritchard, Annette; Morgan, Nigel J (2005). "Paessaggi femminili, paessaggi maschili". A: Dell'Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp. 187-210.
- Richter, I; Butler, R; Perce,D (1995). *Change in Tourism. People, Places and Processes*. London: Routledge.
- Richter, Linda K (2005). "Perché studiare genere e turismo". A: Dell'Agnese, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 3-21.
- Riudor, Lluís (2008). "Entre la curiositat i el plaer: del viatger al turista o la mutació d'una espècie". A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.
- Robinson, J. (1990). *Wayward Women: A Guide to Women Travellers*. London: Oxford University Press.
- Robinson, J. (1994). *Unsuitable for ladies. An Anthology of Women Travellers*. Oxford: Oxford University Press.
- Robinson, J. (1999). "Postcoloniality/postcolonialism". A: McDowell, L; Sharp, J.P (eds). *A Feminist Glossary of Human Geography*. London: Arnold. pp. 208-210.

- Robinson, Jenny (2003). Postcolonialising geography: tactics and pitfalls. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (3), 2003, 273-289.
- Rodinson, Maxime (1980). *La fascination de l'Islam*. París: François Maspero.
- Rodríguez Mediano, Fernando (2006). "Contra el viajero. Narración y apropiación en torno a la acción colonial española en Marruecos". A: Lucena Giraldo, Manuel; Pimentel, Juan (eds) (2006). *Diez estudios sobre literatura de viajes*. Madrid: CSIC.
- Rogers, A. (1992). "The boundaries of reason: the world, the homeland and Edward Said. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10, pp.511-526.
- Rose, G. (1995). "Place and identity: a sense of place". A: Massey, D. & Jess, P. (eds) (1995). *A Place in the World?* Oxford: Oxford University Press.
- Rose, Gillian (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Rose, Gillian (2000). Practising photography: an archive, a study, some photographs and a researcher, *Journal of Historical Geography*, 26 (4), 555-571.
- Rose, Gillian (2001). *Visual Methodologies: an Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage Publications.
- Rose, Gillian (2008). Using Photographs as Illustrations in Human Geograohy. *Journal of Geography in Higher Education*, vol 32 (1), 151-160.
- Ruspini, Elisabetta (2005). "Genere e relazione di genere nel turismo" A: Dell'Agnesi, Elena & Ruspini, Elisabetta (eds) (2005). *Turismo al maschile, turismo al femminile: l'esperienza del viaggio, il mercato del lavoro, il turismo sessuale*. Padova: CEDAM. Pp- 23-43.
- Ryan, J. (1997). *Picturing empire: photography and the Visualization of the british Empire*. London: Reaktion Books.
- Ryan, James R (2004). "Postcolonial Geographies". A: Duncan, James S; Johson, Nuala C; Schein, Richard H (eds) (2004). *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Vintage
- Said, E. (1993). *Culture and Imperialism*. New York & London: Vintage
- Said, E. (2003). *Orientalismo*. Barcelona: Debolsillo
- Sánchez Taylor, J (2000) *Tourism and "Embodied" Commodities: Sex Tourism in the Caribbean*, 41-53
- Sardar, Ziauddin (2004). *Extraño Oriente: Historia de un prejuicio*. Barcelona: Gedisa. La primera versió és de 1999 amb anglès.
- Schaffer, K (1995). *The Elisa Fraser Story and Construction of Gender, Race and Class in Australian Culture*. Hecate, 136-149.
- Schwartz, J. (1996). The Geography Lesson: photographs and the construction of imaginative geographies, *Journal of Historical Geography*, 22, 1 (1996), 16-45.
- Schwartz, J.; Ryan, J (2003). *Picturing place. Photography and the Geographical Imagination*. London, New York: I.B. Tauris.

- Secor, A. (1999). Orientalism, Gender and Class in Lady Mary Montagu's Turkish Embassy Letters: to persons of distinction, men of letters & C. *Ecumene*, 6 (4). pp. 375- 398.
- Shaw, W.S. (2003). (Post)Colonial Encounters: gendered racialisations in Australian courtrooms. *Gender, Place and Culture*, vol 10, num. 4. pp. 315-332.
- Sidaway, J (2000). Postcolonial geographies: an exploratory essay. *Progress in Human Geography*, 24, 591-612.
- Silverman, K. (1992) *Male Subjectivity and the Margins*. London: Routledge.
- Simon, D. (1998). Rethinking (post)modernism, postcolonialism and posttradicionism: south-north perspectives. *Environment and Planning D: Society and Space*, 16, 219-45.
- Slater, D. (2004). *Geopolitics and the Post-Colonial. Rethinking North-South Relations*. London: Blackwell Publishing.
- Smith, N. (2000). Socializing culture, radicalizing the social. *Social and Cultural geography*, 1, 25-28.
- Spivak, G. C (1985). Three women's text and a critique of imperialism. *Critical Inquiry*. 18 (4). pp. 756-69.
- Spivak, G.C. (1990). *The Post-Colonial Critic: interviews, strategies, dialogues*. New York: Prentice Hall.
- Spivak, G. C (1999). *A Critique of Postcolonial Reason*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Stoddart, D. (1986). *On Geography and its History*. Oxford: Blackwell.
- Tinling, M (1889). *Women into Unknow*. New York: Greenwood Press
- Turri, E. (1984). "Del viaggiare: tra spazi rituali e spazi turistici". *Erodoto*, 7/9. pp. 50-75
- Urry, John (1990). *The Tourist Gaze*. London: Sage.
- Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.
- Vallverdú, M. (1999). Visions de l'Orient a la Catalunya d'entreguerres (1918-1938). *Revista de Catalunya*, 136. gener 1999. pp. 21-52.
- Vega, M.J (2003). *Imperios de papel. Introducción a la crítica poscolonial*. Barcelona: Crítica.
- Villanova, J.L (2003). La organización política, administrativa y territorial del Protectorado de España en Marruecos (1912-1956). El papel de las Intervenciones. Tesis Doctoral. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Universitat de Girona.
- Villanova, José Luis (2004). *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.
- Villanova, José Luis (2006). *Los interventores La piedra angular del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.
- Werbner, R. & Ranger, T (eds) (1996). *Postcolonial Identities in Africa*. London: Zed Books.

- Wesseling, H.L. (1999). *Divide y vencerás: el reparto de África (1880-1914)*. Barcelona: Crítica.
- Williams, P. & Chrisman, L. (1993). "Colonial discourse and post-colonial theory: an introduction". A: Williams, P. & Chrisman, L. (1993). *Colonial Discourse and post-colonial theory: a Reader*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1-20.
- Yegenoglu, M (1998). *Colonial fantasies: Towards a feminist reading of orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yeoh, Brenda S.A (2003). "Postcolonial Geographies of Place and Migration". A: Anderson, Kay; Domosh, Mona; Pile, Steve; Thrift, Nigel (eds) (2003). *Handbook of Cultural Geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Young, R. (1990). *White Mythologies: Writing History and the West*. London: Routledge
- Young, R. (1995). *Colonial Desire: hybridity in theory, culture and race*. London: Routledge
- Young, R. (2001). *Postcolonialism: An Introduction*. London: Blackwell.
- Zusman, Perla; Albet, Abel (2004). Catalan travel literatura on Morocco: building nationalism and rebuilding colonialism (1889-1934). *Senils & Traversas 4. Colloque international et pluridisciplinaire sur l'écriture du voyage*. Actes. Ankara Üniversitesi Rasimevi, pp. 339-346.
- Zusman, Perla; Lois, Carla; Castro, Hortensia (eds) (2007). *Viajes y geografías. Exploraciones, turismo y migraciones en la construcción de lugares*. Buenos Aires: Prometeo.

### **3\_ Metodologies per a la interpretació discursiva dels significats geogràfics de les fonts textuais i visuals**

Aquest capítol recull la teoria que ha inspirat la pràctica metodològica de la investigació i detalla pròpiament com i de quina manera s'ha realitzat la recerca. Aquesta tesi doctoral es caracteritza per ser metodològicament qualitativa i feminista. Més concretament, porta a terme una anàlisi interpretativa de la literatura viatgera espanyola sobre el Marroc colonial des d'una perspectiva de gènere.

El capítol queda dividit en dues parts ben diferenciades. La primera fa referència a les premisses teòriques emprades a l'hora de portar a terme la interpretació en clau geogràfica de la literatura viatgera. Primer de tot, doncs, es presenta la metodologia escollida per portar a terme la interpretació de les fonts primàries. El mètode que m'ha semblat més apropiat per aquesta recerca és l'anàlisi discursiva inspirada en el llegat teòric de Foucault. Tanmateix, aquesta anàlisi s'ha vist enriquida (o condicionada) per les premisses feministes que possibiliten una lectura dels textos i les imatges en clau de gènere, portant a terme, per tant, una primera *deconstrucció* que condiona i molt, la tasca interpretativa.

La segona part es dedica a explicar detalladament com s'ha portat a terme el procés de recerca. En aquest sentit, considero molt important incloure-ho, perquè en tractar-se de l'elaboració d'una interpretació (subjectiva però fonamentada), és important deixar constància de quin és el posicionament personal i contextual des d'on es porta a terme l'anàlisi així com quin ha estat concretament el procediment emprat. Ho manifesto al principi del capítol perquè al llarg d'aquesta investigació he observat, que en aquest tipus de recerca qualitativa, massa sovint s'omet tractar i especificar-ne els aspectes metodològics. Així, dóna la sensació que el fet d'*interpretar* textos i imatges queda desvinculat d'una pràctica metodologia clara i concreta. En aquest sentit, considero que és molt important, per no dir imprescindible, la incorporació d'una explicació sobre com i de quina els textos i les imatges han estat tractats a l'hora d'interpretar-los.

#### **3.1 Premisses teòriques d'una anàlisi discursiva feminista**

Les metodologies qualitatives s'emmarquen dins el marc de les teories fenomenològiques que estudien els fets socials des de la perspectiva de l'experiència subjectiva de les persones amb l'objectiu de conèixer com conceben, defineixen i interpreten allò que els envolta. Aquest enfocament metodològic ha proporcionat valuosos coneixement a una geografia preocupada, entre altres temes, en les experiències dels llocs (García Ballesteros, 1998). Al mateix temps, la pràctica metodològica qualitativa ha estat acceptada i reconeguda en el *mainstreaming* de la disciplina des de mitjans de la passada dècada dels noranta, havent superat ja el període en el qual era necessària una justificació i legitimar-ne el seu ús i utilitat (Crang, 2002).

Malgrat la seva "normalització", el seu increment i el reconeixement assolit, Mike Crang (2003) considera que en l'actualitat s'està portant a terme un procés d'associació erroni que associa les metodologies qualitatives amb les tècniques metodològiques de transmissió oral, especialment les que es basen en entrevistes informatives. El ventall d'enfocaments metodològics qualitatiu és ampli, i per aquesta raó, també es creu necessari retornar al sí de la disciplina les metodologies d'anàlisi discursiu que en l'actualitat es troben ancorades en

altres disciplines de les ciències socials i humanes (Crang, 2003). Al mateix temps, davant el domini de les anàlisis d'entrevistes, Crang (2003) apunta que és necessari engegar nous debats teòrics sobre l'ús i la utilitat de les metodologies qualitatives, per tal de reobrir-les i redreçar-les cap a unes geografies també interpretatives. En aquest sentit, aquest tesi doctoral pretén ser un exemple d'aquesta obertura de mires (i d'aquesta necessitat) dins la disciplina geogràfica. L'anàlisi i interpretació discursiva textual i visual, ofereix i pot oferir molt, a una geografia interessada en descobrir la intertextualitat existent entre allò que veiem i llegim i la producció de coneixement geogràfic.

A la vegada, els enfocaments qualitius també es consideren molt apropiats per a l'estudi de les diferències de gènere en relació amb l'espai, ja que permeten apropar-se a la "realitat" valorant la subjectivitat, la implicació personal i el coneixement contextual (Sabaté et al., 1995; Prats, 1998). Essent així, l'epistemologia feminista situa la condició de gènere<sup>38</sup> en el centre de la producció de coneixement, reconeixent la seva influència en tot el procés d'investigació (Baylina, 2004), ja que pren en consideració el com i de quina manera el gènere, socialment construït<sup>39</sup>, condiona la producció de coneixement (Prats, 1998). Essent així, des de la passada dècada dels noranta, geògrafs/es feministes, especialment de l'àmbit anglosaxó han generat una voluminosa i rica bibliografia entorn als mètodes, teoria metodològica i epistemologia feministes, molta de la qual és bàsicament qualitativa (Ortiz, 2003).

Essent d'aquesta manera, aquesta tesi es caracteritza per ser metodològicament qualitativa i feminista. Qualitativa, perquè porta a terme una anàlisi interpretativa de les aportacions geogràfiques que emanen els relats de viatge i feminista perquè denuncia que la història i la tradició ha considerat la dona com menys significativa en la producció de el què es considera coneixement (Cope, 2002).

### **3.1.1 Per què examinar representacions geogràfiques a través de l'anàlisi discursiva inspirada en els postulats teòrics de Foucault?**

La resposta a la pregunta que em formulo -i que justifica a la vegada, la metodologia emprada en aquesta recerca- la respon molt adequadament el geògraf Gordon Waitt. Aquest australià considera que:

"In geography, the Foucauldian strand of discourse analysis can tend to problems that require investigating the social effects of discourse through investigating the consequences of how specific sources (institutions, subject-positions) produce particular subjectivities and meanings about the social relationships between objects, people, and places. Such analysis matters not only to illustrate how particular understandings about the world are privileged but also to demonstrate

---

<sup>38</sup> Baylina (2004) considera que el gènere també és un factor clau a l'hora d'elegir el mètode d'anàlisi. En aquest sentit, emfatitza que l'epistemologia feminista no exigeix cap mètode específic però exigeix mètodes adequats per l'objecte d'estudi i en conseqüència, en consonància amb els objectius feministes.

<sup>39</sup> Al mateix temps, la geografia feminista sosté que els homes i les dones estan situats de forma diferent en el món i que les seves relacions amb els llocs a on viuen també és deferent. Aquestes diferències són el resultat de les desigualtats que situen a la dona en un estatge inferior al de l'home i on sofreix l'opressió en diferents espais i temps (McDowell, 1992).

questions of social justice by identifying how processes of inclusion/exclusion operate through discourse” (Waitt, 2005: 176).

En l'anàlisi interpretativa, l'enfocament foucaultia ofereix a la geografia humana noves maneres d'investigar com les *formacions discursives* articulen i instauren *règims de veritat* que naturalitzen processos de percepció i representació geogràfica, tant pel que fa referència a la concepció de les diferències socials (gènere, ètnia, classe, sexualitat, etc), com de llocs i territoris. Així, un dels objectius principals de l'anàlisi del discurs és mostrar com el llenguatge (i també les imatges) no són neutres a l'hora d'enunciar conceptes i que estan estretament relacionades amb les jerarquies de poder incrustades en tota pràctica cultural. Dit d'una altra manera, l'anàlisi discursiva revela que moltes de les implicacions de tot el corpus de coneixements geogràfics són abans que res, expressions de determinades idees humanes.

### 3.1.1.1 Supòsits del llegat teòric de Foucault

L'anàlisi discursiva que s'empra com a metodologia interpretativa en aquesta investigació deriva principalment dels postulats teòrics de Michael Foucault (1926-1984). En conseqüència, al llarg d'aquestes pàgines, utilitzo molta de la terminologia teòrica que aquest filòsof postestructuralista francès encunyà i definí. Així, per exemple, el concepte de *discurs* és central tant en la teoria com en la metodologia foucaultiana<sup>40</sup>, però també les nocions d'*episteme*, *formació discursiva*, *intertextualitat*, *genealogia*, *poder* i *règim de veritat*. Essent així, a continuació incloc un petit sumari de les definicions d'aquests conceptes, que són fonamentals a l'hora de portar a terme l'anàlisi discursiva de les narratives viatgeres.

El llegat teòric de Foucault és complex, poc concret i dispers en el conjunt de la seva obra<sup>41</sup>. Així, pel que fa referència al concepte de **discurs**, apareixen diferents definicions. Per un cantó, el discurs és l'ampli conjunt d'enunciats dotats de significació que tenen els seus propis efectes socials tant en l'espai com en el temps. També s'entén per discurs tota l'amalgama de declaracions d'una mateixa temàtica que tenen un efecte unificador. Però el més significatiu per Foucault és que el “discurs” són aquelles convencions i estructures que apunten i governen els enunciats, que alhora prenen coherència i es doten de poder (Foucault, fhagp).

Malgrat la complexitat de la definició del concepte, l'ideari que recull el “discurs” s'aclareix quan es relaciona amb els objectius i propòsits de la seva anàlisi. D'aquesta manera, l'**anàlisi del discurs**:

- Més que una simple anàlisi de continguts inherents en els enunciats/textos, explora els significats del discurs en termes d'acció, percepció i actituds.

---

<sup>40</sup> Extreure principis metodològics del llegat teòric de Foucault és complicat i complex ja que la seva producció tendí a la dispersió i el seu pensament evolucionà in prengué complexitat al llarg del temps (Hoggart, et al, 2002).

<sup>41</sup> Molt sovint es treballa amb síntesis fetes per acadèmics, que recullen i interpreten les principals línies argumentatives del filòsof francès. En aquest sentit, a més de consultar les obres originals de Foucault, he fonamentat la metodologia emprada a partir de les aportacions de Hall (1997), Mills (1997), Rose (1996, 2001) i Waitt (2005).



- Identifica els contextos en els quals es produeixen, es difonen i es comuniquen els diferents enunciats/coneixements i on la gent construeix els seus propis discursos i pensaments.
- Esbrina i revela els mecanismes interns de suport que mantenen certes estructures i convencions en relació a les declaracions existents vers les coses, les persones, els esdeveniments i llocs concebuts com a “normals” o de “sentit comú” i que amaguen, oculten o no volen (re)conèixer l'*origen veritable* de la pròpia declaració.

Al mateix temps, en el pensament de Foucault també destaca la noció d'*episteme*. Per ell, l'*episteme* es refereix a com el pensament s'estructura en relació a un subjecte/objecte/pensament concret i com aquest, a través de diferents procediments, queda constituït (Foucault, 1969). En un llenguatge més planer, l'*episteme* és el coneixement que hom assolix de quelcom mitjançant l'intel·lecte i que aspira a ser cert i veritable.

A més, el discurs, estructurat en la conjuminació de diferents epistemes, opera per limitar el què ha de ser dit, el què pot esdevenir objecte del nostre coneixement i el què ha de ser acceptat socialment. A la vegada, malgrat que els objectes materials i les pràctiques socials existeixin més enllà del llenguatge, només prenen significat a través del *llenguatge*. En aquest sentit, tal i com afirma el propi filòsof, *res té significat fora del discurs* (Foucault, 1969). Per tant, el discurs governa la manera en la qual “quelcom” s'explica i pren sentit alhora que “controla” com les idees s'acaben executant. Al mateix temps, a més del seu poder per anomenar i temporalment “fixar” explicacions/significats, el discurs, també recull com les persones responen a maneres concretes de pensar (Foucault, 1969). En conseqüència, el discurs pot ser utilitzat –o s'utilitza– per “controlar” les vides de les persones i per regir la societat.

En la seva *Arqueologia del saber*, Foucault (1969) també encunya el concepte de **formació discursiva**. Per formació discursiva entén el conjunt de convencions enunciatives que imposen límits en com construïm els nostres pensaments i declaracions (Phillips & Jørgensen, 2002). En aquest sentit, les formacions discursives informen dels nostres coneixements en relació als objectes, als llocs i als esdeveniments. Així, la significació d'un “objecte” (sigui persona, sigui lloc, sigui una idea) es modela a través d'un patró d'estructures discursives que es repeteixen en múltiples enunciats, imatges, llibres o conjunts d'idees, pràctiques, normes, posicions subjectives, processos i actituds (Rose, 2001).

Paral·lelament, en el context discursiu, els significats no poden reduir-se a una sola paraula, imatge, frase o text concret. El significat depèn de les relacions creades i existents entre diferents epistemes, o sia, que el significat es construeix a través de la **intertextualitat** (Rose, 2001). Per tant, el text (o la imatge), per si sol, no és significatiu. Els textos i les imatges prenen significació a través de les seves interaccions amb altres textos/imatges, els seus diferents discursos, el seu consum, la seva circulació i la seva producció (Foucault, 1969). Per aquest motiu, l'anàlisi del discurs ha de referir-se sempre a quelcom “col·lectiu” i no pas a individualitats. Al mateix temps, les formacions discursives creen els “límits” des d'on la gent “pot pensar” i “actuar” en una conjuntura històrica determinada.

Des d'aquest punt de vista, doncs, els significats es fixen temporalment només per aconseguir un propòsit específic en un context històric determinat. A més, la significació de l'estructura discursiva no és mai estable però sí regulada a través de la seva pràctica (Foucault, 1969). Per tant, les formacions discursives es converteixen en formes de

disciplina sobre el pensament i les pràctiques socials, els resultats dels quals difereixen radicalment entre períodes històrics. Així, des d'una perspectiva pragmàtica, les formacions discursives són eines instrumentals: una pràctica social utilitzada per coordinar les relacions socials amb un propòsit concret durant un determinat període de temps (Foucault, 1969).

Foucault (1976) personalitza el concepte de **genealogia** quan posa en tela de judici les idees convencionals sobre les identitats socials i el posicionament subjectiu<sup>42</sup>. Per ell, la genealogia és el procediment a través del qual les formacions discursives constitueixen significats i pràctiques que configuren les subjectivitats individuals. Pel filòsof, les persones es regeixen pels postulats emanats de les formacions discursives i no tant per la seva pròpia subjectivitat, entesa com el reflex de l'exclusivitat personal<sup>43</sup>. Des d'aquest punt de vista, la genealogia de Foucault (1976) examina com les formacions discursives construeixen significats específics que es transformen en pràctiques socials que estructurin determinades subjectivitats. Així, tota subjectivitat és conceptualitzada com posicionaments del subjecte que funcionen activament i interaccionen en el procés de negociació de les coaccions discursives<sup>44</sup>. Així doncs, existeix també una estreta relació entre la genealogia i el discurs: els posicionaments de cada subjecte funcionen en relació i de forma associada al discurs construït per un període concret i en una localització determinada (Waitt, 2005). Per tant, mitjançant el posicionament individual, cada persona comunica la seva concreta concepció del món mitjançant l'ús del llenguatge, el seu comportament, el tipus de vestimenta o les seves actituds o accions. Essent així i seguint el pensament postestructuralista, *el subjecte tampoc pot existir fora del discurs* (Foucault, 1969). Fet que vol dir que els individus personifiquen identitats socials determinades a través dels seus específics posicionaments personals en relació al gènere, la classe, el sexe o la ètnia que el propi discurs produeix. A més, les identitats socials són inestables donada la seva qualitat discursiva, fet que possibilita (re)interpretacions i (re)modelacions (Rose, 1993). En conseqüència, les identitats i les formacions discursives no només tenen una significació, sinó que depenen íntimament d'una àmplia amalgama contextual.

Finalment, la noció de **poder** també és un concepte fonamental en l'obra de Foucault, ja que tota significació i tot coneixement (inclòs el posicionament subjectiu de cadascú), no queden concebuts com quelcom estable sinó que es negocien a través dels discursos. De nou, el filòsof repta les maneres en què el poder ha estat tradicionalment conceptualitzat portant a terme una acurada anàlisi de les relacions existents entre el discurs i el poder. En la teoria foucaultiana el poder no té una concepció ni repressiva, ni jeràrquica, ni fruit d'una força imposada que va de dalt a baix en les estructures socials (Foucault, 1976). Per contra, el poder existeix arreu i circula a través de la negociació de les pràctiques socials en tots els seus nivells de l'existència humana (Foucault, 1976). Des d'aquesta emancipadora perspectiva, Foucault suggereix que, d'alguna manera, tant els opressors com els oprimits estan "atrapats" en la circulació de les negociacions de les convencions discursives. A més, considera que el poder no té perquè ser concebut en termes negatius. En aquest sentit, el "poder" ha estat crucial per permetre als grups oprimits l'establiment de la seva pròpia

---

<sup>42</sup> El filòsof postestructuralista concep que la subjectivitat humana es construeix mitjançant el compromís personal de cada individu amb uns determinats processos discursius.

<sup>43</sup> Foucault (1980) repta les convencionals nocions europees del subjecte com una entitat sobirana i autònoma, la que un individu que és plenament dotat de consciència i independent de significacions discursives.

<sup>44</sup> Foucault, per tant, en tenir una concepció dinàmica de les construccions discursives del subjecte abandona la idea de copsar les subjectivitats com a víctimes passives de les pròpies formacions discursives (Mills, 1997).

identitat (Foucault, 1975). Per tant, *el poder és productiu; el poder produeix discurs, coneixement, individus i subjectivitats* (Phillips & Jorgensen, 2002). Per Foucault, el poder no està monopolitzat per uns pocs. Aquest, contràriament, opera a través del discurs en el qual les relacions socials entre individus es negocien. En aquestes negociacions, en les quals l'individu es posiciona en les convencions discursives, és on es dona la possibilitat de potenciar la limitació de les capacitats individuals a través de la conformitat persuasiva o de reafirmar a través de la resistència i la dissensió (Waitt, 2005). D'aquesta manera, l'oportunitat d'investigar les conseqüències de com les persones carreguen amb la seva pròpia posició en relació a les convencions normatives mostrades a través de les seves pràctiques i actituds o els condicionaments d'accés al poder, es perfilen com alguns dels motius per els quals membres de la acadèmica geogràfica han optat per treballar amb l'anàlisi del discurs foucaultià.

Per últim, ens apareix el **règim de veritat**, que fa referència als mecanismes que mantenen en circulació certs discursos com a “normals” o “verídics”. Així, per exemple, tot i tenir una gran varietat de discursos que es reafirmen uns als altres, sempre en tenim un de concret que es manté com el “discurs verídic” (Foucault, 1976). Al mateix temps, un discurs determinat sovint esdevé dominant en un moment específic. D'aquesta manera, per Foucault (1976), el predomini de certs discursos reposa damunt de dues forces socials que mútuament es reforcen:

- La primera és la tipologia de font des d'on es proclama o es manifesta l'enunciat, sovint amb estreta relació amb les autoritzades veus científiques, mèdiques, religioses o institucionals que s'acompanyen de poders coercitius tals com la policia, l'escola, els asils o les presons.
- La segona són les assercions sobre el què es considera vàlid com a veritat absoluta, basades en mètodes acceptats socialment en referència al què constitueix “coneixement”.

Essent així, de forma inherent al règim de veritat apareixen les mútues interrelacions entre poder i coneixement (Foucault, 1975; Mills, 1997; Rose, 2001; Waitt, 2005). Per fer-ho més visible, Foucault posà en circulació el terme analític **poder/coneixement**. En aquest sentit, Foucault (1975) considera que no hi ha relacions de poder fora de la constitució correlativa d'un camp de coneixement, com tampoc existeix cap coneixement que no pressuposi i constitueixi a la vegada, certes relacions de poder (Foucault, 1975). Per tant, el coneixement es crea mitjançant l'exercici del poder. A més, aquest també és constitutiu de l'establiment i la modificació de les seves tècniques d'accés. En conseqüència, el coneixement opera en cada disciplina acadèmica mitjançant un determinat règim de veritat que assegura que una interpretació específica donada a conèixer per una pràctica acceptada tingui el poder de fer-se “veritable” sobre d'altres (Rose, 2001).

### **3.1.1.2 L'anàlisi del discurs foucaultià com a metodologia interpretativa del text i de la imatge**

L'anàlisi discursiva inspirada en les teories postestructuralistes de Foucault suposa una ruptura metodològica en relació a la prèvia concepció analítica d'allò discursiu utilitzat en les metodologies qualitatives interpretatives. Les eines tradicionals de l'hermenèutica<sup>45</sup> han

---

<sup>45</sup> Entès com tot aquell conjunt de tècniques d'interpretació de significat del llenguatge, dels textos o de les representacions visuals.

estat principalment *l'anàlisi de continguts*, la *semiologia* i la *iconografia*. Aquests mètodes concebien el text i la representació visual com mecanismes de comunicació bàsics, transparents i neutrals i no pas com unes pràctiques determinades que posseeixen un sistema operatiu interdependent que té els seus propis estaments i convencions.

La prioritat principal de l'anàlisi del discurs foucaultian rau en considerar explícitament els "efectes" o "conseqüències" que té un determinat conjunt d'enunciats (textos, imatges, etc.) per l'individu/societat en el moment d'actuar o pensar. A través de l'anàlisi, aflora la producció, el context social i la possible audiència del "discurs" (Foucault, 1969). En aquest sentit, la força metodològica de l'anàlisi discursiva es troba en l'habilitat i possibilitat d'anar més enllà del text per tal d'examinar el *subtext* i tota la sèrie de representacions que destapen les relacions de poder que condicionen el que la persona ha de pensar o fer, o com un coneixement geogràfic ha de quedar constituït (Rose, 2001).

A nivell pràctic existeixen similituds metodològiques entre l'anàlisi del discurs i l'anàlisi de continguts o la iconografia. La principal connexió és que totes són concebudes a partir de l'existència de la intertextualitat. O sigui: en la manera a través de la qual els significats es sostenen mitjançant la mútua relació entre allò verbalitzat, escrit i visualitzat (Waite, 2005). Al mateix temps, tant l'anàlisi de discurs com el de continguts exigeixen "voluntat de familiarització" i codificació de la temàtica que s'investiga. En aquest sentit, Rose (2001), apunta que un bon pas previ a l'anàlisi del discurs (textual i visual) pot ser realitzar una anàlisi de continguts. Així doncs, la diferència resideix en un nivell conceptual. L'anàlisi discursiu foucaultian, posteriorment, profunditzarà en com i de quina manera les formacions discursives queden constituïdes i circulen en els textos i en les representacions amb l'objectiu funcional de produir uns coneixements particulars sobre el món, que són acceptats com a certs ja que posseeixen "veritat" (Foucault, 1976).

Així doncs, la ruptura metodològica que proposa l'anàlisi del discurs en relació als mètodes d'anàlisi qualitativa previs rau en l'*enfocament* (Rose, 2001). D'aquesta manera, l'anàlisi del discurs ha de prestar una atenció especial en identificar i entendre com unes idees concretes es constitueixen de forma privilegiada en "certeses verídiques". Metodològicament, per assolir-ho, s'exigeix una investigació acurada de les formacions discursives inherents en els textos i/o les representacions visuals. Foucault (1976) entén per formació discursiva aquelles convencions no explicitades que operen amb l'objectiu de produir/construir unes explicacions verídiques del món (des de qualsevol perspectiva) i que emanen autoritat o privilegi. Al mateix temps, les formacions discursives poden detectar-se a través de copsar les fronteres que aquestes demarquen i que corresponen amb els límits en els quals les persones pensen o actuen (Rose, 2001). D'altra banda, també cal tenir en consideració que l'organització de les formacions discursives és sempre infosa i constantment negociada dins de la complexitat de les convencions socials.

### **3.1.2 Per què adoptar una perspectiva interpretativa feminista?**

Si bé ja s'ha demostrat la utilització de l'anàlisi discursiva foucaultiana com una de les millors aproximacions metodològiques per indagar en la significació de les narratives viatgeres espanyoles que fan referència al Marroc colonial, també és necessari justificar el perquè és necessari fer-ho des d'una perspectiva feminista. El coneixement, social i espacialment construït, ha estat també genderitzat. En el cas del viatge al Marroc i la seva narració, és clara i evident la seva masculinització. Per aquest motiu, la seva revisió crítica cal que ho tingui present. En aquest sentit, interpretar les aportacions que emanen de la

narrativa viatgera des d'una perspectiva de gènere (feminista) pot dilucidar de forma clara, les implicacions i conseqüències que ha suposat que el Marroc hagi estat narrat quasi exclusivament per homes. Si considerem que el:

“Knowledge does not, according to a poststructuralist perspective, exist independently of the people who created it –knowledges are partial and geographically and temporally located. As the researcher writes and inscribes meaning in the qualitative text they are actually constructing a particular and partial story” (Mansvelt & Berg, 2005: 257).

Des d'aquest punt de vista i d'acord amb les meves preferències de recerca, les quals prioritzen els efectes geogràfics que impliquen les diferents construccions de gènere, considero que l'anàlisi ha de tenir en consideració la variable del gènere (dones i homes) i amb en enfocament feminista. A nivell pràctic implica incorporar, a l'anàlisi interpretativa, la prèvia lectura dels textos i les imatges des de la condició de dona.

### 3.1.2.1 Hipòtesi de lectura: llegir com a dona

Jonathan Culler, en la seva obra *On Deconstruction* (1982) presenta el concepte d'*hipòtesis de lectura* a través del qual es proposen noves metodologies d'aproximació a la literatura. L'autor suggereix que alterant la “manera de llegir” es modifica substancialment la comprensió dels significats recollits en el text (Culler, 1998). Al mateix temps, la crítica literària atorga a qui llegeix un paper central tant en les discussions teòriques sobre la significació de la literatura com en les interpretacions de les obres literàries. D'aquesta manera, la interpretació d'un relat es concep com un intercanvi flexible on entren en joc les convencions i expectatives de qui llegeix i les hipòtesis que es suggereixen en el text. Així, la seva interpretació consisteix en discriminar, confirmar o modificar les expectatives prèvies de la persona lectora. Parlar del significat d'una peça literària, doncs, és narrar la història d'una lectura: *l'estructura i el significat del relat aflora a través de la manera en que hom llegeix* (Culler, 1998). En aquest sentit,

“Una búsqueda estructuralista de códigos lleva a los críticos a tratar la obra como una construcción intertextual –un producto de varios discursos culturales en los que se difunde para hacerse inteligible- y así consolida el papel central del lector como papel centrador. Como dijo Barthes, sabemos ahora que el texto no es una línea de palabras que emiten un significado “teológico” simple sino un espacio multi-dimensional en el que varias escrituras, ninguna de ellas original, se mezclan, chocan. El texto es un tejido de citas dibujado desde los innumerables centros de cultura. Así, hay un lugar hacia donde se orienta esta multiplicidad y ese lugar es el lector, no como se ha dicho hasta ahora, el autor. El lector es un espacio en el que se inscriben todas las citas que conforman una estructura. Seguramente el énfasis hace del lector una función más que una persona, el lugar donde los códigos de los que dependen la unidad y la inteligibilidad del texto deben inscribirse” (Culler, 1998: 34).

Umberto Eco (1979) considera també que els escrits literaris són “narratives obertes” ja que és el lector qui acaba construint l'obra dotant-la de significat. D'aquesta manera, *el procés de lectura es transforma en escriptura, en una pràctica on es “construeix” text*. Així, es configura una tipologia de lector interpretatiu on cada un, a través de les seves associacions formades i de les connexions establertes pot construir un text diferent (o una nova interpretació). Mitjançant aquesta variabilitat conceptual del significat de la lectura es fa més amè el

desmantellament de les conseqüències polítiques i ideològiques inherents a la literatura, i també del procés d'adquisició de coneixement o supressió d'idiosincràsies (Culler, 1998).

Una vegada situats en aquest enfocament i des d'una perspectiva de gènere, ens podem preguntar **quines diferències poden produir-se en l'experiència literària i en la construcció de significat si la persona que llegeix és una dona** (i no pas un home). La *hipòtesis de la dona lectora* obre un debat reflexiu de grans conseqüències ja que destapa i posa en evidència el pes de la història lectora masculina.

L'experiència de dona a l'hora de llegir condueix a valorar els relats i les seves aportacions de manera diferent que els homes ja que la *dona* "pot tenir la capacitat" de reconèixer allò relacionat amb el món femení que tradicionalment no s'ha tingut en compte per haver-se considerat quelcom d'interès limitat (Showalter, 1979). Així, aquesta hipòtesi de lectura traça primer de tot un fil conductor que vincula l'experiència de dona en el rol genderitzat dins les estructures socials i el de l'experiència de dona lectora. La crítica feminista destaca en aquest sentit, l'herència de la dona, la *diferència del punt de vista* i la *diferència d'esquemes mentals* (Woolf, 1966). Diferències, totes elles, que canvien la comprensió del text perquè identifiquen els significats dels codis sexuals arrelats en les tradicions culturals (Showalter, 1979).

Al mateix temps, el llegir (com a pràctica) cal considerar-se també com una *activitat apresada* relacionada amb les estratègies interpretatives d'un text, que a la vegada, també són adquirides (Culler, 1998). La *deconstrucció*<sup>46</sup>, en aquest sentit, recull de forma explícita el fet que les estratègies interpretatives també són genderitzades<sup>47</sup>. A més, també es reconeix que les dones, tradicionalment, han hagut d'identificar-se amb l'experiència concebuda i naturalitzada com l'"humana general" quan de fet, únicament recollia la perspectiva masculina (Showalter, 1979). Considerant la hipòtesis de dona lectora apareix un nou panorama interpretatiu que permet qüestionar-se obertament aquests supòsits literaris i polítics dels que tradicionalment s'ha basat la lectura.

---

<sup>46</sup> Per altra banda, es poden portar diferents tipus de *deconstruccions* i adoptar diferents hipòtesis de lectura. Pel tipus de recerca que es porta a terme, també és molt vàlida la que considera que la literatura no és políticament neutra ni queda fora de l'hegemonia del poder. Així, històricament des de diferents perspectives (Fanon, 1965; Miller, 1971, Said, 1978, 1993), noves hipòtesis lectores han iniciat un desplaçament conceptual en relació a les representacions narrades, les quals revelen convencions implícites en els textos i que la crítica tradicional no ha tingut en compte (Vega, 2003). En aquest sentit, les lectures "alternatives" es caracteritzaran per no ser cooperatives amb l'hegemonia de poder. Des d'una perspectiva postcolonial, aquestes (noves) hipòtesis de lectura es concreten en la realització d'una "contraescriptura colonial" que desmantella a través d'itineraris literaris les representacions còmplices amb l'imperialisme. En aquest sentit és de referenciar la "mirada retornada" de Sartre en la comparativa literària o l'acte subversiu que proposen Ashcroft, Tiffin i Griffiths a *The Empires Writes Back* (1989). En aquest sentit, la "lectura a contrapunt", una de les propostes metodològiques i polítiques més explícites de *Culture and Imperialism* (Said, 1993), no es limita únicament als textos literaris sinó a la totalitat de l'arxiu –incloent la imatge-. Vega, analitzant a Said, proposa la necessitat de realitzar interpretacions històricament informades a través de la lectura d'un text, entenent particularment el que implica que un autor mostri per exemple que una plantació colonial de sucre és important per mantenir un determinat estil de vida al Regne Unit (Said, 1993). Així doncs, aquesta lectura i interpretació ha d'indagar en les seves particularitats geogràfiques, en la inscripció dels textos a l'espai i en l'ordenació del territori que a voltes és un aspecte generalment oblidat en els estudis de les narratives, els quals privilegien l'anàlisi de temps.

<sup>47</sup> En aquest sentit, llegir és una activitat apresada que com d'altres estratègies interpretatives adquirides en la nostra societat està inevitablement codificada segons sexe i gènere (Kolodny, 1979).

Aquesta nova proposta metodològica ens proposa que les dones deixem de llegir com a *home*, que és el què tradicionalment hem après i comencem a llegir com a *dona*. En aquest abordatge teòric que possibilita llegir en clau de gènere, la “dona lectora” esdevé un postulat clau a l’hora d’interpretar un text (Culler, 1998). La hipòtesi de la dona lectora destaca les implicacions dels codis sexuals del text, els seus pressupòsits ideològics – vinculats al poder tradicional de la masculinitat i el patriarcat- indagant en la naturalesa de les representacions i en els mecanismes d’identificació que el text activa (Vega, 2003). La deconstrucció que suposa llegir com a dona també significa evitar llegir com un home i identificar les defenses i les distorsions específiques de les lectures masculines i proveir correctors (Fetterley, 1978).

### 3.1.2.2 Perquè el gènere (també) importa

La recerca queda emmarcada dins la geografia feminista ja que el gènere ha estat rellevant en tot el procés de recerca, des de la formulació de les preguntes d’investigació fins a la presentació dels resultats. Al mateix temps, aquesta tesi doctoral, no només ha volgut considerar les aportacions femenines sinó que també ha analitzat en profunditat les masculines, procediment poc freqüent per les aportacions feministes, les quals han discriminat positivament les femenines i oblidat parcial i totalment les contribucions masculines. Crec que considerant homes i dones es possibilita la realització d’una anàlisi comparativa alhora que també facilita il·lustrar-ne les principals desigualtats. Des d’aquest punt de vista, és suggerent la reflexió de Linda McDowell que considera que “de ahora en adelante tendremos que incluir a los hombres en las muestras, para conocer legítimamente la posición relativa de las mujeres” (McDowell, 1999: 337).

La tasca més significativa d’aquesta recerca és sens dubte la interpretació en clau geogràfica dels textos i les imatges que fan referència al Marroc colonial. Tot i que la metodologia que s’utilitza està estretament relacionada amb l’anàlisi discursiu foucaultà, el meu anàlisi també recull els postulats de la crítica feminista<sup>48</sup> com una eina molt útil a l’hora de portar a terme l’anàlisi interpretatiu de les fonts primàries. Així, em serveixo de les sucoses reflexions que m’ha aportat llegir com a dona en un context de producció literària a on han predominat de forma clara les aportacions viatgeres masculines. Al mateix temps, també m’he vist condicionada per les consideracions emeses des de la teoria postcolonial (també feminista en molts casos).

Considero molt important, per tant, considerar les relacions de gènere en el context d’anàlisi, enfoc molt sovint no considerat (Lewis & Mills, 2003). Essent així i perquè els condicionants de gènere també importen, l’anàlisi del discurs es veurà modificat (Mills, 1991). En aquest sentit, tot i que el llegat de Foucault ha estat durament criticat per ser apolític i per no prestar atenció a les especificitats històriques, o inclús per la insensibilitat mostrada en relació al gènere i la seva oberta misogínia (Diamond & Quinby, 1988), els postulats foucaultians ens poden ser útils, des d’una perspectiva feminista, per examinar les diferències existents en el context colonial ja que l’anàlisi discursiu té la capacitat d’examinar múltiples posicionaments discursius més que no pas reproduir representacions

---

<sup>48</sup> Des de la perspectiva literària es reconeix que “la crítica feminista ha tenido consecuencias en el canon literario mucho mayores que cualquier otra corriente crítica, y que, discutiblemente, ha constituido una de las fuerzas de renovación más poderosas en la crítica contemporánea” (Culler, 1998: 30).

estereotipades que circulaven a la literatura de l'època (Mills, 2005). Així, una aproximació a les teories feministes materialistes pot desmantellar el què sabem sobre el colonialisme i l'imperialisme i també el què sabem sobre el gènere (Landry & MacLean, 1993). Així, tal i com proposa Mills (2005) en el seu estudi, una anàlisi feminista materialista ens permet adonar-nos de les diferències entre dones i homes en el context imperial/colonial i examinar-ne les concretes relacions establertes. Tal i com manifesten Landry i McLean, l'anàlisi feminista materialista porta a terme una investigació crítica, o una lectura de dona dels artefactes culturals i de la història social (tot tipus de material) per tal de crear un lloc de contesta política potencialment crítica (Landry & McLean, 1993; Mills, 1992, 1995).

### **3.2 La praxis**

En aquest apartat es detalla el procedir metodològic de la investigació i la redacció d'aquesta tesi doctoral. Començo presentant-me, per mostrar fins a quin punt aquesta recerca és una interpretació "situada". A continuació, detallo els passos seguits per portar-la a terme. En primer lloc, explico les característiques dels materials treballats i també a on els he trobat. Comento seguidament el procés de maduració de la recerca i posteriorment incorpore com he portat a terme l'anàlisi del discurs i també esmento algunes de les particularitats de la redacció d'aquesta tesi.

#### **3.2.1 Els meus antecedents: d'on vinc a on vaig**

La recerca com a procés d'investigació i com a producte intel·lectual mai és neutra ni objectiva; incorpora de forma inherent el segell personal de l'individu que la realitza. Per aquesta raó, dedico aquest apartat a contextualitzar aquesta investigació en el meu temps, en els seus espais i en els meus posicionaments personals.

##### **3.2.1.1 Temps: deu anys a la Universitat**

Com que sóc nascuda a finals d'any, l'any 1997, vaig acabar COU, vaig passar la Selectivitat i vaig entrar a la Universitat. Pensant-ho avui, m'esgarrija recordar que era menor d'edat quan vaig començar a cursar Geografia a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). També recordo perfectament que vaig escollir *Geografia* perquè era la carrera que més em cridava l'atenció; creia que m'oferiria el millor per veure i conèixer món. Tot i que teòricament el Pla Docent estava dissenyat per cursar tots els crèdits en quatre anys, jo n'hi vaig dedicar quatre i mig, que vaig compaginar amb l'experiència que suposava anar a viure a una ciutat, un *Erasmus* a Dinamarca i el gust de permetre'm fer uns quants viatges, que més d'una persona han considerat estrafolaris. El 2002 però, en llicenciar-me, pensava que això de la universitat s'havia acabat. *M'equivocava!* Tanmateix, amb vint-i-dos anys, es va iniciar la meua vida laboral remunerada fora de la Universitat, en un món que podríem dir que era poc o gens geogràfic, malgrat que jo n'hi veia molta de geografia: parlava amb gent diferent, muntàvem concerts i preparava la logística de molts desplaçaments, per aquí i per més enllà.

Per aquelles èpoques i després d'haver estat alumna de la que avui és la meua directora de tesi, la qual recorda un treball que vaig fer en el marc d'una assignatura d'últim any de carrera, es presentà l'oportunitat de col·laborar en un projecte d'investigació que portaven a terme geògrafs i geògrafes de diferents universitats catalanes i que subvencionava l'Institut



d'Estudis Catalans (IEC). Es tractava d'una recerca sobre viatgers/es catalans/es que anaren a fer les *Àfriques*. La idea m'encantava, però cosa diferent era, donar la talla. Vaig dir "Sí, i tant!". Uns mesos més tard va aparèixer la possibilitat de demanar una beca per "fer" el Doctorat en Geografia. "Si no ho faig ara, no ho faré mai", vaig pensar. Paperassa amunt, paperassa avall i ja havia sol·licitat totes les beques que amb una mica de sort em podien atorgar.

El novembre del mateix 2003 vaig començar a cursar les assignatures de Tercer Cicle alhora que em concedien la beca ADQUA del Departament de Geografia de la UAB. Vaig deixar la feina, i au! Ja estava embrancada en una nova aventura, la de *becària*! La primavera del 2004 em concediren la beca FI (Formació d'Investigadors) de la Generalitat de Catalunya, la qual cosa suposava que si no hi havia cap terrabastall estrany, disposava de tres anys i mig de subvenció per doctorar-me. "Doctorar-se! Ai ves qui hi ho diria!". A partir d'aquí, la trajectòria és típica i èpica: fer els no sempre interessants cursos de Doctorat, reinventar-te com a becària en el Departament de Geografia que t'ha fet geògrafa i aprendre a "investigar". A més, redacta la tesina, defensa-la, supera la suficiència investigadora, escriu un informe justificatiu de tot el què estàs fent, i tramita si vols, el Diploma d'Estudis Avançats (DEA). Cal fer-ho a corre cuita perquè puguis aconseguir *on time* la renovació de la beca per l'any següent. Tot això, ràpid i bé, i a poder ser, acompanyat de la participació a congressos i tenir publicacions. A partir del curs 2005-2006, em va aparèixer un nou repte a la meua vida/carrera acadèmica: la docència<sup>49</sup> "Quina impressió haver d'estar a l'altre cantó!". Tanmateix, per sort meua, i des d'una perspectiva totalment personal, crec que ho he gaudit i n'he après.

El 2006, va ser un any intens. El vaig començar a San Cristóbal de las Casas (Mèxic) envoltada de zapatistes. A la tornada vaig aprendre a combinar la responsabilitat docent i les tasques de recerca aquí –sempre múltiples– amb l'experiència inoblidable d'haver estat becada (BE) per fer una estada de recerca a la Universitat de British Columbia (Canadà). En aquest sentit, destaco, a fruïció personal, la classe donada sobre la meua recerca a la Universidad Autónoma de Mèxic (UAM). També el procés d'autoaprenentatge realitzat fruit de portar a fer treball de camp a estudiants de Geografia per l'interior de Catalunya i finalment, la possibilitat de poder conèixer el Canadà pacífic i de poder estar hores i hores mirant llibres –tots en anglès!– a les biblioteques de la British Columbia dels campus de Kelowna i Vancouver. Més particularment destaco el contacte quotidià amb en Lawrence Berg, el qual penso que ha tingut una gran influència en la meua manera de fer i considerar la Geografia. El 2007 el vaig dedicar bàsicament a ser usufruituària de la beca i de les infraestructures de la Universitat Autònoma, a fer escapades a la Biblioteca Nacional, i *apa vinga, som-hi!* Viatja que viatjaràs per la història, per un Marroc imaginat, per tots els *words* oberts a l'ordinador; viatjar sense veure món i desplaçant-me entre el despatx 1116 i la taula de cavallets de Barcelona, on normalment treballo.

Finalment, en l'actualitat i amb vint-i-vuit anys, he tancat una etapa, la de *becària predoctoral*, de la qual encara no estic en condicions per fer-ne valoracions. El que sí puc afirmar, a través de la mirada retrospectiva que acabo de fer, és que quasi em torno a esgarrijar de pensar que jo i la universitat ja fa deu anys que ens coneixem.

---

<sup>49</sup> Així, dos anys consecutius, vaig haver de preparar i fer la sortida de Geografia de Catalunya pels estudiants presencials de primer i els de Xarxa. També, durant aquests dos cursos, vaig tenir l'oportunitat de donar part de l'assignatura de Pensament Geogràfic.

### 3.2.1.2 Llocs: Departament de Geografia de la UAB, Grup d'Estudis de Geografia i Gènere i Institut d'Estudis Catalans

Les principals i més duradores experiències acadèmiques -més enllà de la meua ment, dels llibres i els arxius- les relaciono en tres espais físics on hi he estat vinculada durant aquest llarg període. Jo en faig una clara separació, però de fet, els tres llocs queden estretament relacionats i superposats per les afinitats existents i per alguna de la seva gent, que per a mi han estat tot un referent.

El primer de tots és el Departament de Geografia<sup>50</sup> de la Universitat Autònoma de Barcelona. Allí m'he format i he crescut com a geògrafa que sóc (a part de moltes altres coses). El Departament, en conseqüència, s'ha acabat convertint en un lloc familiar per mi. Malgrat haver-nos hagut de mudar dues vegades, tot i haver conegut des de dins la peculiar manera de funcionar, i considerant la meua pròpia evolució i manera de ser, crec que ha estat un excel·lent espai d'aprenentatge ple de persones que m'han fet viure i gaudir la geografia cada dia (alguns dies, no). D'alguna manera, doncs, la meua recerca i la meua forma de discernir, es deu a aquest espai i a la seva gent.

El segon espai és el creat per el Grup d'Estudis de Geografia i Gènere<sup>51</sup>, ubicat al Departament de Geografia de la UAB i dirigit per la catedràtica M.D. Garcia Ramon des de la seva creació a l'any 1987. Des de que se'm va concedir la beca vaig començar a formar-hi part activament. Tot i que la meua línia d'investigació no coincideixi del tot amb les línies de treball més importants que es porten a terme actualment dins del grup, pertànyer-hi ha estat en tot moment una experiència del tot enriquidora tant a nivell acadèmic com personal. A part de tot el què he après i compartit dia rera dia, en destaco l'experiència i la possibilitat d'haver pogut formar part de l'organització del *Seminari Internacional de Geografia i Gènere al món* celebrat el febrer de 2006 a la Universitat Autònoma i a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans.

Per últim, també ha estat molt important per mi, el contacte i l'aprenentatge fruit de la col·laboració amb el projecte d'investigació subvencionat per l'Institut d'Estudis Catalans que versava sobre la presència viatgera catalana a l'Àfrica<sup>52</sup>. Aquesta recerca, iniciada el 2001, finalitzà l'any 2005 i per a mi ha estat clau per tal d'orientar la meua recerca concreta en el marc més general del projecte finançat. Ho valoro molt positivament tant a nivell acadèmic com en el nivell més personal, perquè m'ha permès conèixer geògrafs i geògrafes d'altres universitats que m'han ensenyat que un altre tipus de geografia es possible. Els resultats d'aquest projecte, properament sortiran en un llibre<sup>53</sup> titulat *Una mirada catalana a*

---

<sup>50</sup> Tinc un especial reconeixement per la secció de secretaria, per la seva eficàcia i la seva empatia i també a molta d'altra gent, que a part de compartir espais, també han deixat compartir el seu temps.

<sup>51</sup> Els membres que formen part d'aquest grup de recerca són Maria Dolors Garcia Ramon (directora), Abel Albet, Mireia Baylina, Ariadna Cucurella, Fabià Díaz, Brais Estêvez, Anna Ortiz, Claudia Pedone, Maria Prats, Isabel Salamaña, Anna Serra i jo mateixa. Vegeu: <http://geografia.uab.es/genere/>

<sup>52</sup> Els membres que han format part d'aquest projecte d'investigació han estat el Dr. Vilà Valentí (director), Maria Dolors Garcia Ramon (codirectora), Joan Nogué (investigador principal), Abel Albet, Antoni Luna, Lluís Riudor, Miquel Vilaró, José Luis Villanova, Perla Zusman i jo mateixa.

<sup>53</sup> En aquest projecte, participant-t'hi activament, he après i molt sobre el què suposa el procés de redacció i edició d'un llibre, mai fet abans.

*L'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX* editat per M.D Garcia Ramon, Joan Nogué i Perla Zusman i que publica Pagès Editors amb col·laboració amb l'IEC.

### 3.2.1.3 Individu: la meua recerca i posicionament

Tot i que mai saps amb certesa quines són les coherències o incoherències de la teua trajectòria de recerca, d'acadèmica o d'investigadora, sempre acaba apareixent un fil conductor que enllaça algunes motivacions i curiositats amb experiències viscudes i interès investigador. En el meu cas, encara no sé perquè, sembla que el proverbi japonès aquell que diu “*estudiant el passat s'aprenen coses noves*” ha calat i amb força en la meua trajectòria de recerca, sempre interessada per plural i cultural.

Essent així, el quart any de carrera i en el marc del treball de curs de l'assignatura de Pensament Geogràfic II (geografies dissidents), vaig realitzar un petit estudi comparatiu sobre les aportacions geogràfiques emanades de la literatura de viatges i la pintura de temàtica marroquina des d'una perspectiva de gènere. Concretament, vaig treballar el llibre *El Marroc sensual i fanàtic* (1936) de la viatgera catalana Aurora Bertrana (Girona, 1892 – Berga, 1974) i l'obra pictòrica en relació al Protectorat espanyol al Marroc del pintor andalús Mariano Bertuchi (Granada, 1884 – Tetuan, 1955). En aquesta primera aproximació a la recerca, vaig temptejar la pràctica d'una geografia eminentment cultural, passada pel tamís de la construcció social de gènere i contextualitzada en un país i espai temporal, que tot i ser proper, ens és encara molt desconegut.

Durant els cursos de Tercer cicle també vaig aprofundir en l'anàlisi de la producció de coneixement geogràfic en el context imperial espanyol d'ultramar per tal d'avaluar-ne les seves implicacions en la disciplina geogràfica. Aquesta vegada ho vaig fer a través de l'estudi detallat de dues publicacions de l'enginyer forestal Ramon Jordana Morera (1839-1900), natural de Cervera. Per un cantó vaig analitzar l'obra de caire científic *Bosquejo geográfico é histórico-natural del archipiélago filipino* publicada l'any 1885 i per l'altre, una obra “menor” i de divulgació: una guia de viatges publicada el 1886 i titulada *Guía del viajero de Barcelona a Manila por el Canal de Suez*. De nou vaig constatar, que ni la Geografia ni tot allò que hi fa referència de forma directa o indirecte, és objectiva. Tot coneixement, com tota construcció social queda condicionat pel seu propi context de producció (que va més enllà de la simple autoria) i emmarcada normalment en l'ideari hegemònic de la seva època. En aquest sentit, indagar sobre geografies històriques generades a Espanya en el context de l'imperialisme europeu em va convidar a traçar amb més profunditat les relacions que han existit entre viatge, colonialisme, cultura imperial i Geografia. Posteriorment, la meua recerca<sup>54</sup> -com la pròpia dinàmica colonial espanyola- es redireccionà de nou vers Àfrica.

---

<sup>54</sup> Durant aquest període també he intentat difondre en congressos nacionals i internacionals els continguts de la meua recerca. Des de la perspectiva més geogràfica i internacional, a l'agost de 2004 vaig participar tan en la reunió prèvia del grup internacional de Geografia i Gènere a Durham com en el XXX Congrés de la Internacional Geographical Union (IGU) celebrat el mateix agost a Glasgow. Durant el 2005 es va presentar una comunicació al Taller internacional de Geografia de Buenos Aires i una altre al congrés anual que organitzen conjuntament la Royal Geographical Society (RGS) i l'Institute of British Geographers (IBG) a Londres. El desembre de 2006 es va presentar una comunicació al Congrés internacional de l'Arab World Geographer (AWG) celebrat a Beirut. Finalment, en aquesta línia, es presentarà una comunicació al Congrés Anual de l'Association of American Geographers (AAG) que tindrà lloc a l'abril de 2008 a Boston i una altra en el X Coloquio Internacional de Geocrítica, que es celebrarà a Barcelona el maig d'enguany. Pel què fa a la difusió de la recerca en congressos organitzats per l'acadèmia geogràfica espanyola, vaig presentar comunicacions als congressos bianuals de l'Asociación de Geógrafos Españoles (AGE) a Santander (2005) i Sevilla (2007).

Fruit del contacte amb el grup d'acadèmics que des de feia temps treballaven des de la perspectiva geogràfica la presència d'Espanya al Marroc i que en aquells moments estaven investigant sobre la presència viatgera catalana a l'Àfrica, jo també vaig començar a interessar-m'hi i em vaig decantar pel cas concret marroquí, ja que aquest acabà convertint-se entre els anys 1912 i 1956 en un doble Protectorat francoespanyol. D'altra banda, tan a nivell personal com per ser ja membre del Grup d'Estudis de Geografia i Gènere, tenia clar que un dels criteris principals de recerca havia de ser l'enfoc de gènere. Essent així, la meua recerca s'anava concretant: com a dona volia analitzar les característiques de la presència viatgera (a través de la seva literatura i de la seva autoria) al Marroc colonial. Poc després vaig creure oportú acotar la mostra d'anàlisi al context català (per ser el més proper a mi i per ser per ell mateix significatiu com a mostra d'estudi) i al període temporal que va des de la Guerra d'Àfrica (1859) a l'inici de la Guerra Civil espanyola (1936). Amb aquestes directrius, només em faltava trobar material. L'objectiu no era difícil encara que sí entretingut per tractar-se de fonts que es troben escampades pels arxius més inversemblants. És cert, doncs, que a Catalunya es publicaren nombrosos relats de viatge que feien referència explícita a viatges al Marroc. Tanmateix, però, el meu grau de desesperació anava augmentant quan prenia consciència que cada nou relat trobat era d'autoria masculina, i tornava a constatar (una vegada més) que el viatge i la seva narració havia estat una pràctica quasi única i exclusiva dels homes. "*Serà possible! Quina injustícia!*", m'anava repetint. O sigui, que no era jo qui era incapaç de trobar dones viatgeres, simplement no havien existit mai... En tota la recerca només vaig retrobar-me amb la ja coneguda i entranyable Aurora Bertrana i una desconeguda Isabel Serra, reportera de la revista *Feminal* que no arribà a publicar mai un llibre de viatges pròpiament dit. Anant així les coses, vaig haver de reformular l'enfoc de la investigació. D'aquesta manera, vaig acabar analitzant el que inicialment no volia tractar, o sia, les aportacions viatgeres masculines, però des d'una clara perspectiva de gènere. La tesina resultant, titulada *Orientalisme, viatges i gènere: una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats escrits per homes* la vaig defensar a la Universitat Autònoma de Barcelona el setembre de 2005.

La tesi doctoral recull tant la trajectòria de recerca presentada fins aquí com nous objectius i hipòtesis que considero que fan enriquir la investigació. Les mires en aquest sentit s'han vist ampliades en almenys tres sentits. En primer lloc, tot i mantenir el destí del viatge, ha canviat el context de producció. Així, a la tesi s'amplia el context d'anàlisi i passa a ser l'espanyol. D'altra banda, en portar a terme l'anàlisi del discurs recollit a les narratives viatgeres, també s'ha inclòs l'anàlisi visual de les imatges incloses, majoritàriament fotografies. Finalment, la tesi que es presenta, no només tracta aportacions masculines, sinó que també inclou les femenines existents. També hi ha un salt quantitatiu i qualitatiu pel què fa a la profunditat d'anàlisi. En aquest sentit, es passa d'una recerca on es varen treballar en profunditat set relats a una investigació on se n'han treballat trenta.

Per últim afegir, que he fet la millor investigació que pogut i he sabut, tenint present les limitacions personals i temporals (que no són poques). Essent així, deixo clara constatació que sóc una Noia Catalana de poble –viatjada–, que adoro la diferència però no la desigualtat, que crec en el viatge com una filosofia de vida i com una part fonamental en la

---

Paral·lelament, també he participat en seminaris i congressos d'altres àmbits acadèmics. En aquest sentit, vaig presentar una comunicació en el *V Coloquio Internacional sobre Estudios de África y Asia* celebrat a Oporto el novembre de 2004, una altre en el *I Congrés del Fòrum d'Investigadors sobre el món àrab i musulmà* (FIMAM) a la primavera de 2005 a la Universitat Autònoma de Barcelona. Per últim, el passat 2007 també vaig participar en el Congrés internacional de la *International Society for Travel Writing* (ISTW) celebrat a Madrid el setembre de 2007.

producció de coneixements geogràfics i que com a dona, tinc la obligació de col·laborar per a la construcció d'un món millor.

### 3.2.2 Estatges metodològics: passos seguits

La pràctica metodològica –qualitativa- comença just després d'haver esbossat l'inicial disseny de recerca<sup>55</sup>. S'inicia, en el meu cas, amb la *recopilació de material*, materials però, de diferent índole. En el procés de *maduració de la proposta de recerca*, la investigació s'imbrica de forma paral·lela en dues línies diferents. Per un cantó, en l'acotació de les fonts i materials a utilitzar. Per l'altre, en l'estudi teòric i del context espacial/temporal del marc de recerca. Posteriorment, s'entra en la fase (que si vols no s'acaba mai) de l'anàlisi interpretativa. Essent aquests els principals passos seguits, presento a continuació, com i de quina manera els he portat a terme.

#### 3.2.2.1 Compilació de material d'investigació i per a la investigació

Una de les tasques principals d'aquesta investigació ha estat recopilar materials. Materials que poden dividir-se en fonts primàries i altres fonts, o també en *materials d'investigació* i *materials per a la investigació*. Faig aquesta diferenciació perquè crec que cal distingir entre la recerca i recopilació de relats de viatge per una banda, i per l'altra, la tasca d'investigació informativa de caire més divers que en busca la seva contextualització així com eines teòriques i metodològiques per a la seva interpretació.

Em serviré d'un exemple per il·lustrar-ho: trobo –a través de la recerca en xarxa- un títol d'un llibre que fa referència a Marroc i sembla que pot tractar-se d'un llibre de viatges. Ho verifico. Certament es tracta d'una narrativa que explica un viatge al Marroc. Bé, ja tinc un relat. Aquest relat però, està escrit per una persona totalment desconeguda per mi, a un any X, una ciutat Y i a una editorial Z. En aquest precís moment, comença la tasca quasi detectiva d'intentar aconseguir qualsevol tipus d'informació que m'apropi a saber qui va ser la persona que va escriure el llibre per tal de poder ser contextualitzat en ell mateix, però també en relació als altres relats de viatge trobats. Essent així, es requereix –per tal de portar a terme un anàlisi rigorós- d'un aprofundiment en el context de producció i recepció de l'obra així com de les particularitats històriques (en el sentit ample del terme) del lloc i del període. Al mateix temps, es necessita un coixí teòric i de tècniques metodològiques d'aproximació a la temàtica. Aquest procés de captura de les fonts primàries s'ha repetit *ad nauseum* encara que la metodologia emprada per ha estat sempre diferent i envoltada de curioses casuístiques.

Així doncs, diferencio clarament entre fonts primàries, fonts secundàries i fonts acadèmiques. Al mateix temps, aquesta tasca de recopilació de materials, tot i ser la primera tasca a fer, és també una tasca *work in progress* que m'ha acompanyat al llarg de tot el procés de recerca.

---

<sup>55</sup> Similar però més pretensions que el de la memòria de recerca de Tercer Cicle.

### 3.2.2.1.1 Tipologies de materials

En aquesta secció explico les particularitats de cada tipologia de materials utilitzats en aquesta investigació i quina ha estat la manera de recollir-los.

#### 3.2.2.1.1.1 Buidatge de les fonts primàries: els relats de viatge

Un dels objectius d'aquesta recerca ha estat fer un buidatge –el màxim d'exhaustiu possible– de la literatura espanyola viatgera<sup>56</sup> publicada a l'Estat espanyol entre els anys 1859 i 1936. Sigui perquè es tracta de material publicat entre mitjans del segle XIX i principis del XX o perquè es tracta d'un gènere literari i d'unes obres que tingueren uns tiratges limitats i poques reedicions, la major part de la recerca ha estat realitzada en diferents **biblioteques i arxius** especialitzats. Tanmateix partint de la idea que era possible trobar el meu objecte d'estudi –llibres de viatge– en multitud d'arxius i/o biblioteques i/o “*altres llocs*”, vaig optar des dels inicis de la investigació per fer una recerca oberta i en certa manera intuïtiva combinant l'ideari de “a veure què trobo” amb l'ús de tècniques de recerca bibliogràfica més tradicionals.

Des d'un primer moment es perfilà que investigar en arxius i biblioteques seria la tècnica metodològica més adient. Calia però, d'esbrinar, quins arxius i quines biblioteques podien ser les més adequades. La investigació va començar doncs, esbrinant quins dels molts que existeixen podien tenir material sensiblement relacionat amb el meu objecte d'estudi i quin tipus de fons específic tenien disponible. La recerca em portà a consultar en diferents i variats arxius i biblioteques que més endavant detallaré però que barregen cultura popular, exèrcit, grans biblioteques estatals i curiosos arxius particulars.

Al mateix temps, també em va ser de gran utilitat consultar **publicacions especialitzades** en la temàtica tant de literatura de viatges com del Marroc colonial. En aquest sentit vaig treballar també a partir de publicacions recopilatòries de viatges (Bas Carbonell, 2003; García-Romeral, 2004; Espinet, 2007), bibliografia d'obres monogràfiques (Nogué & Villanova (eds), 1999; Martín Corrales, 2002; De Felipe, López-Ocón, Marín (eds), 2004) o capítols de llibre i articles acadèmics especialitzats.

En l'actualitat, els procediments de recerca bibliogràfica, sigui històrica o contemporània, passa pels **cercadors i catàlegs online**<sup>57</sup>. Aquesta recerca també començà navegant per Internet. Tanmateix, tot i que moltes de les institucions tenen gran part del seu catàleg a la xarxa, tot sovint, allò que era del meu interès encara no hi estava incorporat. Així, després de fer un primer tempteig online, vaig centrar-me en la recerca manual a diferents fons

---

<sup>56</sup> Per aquesta investigació només s'ha considerat la literatura viatgera publicada en format llibre. Per a una explicació més detallada sobre aquesta qüestió, vegeu les justificacions del capítol V.

<sup>57</sup> El fet de poder iniciar la recerca online fa guanyar temps i t'ofereix la possibilitat de situar-te més ràpidament en l'estructura organitzativa dels fons de cada institució i en allò existent a la xarxa en relació a matèria recercada però també necessita la destresa d'unes habilitats de discriminació i moure's per la xarxa que en el meu cas considero tot un valuós aprenentatge flexible i canviant (com els propis recursos de la xarxa). D'altra banda, l'opció de remenar directament els arxius tal i com estaven organitzats i disposats abans de la seva informatització, requereix de molt més temps i paciència i també un canvi mental a l'hora de concebre la disposició i organització de la informació d'èpoques passades, però també t'ofereix un espai verge de recerca interessant per ell mateix i que constantment t'ensenya un vell món (per mi nou) que t'il·lustra i t'obre les portes a entendre el context de la recerca històrica.

d'arxius i biblioteques. Altrament, la reproducció del material d'interès, en tractar-se d'exemplars antics, ha tingut també les seves pròpies especificitats, una de les quals, ha estat el temps d'espera i els diners gastats per poder disposar dels materials microfilmats.

Finalment, també vull destacar l'atzar i la pràctica d'una recerca intuïtiva. En tractar-se de material que es caracteritza per la seva gran dispersió, he emprat tècniques que podríem anomenar menys acadèmiques però que han estat funcionals. Així, per exemple, la recerca es va estendre molts diumenges pel mercat de Sant Antoni de Barcelona (on exposen i venen llibres de segona mà) i molts d'altres dies per llibreries d'arreu (especialment Barcelona i Madrid) que inclouen la secció *rara avis* o estan especialitzades en llibres de segona mà. També he inspeccionat biblioteques particulars d'amics i familiars; he fet córrer la veu: "busco qualsevol cosa que tingui a veure amb relats de viatges d'abans"; he estat a l'aguait d'articles de temàtica viatgera de diaris o revistes divulgatives (que tant de moda s'han posat); i també m'he passejat per descarregades d'antiquaris (quasi oci) i fires de llibres (molta curiositat), he consultat les novetats editorials que han reeditat llibres de viatges (que molta gent es llegeix per vacances), i fins i tot he fet d'espigadora els dies de la recollida de trastos vells: coses curioses he trobat.

### 3.2.2.1.1.2 Recerca de fonts secundàries: construint un context

En la mesura que s'anava trobant material útil d'investigació es començà també a buscar **material de suport** que m'ajudés a realitzar la investigació amb cert rigor. Degut a la varietat de persones que es desplaçaren al Marroc i a l'heterogeneïtat de relats que hi fan referència ha estat necessari disposar de fonts secundàries (calaix d'informació on quasi "tot si val") per tal de poder portar a terme una espècie de reconstrucció del passat o una recreació personal del context sociocultural de l'època<sup>58</sup>. Ha estat una tasca llarga i difícil però molt interessant i entretinguda: un viatge real en el temps per aprendre a interpretar-lo.

Aquesta cerca jo l'he concebut com la necessària informació del *context*. Si bé l'he anomenat secundària per distingir-la de l'objecte d'estudi pròpiament dit, considero que és tant o més necessària i imprescindible que els propis relats de viatge a l'hora de portar a terme la seva anàlisi discursiva. Al mateix temps, apareixen dues línies de (re)cerca diferents però estretament relacionades en la temàtica i superposades en el temps dedicat a la investigació. Una primera fa referència al què anomeno la **contextualització de l'autoria, de l'obra i del context social/cultural particular de les narratives** i la segona, la que tracta més específicament el **context històric de l'època** (especialment l'imperialisme i l'eurocentrisme), les particularitats de les relacions hispanomarroquines del període emmarcades en el conjunt de les relacions històriques entre la Península Ibèrica i el Magrib. En aquest sentit, el procediment de captura de fonts ha estat invertible. Així, per un cantó, partint d'un títol i una autoria la cerca m'ha portat a una informació més àmplia i contextual de l'època, i a l'inrevés, també hi ha hagut casos on a partir de generalitats del context s'ha arribat a les particularitats de la publicació d'una narrativa.

La recerca de les fonts de la contextualització històrica s'ha portat a terme emprant la mateixa metodologia de buidatge de materials acadèmics, perquè de fet, en molts casos es

---

<sup>58</sup> En aquest sentit, certa intuïció i les ganes de ser detectiu i perdre temps m'ha portat a fer curiosos viatges i rescatar històries de vida que expliquen i molt no només les motivacions de l'empresa del viatge dels viatgers/es documentats/es, sinó també dels condicionants de la seva mirada.

tracta de la mateixa tipologia de material. Tanmateix, el context històric i les seves particularitats també s'han anat construint a partir de la lectura i aprofundiment de l'objecte d'estudi. En aquest sentit, per aconseguir informació relacionada amb la història s'ha emprat la recerca de fonts bibliogràfiques acadèmiques (**biblioteques i llibreries**) i també la **d'arxius i Internet**.

Pel què fa a la recopilació d'informació complementària referent a les narratives, dir que ha estat personalitzat per a cada cas i que per a cadascun ha estat diferent. Per aquest tipus de recerca, els recursos quasi infinits que ofereix la xarxa m'ha facilitat i molt la feina, tot i que també m'ha portat a trobar-me en moments de confusió, manca de veracitat i fiabilitat. Metòdicament, he començat sempre a partir de l'autoria (i si és un pseudònim!), i en funció d'aquesta, he seguit indagant en la seva obra i/o biografia. En el cas de no existir informació, he intentat trobar pistes en la pròpia narrativa: companys de viatge, lloc de partida, inclusió de detalls personals, etc. A partir de petits descobriments he anat construint pista rere pista, múltiples biografies aconseguint alhora un bagatge que m'ha permès indagar sobre les aportacions narratives amb cert criteri. Aquestes recerques individuals m'han portat per llocs insospitats de la xarxa, a variades llibreries, a divertides converses, a (mini)escàndols de l'època, i com sempre, a biblioteques i arxius.

Així, m'he trobat amb casos que ha estat impossible reconstruir res en relació a les biografies. Aquest ha estat el cas d'alguns relats (molt interessants) firmats per pseudònims impossibles de desxifrar o per noms propis que han estat impossible de localitzar. Per contra, també s'ha trobat llibres escrits per persones que en el seu moment foren reconegudes i avui es disposa d'informació de la seva biografia, o altres, que en un principi no "passaren a la història" però que algú abans que jo els ha redescobert. Finalment, també es disposa de tots aquells i aquelles que després de perdre-hi temps han estat recuperats/reconeguts i se'ls ha pogut contextualitzar amb certa probabilitat d'encert.

### **3.2.2.1.2.3 Buidatge de fonts acadèmiques: teories i mètodes**

De fet, en quasi totes les recerques acadèmiques es porta a terme una investigació bibliogràfica per poder fer un estat de la qüestió sobre la temàtica d'investigació. A més, les preguntes de recerca, les hipòtesis de partida i també l'inicial interès personal vers la investigació queden estretament relacionades amb unes premisses teòriques i metodològiques de partida (que moltes vegades no acaben sent les definitivament emprades). Així, durant el meu procés de recerca també ha estat important nodrir-se de coneixements teòrics i metodològics, ja que he de reconèixer que en el moment que vaig iniciar la recerca em trobava a les meres beceroles de la temàtica que m'interessava.

D'altra banda, aquesta recerca, que és geogràfica, és també històrica, feminista, cultural i postcolonial. Per tant, he hagut de fer una variada immersió -en la mesura del possible- i d'alguna manera, alimentar-me d'aportacions que provenen de diferents disciplines acadèmiques. La metodologia emprada ha partit de llegir als qui ja hi havien treballat, tant pel què fa a reflexions argumentatives com d'aportacions d'estudi de cas. En relació al procediment, primer s'ha portat a terme una recerca general introductòria i després un estudi en profunditat per temàtiques d'interès. El buidatge s'ha fet a través dels catàlegs de les biblioteques i dels recursos que ofereix la xarxa, així com de l'anàlisi de biografies d'articles i llibres especialitzats. També és de destacar pel meu cas concret, l'estada de recerca feta a la University of British Columbia de Canadà on es va aprofundir en el treball bibliogràfic de caire teòric i metodològic. En aquest sentit, sóc conscient del biaix "anglo"



que pot tenir la meua bibliografia de referència i que potser manca haver aprofundit en les aportacions acadèmiques del context francòfon.

### 3.2.2.1.2 Principals espais de consulta: fons i fonts

A continuació es detallen els arxius de les biblioteques on s'ha treballat i compilat informació.

#### Biblioteca Nacional (BE)<sup>59</sup>

Actualment la Biblioteca Nacional posseeix la col·lecció arxivística més extensa d'Espanya en relació al Marroc colonial. Aquesta centralització ha estat possible, en part, gràcies a les donacions de fons bibliogràfics particulars on és de destacar la *Col·lecció García Figueras*. L'anyl 1966, l'africanista Tomás García Figueras<sup>60</sup> donà a la Biblioteca Nacional tot el seu fons bibliogràfic que junt amb els fons propis de la Biblioteca conformaren la inicial secció arxivística especialitzada en Àfrica, el món àrab i el Protectorat espanyol al Marroc, anomenada des de la seva inauguració al mateix 1966, *Sección de África*.

Aquesta secció quedà anul·lada, l'any 1989, quan es reestructuraren els fons existents a la Biblioteca i s'organitzà el material en diferents seccions que avui són consultables en les diferents sales de les seus de la BN a Madrid i Alcalá de Henares. Així, a l'arxiu anteriorment mencionat se li afegí els fons de temàtica africana i àrab existent al *Dipòsit General* de la BN, el qual contenia les donacions de Bermejo, Roda, Gregori, Fernández Cortacero o Gudín. E 1979 també s'incorporà al fons la biblioteca de la *Dirección General de Marruecos y Colonias*, que conté un valuós llegat en relació al Sàhara i Guinea. Finalment, cal destacar a des de mitjans de 1987, el fons de la Biblioteca Nacional també disposa de les biblioteques particulars d'Emilio Bonelli Hernando, Juan María Bonelli Rubió i García Morente.

Pel tipus d'investigació que s'ha portat a terme s'ha consultat amb profunditat l'extens fons de la *Colección García Figueras*<sup>61</sup>. Molts dels relats analitzats han estat trobats o coneguts a partir de repetides recerques fetes a la Biblioteca Nacional. També hi he trobat molt material eclèctic de contextualització. Al mateix temps, durant el període de recerca s'han reclassificat els fons i s'ha introduït bastant del material existent a la pàgina web. Tanmateix, molt del material existent encara no es troba en els catàlegs electrònics i moltes de les fonts que al principi es podien consultar a la seu central de la biblioteca, ara s'han traslladat a l'arxiu d'Alcalá de Henares.

---

<sup>59</sup> Per més informació, consultar [www.bne.es](http://www.bne.es)

<sup>60</sup> Tomás García Figueras (Jerez de la Frontera 1892-1981) va ser un distingit militar africanista i un metòdic bibliòfil que visqué gran part de la seva vida al Marroc. Allí exercí diferents càrrecs laborals dels quals destaquen el d'*Interventor* de les cabiles de *Beni Arós* i *Sumata* (1924) o el de *Delegado* d'Assumptes indígenes (1952-1956).

Durant aquests anys recopilà una voluminosa col·lecció de materials en relació al Marroc consultable en xarxa a <http://www.bne.es/esp/colecciones/africa.htm> i <http://www.bne.es/esp/actividades/garciafigueras.htm>.

<sup>61</sup> La *Colección García Figueras* conté segons la Biblioteca Nacional, aproximadament 6.000 monografies, 506 caixes amb uns 12.000 fulletons en relació al Marroc colonial, l'arxiu personal i manuscrits de García Figueras, 898 dibuixos i gravats, 640 volums de Miscelània, 3.000 postals ordenades per llocs geogràfics, 818 mapes de Marroc, Ifni, Sàhara i Guinea, aproximadament 30.000 fotografies i també 400 títols de revistes.

També he d'afegir que la Biblioteca Nacional és particular. Sigui perquè no estava familiaritzada amb la recerca en grans arxius institucionals estatals ni tampoc amb les particularitats d'una tipologia de recerca que avui barreja la innovació tecnològica amb les tradicionals tècniques arxivístiques i d'organització de funcionariat, considero que la meua experiència a la Biblioteca Nacional ha estat una de les que més m'ha marcat i ha condicionat aquesta investigació.

*Arxivo General Militar de Madrid (IHCM)<sup>62</sup> / Instituto de Historia y Cultura Militar*

L'*Archivo General Militar* de Madrid, creat l'any 1998, conserva el fons de l'*Archivo Histórico del Servicio Histórico Militar* que va ser creat al 1939 succeint l'extingit *Depósito de la Guerra*. Aquest fons està especialitzat en la documentació generada pels organismes militars durant les campanyes bèl·liques entre el segle XVIII i l'any 1936 i recull tant documents textuais com gràfics. En relació al fons referent a Àfrica<sup>63</sup>, existeix una voluminosa col·lecció de material generat entre 1668 i 1973, amb un total de 2682 caixes de material d'arxiu, bàsicament de temàtica estrictament militar.

Tot i que hi predomina el material de procedència militar, aquest arxiu també posseeix material de diferent índole sobre el Marroc colonial que ha estat consultat. Tot i l'eclecticisme dels materials i de la seva organització, s'hi han trobat informacions interessants que fan referència al Protectorat i sorprenents llegats fotogràfics que esperen que algú els treballi amb més profunditat.

*Biblioteca de Catalunya (BC)*

Fundada al 1907 com la Biblioteca de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1914 la Mancomunitat de Catalunya li atorga el caràcter de servei cultural públic. Després que durant el règim franquista s'ubiqués a l'antic Hospital de la Santa Creu i s'anomenés Biblioteca Central, al 1981 esdevé la Biblioteca Nacional de Catalunya<sup>64</sup>. Actualment, el seu fons s'estructura en quatre unitats especialitzades, que són la bibliogràfica, la gràfica, l'hemeroteca i la fonoteca. En el seu conjunt és de gran rellevància i utilitat per a qualsevol tipus d'investigació cultural.

El fons de la Biblioteca de Catalunya han estat fonamental per la recerca de fonts primàries i secundàries tant de l'àmbit català com de la resta de l'Estat.

---

<sup>62</sup> Per més informació, veure:

<http://www.ejercito.mde.es/ihycm/archivo/index.html?/ihycm/archivo/ammadrid/index.html>

<sup>63</sup> El material allí ubicat es troba catalogat per les entrades següents: Negociado de asuntos de Marruecos del Ministerio de Guerra, Jefatura Superior de las Fuerzas Militares de Marruecos, Comandancia General de Melilla, de Ceuta i de Larache, Expedientes judiciales de África i Comisión Histórica de las Campañas de Marruecos.

<sup>64</sup> El 1917 es creen les seccions de Música, Reserva impresa, Col·leccions especials i secció d'Estampes, Gravats i Mapes, incorporant-se al fons existent importants col·leccions patrimonials. El 1952 s'incorpora la secció de Revistes i el 1981 se li atorga la recepció, conservació i la difusió del Dipòsit Legal de Catalunya. El 1993, el Departament de Cultura hi traspasa tan l'Hemeroteca, com la Fonoteca i els serveis bibliogràfics menors. Per més informació, consultar: [www.bnc.cat](http://www.bnc.cat)

### Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB)

L'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona<sup>65</sup>, ubicat actualment a la Casa de l'Ardiaca, conté un ric patrimoni arxivístic i documental de temàtica barcelonina i cultural catalana. Els fons queden dividits en l'Arxiu medieval i modern on hi destaca a part de la documentació generada pel municipi entre el segle XIII-XIX i un valuós fons gremial, la documentació i biblioteca personal de personalitats de la societat catalana de l'època. Al mateix temps, la secció de Biblioteca recull un important fons bibliogràfic especialitzat en la història de la ciutat i de Catalunya. Finalment, l'arxiu gràfic i fotogràfic, conserva col·leccions d'imatges fotogràfiques, cartogràfiques i iconogràfiques des del segle XVII a l'actualitat.

Ha estat de gran utilitat per consultes puntuals i de contextualització de les obres analitzades i de les particularitats de la història d'aquí en relació al Marroc.

### Reial Acadèmia de Ciències i les Arts de Barcelona (RACAB)

La Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona<sup>66</sup> es fundà al 1764 com una societat literària privada que posteriorment es convertí en cos públic consultiu del Rei per als assumptes del Principat de Catalunya. A partir de 1894, el seu arxiu es centralitza a un modernista edifici de la Rambla de Barcelona i actualment forma part del patrimoni de l'Acadèmia l'Observatori Fabra. L'Arxiu i la Biblioteca de l'Acadèmia recullen un ampli fons documental especialitzat en temàtica científica i cultural espanyola dels segles XVIII i XIX.

Tot i el crític funcionament d'aquest arxiu, que actualment es troba en fase d'incorporar el seu fons a la xarxa, s'hi poden trobar i consultar *rara avis* de l'època que ajuden a contextualitzar la producció literària de caire cultural de l'època que s'analitza.

### Ateneu Barcelonès (Biblioteca i Arxiu Històric)

La Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, nascuda en el sí de l'entitat el 1861, s'ha convertit en l'actualitat en un modern centre d'estudi i investigació on s'hi poden trobar més de 300.000 volums consultables d'actualitat i història i 1.800 títols de revistes vuitcentistes i noucentistes, catalanes, espanyoles i europees<sup>67</sup>. Per la seva banda, l'Arxiu Històric de l'Ateneu Barcelonès es creà al 1977 i conté tota aquella documentació relativa a l'entitat des

---

<sup>65</sup> En un principi fou el centre responsable de la custòdia, tractament i també difusió de la documentació produïda pels òrgans de govern de la ciutat des de la creació del règim municipal de Barcelona a mitjan segle XIII i fins el primer terç del segle XIX. Com a Arxiu Municipal també recollí molta i variada documentació més enllà de l'estricta arxiu governamental. Per més informació, consultar: <http://www.bcn.es/arxiu/arxiuhistoric>

<sup>66</sup> En els seus inicis es conegué per Conferència Physicomatemàtica Experimental. Per la "Real Cédula" de l'any 1765 passà a anomenar-se Real Conferència Física. El 1770, per efecte de la "Real Cédula" canvià el seu títol pel de Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona fins que la "Real Orden" del 7 de desembre de 1887 determinà el nom actual. Per més informació: veure <http://www.racab.es>

<sup>67</sup> Per més informació, consultar <http://www.ateneubcn.org> i <http://biblioteca.ateneubcn.cat>

de la seva fundació<sup>68</sup> com llegats personals i familiars de membres destacables de la burgesia i intel·lectualitat catalana del segle XIX<sup>69</sup>.

Tot i que he topat amb la remodelació integral de l'edifici i no poder tenir accés a alguns dels materials que volia consultar, l'arxiu de la biblioteca d'aquesta institució és molt fructífer en relació a la bibliografia generada durant el període d'estudi. Disposen de molt i interessant material, tant del que jo he recercat com a fonts primàries com secundàries.

#### La Biblioteca Pública Arús (BPA)<sup>70</sup>

La Biblioteca Pública Arús<sup>71</sup>, fundada l'any 1895 per Rossend Arús<sup>72</sup>, és en l'actualitat un centre de recerca especialitzat en història i cultura del segle XIX i inicis del XX<sup>73</sup>, amb un fons molt important en moviments obrers, anarquia i maçoneria. El fet que aquesta biblioteca fos creada amb la intenció de ser una biblioteca per a la instrucció del poble treballador, conté des dels seus inicis, un fons que compren totes les àrees de coneixement i actualitat d'aquell període: filosofia, religió, ciències socials, dret, idiomes, biologia, botànica, medicina, art, música, literatura, geografia o història.

En aquesta biblioteca s'han consultat tant font primàries com secundàries.

#### Arxiu i Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya (CEC)<sup>74</sup>

L'Arxiu i la Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya<sup>75</sup> estan especialitzats en temàtiques excursionistes i d'esports de muntanya alhora que la llarga trajectòria de la

---

<sup>68</sup> En relació a les fons institucionals, conté documentació del Casino Casino Barcelonès (1844-1869), del Círculo Mercantil (1864-1869), del Centro Mercantil Barcelonès (1869-1872), de l'Ateneo Catalán (1860-1872), del propi Ateneu Barcelonès i de la Societat del Born (1840-1874).

<sup>69</sup> Pel que fa a les fons personals i familiars, l'arxiu conté documentació de Lluís Carreras i Lastrotas (1840-1888), Joan Crexells i Vallhonrat (1896-1926), Agustí Escclasans i Folch (1895-1967), M. Luz Morales Godoy (1889-1980), Josep M. Roca i Heras (1863-1930), Família Gassol (Tarragona, s. XIX) i Família Parellada (s.XIX).

<sup>70</sup> Per més informació, consultar <http://www.bpa.es/cat/index.html>

<sup>71</sup> Com destaquen els seus bibliotecaris, el fet que la Biblioteca romangués tancada al públic entre el 1939 i final dels seixanta del XX, la va deslliurar de les purgues franquistes i s'hagi pogut conservar el seu fons quasi intacte.

<sup>72</sup> Rossend Arús (1845-1891), barceloní, fill d'un distingit comerciant d'ultramarins i colonials, se'l reconeix per haver un demòcrata d'ideologia republicana federal, un catalanista lliurepensador i maçó i un filantrop preocupat profundament pel progrés de la humanitat.

<sup>73</sup> Són molts els factors que han contribuït a configurar l'oferta temàtica de la biblioteca, però talment és de destacar els donatius i llegats de personalitats tals com Rossend Arús, Valentí Almirall, Eudald Canivell, Apel·les Mestres, Víctor Balaguer, Joaquim Miret, Antoni Torrents i Monner, Josep Maria Vallès i Ribot, Ferran Torras, Francesc Carreras i Candi, Marià Faura, Pere Estasen, Ramon E. Bassegoda o Frederic Rahola.

<sup>74</sup> Per més informació, consultar <http://www.cec-centre.org>

<sup>75</sup> Aquest fons aplega 29.000 documents més, i en destaquen els 7.000 mapes de la Cartoteca històrica i les publicacions de finals del segle XIX referents a la vida social, cultural, científica i esportiva de Catalunya. Des de principis del segle XX, les col·leccions del Centre començaren a especialitzar-se per tal de donar suport

Biblioteca, inaugurada el 1879, i l'estreta vinculació d'aquesta amb l'activitat de recerca científica i producció cultural dels primers excursionistes, confereixen al fons de la Biblioteca una segona naturalesa més generalista.

L'arxiu de la biblioteca tot i disposar de molt material que fa referències a viatge, molts d'ells no són en format llibre. Tanmateix ha estat d'una gran utilitat conèixer els fons d'aquesta biblioteca.

#### *Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC)*

L'Institut Cartogràfic de Catalunya tot i que actualment té les competències en geodèsia i cartografia de la Generalitat de Catalunya, també disposa d'un ampli fons cartogràfic, fotogràfic i documental. Per a la recerca que s'ha portat a terme és de destacar el material existent en el Fons Pau Vila– Josep Maria Puchades<sup>76</sup> i en el Fons Gonçal de Reparaz.

En aquest curiós fons hi he consultat bàsicament materials secundaris.

#### *Biblioteca de Montserrat*

Aquesta biblioteca, vinculada a l'Abadia de Montserrat, disposa de manuscrits i variats fons documentals des de la seva fundació al segle XI. La Biblioteca actual<sup>77</sup> però, es remunta a finals del segle XIX, quan s'amplià i es reestructurà considerablement els seus fons. En aquesta biblioteca hi destaquen les seccions de filosofia, teologia, ciències bíbliques, patrologia, litúrgia, música, història de l'art. A la vegada però, s'hi troben interessants materials en relació a la història d'Europa, Espanya i especialment, Catalunya.

Existeixen interessants materials primaris així com secundaris, no sempre però, en format llibre.

#### *Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV)*<sup>78</sup>

L'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic conté un fons documental i bibliogràfic singular majoritàriament referits al territori del bisbat de Vic, acumulat durant dotze segles per les institucions eclesiàstiques i d'altres fons no eclesiàstics. Al mateix temps, també cal destacar el fet que es tracta d'una biblioteca cabdal en la formació i l'obra de personatges rellevants de la Catalunya del XIX i de la primera meitat del XX com ara Jaume Balmes, sant Antoni Maria Claret, Jacint Verdaguer, Jaume Collell o Josep Gudiol.

---

informatiu a les investigacions que impulsaren les diverses comissions i seccions. Aquestes tenen per objecte d'estudi temàtiques ben diverses i sovint mai abans abordades, on hi destaquen les temàtiques d'espeleologia, folklore català, cartografia, geografia i fotografia.

<sup>76</sup> Per més informació, vegeu:

[www.icc.es](http://www.icc.es) i [http://www.icc.es/web/content/ca/common/cartoteca/cartoteca\\_fons\\_pauvila\\_ciu.html](http://www.icc.es/web/content/ca/common/cartoteca/cartoteca_fons_pauvila_ciu.html)

<sup>77</sup> Des de la fundació del monestir, en el segle XI, consta ja l'existència d'obres manuscrites i, Al mateix temps, des del segle XII tingué el seu propi scriptorium. Al segle XV, s'inaugurà un taller tipogràfic, promogut per l'abat Cisneros, que afavorí la difusió cultural del monestir. Segons fonts històriques de la Biblioteca, durant els segles XVII i XVIII va créixer i va diversificar els seus fons fins a arribar a reunir milers d'obres en les seves prestatgeries. El moment més tràgic de la seva història va ocórrer durant les guerres napoleòniques, quan en 1811 el monestir va ser destruït i es va perdre la major part del seu tresor bibliogràfic. Per més informació: <http://www.bibliotecademontserrat.net/catala/jsp/index.jsp>

<sup>78</sup> Per més informació, consultar <http://www.abev.net/>

Aquest arxiu conté interessant informació de variades personalitats catalanes de l'època que per diferents motius també deixaren constància escrita dels seus viatges. S'ha consultat bàsicament fonts primàries i he de destacar la gran amabilitats i disposició dels seus arxivers.

### Biblioteques universitàries

També ha estat de gran interès la consulta de fons que conté el Consorci de Biblioteques de les Universitats Catalanes<sup>79</sup>. A través del portal CCUC<sup>80</sup> –Catàleg Col·lectiu de les universitats catalanes- s'ha trobat material de certa rellevància a les biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona i Universitat Pompeu Fabra. Paral·lelament, també s'ha consultat material a altres biblioteques de l'Estat espanyol, on és de destacar les custodiades pel CSIC<sup>81</sup>. Tot i que algunes biblioteques disposen de fons de bibliografia de principis de segle, d'aquestes fonamentalment s'ha extret bibliografia acadèmica.

### Recursos electrònics

Per últim és necessari deixar constància de la utilització de molts i variats recursos digitals. Tal i com ja s'ha anat deixant anar al llarg de tot aquest apartat, la recerca bibliogràfica i/o informativa a través d'Internet també ha de ser considerada com un important *espai* de recerca. D'aquesta manera, s'han aprofitat les oportunitats que ofereixen via xarxa moltes biblioteques, arxius i institucions (tal i com ja s'ha detallat) i també s'han fet recerques més aleatòries en el procés d'investigació –detectiva- per a la contextualització de les biografies dels autors/es dels relats. En aquest sentit, el cercador Google amb totes les seves prestacions ha estat de gran utilitat.

A tall d'exemple, a través de la cerca múltiple a través de Google he pogut reconstruir alguns aspectes de la vida d'Antonio Pareja, viatger que firmà el seu relat amb el pseudònim de Abou-Djebel (1908). Esbrinant que fou el cronista provincial de Guadalajara, vaig buscar per Internet institucions culturals locals i vaig poder posar-me en contacte amb la *Institución Provincial de Cultura "Marqués de Santillana"*. Després d'explicar el què estava investigant, la seva arxivera em feu arribar un exemplar de la revista *Wad-Al-Hayara* (1987) on hi havia un article dedicat al personatge que jo desitjava conèixer.

### **3.2.2.2 Maduració de la proposta de recerca**

Una vegada s'ha entrat en la temàtica a través d'una primera aproximació a les fonts primàries i acadèmiques, el següent pas és seguir recopiant més material -en funció del que ja es disposa- alhora que també es comença a llegir amb més profunditat tant els llibres de viatges catalogats com les aportacions de caire teòric, metodològic i històric. Mitjançant la compaginació d'aquestes tasques (similars perquè es tracta de llegir però diferents pel què

---

<sup>79</sup> Per més informació del Consorci de Biblioteques de les Universitats catalanes (CBUC), consultar: <http://www.cbuc.es>

<sup>80</sup> Per més informació sobre el catàleg col·lectiu de les universitats catalanes, consultar: <http://ccuc.cbuc.es/vtls24/vtls/catalan/consultabasica.html>

<sup>81</sup> Per tenir més informació, consultar <http://bibliotecas.csic.es>

fa als continguts), més la paral·lela recerca de fonts secundàries (aproximació al context de producció de les narratives), s'engega un *procés puzzle* a través de la qual la proposta de recerca es va (re)perfilant. Aquest procés de maduració de la proposta d'investigació també demana el seu temps i certa capacitat de discriminació i obertura de mires (pel què fa a la recerca de materials). En aquesta fase però, destaquen principalment les tasques d'acotació de fonts i materials i l'estudi i aproximació al context històric de producció i recepció de les narratives.

### 3.2.2.2.1 Acotació de fonts i materials

Acotar o retallar no és cosa fàcil quan es tracta d'investigar quelcom desconegut (totalment nou per mi) o quan es treballa amb un conjunt de materials (inabastables) que es caracteritzen pel seu eclecticisme. En aquest sentit, no existeixen en el camp de les metodologies qualitatives que utilitzi, ni regles precises ni paràmetres estandarditzats que guïin el disseny i l'acotament de la mostra d'anàlisi (Bradshaw & Stratford, 2005). Tal i com senyala Rose (2001), una de les dificultats del mètode d'anàlisi discursiu és saber on aturar el procés de recollida d'informació. Tonkiss (1998), considera que aquest no depèn tant de la quantitat de material que s'utilitza com de la qualitat d'aquest. En aquest sentit, afirma que el que importa és la riquesa i el detall que poden aportar els materials d'anàlisi i no pas el nombre de textos analitzats.

Al mateix temps, l'acotament també s'ha de realitzar tenint present la *intertextualitat* dels materials. Tonkiss (1998) proposa per a l'anàlisi de l'estructura dels enunciats discursius la tècnica de preguntar-se "*qui diu què*" i també "*en quines circumstàncies*" per indagar sobre la contextualització social d'aquests. Així, a través de les respostes d'aquestes preguntes es pot esbrinar tant l'organització retòrica del discurs com de quina manera aquest acaba construint coneixements geogràfics específics. Al mateix temps, també és necessari conèixer quines són les característiques particulars dels materials que es vol treballar. En aquest sentit, no és el mateix treballar amb informes tècnics d'institucions oficials que treballar amb relats de viatge i iconografia. Sigui com sigui, és molt fàcil tendir a la dispersió o al detall excessiu, o per contra, al poc rigorisme en l'elecció de les fonts primàries o secundàries. Essent així, és necessari replantejar la recerca en funció dels objectius marcats i del temps disponible.

Pel què fa a l'elecció final dels relats de viatge utilitzats per portar a terme l'anàlisi discursiu he optat per "il·lustrar" una detallada representativitat en funció de quatre criteris que jo considero fonamentals per tal d'esbrinar la construcció de les geografia imaginatives espanyoles que fan referència al Marroc colonial. Així, si bé el punt de partida ha estat incloure tant l'anàlisi textual com el visual de narratives viatgeres publicades en format de llibre, la selecció dels relats s'ha decidit per la conjuminació de la representativitat de gènere pel què fa a les autories dels relats i la representació cronològica durant tot el període d'anàlisi per tal de copsar els possibles canvis i evolució de les formacions discursives i de les aportacions merament geogràfiques. També he considerat el ventall de possibles procedències geogràfiques dins l'Estat espanyol ja que condicionen certs aspectes de la construcció de subjectivitats particulars i finalment he tingut en consideració una representació més o menys equitativa de les tipologies de viatge i de viatger/a. He de dir que aquests criteris de selecció han estat dissenyats mitjançant els coneixements assolits en l'estudi teòric i també a través de la maduració de la pròpia recerca. Al mateix temps, també s'ha tingut en consideració la possibilitat d'accés a les fonts secundàries per tal de poder contextualitzar l'autoria i la publicació. En aquest sentit, aconseguir informació no esdevé fàcil i s'acaba convertint en una espècie d'investigació pròpia de detectius. Així, en el cas de

tenir dos relats del mateix període, s'ha optat normalment pel que es disposava de més informació contextual a no ser que la narrativa, per ella mateixa, fos superior en relació a la qualitat i detall de les aportacions discursives.

Per últim, també ha estat molt important el factor temps, que condiciona l'extensió i aprofundiment de l'estudi. En aquest sentit, i considerant el calendari marcat per la concessió de la beca, crec que he estat un xic ambiciosa. Potser no calia fer un anàlisi detallat i global de trenta relats de viatge amb totes les seves aportacions textuais i visuals. Però tot sovint són els propis reptes personals que et genera el fet de "fer una tesi" i les ganes de fer-ho bé els què t'empenyen a tendir a ser el més exhaustiu possible. Sigui com sigui, una explicació més detallada i argumentada de l'elecció dels materials que s'han analitzat es troba en el capítol V d'aquesta tesi.

### 3.2.2.2 Estudi i aproximació del context espacial i temporal

A l'hora de contextualitzar aquesta recerca cal primerament començar a "pensar històricament" (Vilar, 1997), que vol dir portar a terme una espècie de viatge en el temps per tal de fer –en la mesura del possible– una immersió profunda en èpoques passades, tant des de la perspectiva històrica més general com de les particularitats culturals o geopolítiques del moment. Al mateix temps, també cal tenir present que s'està portant a terme una reconstrucció de geografies històriques en un context postcolonial, o sigui, mitjançant una translació espacial i temporal (que dóna marge suficient com per (re)situar els esdeveniments passats des de l'actualitat) portada a terme per una jove dona investigadora amb les seves pròpies hipòtesis interpretatives.

D'aquesta manera, també cal tenir present a nivell metodològic que tot *discurs* es construeix en unes circumstàncies socials i territorials determinades (Gill, 1996). Essent així, és necessari localitzar les *formacions discursives* que s'analitzen en el seu context de producció, emissió i recepció. Tal i com ja s'ha enunciat en l'apartat de recopilació de materials, he distingit entre l'estudi del context històric per una banda, i tota aquella informació secundària (però també molt important) que m'ha ajudat a contextualitzar les obres que s'analitzen. En aquest sentit, s'ha intentat indagar i esbrinar l'autoritat social<sup>82</sup> que generen els relats en relació al tipus de coneixement i poder que emanen (Foucault, 1969). Al mateix temps, en relació al públic receptor de l'època (l'imaginari col·lectiu), també s'ha intentat copsar els possibles efectes d'imposició/persuasió que els relats tingueren en relació als coneixements geogràfics (Gill, 1996; Tonkiss, 1998).

Així doncs, pel què fa al context històric i la construcció d'un imaginari espanyol sui generis en relació al Marroc previ al període d'anàlisi, s'ha portat a terme un **treball de síntesi** de diferents aportacions acadèmiques que recull el capítol IV d'aquesta tesi. En relació a la contextualització que fa referència a les autories i a les seves aportacions s'han elaborat dos

---

<sup>82</sup> És important investigar l'autoria dels materials culturals que s'analitzen com a part de l'anàlisi discursiu ja que l'autoria sovint és utilitzada per dotar els materials d'autoritat (Wood and Kroger, 2000). Així, l'autoria queda estretament relacionada amb la producció del què es considera cert en un context social determinat. Per tant, els materials que s'analitzen cal que siguin ancorats en el seu determinat context de producció i recepció (temps-espai) (Waite, 2005) i després esbrinar la "subjectivitat" de l'autor que relliga en l'establiment i el manteniment de certs "règims de veritat" (Waite, 2005). Al mateix temps, des d'aquest punt de vista de contextualització, també és important considerar l'audiència potencial/recepció de l'obra. En aquest sentit, la consideració de les possibles audiències ens pot demostrar com determinats règims de veritat geogràfica es mantenen privilegiats (Waite, 2005).



annexos (separant les aportacions femenines de les masculines) on es sintetitza i es destaca la informació compilada més significativa que m'ha servit per poder analitzar amb més concerniment les exposicions i negociacions de les seves formacions discursives en relació a la seva construcció geogràfica del Marroc colonial.

### 3.2.2.3 L'anàlisi del discurs com a tècnica interpretativa

La interpretació dels significats geogràfics mitjançant l'anàlisi del discurs és un procés complex (Waitt, 2005) perquè requereix una enorme immersió en la temàtica, una gran capacitat per esbrinar els processos i continguts de la intertextualitat existent en els discursos i, perquè exigeix gran dosis de reflexió per concebre i destriar els epistemes significatius inculcats en els textos i en les imatges.

Els manuals de metodologies qualitatives, en general, són molt poc concrets a l'hora de donar directrius formals per portar a terme l'anàlisi discursiu (Phillips & Hardy, 2002). A més, l'explicació dels passos metodològics requerits per portar a terme aquest tipus d'anàlisi tot sovint és obviada i poques vegades s'especifica obertament (Waitt, 2005). Així, davant d'aquesta recurrent incertesa i de l'acceptació de la complexitat inherent en el procés interpretatiu -en part fomentada per les imprecisions que provenen de les premisses teòriques de Foucault-, la realització de l'anàlisi discursiu s'acaba titllant com *habilitat específica* de la que s'ha de disposar (Potter, 1996), una *capacitat investigadora* capaç d'adaptar i exposar coneixements intertextuals (Phillips and Hardy, 2002) o una *pràctica* de requereix de molta *disciplina i intel·lecte* (Gill, 1996). En aquest sentit, Waitt afirma que la màxima és **"aprendre fent-ho"** (Waitt, 2005). Així, es considera que a través de la pràctica s'aprèn i per tant, l'anàlisi discursiu es converteix en una tasca d'*intuïció*. D'altra banda, una de les problemàtiques existents en relació al traspàs de la teoria a la pràctica foucauldiana és que el propi autor no deixà declaracions metodològiques explícites (Barret, 1991). El seu llegat metodològic es troba dispers en tota la seva obra i sovint és difícil d'interpretar.

Essent d'aquesta manera, la metodologia que empro per portar a terme l'anàlisi interpretativa de les narratives viatgeres és la que ha detallat la geògrafa Gillian Rose (2001) i que està fortament inspirada en la teoria discursiva foucautiana. Aquesta geògrafa britànica detalla set passos o estratègies concretes a seguir amb l'objectiu de fer una interpretació acurada de les estructures discursives. Aquestes són:

1. Cal abordar l'anàlisi dels materials havent deixat de banda en la mesura del possible bagatges preexistents [*examine your texts with fresh eyes and ears*]
2. És necessària una gran familiarització i immersió en els materials que s'analitzen [*absorb yourself in your texts and images*]
3. Identificació de temes claus [*identify key themes to reveal how the producer is embedded within particular discursive structures*]
4. Avaluar els "règims de veritat" de Foucault [*investigate within your texts for effects of "truth"*]
5. Prestar atenció en la complexitat i contradiccions del discurs [*take notice of inconsistencies within your texts*]
6. Prendre consciència de les visibilitats i invisibilitats que ofereix el discurs, les seves presències i absències [*look for mechanisms that silence*]
7. Prestar en la mesura del possible atenció a tots els detalls [*focus on details*]

---

Font: quadre inspirat en el que proposa Gillian Rose (2001: 158)

A l'hora d'interpretar és important, doncs, intentar oblidar en un primer moment –en la mesura que es pugui– totes les concepcions prèvies que es tenen sobre els materials que es treballen per tal d'enfrontar-s'hi amb la màxima “innocència” o “lliure de prejudicis” (Gill, 1996; Tonkiss, 1998). Al mateix temps, tal i com proposa Rose (2001), també és necessària una total immersió amb els textos i amb la temàtica per poder establir nexes i ponts entre els materials que s'analitzen i la intertextualitat pròpia del discurs. Essent així, i tal i com ja s'ha especificat, durant el procés de recerca he anat compaginant l'aprofundiment personal en la temàtica amb la lectura acurada dels relats que anava trobant.

Una vegada havent-nos apropat tant com ens ha estat possible als textos i al context, es pot començar a identificar els temes claus (epistemes) que es reiteren en les narratives/imatges i que acaben construint particular formacions discursives. A través de la codificació dels materials es pot començar a traçar connexions entre els diferents discursos, idees, autories, cronologia i enunciats. En referència a aquest pas, cal aclarir que aquest procés requereix una gran flexibilitat i una constant revisió. És més, a cada nova (re)lectura dels materials, poden aparèixer nous temes d'anàlisi o noves línies d'interpretació. És necessari, doncs, (re)tornar als originals varies vegades. Des d'un enfoc d'anàlisi geogràfic s'anaren configurant codis específics d'anàlisi en relació per exemple al imperialisme i colonialisme, viatge i gènere, literatura i geografies imaginàries, paisatge i exotisme, les relacions entre Occident i Orient (alteritat cultural), i també epistemes en relació a la percepció urbana, la dona o la religió. Aquests codis anaren evolucionant, detallant-se i concretant-se amb el pas del temps, fins acabar definint i constituint les temàtiques dels capítols de les aportacions empíriques (capítols VI, VII, VIII i IX). Cal afegir la codificació i anàlisi dels textos i les imatges ha estat realitzada manualment (no s'han utilitzat programes informàtics). Donada la intertextualitat existent entre els textos, les imatges i els codis d'anàlisi, m'ha estat més útil tenir fitxes ordenades cronològicament i per a cada autor/a on tenia classificades les aportacions en relacions als codis d'anàlisi. Les imatges, per la seva banda, han estat treballades per temàtica i també per ordre cronològic.

Avançant en l'anàlisi, es passa també desmantellar el marc de persuasió de les formacions discursives i a examinat l'autoritat existent en els seus “règims de veritat”. Així, ens podem trobar immersos en un marc persuasiu diàfan (fàcil de veure) o molt subtil o inintel·ligible. Podem trobar-nos doncs, davant de mentides naturalitzades, falses certeses científiques o ocultació i invenció de fets. En aquest sentit, les formacions discursives existents, tot i estar estructurades no necessàriament implica que siguin coherents o lògiques (Rose, 2001). Per tal de facilitar-ne l'anàlisi, Potter (1996) proposa estructurar l'anàlisi dels continguts en repertoris interpretatius concrets mitjançant l'anàlisi de minidiscursos.

Així, per exemple, partint d'un codi interpretatiu que vaig establir des dels inicis com és el de *colonialisme*, veiem com aquest acaba configurant-se com un conjunt de *minidiscursos* específics que hi fan referència i que d'alguna manera l'acaben dotant de sentit. Essent d'aquesta manera i en relació al colonialisme espanyol al Marroc, les narratives difonen variats *epistemes* (per exemple, Marroc és una necessitat) que jo he acabat organitzant a través de les seves canviants formacions discursives. Així, primer de tot he examinat com el desplaçament (viatge) és font de coneixement geogràfic i geopolític. Posteriorment, he indagat com aquests coneixements geopolítics subjectius fruit de cada desplaçament ens acaben narrant les particularitats del fet colonial espanyol al Marroc. Al mateix temps, l'anàlisi del *significat* d'aquestes narracions s'ha estructurant en l'examen de funcionament de concrets epistemes que es negocien en la formació discursiva més àmplia del colonialisme.

Finalment, l'anàlisi del discurs també inclou prendre en consideració allò que no es veu o allò que no està escrit. La invisibilitat i les absències també generen significació en la mateixa proporció que en focalitzar-se en tots els detalls existent en les narratives i/o fotografies. En aquest sentit, segons Rose (2001), la invisibilitat esdevé més poderosa que els efectes de la visibilitat. Així, per exemple, la negació històrica de la dona a viatge (fet i dissenyat per definir i emular la pròpia masculinitat) ens diu i molt, sobre com s'ha naturalitzat i normalitzat unes mirades i aportacions viatgeres que es caracteritzen per haver estat extremadament masculinitzades.

### **3.2.3 La redacció i la reflexió crítica com a pràctica constitutiva de la recerca**

Considero que la redacció d'aquesta tesi<sup>83</sup> ha estat una de les tasques més importants de tot el procés d'investigació, alhora que és a través d'ella que la mateixa tesi es dota de significat. No és doncs, una simple exposició o la mera divulgació dels resultats. Des d'aquest punt de vista, alguns acadèmics que utilitzen metodologies qualitatives en les seves recerques consideren que

“It is unhelpful to assume that “writing of research” is a phase that occurs entirely at the end of a research program. Writing is not devoid of the political, personal, and moral issues that are a feature of undertaking research” (Mansvelt & Berg, 2005: 256)

Així, la redacció no és només el pas final d'una investigació sinó que té moltes d'altres implicacions. En aquest sentit, Juliana Mansvelt i Lawrence Berg, també puntualitzen que

“Rather than reflecting the outcome of a particular research endeavour, we believe the act of writing is a means by which the research is constituted –or given form- and that this process occurs throughout the research process. For example, keeping in mind the constitutive character of language, we can see that any attempt to write research involves a process of selecting categories and language to describe complex phenomena and relationships. But we are getting at much more than that here. Research and writing are iterative processes, and writing helps shape the research as much as it reflects it” (Mansvelt & Berg, 2005: 255)

Al mateix temps, també considero que una de les tasques principals de la investigació és generar coneixement amb idees polítiques a la ment. Per això, és imprescindible reflexionar críticament durant tot el procés de recerca<sup>84</sup>. Paral·lelament, a més d'aprofundir i investigar les particularitats pròpies de la recerca concreta que es porta a terme (en el meu cas, les geografies imaginàries del Marroc), també és de gran utilitat concebre la producció de

---

<sup>83</sup> Les recerques es consideren enllestides quan es disposa d'un treball-síntesi que recull els resultats i els difon. Generalment, es tracta d'una redacció escrita explicativa d'allò investigat. Pel fet de ser una pràctica normalitzada en el món acadèmic, penso que és necessari una reflexió que obri un debat teòric i metodològic al voltant de la significació d'aquesta com un dels aspectes més importants en la constitució i difusió d'allò que s'investiga.

<sup>84</sup> Des de la gestació de la proposta de recerca, a l'elecció de mètodes i tècniques d'anàlisi, al coixí teòric i argumentatiu emprat i també en el procés de redacció.

coneixement com una activitat “situada”<sup>85</sup> (Haraway, 1991) on la suposada “objectivitat” de qui investiga ha d'ubicar i enunciar els seus discursos reconeixent la seva pròpia posició.

A través d'aquest enfoc, tot saber esdevé producte de les particularitats específiques de qui el genera, localitzat en llocs i espais concrets. Per tant, no existeix un posicionament independent des del qual algú pot completar i lliurement observar el món en les seves complexes particularitats (Barnes & Gregory, 1997). Essent així, la recerca que s'emmarca en el reconeixement dels “situated knowledges” -on la noció d'objectivitat difereix absolutament dels postulats positivistes- demana també una manera diferent d'escriure (Mansvelt & Berg, 2005), ja que la crítica postestructuralista -feminista i postcolonial- en la seva essència considera que l'escriptura i el llenguatge no són un innocent reflex de la “realitat”<sup>86</sup>.

Per tant, si hem de localitzar el nostre coneixement també ens hem de donar a conèixer en la nostra redacció com a persona investigadora i redactora. Per alguns, l'aposta és fer-ho localitzant i definint l'objectivitat com allò que no es troba en la distància, la imparcialitat i la universalitat sinó com allò contextualitzat, parcial i posicionat (Mansvelt & Berg, 2005). En aquest sentit, Juliana Mansvelt i Lawrence Berg diferencien entre la modalitat *writing-up*, on l'investigador s'ubica fora del procés de recerca, mitjançant una aproximació distanciada, universalista i teòricament imparcial i la de *writing-in*, on qui investiga s'involucra en localitzar-se, posicionar-se i generar coneixement situat (Mansvelt & Berg, 2005). Més concretament,

“writing-in is not a matter of “telling” –it is about knowing the world in a certain way. The process of writing constructs what we know about the research but it also speaks powerfully about who we are and where we speak from” (Mansvelt & Berg, 2005: 257-7)

La reflexivitat doncs, ha estat una peça fonamental en l'engranatge investigador d'aquesta recerca i en conseqüència també queda plasmada en l'escriptura. En relació a la pràctica reflexiva que acompanya tot el procés de la recerca i molt especialment el moment de la redacció, subscriu el resumit ideari que cito a continuació. Diu que,

“Reflexivity is about writing critically, in a way that reflects the researcher's understanding of their position in time and place, their particular standpoint, and the consequent partiality of their perspective. Writing situated accounts may involve acknowledging the role of emotions in research (Widdowfield, 2000) and thinking about how one's positionality is “mutually constituted through the relational context of the research process” (Valentine, 2003: 377). This understanding of the dialogic nature of research and writing (in the sense of a “dialogue” between various aspects of the research process) enables qualitative researchers to acknowledge in a meaningful way how their assumptions, values, and

---

<sup>85</sup> La metàfora de situated knowledges de Donna Haraway aporta un enfocament contundent per contestar les formes universalistes de coneixement.

<sup>86</sup> En aquest sentit, les crítiques feministes i postcolonials reconsideren el “domini universalista” desincorporant les inherents nocions positivistes tals com l'objectivitat a través d'una estructurada crítica als conceptes de masculinitat i eurocentrisme estretament lligats al què tradicionalment s'ha considerat coneixements universals (Berg, 2004, Bondi, 1997, England, 1994).

identities constitute the geographies they create. It also provides an opportunity to play an experiment with writing as a way of knowing and representing” (Mansvelt & Berg, 2005: 257)

Tenint en consideració els postulats d'aquestes premisses teòriques, he d'afegir que la redacció de la tesi que teniu a les mans ha estat un procés llarg i lent on constantment he hagut de prendre decisions molt importants per a mi. Per un cantó, pensar l'estructura expositiva i l'organització dels continguts. En un altre nivell, també ha estat necessari decidir quin havia de ser el to personal més adient, o sia, el *jo* en l'escriptura d'aquestes pàgines. Per altra banda, també ha estat recargolat i sovint estrany, servir-me de la “intertextualitat” d'uns escrits i unes imatges d'una gent amb la qual no he pogut parlar ni discutir, i que jo he construït a través d'una retrospectiva històrica que la literatura acadèmica m'ha ofert.

També han estat molt importants les decisions preses en relació a l'ús i abús de les citacions (textuals/visuals) de les narratives analitzades i de la literatura acadèmica utilitzada. Una de les preguntes que més m'he fet ha estat si aquestes emanaven significat per elles mateixes o si requerien d'una contextualització i interpretació constant per part meua. Penso, finalment, que la interpretació i contextualització ha estat fonamental per dotar de significat les cites finalment utilitzades. A més, les cites i fotografies triades per il·lustrar formacions discursives de caràcter geogràfic van més enllà de ser un paràgraf literari o una simple imatge: el to que recull, la llengua emprada, la temàtica tractada, la toponímia utilitzada, la composició visual o la ortografia/tipografia de la qual es servien, explica i molt, el procés a través del qual el viatger/a difonia uns determinats coneixements. Així, la decisió d'incloure o no una cita/imatge la considero com una de les tasques més significatives de la recerca i que requereix d'unes habilitats específiques (Potter, 1996) que només s'aconsegueixen a través de la seva realització i revisió constant, tenint en compte la maduració personal i investigadora en relació a la temàtica recercada.

## Referències bibliogràfiques

Ashcroft, B. et. al. (1989). *The Empire writes back. Theory and Practice in Post-colonial Literatures*. London & New York:Routledge.

Barnes, T.J. & Gregory, D. (1997). “Worlding geography: geography as situated knowlege”. A: Barnes, T.J. & Gregory, D. (eds) (1997). *Reading Human Geography: the poetics and politics of inquiry*. Londres: Arnold.

Barret, M. (1991). *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity Press.

Bas Carbonell, Manuel (2003). *Viajeros valencianos. Libros de viaje (ss.XII-XX)*. València: Ajuntament de València.

Baylina, Mireia (2004). Metodología para el estudio de las mujeres y la sociedad rural. *Estudios Geográficos*, LXV, 254, pp. 5-28.

Bradshaw, Matt & Stratford, Elaine (2005). “Qualitative Research Design adn Rigour”. A: Hay, Ian (ed) (2005). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Victoria: Oxford University Press.

Berg, Lawrence (2004). Scaling Knowledge: towards a critical geography of critical geography. *Geoforum*, vol. 35, núm. 5, pp. 553-8.

- Bertrana, A. (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.
- Bondi, L. (1997). In whose words? On gender identities, knowledge and writing practices. *Transactions of the British Geographers*, vol. 22, pp. 245-58.
- Cerarols, R. (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir de viatges escrits per homes*. Memòria d'investigació inèdita dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Cope, M. (2002). "Feminist epistemology in geography". A: Moss, Pamela (ed.) (2002). *Feminist Geography in practice: Research and methods*. Oxford: Blackwell.
- Crang, Mike (2002). Qualitative methods: the new orthodoxy?. *Progress in Human Geography*, 26 (5), pp. 647-655.
- Crang, Mike (2003). Qualitative methods: touchy, feely, look-see?. *Progress in Human Geography*, 27 (4), pp. 494-504.
- Culler, Jonathan (1998). *Sobre la deconstrucción. Teoría y crítica después del estructuralismo*. Madrid: Cátedra.
- De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.
- Diamond, I. & Quinby, L. (eds) (1988). *Feminism and Foucault: Reflections on Resistance*. Boston: North Eastern University Press.
- Eco, Umberto (1979). *Obra abierta*. Barcelona: Ariel.
- England, K.V.L. (1994). Getting personal: reflexivity, positionality and feminist research. *Professional Geographer*, vol.46, pp. 80-9.
- Espinet Buronat, Francesc (2007). "Viatges catalans al món arabomusulmà o catalans en terra de moros. Un inventari provisional fins el 2006". *Revista HMiC*, núm. V, 2007, pp. 109-194.
- Fanon, F. (1965). *Por la revolución africana. Escritos políticos*. México: FCE.
- Fetterley, Judit (1978) *The Resisting Reader: A Feminist approach to American Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Foucault, Michael (1969). *L'archéologie du savoir*. París: Gallimard.
- Foucault, Michael (1975). *Surveiller et punir*. París: Gallimard.
- Foucault, Michael (1976). *La volonté de savoir*. París: Gallimard.
- García Ballesteros, Aurora (1998). "Métodos y técnicas cualitativas de investigación en geografía social". A: García Ballesteros, Aurora (ed.) (1998). *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*. Barcelona: Oikos-Tau.
- García Romeral, Carlos (2004). *Diccionario de viajeros españoles. Desde la Edad Media a 1970*. Madrid: Ollero y Ramos.
- Gill, R. (1996). "Discourse analysis: practical implementations" A: Richardson, J.T.E (ed.) (1996). *Handbook of Qualitative Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester: British Psychological Society.

- Hall, Stuart (ed) (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Haraway, Donna (1991). "Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective". A: Haraway, D (ed) (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The reinvention of nature*. Londres: Routledge.
- Herrera Casado, Antonio (1987). Los cronistas provinciales de Guadalajara (1885-1971). *Wad-Al-Hayara, Revista de Estudios de la Institución Provincial de Cultura "Marqués de Santillana" de Guadalajara*, vol. 14, pp. 347-354.
- Hoggart, K.; Lees, L.; Davies, A. (2002). *Researching Human Geography*. London: Arnold.
- Jordana, R (1886). *Guía del viajero de Barcelona a Manila por el Canal de Suez*. Madrid: Imprenta de Moreno y Rojas.
- Jordana, R. (1885). *Bosquejo geográfico é histórico-natural del archipiélago filipino*. Madrid: Imprenta de Moreno y Rojas.
- Kolodny, Murray (1975). Some notes on defining a "Feminist Literary Criticism". *Critical Inquiry*, 2, 1975, pp. 75-92.
- Landry, D. & MacLean, G (1993). *Materialist Feminisms*. Oxford: Blackwell.
- Lewis, R. & Mills, S (eds) (2003). *Feminist Postcolonial Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mansvelt, Juliana, Berg, Lawrence (2005). "Writing Qualitative Geographies, Constructing Geographical Knowledges". A: Hay, Ian (ed) (2005). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Victoria: Oxford University Press.
- Martín Corrales, Eloy (2002). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica. Siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- McDowell, Linda (1992). Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, 1992, pp. 399-418.
- McDowell, Linda (1999). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- Miller, K (1971). *Sexual Politics*. London: First Sphere.
- Mills, Sara (1992). *Discourses of difference: Women's Travel Writing and Colonialism*. London: Routledge.
- Mills, Sara (1995). Discontinuity and post/colonial discourse. *Ariel*, 26, 3, pp.73-89.
- Mills, S (1997). *Discourse*. London & New York: Routledge.
- Mills, Sara (2005). *Gender and colonial space*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Nogué, J.; García Ramon, M.D.; Zusman, P. (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgers dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.
- Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

- Ortiz, Anna (2003). *Gènere, espais públics i construcció del sentit de pertinença a Barcelona (els barris de la Prosperitat, el Verdum i el Raval)*. Tesis Doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Pareja, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos: memorias de un viaje á las Misiones de Marruecos*. Madrid: Espinosa y Llamas.
- Phillips, L. & Jorgensen, M.W. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publication.
- Phillips, N. & Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis Investigating Processes of Social Construction*. Thousand Oaks: Sage.
- Potter, J (1996). "Discourse analysis and constructionist approaches: theoretical background". A: Richardson, J.T.E. (ed) (1996). *Handbook of Qualitative Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester: British University Press.
- Prats, Maria (1998). Geografia feminista i metodologia: reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel. *Cuadernos de Geografía*, 64, pp. 313-323.
- Rose (1996). Teaching visualised geographies: towards a methodology for the interpretation of visual materials. *Journal of Geography in Higher Education*, vol. 20, núm. 3, pp. 281-94.
- Rose (2001). *Visual Methodologies. An introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage Publications.
- Sabaté Martínez, Ana et. al (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Said, E.W. (1978). *Orientalism*. Now York: Vintage.
- Said, E.W. (1993). *Culture and Imperialism*. New York & London: Vintage.
- Showalter, Elaine (1979). "Towards a Feminist Poetics". A: Jacobus, M (ed) (1979) *Women writing and writing about women*. Londres: Croom Helm.
- Tonkiss, F. (1998). "Analysing Discourse". A: Seale, C (ed.) (1998). *Researching Society and Culture*. London: Sage.
- Valentine, G. (2003). Geography and ethics: in pursuit of social justice. *Progress in Human Geography*, vol. 27, núm. 3, pp. 375-80.
- Vega, M.J (2003). *Imperios de papel. Introducción a la crítica poscolonial*. Barcelona: Crítica.
- Vilar, Pierre (1997). *Pensar históricamente. Reflexiones y recuerdos*. Barcelona: Crítica.
- Waitt, Gordon (2005). "Doing Discourse Analysis". A: Hay, Ian (ed) (2005). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Victoria: Oxford University Press.
- Widdowfield, R (2000). The place of emotions in academic research. *Area*, vol. 32, núm, 2, pp. 199-208.
- Wood, L. & Kroger, R. O (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying Action in Talk and Text*. Thousand Oaks: Sage.
- Woolf, Virginia (1966). *Collected Essays*. Londres: Hogart.



## **BLOC 2**

### **EMMARCANT LA RECERCA**



#### 4\_Les relacions entre Espanya i el Marroc (1859-1936). La construcció d'un imaginari geogràfic *sui generis*

El segon bloc d'aquesta recerca té l'objectiu d'emmarcar la literatura de viatges que analitzo en el seu context geogràfic i històric de gestació, producció i difusió<sup>1</sup>. Aquest primer capítol pretén situar-nos de forma introductòria en el període d'estudi i presentar les característiques principals d'una època que es caracteritzà principalment per l'afany europeu d'expandir-se territorialment. L'altre capítol del bloc -el cinquè-, tracta ja específicament la literatura de viatges espanyola sobre el Marroc gestada en el període que versa entre l'enfrontament hispanomarroquí al Marroc de 1859 i l'alçament franquista a Espanya (1936), fets històrics de gran rellevància tant per a Espanya com pel Marroc.

En aquest capítol presento primer de tot, el com i de quina manera es va portar a terme el repartiment europeu de l'imperi alauita. Tot seguit i ja entrant en el context específic d'investigació, tracto les relacions hispanomarroquines prèvies a la Guerra d'Àfrica (1859-60) i els imaginaris col·lectius forjats en aquest llarg període. També incloc un apartat on em centro a tractar el colonialisme espanyol vers Marroc, distingint entre els contextos d'abans i després de la instauració formal dels Protectorats europeus en el territori marroquí.

Per entendre i interpretar les geografies imaginàries<sup>2</sup> d'Espanya en relació al Marroc -emanades de la seva literatura viatgera (1859-1936)- cal prendre en consideració la significació de les respectives ubicacions geogràfiques (caracteritzades per la seva extremada proximitat), l'herència sociocultural del passat compartit i també l'evolució de les seves relacions i de les seves particularitats en el període colonial. Per aquests motius, a continuació presentaré el context històric on es portaren a terme canvis profunds en la concepció i coneixement espacial del Marroc posant un èmfasis especial en el fet del repartiment de l'Imperi marroquí, que passa de ser sobirà a estar sotmès a la protecció "oficial i formal" de França i Espanya (1912-1956).

Des del punt de vista espanyol, podem avançar que,

“Desde la “Reconquista” ha predominado en España una imagen sombría de Marruecos. Esta imagen se agudizó en la primera mitad del siglo XX a raíz de los luctuosos sucesos del Barranco del Lobo (1909), Annual y Monte Arruit (1921) y de la participación de marroquíes en la represión de la revolución de Asturias (1934) y en las filas franquistas durante la Guerra Civil (1936-1939)” (Villanova, 2004: 19).

En aquest context, on les relacions entre Espanya i el Marroc traspassen la “frontera” mediterrània involucrant-se en el transcurs històric de cada país de forma contundent i dràstica, és de vital importància revisar en clau geogràfica la “dicotomia” engendrada i el joc d'escales existent entre Àfrica i Europa, o entre Orient i Occident, o entre la ribera nord i sud del Mediterrani. En aquest sentit, Espanya i Marroc són dues entitats territorials veïnes

---

<sup>1</sup> En aquest sentit, es considera important incidir en aquesta contextualització històrica per tal de poder portar a terme una anàlisi acurada o una justa interpretació de les aportacions viatgeres espanyoles d'aquest període.

<sup>2</sup> Vegeu capítol I per aprofundir en la definició de “geografies imaginàries”.

situades en la frontissa del mar Mediterrani, però distanciades per una petita llenca marítima (uns quinze quilòmetres), que separa i ha separat escrupolosament Europa d'Àfrica des del període modern<sup>3</sup>.

El període d'estudi, de l'any 1859 al 1936, és una etapa històrica de molta intensitat i de canvis estructurals i de conjuntura tant pel què fa al Marroc com a Espanya. Al llarg d'aquests 77 anys, la presència espanyola damunt del territori marroquí augmenta a mesura que es consolida l'expansió imperialista europea al Magrib. Si bé fins al 1912 no es pot parlar de Protectorats formals al Marroc, cal anunciar que les trifulgues colonials comencen a fer-se presents a mitjans de segle XIX, especialment després de l'anomenada Guerra d'Àfrica. Així, a conseqüència de l'interès que desperta Marroc a l'Espanya vuitcentista, s'acaba reconfigurant una nova geografia colonial que barreja indiscriminadament vells estereotips forjats segles enrere amb noves visions fruit del desplaçament real a aquelles contrades. A continuació doncs, plantejaré més detalladament les qüestions aquí apuntades.

#### 4.1 El repartiment de l'imperi marroquí

Tot i que en un principi la penetració colonial al Marroc va ser més o menys discreta i a través bàsicament d'intercanvis comercials, des de mitjans del segle XIX l'assetjament estranger augmentà notablement i la "*qüestió marroquina*" s'internacionalitzà, configurant-se com un dels punts calents de l'imperialisme europeu i de la realitat colonial magribina. En el procés del repartiment europeu del Soldanat *xerifià* hi participaren estratègicament Anglaterra i França, però també Itàlia, Alemanya i Espanya. Finalitzà al 1912 amb la concreció de dos protectorats en el territori marroquí: el francès (amb un 90% del territori) i l'espanyol.

##### 4.1.1 Imperialismes europeus al Magrib

Entre el 1880 i el 1914, Europa es va repartir el noranta per cent dels territoris africans. Aquest període de construcció de línies separatòries en el "buit" mapa africà<sup>4</sup> s'ha acabat coneixent com l'*era del imperialisme* (Hobsbawm, 1989) o *imperialisme colonial* (Morales Lezcano, 2006). Aquest procés tan intens com ràpid d'apropiació territorial i reconfiguració geopolítica va culminar amb el repartiment del Marroc entre França i Espanya i amb l'annexió italiana de Líbia<sup>5</sup>.

La *prima causa* de l'imperialisme europeu vuitcentista cal cercar-la en les expectatives econòmiques i polítiques de cada potència sorgides de les noves necessitats engendrades pel sistema capitalista. Tanmateix, "els països europeus tenien diferents interessos, els polítics diferents idees i cada part d'Àfrica, un significat diferent" (Wesseling, 1999: 445). En aquest sentit, a la vella Europa aparegueren noves constel·lacions de poder caracteritzades per una

---

<sup>3</sup> Des d'un punt de vista estrictament geogràfic cal puntualitzar que la separació física existent és entre la Península Ibèrica i el continent africà a través de l'Estret de Gibraltar. Aquesta frontera/separació marítima no existeix entre els antics presidis de Ceuta i Melilla (que avui són ciutats autònomes espanyoles) i el Marroc.

<sup>4</sup> És d'emfatitzar que "los mapas de la repartición de África no reflejaban la realidad sino que la creaban y las nuevas fronteras no ratificaban las relaciones de poder a posteriori, sino a priori" (Wesseling, 1999: 444).

<sup>5</sup> Sobre els imperis colonials europeus i el repartiment del continent africà vegeu el clàssic estudi de David K. Fieldhouse de 1984.

forta rivalitat internacional i contínues maniobres diplomàtiques per assolir la màxima expansió territorial “extraeuropea” (Fieldhouse, 1984).

Al llarg del segle XVIII, diferents països europeus firmaren una sèrie de tractats comercials amb països del Magrib. Des de llavors, el comerç magribí amb les nacions europees augmentà notablement, acompanyant-se de l'establiment d'agents comercials, armadors navals, còsols, intèrprets, militars, mariners i, també viatgers. Tots ells constituïren la punta de llança de la penetració europea que s'acompanya també del desenvolupament econòmic industrial, la generalització de les comunicacions marítimes, una concepció més racional del comerç així com del transport i, d'una major demanda de matèries primeres per alimentar una població europea creixent i per sustentar una indústria en ple desenvolupament (Villanova, 2004).

Essent així, a mitjans del segle XIX, els països europeus ja començaren a fer realitat el “vell somni” d'imposar el seu domini als països musulmans del Magrib i del Pròxim Orient per tal d'assegurar-se el control dels mercats i de les vies comercials més curtes i fiables del comerç euroasiàtic (Martín Corrales, 2002a i b). En aquesta carrera imperialista, el Mediterrani meridional recobra el seu interès geopolític (Miège, 1996), convertint-se gairebé en un “llac francobritànic”<sup>6</sup>. Anglaterra, com a potència fàctica de l'època, consolida la seva hegemonia al llarg i ample del Mediterrani després de l'obertura del Canal de Suez (1869) i França, per la seva banda, envaeix la regència otomana d'Argel a l'any 1830 i, posteriorment, instaura un protectorat a Tunísia. A més de la revalorització del Mediterrani i del Magrib, Morales Lezcano (2006) també destaca els esforços portats a terme per altres països -a través de variades maniobres estratègiques- amb l'objectiu d'equilibrar la presència europea al Mediterrani i participar activament de les transaccions comercials i navilieres. Serà el cas d'Alemanya i dels països mediterranis amb una ubicació secundària en la jerarquia internacional de l'època, com Itàlia i Espanya.

En aquest context vuitcentista on reviscola l'essència de la geografia i on el Mediterrani esdevé l'ull de l'huracà del procés imperialista i colonial, també es revalorà la importància geoestratègica de la frontissa marítima que formen el Marroc i la Península Ibèrica; porta que pot obrir o tancar el pas naval del circuit mediterrani. En aquest sentit i en aquell context, les potències europees van començar a concebre el Marroc, primer de tot, com un territori de pas “seduïble” on s'havia d'assegurar el pas naval i comercial. També es concebia com aquell oest magribí desconegut que s'anava configurant com l'“horitzó natural” de l'expansió francesa al nord d'Àfrica (Morales Lezcano, 2006).

#### **4.1.2 Ingerència estrangera al Marroc i internacionalització de la “qüestió marroquina”**

En el context de finalització del procés de repartició del continent africà, la qüestió de l'imperi *xerifià* aclaparà l'atenció de les potències europees per la seva singularitat: tenia una gran importància geoestratègica, seguia independent, era la regió africana més propera a Europa i la que hi tenia enclavaments europeus des de feia més temps (els antics presidis espanyols de Ceuta i Melilla).

---

<sup>6</sup> Miège (1996) reinterpreta molt acuradament el joc d'interessos entre les diferents potències europees, especialment de les trifulgues que protagonitzaren França, Anglaterra i Espanya al segle XIX, i més concretament pel cas del Marroc a inicis del segle XX, quan també apareixen en escena la Itàlia de la monarquia piemontesa i l'Alemanya guillermina.

En un principi, la penetració i el repartiment de l'imperi marroquí va adoptar un caràcter més comercial que políticomilitar i es produí de forma gradual degut fonamentalment a la falta d'entesa entre potències (Villanova, 2004). López García (1997) destaca que la pròpia inestabilitat interna marroquina comportà la inexistència d'acords per a concedir a un sol país el dret a intervenir-hi. Tanmateix, amb la inicial penetració econòmica de mitjans del segle XVIII, també augmentà la pressió diplomàtica europea i, en la mesura que aquesta anava augmentant, en la mateixa proporció disminuïa la sobirania marroquina (Villanova, 2004). Essent així, tot i que Anglaterra volia preservar la seva hegemonia i assegurar les vies marítimes de comunicació comercial vers Índia i, França pretenia obtenir una situació predominant en tot el Magrib, altres països també forjaven les seves pròpies aspiracions colonials en relació al Soldanat marroquí. Espanya, per geografia i història, també reclamava els seus drets d'intervenció.

Com a conseqüència directa de l'assetjament europeu, el Soldanat marroquí entrà en una profunda crisi interna. Essent d'aquesta manera, el Soldà sol·licitant reiterades solucions a Europa, acabà internacionalitzant la problemàtica. Així, amb l'objectiu de regular el dret de protecció estranger al Marroc es celebrà la Conferència de Madrid (1880). Per Villanova (2004), aquesta Conferència ha de ser considerada com el punt de partida de la internacionalització diplomàtica de la qüestió marroquina així com la garantia de la integritat territorial del Marroc fins ben entrat el segle XX. Morales Lezcano (1988), concep que aquesta conferència també significà el naixement de l'*statu quo* al Marroc i també el final de la sobirania *real* marroquí.

Paral·lelament, la Conferència de Berlín (1885) proporcionà a l'expansió colonial europea d'un impuls decisiu (Fieldhouse, 1984) mentre que les trifulgues geopolítiques africanes i els nous esdeveniments històrics recomposaven l'escenari final del repartiment. En aquest sentit són de destacar els efectes diplomàtics de l'any 1898 entre França i Anglaterra en referència a l'"incident de Faschoda" i el desmembrament total de l'imperi espanyol colonial d'ultramar (Martín Corrales, 2002a i b). En el primer cas, el fracàs francès truncà les seves aspiracions colonials al Sudan i a les riberes del Nil en benefici d'Anglaterra. En el segon, Espanya passà a ser en el concert internacional imperialista, una potència de segon ordre -vinguda a menys- sense capacitat de decisió i acció en relació a les aspiracions colonials al Marroc (Jover Zamora, 1963). En conseqüència, a partir d'aquell moment, "una de las principales ambiciones colonialistas de Francia consistió en conectar sus posesiones de África Occidental con las mediterráneas y dominar total o parcialmente Marruecos" (Villanova, 2004: 42). Però al Marroc, tant Anglaterra com Alemanya, Itàlia i Espanya, intentaven en la mesura del possible, mantenir els seus propis interessos.

Essent així i seguint la filosofia de la creació de sistemes d'aliances, França i Itàlia firmaren un protocol secret (1900) en relació a Trípoli i al Marroc, on cada país es comprometia a no intervenir en la zona d'influència de l'altre. Al 1902, França proposà al govern espanyol la firma d'un tractat on ambdós països es repartirien el Marroc. En aquest sentit, "el proyecto atribuía a España dos extensas zonas al norte y al sur, pero el gobierno de Madrid se negó a suscribirlo por temor a la reacción británica" (Villanova, 2004: 42). A aquesta prevenció, Villalobos (2004) afegeix que l'opinió pública espanyola, traumatitzada pel "desastre del 98", s'oposaria a qualsevol aventura colonial.

França, davant la negativa espanyola, temptejà Anglaterra i l'any 1904 firmaren una declaració on França es comprometia a no obstaculitzar l'acció britànica a Egipte i Anglaterra reconeixia el dret francès al Marroc sempre que respectés el principi de llibertat comercial i no controlés el territori marroquí situat davant de Gibraltar (Villanova, 2004).

Perquè fos així, s'acabà firmant el conveni hispanofrancès (1904) que ratificava la declaració francobritànica. La designació de territoris d'influència espanyola però, havien estat reduïts (en relació també a la proposta del 1902) al mínim territorial necessari perquè Anglaterra no s'hi oposés (Villanova, 2004).

Aquests acords, malgrat mantenir les declaracions del manteniment de l'*statu quo* polític i territorial i el lliurecanvi comercial, no satisfieren els interessos colonials alemanys. Com a mostra de desacord, el kàiser Guillem II visità Tànger al 1905 i recolzant-se en la resistència del Soldà en acceptar els acords, defensà públicament la sobirania i la integritat marroquina alhora que reclamava una competència pacífica i igualitària de totes les nacions en relació al Marroc. Essent així, "la tensión internacional que provocó la reacción alemana movilizó las cancillerías para buscar una solución, situación que motivó la celebración de la Conferencia de Algeciras" (Villanova, 2004: 44).

Tot i que l'Acta d'Algesires (1906) reafirmava el principi de llibertat i d'obertura del país a totes les nacions, la Conferència acabà situant a França –i en menor mesura a Espanya- en una posició privilegiada econòmica i políticament. Aquests privilegis debilitaren la política d'*statu quo* i mentre la sobirania marroquina anava perdent representativitat, augmentava la pressió francesa i espanyola damunt del territori marroquí (González Alcantud et al, 2007). En conseqüència, les revoltes locals es generalitzaren alhora que s'ampliaven les àrees ocupades per França i Espanya. Essent així, l'any 1907 França ocupà Uixda i Casablanca amb l'excusa de l'assassinat d'un metge francès a Marràqueix. Espanya, seguint l'exemple francès i per evitar ingerències a la seva zona d'influència, ocupà durant l'any 1908 els territoris limítrofs a Melilla. A més, l'ocupació francesa de Fès i Meknès (1911) fou contestada amb l'ocupació espanyola del El-Araïch i Ksar-el-Kvir (Villanova, 2004).

Per últim, l'ocupació francesa de Fès serví de nou d'excusa a Alemanya per demostrar públicament la seva insatisfacció. Davant la progressiva i irreversible ingerència francesa al Marroc, Alemanya tractà d'obtenir compensacions territorials en altres contrades africanes. D'aquesta manera, el kàiser alemany envià a Agadir un amenaçant vaixell de guerra que precipità un acord francoalemany (Wesseling, 1999). El pas següent fou la instauració del Protectorat francoespanyol del Marroc.

#### 4.1.3 Magrib al-Aksa, Protectorat francoespanyol (1912-1956)

Des de la perspectiva europea la repartició del Marroc va tenir una significació doble: una en el sentit de la història de la diplomàcia europea i l'altra en relació al propi procés imperialista africà. "Por un lado supuso el "prólogo" de la guerra de 1914 a la vez que significaba el "epílogo" de la repartición material del continente" (Wesseling, 1999: 437). Així, el què s'ha anomenat el "conflicte marroquí" que es tancà amb la firma del tractat de l'any 1912, va dominar la política europea durant els primers anys del segle XX tenint més importància en la història de les relacions internacionals que en la pròpia significació territorial.

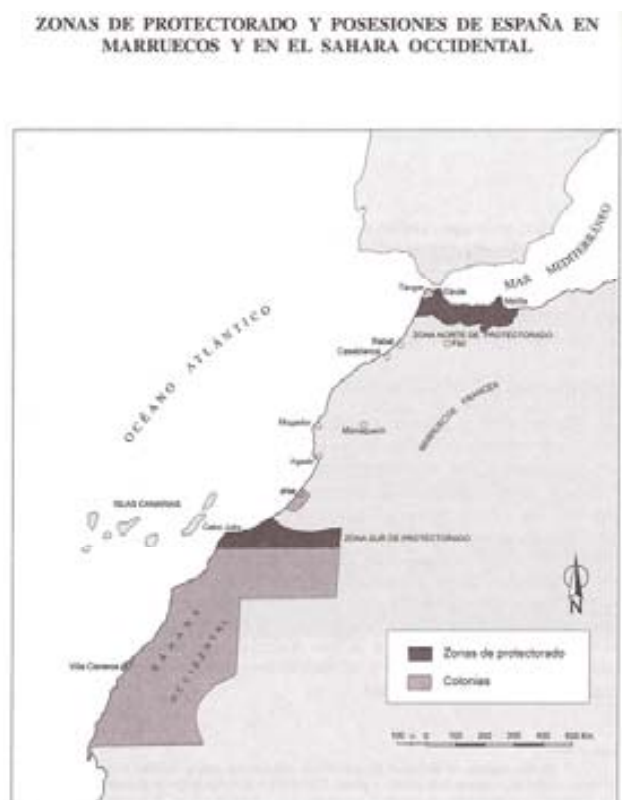
Amb el Tractat de Fès del 30 de març de 1912 s'establí oficialment el Protectorat francès al Marroc. El 27 de novembre de 1912, el ministre espanyol Manuel García Prieto i l'ambaixador plenipotenciari francès, Leon Geoffray, subscripiren el conveni d'establiment del Protectorat espanyol<sup>7</sup>. L'acord va ser ratificat pel Soldà del Marroc el 14 de maig de

---

<sup>7</sup> Sobre l'establiment i la organització del Protectorat, vegeu: Cordero Torres (1943), García Figueras (1939, 1949), Madariaga (1999), Morales Lezcano (2000), Nogué & Villanova (1999), Salas Larrazábal (1992) i Villanova (2004).

1913 acceptant el doble protectorat<sup>8</sup> al territori del Magrib al-Aksa. Essent així, el Marroc començà una nova etapa històrica de doble administració a cada zona d'influència que afectà especialment a la Hisenda, l'Exèrcit i a la representació exterior (Morales Lezcano, 2006).

La invertebració geogràfica natural del país<sup>9</sup> s'acompanyà d'una desigual repartició de zones d'influència: una gran zona francesa de 450.000 km<sup>2</sup>, suposant el 90% del territori marroquí conegut com “el Marroc útil” (Morales Lezcano, 2006) i dues zones d'influència espanyola, la costera des d'El-Araïch resseguint la costa fins a l'est de Melilla - sense Tànger- i una regió al sud del Marroc per davall del riu Draa -Tarfaya- que conjuntament constituïen el 10% del territori [vegeu mapa 1].



**Mapa 1.** Mapa inclòs al llibre Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *Espanya en Marruecos (1912-1956). Discursos geogràfics e intervenció territorial.* Lleida: Editorial Milenio.

<sup>8</sup> En relació a la significació de la figura colonial de protectorat: “La figura colonial del protectorado fue ideada por las grandes potencias para justificar su dominación sobre territorios que teóricamente continuarían gobernados y administrados por instituciones propias bajo tutela de un país extranjero. El régimen de protectorado fue una forma atenuada de dominación colonial que se concretó en la fórmula de administración indirecta, pero que, en la práctica, comportaba la pérdida de la soberanía del país tutelado” (Villanova, 2004: 343).

<sup>9</sup> Per una descripció geogràfica completa del Protectorat vegeu: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (1999). “La zona norte del protectorado español en Marruecos. El marco geográfico”. A: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *Espanya en Marruecos (1912-1956). Discursos geogràfics e intervenció territorial.* Lleida: Editorial Milenio; Cohen, Arón (1999). ““Razas”, tribus, clases: acercamientos africanistas a la sociedad marroquí”. A: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *Espanya en Marruecos (1912-1956). Discursos geogràfics e intervenció territorial.* Lleida: Editorial Milenio.



Pel què fa a aquest repartiment, Villanova considera que:

“La división y la falta de coordinación con Francia motivaron su separación funcional del resto de Marruecos, circunstancia que repercutiría negativamente en su posterior evolución tras la independencia. La actuación española se concentró en la zona norte, una estrecha banda bastante pobre de carácter eminentemente rural y dominada en gran parte por el sistema montañoso rifeño. Junto a la indefinición y contradicciones de la política colonial hispana, las condiciones naturales dificultaron el desarrollo de la acción colonizadora y su ordenación interna. Las actuaciones en la zona sur, de carácter desértico y escasamente poblada, fueron mínimas y durante largos períodos su evolución estuvo más ligada a la colonia limítrofe del Sahara Occidental que a la zona norte” (Villanova, 2004: 344).

Al mateix temps, les relacions entre Espanya i França van ser contradictòries en el Marroc dels protectorats. Per un cantó, Espanya manifestà reticències a França per ser la “dominadora” del Magrib i per haver obtingut la major part del Marroc. Per altra banda però, l’organització i el funcionament de la zona espanyola va seguir les directrius que havien fonamentat l’establiment del Protectorat francès. Per altre cantó, la resposta marroquí a l’establiment del Protectorat franco-espanyol es caracteritzà per una gran resistència nativa a l’ocupació, fet que condicionà i molt, la trajectòria colonial en el període d’estudi, o sia, fins l’any 1936. En aquest sentit, el Protectorat francès va adoptar un posicionament clarament colonialista<sup>10</sup> amb alguns ribets militaristes mentre que el Protectorat espanyol va ser menys colonialista, menys social darwinista<sup>11</sup>, però molt més militaritzat (Morales Lezcano, 2006).

Essent així, el Rif va ser l’àrea de més complexitat de la zona d’influència espanyola (i de tot el Protectorat marroquí) degut a la pròpia geografia i història, i, on hi actuà amb més fermesa la resistència guerrillera nativa. En aquest sentit, la resistència rifenya, des de la Gomara fins al Rif oriental, va ser tenaç malgrat la intermitència de les seves manifestacions. A més, la Guerra del Rif, que s’incubà des d’inicis del 1921 fins a la rendició i captura de Abd el-Krim a l’any 1926, introduí en la tipologia de les resistències armades contra l’invasor la particularitat organitzativa que implicà la proclamació de l’Estat de la República del Rif el febrer de l’any 1923.

L’escalada militar per oprimir la resistència rifenya va tenir el seu moment culminant amb el desembarcament d’Al-Hoceima (1925) on cooperaren l’exèrcit francès i espanyol. Després,

---

<sup>10</sup> El protectorat francès va esdevenir colonialisme a cara descoberta a partir de 1930 amb les seves pretensions assimiladores de la població berber (Morales Lezcano, 2006). L’adulteració del protectorat francès al Marroc sobrevingué a la mesura que augmentà la població francesa que desenvolupà els seus propis interessos al Marroc (Flory, 1955 citat a Morales Lezcano, 2006: 243).

<sup>11</sup> El darwinisme social és un terme emprat en la sociologia viciantista, el qual fa una extrapolació del darwinisme (teoria biològica) per a l’explicació de la societat que acaba originant una teoria de biaix ultraconservador i racista. En aquest sentit, és una perversió d’una teoria basada en observacions biològiques que pren d’ella només la seva fraseologia, però no la seva essència. A l’aplicar el darwinisme a l’àmbit socioeconòmic, els darwinistes socials tendeixen a justificar les diverses formes d’agressivitat pròpies de la societat “liberal” i a explicar «científicament» les diferències econòmiques i socials de classe. Per això el darwinisme social ha estat utilitzat pels ideòlegs del racisme o pels ideòlegs més conservadors, així com per partidaris de corrents eugenèsiques que consideraven que l’evolució de la cultura depèn del grau de desenvolupament de les races.

la presència militar espanyola a la seva zona d'influència -al seu Orient domèstic- minvà fins a finals del període d'estudi, obrint-se un període de pacificació *sui generis*. Paral·lelament, la resistència berber avançà cap a un moviment nacionalista reformista que s'institucionalitzà a la dècada dels trenta i que a partir de 1944 -amb la fundació del Istiqlal (Partit per la Independència i la Constitució)- si afegiren al·licients independentistes (Morales Lezcano, 2006). Durant aquest període, França adoptà una política colonialista d'assimilació de la població berber mentre que els militars africanistes espanyols prepararen la insurrecció militar i el posterior cop d'Estat que abocà a Espanya a la Guerra Civil (1936-39). El Marroc recuperà de nou la seva sobirania l'any 1956.

En el seu conjunt, doncs, l'experiència colonial al Marroc ha de ser considerada bel·licosa i generadora d'un esperit clarament colonialista i militarista. Des d'aquest punt de vista, Villanova apunta que:

“Los escasos resultados del Protectorado ponen de manifiesto que los principios sobre los que se implantó el modelo fueron más una argucia diplomática para justificar el sometimiento de Marruecos a una dominación colonial que un sincero compromiso de desarrollo por parte de Francia y de España” (Villanova, 2004: 344).

## **4.2 Les concepcions espanyoles sobre el Marroc**

Per comprendre les relacions entre Espanya i Marroc a partir de l'any 1860 i fins ben entrat el segle XX cal primer remetre'ns tant a la singularitat geogràfica de l'occident mediterrani com als transcendents avatars històrics ocorreguts en aquesta “bifrontalitat marítima” que comparteixen ambdós països. En aquest apartat es portarà a terme un breu repàs de les concepcions i visions espanyoles del Marroc en el període precolonial i en les que es forgen durant el període concret d'anàlisi.

### **4.2.1. Antecedents: el període precolonial**

Tot i que no sempre s'hagi tingut en consideració, les relacions entre el nord d'Àfrica i la Península Ibèrica han estat constants al llarg de la història ja que “es precisamente en la recíproca gravitación geográfica donde reside la clave de bóveda que sostiene, a la vez que explica, la ecuación milenaria euro-africana, formada a la vez por atracción y rechazo” (Morales Lezcano, 2006: 29). Així, malgrat que el contacte ha estat constant, també és cert que la històrica relació hispanomarroquina queda fragmentada a través de cicles periòdics d'apropament i distanciament.

Un dels fets més singulars que ha entrelligat el contacte entre les dues riberes mediterrànies i que marcà profundament la història de les relacions entre el Magrib i la Península Ibèrica va ser la confrontació religiosa medieval. Per Víctor Morales Lezcano:

“El fenómeno religioso del islam alteró los datos de la realidad histórica en el mar interior, que en amplia medida pasó de ser Mare Nostrum al llamado por los pueblos árabes Al-Bahr al-Mutawassat (mar entre tierras). En el norte de África, Marruecos, la Mauritania de los romanos, despegó en la trayectoria musulmana de su historia a partir de dos componentes raciales prioritarios que imprimieron carácter: el indígena, beréber, y el forastero, árabe. Componentes etnoculturales que también repercutieron en la Hispania visigótica, a medida que la invasión y conquista del reino cristiano por Musa y Tarik forzó a la futura España a entrar de lleno en los entresijos del occidente musulmán” (Morales Lezcano, 2006: 136).

En referència a la connivència hispanomarroquina és important considerar tant la invasió de la Península entre els segles VIII-XII per les milícies de Musa i Tarik (710-712) i dels almoràvits i almohades, com les escaramusses consecutives de la Croada cristiana (o Reconquesta) iniciada amb les Navas de Tolosa (1212) i que s'allargaren fins el segle XV. En relació a aquest últim període (ss. XIII-XV), Morales Lezcano afirma que “los cerca de tres siglos restantes de convivencia y pugna cristiano-islámica que transcurren hasta la rendición del reino de Granada (1492) constituyen un prolongado apéndice histórico de gran importancia para entender tanto el repliegue marroquí sobre las costas y el interior del reino” (Morales Lezcano, 2006: 138).

Així, ja en l'Edat Mitjana, aquests primers encontres entre cristians i musulmans produiran una imatge estereotipada de l'Altre<sup>12</sup> que amb el transcórrer del temps anirà evolucionant. El procés de creació de la imatge dels magribins en el context espanyol inclou “cambios provocados por una doble evolución: la de las relaciones hispano-musulmanas, con sus períodos de enfrentamientos bélicos, dominio colonial, coexistencia pacífica, etc., y las variaciones en la escala de valores imperantes en cada momento en la sociedad hispana” (Martín Corrales, 2002a: 23). Per Martín Corrales, l'imaginari que l'Espanya medieval tenia dels musulmans anà canviant en funció del ritme i de les vicissituds de la “Reconquesta”. De fet, es tracta d'un llarg procés en el qual, des d'una concepció etnocèntrica s'homogeneïtzà negativa i pejorativament la percepció del món musulmà. A més, aquesta concepció no era res més que la projecció negativa de la imatge que s'autocreaven els que es consideraven cristians (Fontana, 2000). D'aquesta manera:

“En el período medieval se forjó una imagen tremendamente negativa de los musulmanes, aunque no se trataba de una imagen unidimensional y nunca fue “cerrada” o “rígida”, ya que siempre hubo opiniones que ofrecían una visión positiva, o neutra, de los musulmanes” (Martín Corrales, 2002a: 36).

En el decurs del període modern (segles XVI-XVIII) i molt especialment a partir del 1492, els camins que recorregueren les societats ibèriques i les magribines es bifurcaren. Amb la “descoberta” d'Amèrica, les energies espanyoles -i portugueses- canviaren de rumb i s'abocaren a l'Atlàntic. Amb tot, els contactes entre riberes seguiren i l'herència del pensament d'Isabel la Catòlica es feu notar a les costes nordafricanes a través de l'ocupació d'enclavaments del litoral magribí. En relació a les ocupacions costeres del nord d'Àfrica a partir del segle XV, Madariaga afirma que Espanya “no habría tratado de ocupar permanentemente otros enclaves en el litoral africano si la insurrección de los moros de la sierra de Granada (1501) no hubiese hecho renacer la obsesión de la amenaza musulmana” (Madariaga, 1999: 37-38). Així, “a consideraciones de carácter geopolítico y estratégico –control de la cuenca occidental mediterránea, seguridad del litoral frente a la piratería berberisca y su convivencia con la población morisca- se unía el espíritu de cruzada de Isabel de Castilla para alentar a sus súbditos a proseguir la lucha contra el Islam al otro lado del Estrecho” (Villalobos, 2004: 12). La presència ibèrica, doncs, hi fou considerable, però només als enclavaments estratègics litorals, descartant penetrar cap a l'interior.

La imatge que es forjà del *moro* (Mateo Dieste, 1997; González Alcantud, 2002) continuà deteriorant-se entre els segles XVI i XVIII degut a les hostilitats existents entre la monarquia hispànica i el soldanat marroquí, l'imperi otomà i les potències berberisques (Martín Corrales, 2002b). Aquestes pugnes foren presentades i concebudes com “reacciones

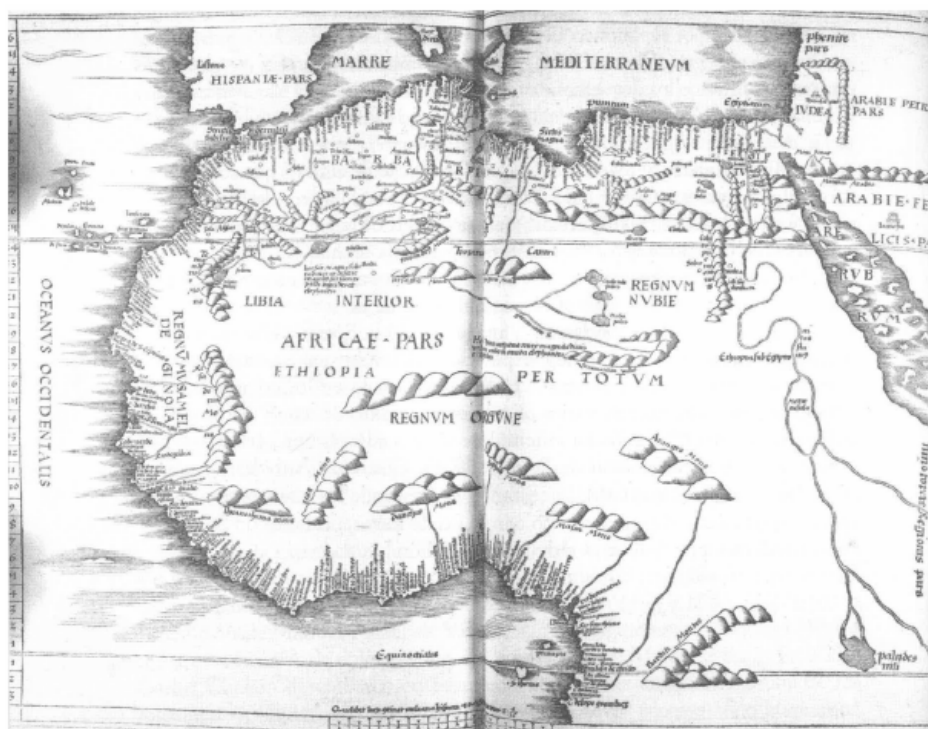
---

<sup>12</sup> La *imaginologia*, considerada com la creació subjectiva i interessada del que no és “nosaltres”, respon a un procés de gestació i representació de la diferència des d'un punt merament etnocèntric.

defensivas que respondían a la violencia desplegada por el “otro”, en este caso los musulmanes, contra los cristianos” (Martín Corrales, 2002a: 36). En aquest sentit, juntament amb l’herència pejorativa de la “Reconquesta” s’elaboraren noves definicions de l’enemic com a justificacions ideològiques que incorporaven la desqualificació ja no sols del musulmà, sinó també de l’espai geogràfic en el que residia, de les seves costums, dels seus sistemes polítics i dels seus valors morals (Martín Corrales, 2002a).

D’altra banda, a principis del segle XVI el coneixement geogràfic de les terres de l’Islam (o el conjunt del territori africà) era restringit i es delimitava a la franja costanera [vegeu mapa 2]. El coneixement del territori desapareixia -o almenys la seva veracitat- a mesura que s’avançava cap al litoral africà oriental i cap a l’interior del continent (Relaño, 2000). Essent d’aquesta manera, aquest desconeixement geogràfic acabà fomentant que la fantasia substituís a l’objectivitat en la descripció i concepció de dits territoris. El resultat va ser la *bestialització* de l’espai geogràfic magribí i una estigmatització de l’enemic musulmà (Martín Corrales, 2002a).

**Mapa 2.** Mapa de Martin Waldsemüller, inclòs en el Geographiae Opus de Ptolomeo (1513)



Font: Cartoteca de la Biblioteca Nacional d’Espanya.

Durant el període modern augmenten tant les relacions comercials entre ambdós països com els conflictes fronterers, especialment les escaramusses als voltants dels presidis espanyols de Ceuta, Melilla, Peñón de Vélez i Alhucemas i, els atacs costaners de la pirateria rifenya (Pennell, 2001). Essent així, durant aquesta etapa, on la conquesta cristiana del Regne de Granada establí una frontera marítima en el Mediterrani, es *dimonitzaren* els musulmans i també els marroquins, malgrat no ser distingits com a tals fins a finals del segle XVIII (Martín Corrales, 2002a). Separats pel mar (menys a Ceuta i Melilla), cristians i musulmans, que fins aleshores havien conviscut a la Península Ibèrica, s’anaren allunyant i anaren perdent de vista els seus respectius contorns humans (Hess, 1978).

#### **4.2.2 L'africanisme espanyol: marroquisme**

La conjuntura europea del segle XIX engegà noves formes de mobilitat que acabaren estimulants l'expansió d'Europa fora de les seves fronteres interiors. Com a resultat, s'incrementaren les polítiques colonialistes que trobaren en els coneixements geogràfics un dels seus pilars orientadors (Rodríguez Esteban, 1996). En aquest context, l'africanisme espanyol va suposar una nova manera de concebre Àfrica i una nova manera de mirar el Marroc.

Si bé en un principi l'africanisme es relaciona amb l'estudi d'allò que es refereix a Àfrica, els africanistes espanyols del segle XIX i XX van concebre Àfrica i, especialment Marroc, com els territoris ideals per projectar les seves renovades necessitats colonials. Així:

“Si en sentido estricto el término “africanista” identifica a estudioso de cualquier materia concerniente a África –su geografía, habitantes, lenguas, cultura, etc.–, existe una segunda acepción que empezó a utilizarse a mediados del siglo XIX para referirse a quienes, ya fuera a título personal o en el seno de las instituciones o grupos de opinión, reivindicaban la existencia de intereses vitales para España al sur del estrecho de Gibraltar –estratégicos, económicos, históricos e incluso morales- y propugnaban una actuación decidida, tanto por parte del Estado como de la iniciativa particular, en defensa y promoción de tales intereses” (Villalobos, 2004: 55).

Els orígens de l'africanisme de pàtina marroquista provenien d'unes primeres formulacions de temàtica argelina. Morales Lezcano (2004) afirma en aquest sentit que, la intromissió francesa a la Regència d'Argel a partir de 1830 fou concebuda pels sectors propers a la Cort espanyola com un fet de gran rellevància que podia perjudicar els projectes colonials espanyols del nord d'Àfrica. Així, en la literatura que es generà en aquell període en relació al Magrib (1830-1850), més militar que civil, ja es troba l'esquelet legitimador de l'africanisme marroquí que començarà a manifestar-se públicament des de finals dels anys quaranta i que augmentà amb la crispació i la crisi diplomàtica entre el Soldanat marroquí i el govern espanyol (1844-1959) que desembocà en l'anomenada Guerra d'Àfrica al nord del Marroc (Morales Lezcano, 2004).

Des d'una perspectiva històrica és també important apuntar que l'africanisme marroquí, que evolucionà al llarg dels anys següents per adaptar-se a la nova conjuntura colonial imperial, va tenir uns efectes en el sí de la societat espanyola que acabaren marcant profundament el transcórrer del segle XX. Fou la concentració militar espanyola al Marroc la que possibilità el cop d'Estat del 1936 que portaria a Espanya a una cruenta Guerra Civil. Per a Villalobos:

“La historia del africanismo español discurre, en efecto, entre las bienintencionadas exhortaciones de una minoría de intelectuales que creyó encontrar en la empresa africana una oportunidad para la regeneración nacional, y la contundente actuación de los jefes y oficiales de tropas de choque del ejército colonial, a los que la dura experiencia de las guerras de Marruecos imbuó de una peculiar mística que los llevó a arrogarse en 1936 el papel de salvadores de la patria” (Villalobos, 2004: 55).

La ideologia africanista espanyola va crear una nova relació entre la geografia i la política, convertint-se en un projecte geopolític d'expansió territorial que pretenia contrarestar la imminent pèrdua de poder ultramarí. Àfrica, en aquest sentit, es va perfilar com la successora dels interessos colonials espanyols. A més, es va caracteritzar per ser una ideologia relativament autònoma respecte a l'economia i la política real de l'època (Reguera,

2002) que quedà estretament vinculada als principals grups de poder de l'època: l'oligarquia terratinent, els nuclis del capitalisme emergent, l'exèrcit i l'església (Morales Lezcano, 1988). Així, el corrent africanista es convertirà en un discurs polític i ideològic i no pas en unes estratègies colonials i pràctiques comercials pragmàtiques (Morales Lezcano, 1988; Reguera, 2002). Segons Reguera, el ressorgiment del nacionalisme també ajudà a dissenyar l'entramat conceptual africanista<sup>13</sup>. D'aquesta manera, l'ideari regeneracionista més reaccionari (que entrelligarà el nacionalisme patriòtic espanyol i l'africanisme) es convertí en el lema utilitzat per convèncer i seduir a l'opinió pública (Reguera, 2002).

Al mateix temps, el pensament africanista espanyol del segle XIX queda dividit en dues etapes diferents, tenint com a període àlgid la dècada dels vuitanta amb la defensa fèrria de la "penetració pacífica" (Pedraz, 2000). La primera recull els primers anys, del 1840 al 1869, i la segona, el període que va del 1870 a finals de segle. La primera etapa (1840-1869) correspon al període de la Guerra d'Àfrica (1859) i al de la difusió de l'ideari de *Deu, Honor i Pàtria* encapçalat pels discursos de Donoso Cortés i Cánovas del Castillo. A la segona etapa (1870-1899) hi destaca la figura de Joaquín Costa i la celebració del *Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil* al 1883, que suposarà l'intent més destacable d'un "colonialisme intel·ligent". Però:

"Sin embargo, ni unos –los ideólogos de la guerra de África-, ni otros –los africanistas de los años 70 y 80-, consiguieron arrastrar grandes multitudes en su preocupación colonial. Tan sólo frente a algunos hechos concretos –bélicos, en su mayoría-, la prensa se asociará a esta expresividad colonial; aunque en un país, que según el censo de 1877, contaba con un 72% de analfabetos, resulta arriesgado considerar a la prensa como portavoz de la opinión pública" (Pedraz, 2000: 135).

A Espanya les primeres formulacions africanistes seguiren un programa ideològic que es podria adjectivar de romàntic, com la pròpia Guerra d'Àfrica (1859), que pretengué reviuir les suposades glòries passades apel·lant a la sacrosanta tradició instituïda per Isabel la Catòlica. Dels pensadors, forjadors i divulgadors d'aquesta primera faceta africanista destaquen Donoso Cortés i Antonio Cánovas del Castillo, que vincularen la "grandesa d'Espanya" a l'obra "civilitzadora" al Marroc. A partir de 1870, els postulats de l'africanisme romàntic van haver d'adaptar-se al nou marc ideològic del imperialisme colonialista europeu. Aquest nou tarannà "se dotó de una justificación ideológica afirmando la existencia de un supuesto deber civilizador que su propia superioridad sobre los pueblos más atrasados imponía a las naciones europeas" (Villalobos, 2004: 57). Amb aquesta nova orientació, els africanistes espanyols repudiaren els principis de la tradició per articular un discurs més humanitari i filantròpic i també en consonància amb els nous temps, més pragmàtic (Villalobos, 2004). Així:

"Si los africanistas románticos habían creído encontrar en la guerra de 1859 una ocasión de recomponer la unidad nacional, la segunda generación de africanistas vio en la empresa africana una oportunidad de regenerar el país y situarlo a la altura de las potencias europeas, es decir, colonialistas" (Villalobos, 2004: 57).

---

<sup>13</sup> En aquest sentit, les idees d'Estébanez Calderón que es desprenen de les obres "Cristianos y moriscos" (1838) i "Manual del Oficial en Marruecos" (1844) influïran a Narváez i a Cánovas del Castillo, el qual a mitjans del segle XIX, com a polític de la Unió Liberal defensarà la unitat peninsular dels Pirineus als Atlas i que "l'interès nacional, el poble espanyol, la regeneració política i la missió africana" seran "els interessos permanents" d'Espanya" (Reguera, 2002: 31). Encara des d'aquest punt de vista, s'afegeix el nacional catolicisme de Jaime Balmes.

#### 4.2.2.1 Els diferents posicionaments en relació a l'acció colonial al Marroc

Per fer-nos una idea de les inquietuds marroquistes a Espanya ens pot ser útil repassar els posicionaments i idearis dels diferents grups de pressió. En aquest sentit, tenim principalment: l'heterogeni sector colonialista, l'oficialitat de l'aparell estatal, les iniciatives dels sectors econòmics empresarials, les actuacions de l'exèrcit i, també, l'opinió pública. Essent d'aquesta manera, les autories dels relats de viatge que s'analitzen en aquesta recerca (salvant les distàncies d'allò més íntim i personal) queden força vinculades als diferents idearis que es recullen a continuació.

##### 4.2.2.1.1 *Col·lectius colonialistes*

Imitant les grans potències de l'època, els africanistes (grup de pressió força heterogeni) constituïren societats geogràfiques i colonialistes<sup>14</sup> des d'on difongueren els seus idearis<sup>15</sup>. La primera fou *La Sociedad Geográfica de Madrid* (1876) creada pel coronel d'enginyers Francisco Coello (Rodríguez Esteban, 1996; Villanova, 1997). En el context d'expansió extraeuropea, els geògrafs i les corporacions geogràfiques<sup>16</sup> es constituïren com a modeladors de la renovada política expansiva i en el principal grup de pressió davant dels poders públics i la societat en general (Rodríguez Esteban, 1996). En aquest sentit, el pensament africanista en clau geogràfica s'integrà en l'acció política mitjançant l'entrega d'informes o exposicions als successius Governos alhora que reconeguts membres polítics s'integraren a les files de les organitzacions geogràfiques<sup>17</sup>.

També és de destacar, juntament amb la constitució d'altres societats, l'impacte que tingueren el *Congrés* i el *Mítting* des d'on difongueren els postulats d'una ideologia marroquista caracteritzats per “una influencia pacífica y civilizadora sobre el Imperio Marroquí, basada en el fomento del comercio, el desarrollo de las comunicaciones y la extensión de la enseñanza” (Villalobos, 2004: 58). Joaquín Costa, defensà, en aquest sentit, “la libertad e integridad de Marruecos frente a las amenazas de anexión o desmembramiento por parte de las potencias europeas” (Villalobos, 2004: 58).

---

<sup>14</sup> En el nou concert mundial, les corporacions geogràfiques jugaren un paper molt important, a la vegada que explica la proliferació espectacular d'aquestes a partir de 1870 (Rodríguez Esteban, 1996).

<sup>15</sup> És innegable la coincidència cronològica entre l'avanç del colonialisme i la creació de les societats geogràfiques en les grans capitals i ciutats europees (Nogué & Villanova, 1999). Així, la *Sociedad Geográfica de Madrid* va ésser la corporació de caràcter geogràfic més important en la promoció del colonialisme espanyol al Marroc (Nogué & Villanova, 1999).

<sup>16</sup> Sociedad Geográfica de Madrid (1876), Sociedad Española de Africanistas y Colonialistas (1883) i Liga Africanista Española (1913).

<sup>17</sup> Espanya també es veu necessitada de participar en aquest nou impuls d'exteriorització i en aquest sentit, la creació de societats i corporacions geogràfiques i colonials pretenien: validar els arguments de defensa històrica de conquesta i possessions anteriors, estendre a la societat la preocupació per les qüestions geogràfiques i especialment les comercials, revaloritzar amb estudis els enclavaments territorials i adquirir noves possessions en el territori africà, tant per defensar el que ja es tenia com per estendre's en nous territoris que millorin el prestigi i serveixin de contrapès en futures negociacions territorials (Rodríguez Esteban, 1996). Tanmateix, Luis Orteaga considera que: “las corporaciones geográficas actuaban como caja de resonancia de los debates sobre imperio y colonia, y contribuyeron a difundir un determinado discurso colonial. Es más dudosa, no obstante, su relevancia en asuntos decisivos, como la formulación de la política colonial o la elaboración del conocimiento geográfico sobre los espacios coloniales” (Urteaga, 2006: 237).

Després de la Conferència de Berlín però, el repartiment d'Àfrica s'accelerà. Davant les pretensions imperialistes de les grans potències, el model pacífic i civilitzador dels africanistes i colonialistes espanyols deixà de tenir sentit. Així doncs, entre els anys 1892 i 1910, la *Sociedad Española de Africanistas y Colonialistas* celebrà successius congressos<sup>18</sup> però, ja des del de Granada (1892) simplement s'anaren reiterant les propostes ja exposades a l'any 1883. Aquest fet mostrà com el moviment africanista colonialista havia entrat en crisi (Lécuyer & Serrano, 1976; Pedraz, 2000; Villalobos, 2004). Així, a finals del segle XIX:

“Los colonialistas volvieron a la especulación teórica de la Geografía, o la abandonaron para siempre, mientras dejaban paso al discurso glorioso de los militares, en cada nueva batalla que se libraría en el continente vecino. Sólo estos, por la posibilidad que tenían de ejercer sus artes de dominio sobre una población en inferioridad de condiciones, y alguna gran compañía colonizadora –de carácter monopolístico y, curiosamente, de titularidad aristocrática, gracias a la existencia de algún producto de rentable explotación, mostraron algún interés en los territorios africanos que España poseía a finales del siglo XIX” (Pedraz, 2000: 379-380).

#### 4.2.2.1.2 Govern

Les polítiques governamentals espanyoles en relació al Marroc després de la Guerra d'Àfrica (1859) -malgrat que fos el país meridional fronterer de l'Estat- apostaren fermament pel manteniment de l'*statu quo*. El govern va endarrerir el màxim possible la seva implicació directa en la “qüestió marroquina” degut en part als problemes interns existents al país. Tanmateix, després de la crisi del 98, Espanya, per raons de supervivència es va veure obligada a buscar-se un lloc en el nou marc de redistribució colonial. Va ser el joc d'equilibri entre les potències francesa i britànica el que li permeté tenir un lloc en el repartiment colonial del Marroc. Jover Zamora apunta que tot i que la intervenció al Marroc oferia l'oportunitat de recuperar el prestigi internacional, els governs posteriors al 1898 mostraren una actitud reticent davant la dissolució de l'*statu quo* marroquí. Ho consideraven un repte massa gran tenint en compte l'estat d'ànims de la població espanyola després de la derrota del 98 (Jover Zamora, 1995). En aquest sentit, el convenciment de què la societat espanyola no admetria una nova aventura colonial va pesar tant com el temor a una reacció anglesa a l'hora de refusar, a l'any 1902, l'acord que els francesos oferiren al govern espanyol per repartir-se el Marroc en dues zones equitatives d'influència [vegeu mapa 3](Jover Zamora, 1995).

A partir de 1904 i després de la firma -sense massa il·lusió- del acord ofert per França, els successius governs començaren a implicar-se progressivament en l'aventura marroquina amb l'objectiu de treure al país de l'aïllament internacional. Així, amb els acords tripartits de Cartagena (1907), el govern espanyol obtingué la garantia de salvaguarda territorial sense haver d'assumir compromisos d'estat que poguessin implicar-lo en la tant temuda guerra europea. Però després de la Conferència d'Algesires (1906), dits acords posaren de manifest la impossibilitat que el govern espanyol actués amb independència dels interessos francesos i anglesos en relació al Marroc (Bonmatí, 1992; Niño, 2000). Tanmateix, els compromisos assumits al Marroc, les provocacions franceses i la pressió d'una minoria intervencionista aglutinada al voltant d'uns suposats interessos econòmics i militars creats a la zona de

---

<sup>18</sup> Conferència de Madrid (1880), Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil (1883), Mítin del Teatre Alhambra de Madrid (1884), Congressos africanistes a (1907 i 1910), Saragossa (1908) i València (1909).



Melilla, forçaren els esdeveniments que desembocaren en la campanya militar de 1909. Així, “a partir de la guerra de Melilla y a pesar de que sus repercusiones pusieron de manifiesto las limitaciones, tanto exteriores com internas, España se deslizó hacia una política más agresiva en Marruecos” (Villalobos, 2004: 63).

**Mapa 3.** *Mapa de delimitació de la zona d'influència espanyola al Marroc (1902-1912)*



Font: Mapa extret del llibre de Villalobos, 2004

Però la falta d'entusiasme amb la que es ratificà l'acord a les Corts al 1912 en relació a l'establiment del Protectorat va posar de manifest “la falta de vocación colonial de la comunidad política española” (Boyd, 1990: 41). D'aquesta manera, amb l'establiment del Protectorat [vegeu mapa 1 i 3] el govern assumia el que sempre havia volgut evitar, una responsabilitat que excedia les seves possibilitats reals i que acabaria conduint a la crisi de la monarquia parlamentària. Boyd afegeix que els polítics espanyols, sense “vocació africanista”, “dejaron campo libre al ejército de África, quedando ellos expuestos a los ataques de la izquierda, que supo ver en la aventura colonial marroquí el punto en el que las defensas del régimen eran más débiles” (Boyd, 1990: 41).

#### *4.2.2.1.3 Sectors econòmics i empresarials*

Arrel de l'obertura de l'imperi xerifià al comerç europeu, comerciants i financers madrilenys i canaris mostraren interès pels territoris africans, avançant-se fins i tot a l'acció promotora desenvolupada pels africanistes i colonialistes (Villalobos, 2004). Aquests primers intents però, falliren degut a la falta de preparació tècnica i a la limitada capacitat financera dels inversors (Lécuyer & Serrano, 1976). La manca de suport del govern en relació a les activitats econòmiques determinà també la renúncia de la burgesia comercial i financera del centre i sud d'Espanya en relació al Marroc. Tanmateix, a partir de 1886, apareix una nova empenta empresarial: “Cataluña se convierte así en la región española cuyos intercambios comerciales con África, y sobre todo con Marruecos, son más importantes” (Lécuyer & Serrano, 1976: 274). Rodrigo Alharilla (2002) considera, en aquest sentit, que el grup empresarial

Comillas<sup>19</sup> a través de la seva *Compañía Trasatlántica*, va ser la punta de llança de la penetració econòmica espanyola a Àfrica i, molt especialment al Marroc. Essent així, Rodrigo Alharilla afirma que “fue en la capital catalana donde radicarón algunos de los más notables esfuerzos españoles por colonizar África” (Rodrigo Alharilla, 2002: 158). Però a pesar d’uns inicis prometedors, els resultats de l’aventura africana no estarien a l’altura de les expectatives ni dels esforços portats a terme pels empresaris catalans. A més, els recursos naturals eren escassos en la zona d’influència espanyola.

Si bé la zona d’influència espanyola va ser considerada la més pobra en relació a la qualitat i quantitat dels seus recursos naturals, des de temps remots circulaven notícies més o menys fidedignes sobre les riqueses mineres del Rif. D’aquesta manera, a principis del segle XX es va desencadenar una “autèntica febre minera” al nord del Marroc (Madariaga, 1999), que mobilitzà “esforços”<sup>20</sup> espanyols i francesos. Així, l’any 1908 la *Compañía Española* va començar les obres de construcció d’un ferrocarril des dels límits de Melilla fins a Uixan a la vegada que la *Compañía del Norte Africano* també construïa el seu. Els repetits accidents fruit de les agressions rifenyes a les obres de construcció de les línies fèrries van ser el detonant de les operacions militars espanyoles de l’any 1909. Però si a l’any 1909 l’opinió pública, indignada, va considerar la campanya de Melilla com una “guerra de banquers”<sup>21</sup>, avui és possible relativitzar el paper que jugaren els interessos econòmics en el conflicte armat. De fet, durant la primavera del 1909, Maura va començar a témer que els francesos intentessin intervenir a la zona d’influència espanyola. Per Ullman, la decisió d’intervenir militarment responia a raons de seguretat i prestigi nacional més que no pas a les pressions que podien recaure sobre el govern per part dels grups financers o del sector més bel·ligerant de l’exèrcit (Ullman, 1972).

#### 4.2.2.1.4 Exèrcit

La pèrdua de les últimes possessions de l’imperi colonial l’any 1898 juntament amb la configuració d’un nou marc de relacions internacionals van ser determinants en la definició d’un horitzó africà per l’exèrcit espanyol. Aquest va trobar al Marroc un teatre propici per “reinventar-se”. En aquest sentit, l’opinió pública havia desprestigiada i molt l’exèrcit arran del “desastre” de 1898 creant un clima de frustració en l’estament militar espanyol. També cal tenir present que el caràcter militar i defensiu de les possessions espanyoles de Ceuta i

---

<sup>19</sup> Els dos primers marquesos de Comillas (Antonio i Claudio López) han passat a la història per la seva estreta vinculació amb l’imperi insular espanyol del segle XIX. Valorant la relació existent entre aquest grup empresarial i l’imperialisme espanyol vuitcentista, Rodrigo Alharilla considera que “resulta difícil separar la labor propiamente empresarial de los Comillas del contexto político de su época. De hecho, no me parece en absoluto arriesgado sugerir que las iniciativas de la corporación Comillas resultaron fundamentales para justificar y, a la vez, para empujar la presencia española en esos territorios africanos en el marco del imperialismo” (Rodrigo Alharilla, 2002: 157). Per conèixer més detalladament les particularitats dels marquesos de Comillas, vegeu: Rodrigo Alharilla (2001). *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*; Madrid: LID.

<sup>20</sup> La competència existent entre diferents grups de pressió espanyols va concloure el juny de l’any 1908 amb la firma d’un acord on s’aprovava la constitució de l’empresa *Compañía Española de Minas del Rif*. Formanven part d’aquesta: McPherson, Clemente Fernández, la Sociedad G. Y A. Figueroa i el grup inversor Comillas-Güell” (Villalobos, 2004).

<sup>21</sup> La opinió pública estava escandalitzada en conèixer les estretes relacions existents entre els accionistes de les societats mineres i els polítics del govern. Per ampliar detalls, vegeu Madariaga (1999).

Melilla fou un dels factors que afavorí les pressions de l'element armat per portar a terme un paper destacat en l'empresa marroquí (La Porte, 2001).

Però en els moments inicials de l'acció espanyola al Marroc, la pressió de l'exèrcit no fou un element determinant. Va ser més aviat la decisió política d'autoritzar una resposta armada a les agressions rifenyes la que desencadenà l'escalada militar, imposant una dinàmica en la que per força l'exèrcit havia de convertir-se en protagonista (Villalobos, 2004). Al mateix temps, va ser a través de la *Comisión de Marruecos* de l'*Estado Mayor* de l'Exèrcit, la que entre els anys 1882 i 1912 portà a terme un gran esforç per generar informació geogràfica "de necessitat estratègica" del Marroc mitjançant l'ús de tècniques cartogràfiques de reconeixement del territori (Urteaga, 2006).

#### *4.2.2.1.5 Opinió pública*

Finalment, l'opinió de la majoria de la població espanyola respecte a la qüestió marroquina oscil·là, de forma general, entre la indiferència i el rebuig, deixant de banda els interessos econòmics, polítics o militars de les elits (Bachoud, 1988). Les primeres temptatives per part dels africanistes espanyols de despertar l'interès públic per l'empresa marroquí toparen amb la indiferència, la desorientació o inclús la ignorància de les classes suposadament il·lustrades (Villalobos, 2004). Tanmateix, després del col·lapse del 98, eren molt pocs els espanyols partidaris d'embarcar-se en noves aventures colonials (Bachoud, 1988). El rebuig a la guerra era majoritari entre les classes populars<sup>22</sup>, com quedà demostrat en la Setmana Tràgica de Barcelona, ja que era sobre les que requeia els majors sacrificis (Garcia Balaña, 2002). Elles proporcionaven la major part del contingent enviat al Marroc. Essent d'aquesta manera, la majoria dels espanyols van considerar les campanyes militars com unes guerres en les que els pobres eren enviats a morir per defensar els interessos dels rics.

### **4.3 El colonialisme espanyol i la reinvençió del Marroc**

Com és de suposar, el colonialisme espanyol a Àfrica, i concretament al Marroc, presenta una evolució que el caracteritza, el fa únic i el diferencia d'altres colonialismes i orientalismes europeus a l'Àfrica (Ramiro de la Mata, 2001). A més, durant el període colonial s'elabora un nou corpus de coneixement geogràfic. Aquest, en un primer moment legitima l'acció imperial i, després, serveix a la pràctica colonial ajudant a reformular les polítiques imperials (Urteaga, 2006). A continuació, es presenten les principals particularitats colonials d'Espanya en referència a l'imperi alauita. Aquestes caracteritzen i conjunten estretament amb les aportacions geogràfiques de les narracions viatgeres que s'analitzaran en els pròxims capítols. En aquest sentit i en aquest context, el viatge també haurà d'ésser considerat com un element colonial més a tenir en consideració pel que fa a la construcció de les geografies colonials del Marroc.

#### **4.3.1 De la Guerra d'Àfrica al Protectorat (1860-1912)**

La primera gran demostració espanyola de l'existència d'interessos colonials en el territori marroquí va ser l'enfrontament bèl·lic hispanomarroquí de 1859, conegut també com la Guerra d'Àfrica. Amb la victòria espanyola dels enfrontaments, "España consiguió que se le

---

<sup>22</sup> Per a un major aprofundiment sobre aquesta temàtica, vegeu Garcia Balaña (2002).

admitiera, aunque con limitaciones, en las filas imperialistas en el momento en el que iba a celebrarse el festín colonial” (Martín Corrales, 1999: 147) a la vegada que aquesta guerra es va concebre com un mitjà de regeneració nacional<sup>23</sup> (Lécuyer & Serrano, 1976; Madariaga, 2002). S'utilitzà l'encontre bèl·lic amb l'objectiu d'aconseguir una unió efímera entre les diferents classes socials del país i entre els partits polítics liberals i conservadors (García Balaña, 2002) alhora que també serví per unir l'exèrcit en una campanya exterior (Villanova, 2004). Es tractà, però, d'una contundent culminació militar per acabar amb les constants friccions existents entre els enclavaments espanyols en territori marroquí i els aduars<sup>24</sup> del voltant.

De fet, des de sempre, la demarcació dels límits de les places espanyoles del nord del Marroc i la seva relativa seguretat havien estat motiu de conflicte entre la diplomàcia del Soldanat i l'espanyola (Villanova, 2004). Tanmateix, la crispació local existent en aquests espais fronteres augmentà considerablement amb la progressiva presència europea al Magrib, culminant amb un primer enfrontament bèl·lic entre Espanya i el Marroc<sup>25</sup> a la tardor de l'any 1859. En realitat, però, es tractà d'una campanya militar improvisada en la que no es coneixien bé ni el terreny ni els elements de resistència de l'enemic (Martín Arrúe, 1898 i Gutiérrez Maturana, 1876 citat a Villalobos, 2004:19). Lécuyer i Serrano consideren que essent una guerra sense fonaments, “la campaña de África bien merece que se la califique de romántica, dándole a este término un contenido político, el de la exaltación de ciertos valores del pasado a expensas del presente” (Lécuyer & Serrano, 1976: 116). A pesar doncs, de l'entusiasme unànime i de la nova (re)creació de somnis imperials per part d'alguns sectors de la població espanyola, el govern emprengué una guerra sense objectius polítics ni militars clars (Villalobos, 2004). Malgrat fos així, amb el firma del Tractat de Pau de Uad Ras (1860), “los negociadores españoles hurgaron en todas las heridas posibles para un país humillado por la derrota: el pago en metálico, la cesión territorial, las ventajas comerciales y la penetración religiosa” (Urteaga, 2006: 29).

Aquesta guerra, al mateix temps, va tenir una gran repercussió en l'imaginari espanyol de l'època i en la construcció d'una nova mirada i concepció de l'espai geogràfic marroquí (Marín, 1996). Extensa ha estat la literatura que ho ha recreat i immortalitzat, on són de destacar especialment, els llegats de l'escriptor Pedro Antonio de Alarcón<sup>26</sup> o del pintor Marià Fortuny<sup>27</sup>, pioners en la pràctica de l'orientalització “romàntica” de territori i la

---

<sup>23</sup> El govern de la Unió Liberal va portar a terme altres maniobres de política exterior amb l'objectiu d'obtenir rèdits polítics nacionals. Així ho demostren per exemple, les exòtiques expedicions a la Conxinxina, Mèxic, Perú o Santo Domingo, abans d'apostar fermament per redirigir els seus interessos colonials cap a Àfrica.

<sup>24</sup> Els *aduars* són un conjunt de tendes disposades en forma de cercle pròpies dels pastors del nord d'Àfrica, al centre dels quals s'hi allotgen els ramats.

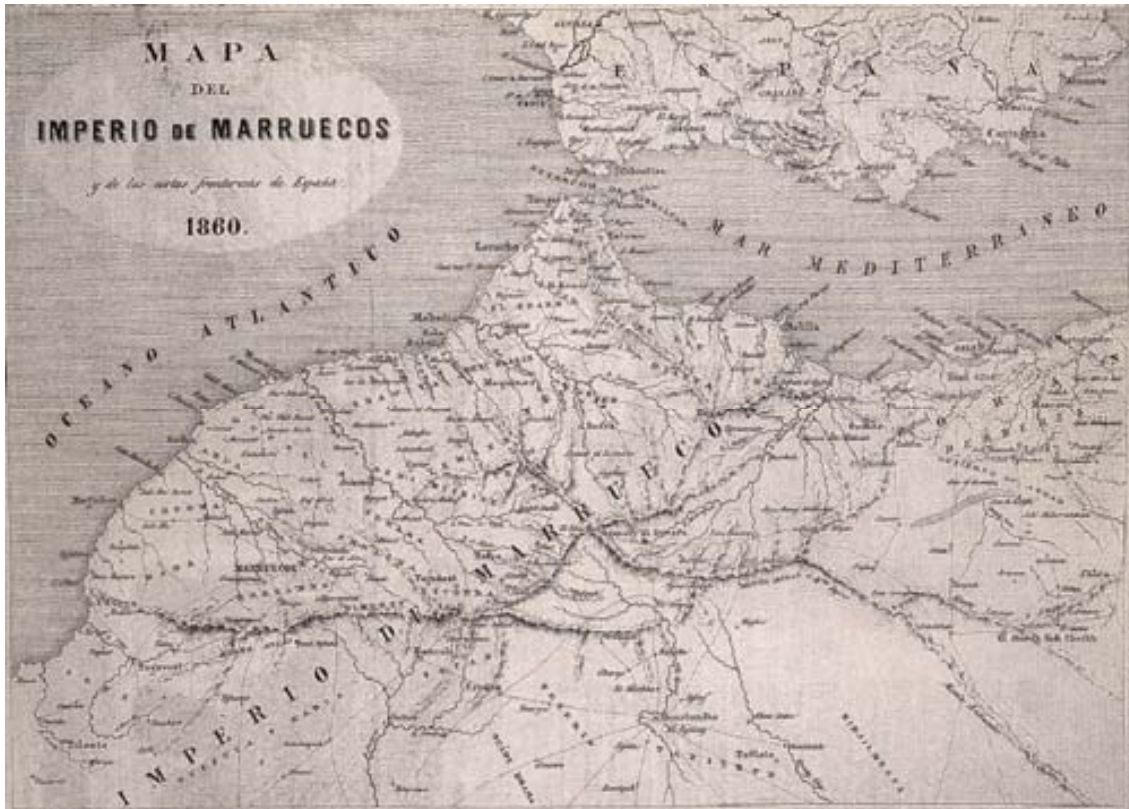
<sup>25</sup> Les freqüents escaramusses entre la plaça de Ceuta i la fronterera cabila d'Anyera derivaren en que els ceutins construïssin una línia de defensa fora muralles que els cabilenys desaprovaven demanant-ne la demolició. Davant d'aquesta situació, s'obrí un nou període d'hostilitats i negociacions entre el caid de la zona, el governador, el cònsol Tànger i el representant del Soldà. Fruit de la manca d'acords, el govern espanyol envià un ultimàtum als representants del Soldanat a la vegada que reforçava la guarnició militar de Ceuta, reunia tropes a Cadis i forces navals a Algesires (Villalobos, 2004). Finalment, O'Donnell, declarà la guerra al Marroc i Muley Mohammed cridà a les cabiles a la guerra santa.

<sup>26</sup> Per aprofundir en aquesta temàtica vegeu per exemple: Gonzáles Alcantud (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.

<sup>27</sup> Per aprofundir en aquesta temàtica vegeu per exemple: Carbonell, Jordi (1999). *Marià Fortuny i la descoberta d'Àfrica: els dibuixos de la guerra hispanomarroquina (1859-1860)*. Barcelona: Columna.

societat marroquina. Essent d'aquesta manera, amb la Guerra d'Àfrica es (re)inventà un nou Marroc que reforçà la representació pejorativa d'allò marroquí, especialment en la iconografia dirigida a les capes populars. Al mateix temps però, suposà una embranzida per començar a conèixer amb més detall el territori magribí [vegeu mapa 4].

**Mapa 4.** Mapa de l'Imperi del Marroc (1860)



Font: Mapa extret de la Biblioteca Nacional datat del 1860. Es desconeix l'autoria, tot i que és de suposar que el realitzaren cartògrafs espanyols.

A partir de 1880, amb l'intervencionisme informal o l'intent de penetració pacífica, aparegué a Espanya un nou context -promogut pel corrent africanista- que intentà (re)formular la imatge negativa del Marroc accentuada després de la esbiaixada narració de la guerra d'Àfrica. L'èmfasi posat en les creixents relacions mercantils i comercials -plenes però de paternalisme i exotisme- afavorí una visió de la geografia marroquina més conciliadora (Martín Corrales, 2002a). Malgrat la “subtil” transformació d'aquest breu període, la imatge pejorativa nascuda en temps de la Reconquesta, realimentada durant els enfrontaments corsaris i reforçada amb la Guerra d'Àfrica seguia tenint una enorme vitalitat a l'Espanya vuitcentista. De fet, s'anava retroalimentant a conseqüència dels continus conflictes que seguien enfrontant a espanyols i marroquins (Martín Corrales, 2002a).

A més, la idea d'una penetració colonial pacífica basada en una suposada superioritat espanyola en allò econòmic, polític i militar, va fracassar. Tot i que existia una modesta “superioritat” d'Espanya vers Marroc, aquesta no fou suficient per assegurar l'èxit de les iniciatives desplegades pels sectors colonialistes i militars espanyols. Així, les limitacions del colonialisme espanyol i les dificultats amb les que toparen per portar a terme una eficaç

penetració pacífica es posaren ja en evidència amb la guerra patriòtica de Melilla de l'any 1893 i en el posterior desastre militar del Barranco del Lobo (1909).

La campanya militar de 1893 pot quasi considerar com una rèplica de la Guerra d'Àfrica, però ubicada aquest cop a les afores de Melilla. Amb la represa de les obres de fortificació del camp exterior de Melilla<sup>28</sup>, començaren de nou escaramusses fronteres<sup>29</sup>. En una d'aquestes, morí el general Margallo, governador militar de Melilla, fet que precipità i fou la justificació de l'enfrontament militar. Segons Villalobos, “las noticias fueron recibidas en la Península como una afrenta al honor nacional y la opinión pública, espoleada por la prensa, exigió que se vengara el agravio” (Villalobos, 2004: 24). Tant va ser així, que el que hagués hagut de ser una mera operació policial es convertí en un incongruent conflicte bèl·lic on es mobilitzaren més de 100.000 soldats (Puell de la Villa, 1996). Per Lécuyer i Serrano (1976), aquesta campanya patriòtica serví per demostrar obertament les carències del aparell militar peninsular. Puell, inclús ho considera com “el aldabonazo previo al desastre de 1898” (Puell de la Villa, 1996). Hi ha també qui ho ha entès com una demostració de força que donava a entendre a les potències europees la voluntat espanyola de fer valer els seus drets al Marroc.

Per últim, el que s'ha anomenat la Campanya de Melilla de 1909, amb l'infortuni del Barranco del Lobo<sup>30</sup>, va acabar tenint unes repercussions enormes també a la Península, especialment a Barcelona, on els aldarulls populars abocaren al que posteriorment s'ha conegut com la Setmana Tràgica. Així: “en 1909, la campaña de Melilla, presentada por el gobierno español a la opinión pública y a las potencias europeas como una mera operación de policía, supuso en realidad el comienzo de una prolongada confrontación armada entre el ejército español y los resistentes del norte de Marruecos” (Villalobos, 2004: 277). Per tant, ja abans de la formalització del Protectorat d'influència espanyola, la presència d'Espanya als hinterlands de Ceuta i Melilla es caracteritzà per ser altament militaritzada (Hernández Sandoica, 1981).

#### 4.3.2 El Protectorat espanyol al Marroc (1912-1936)<sup>31</sup>

A principis del segle XX el coneixement sobre el Marroc augmentà considerablement gràcies a l'augment de la presència espanyola i europea. Es generà una visió més detallada i enriquida però també fortament esbiaixada, especialment des de la perspectiva espanyola. Per Martín Corrales:

---

<sup>28</sup> Amb el tractat de Pau i Amistat de 1860, el Soldà ratificà un anterior conveni en el qual cedia “a ple dret i sobirania” el territori limítrof a la plaça de Melilla, en el qual Espanya podia construir les fortificacions que estimés convenients. Així el primer fou el de San Lorenzo, i el següent els fortins de Camellos, Cebrerizas Bajas, Cebrerizas Altas i Rostrogordo.

<sup>29</sup> Al setembre de 1893 començaren les obres de construcció d'un nou fortí prop del *morabit* de Sidi Aguariach (molt venerat per les cabiles de la comarca) tot i l'anunciada disconformitat dels locals. Amb l'inici de les obres, començaren els boicots per part dels cabilenys que desbarataven els treballs realitzats i atacaren als obrers i soldats.

<sup>30</sup> En aquesta nova ocasió, els aldarulls començaren per la hostilitat local vers la represa de les obres de construcció de les línies fèrries de Melilla a les mines del Rif. Tanmateix, els problemes per l'exèrcit espanyol es concretaren en la provisió i protecció de les posicions militars més avançades (Villalobos, 2004). Una vegada més, el desconeixement del territori i les habilitats guerrilleres dels rifenys saldaren l'enfrontament amb un elevat nombre de baixes espanyoles i un tràgic record en l'escomesa del conegut Barranco del Lobo.

<sup>31</sup> Tot i que el Protectorat espanyol al Marroc s'allarga fins el 1956, en aquest apartat només es fa referència fins al 1936, any en que s'acaba el període d'estudi.

“La creciente presión española sobre Marruecos favoreció la propagación de una imagen de los marroquíes como un pueblo inferior, sumido en la arbitrariedad y el salvajismo, en contraste con la que ofrecían los españoles de sí mismos, presentándose como un pueblo civilizado y culto” (Martín Corrales, 2002a: 55).

Cal tenir present també que el coneixement geogràfic del país veí era utilitzat com una arma més que assegurava el control europeu. D'aquesta manera no serà sorprenent l'èmfasi en destacar els aspectes més negatius de la societat marroquí -tendenciosament manipulats- per justificar les “legítimes” aspiracions europees de civilitzar i modernitzar a un poble acusat d'estar submís en unes bàrbares tradicions. A través d'aquest procés d'invenció es començà a *trivialitzar* Marroc, l'Orient espanyol.

Tot i que el Protectorat espanyol al Marroc s'instaurà el 1912, des de 1909 fins el 1927, la seva viabilitat estigué compromesa per la resistència dels marroquins a acceptar el domini espanyol a la zona, traduint-se en violents i constants enfrontaments (Ayache, 1981). Des d'aquest punt de vista, entre 1912 i 1921 s'obrí un període de “pacificació fallida” (Balfour, 2002; Carrasco et al, 2001) i d'intervenció civil nul·la, amb un replegament de les tropes espanyoles<sup>32</sup> quasi total després d'Annual (1921). Posteriorment, entre 1925 i 1927 sota el *Directorio* de Primo de Rivera<sup>33</sup> es portà a terme una contraofensiva francoespanyola que reduí considerablement la resistència local. D'alguna manera: “el nuevo clima de forzada “unanimitad” creada por la represión militar y el deseo de venganza tras Annual y Monte Arruit facilitaron el despliegue de las energías necesarias para imponerse a la recién creada República del Rif en el campo de batalla” (Martín Corrales, 1999: 149). A partir de l'any 1927, la zona d'influència espanyola queda “pacificada” i començà un període que durarà fins el 1936, on el domini espanyol fou més efectiu. Tanmateix, per Villalobos:

“La modernidad alcanzada por los oficiales africanistas en el terreno profesional no se reflejaba, sin embargo, en el plano ideológico. Profundamente conservadores, cuando no reaccionarios, las africanistas heredaron de la generación militar del 98 un sentimiento de amargura, frustración y alejamiento del resto de la sociedad. [...] Frente al pacifismo y antimilitarismo de las clases populares y buena parte de los intelectuales, percibidos como antipatrióticos; frente a los avances del socialismo y del regionalismo, y ante la descomposición del régimen liberal, al que consideraban corrupto, los militares africanistas empezaron a verse a sí mismos como los únicos portadores de la genuina esencia e identidad nacional. [...]. Este movimiento estratégico tendrá consecuencias de largo alcance: será el ejército de África, y muy especialmente sus

---

<sup>32</sup> També és interessant copsar els canvis de la psicologia militar al llarg d'aquest període. Villalobos ho explica de la següent manera: “Hasta 1921, los soldados de reemplazo enviados a nutrir las filas del ejército de África no tenían una clara conciencia de los motivos que los obligaban a combatir a los marroquíes: de hecho, muchos pensaban que se encontraban allí tan sólo para defender los intereses de plutócratas. Unas pocas semanas de servicio en las posiciones y en los convoyes que las abastecían les bastaban para sustituir la indiferencia o el desprecio que sentían hacia “los moros” por un terror atávico al enemigo. Pero lo humillación sufrida en Annual y en conocimiento de las atrocidades perpetradas por los rifeños en el Monte Arruit, Zeluán y otras posiciones, transformaron la indiferencia y el desprecio en vergüenza, rabia, y finalmente, odio y deseo de revancha. Conscientemente alentados entre los voluntarios de las fuerzas de choque, elite y fuente de inspiración para el resto de las tropas españolas, el odio y la revancha se convirtieron en sus principales motivaciones para combatir y, por tanto, en armas decisivas para proseguir la guerra hasta la derrota final del enemigo” (Villalobos, 2004: 278).

<sup>33</sup> El 1923, el general Primo de Rivera va assumir la tasca de finalitzar la guerra d'Àfrica. El desembarcament d'Alhucemes (1925) va ser el principi de la fase final de la guerra, amb un objectiu (la submissió o l'extermini de l'enemic) que en aquest cas, l'exèrcit d'Àfrica demostraria un alt grau d'eficàcia (Villalobos, 2004).

tropas de choque quien, empleando en la metrópoli los brutales métodos de la guerra colonial, termine con el breve sueño democrático que representó la República y establezca una dictadura militar que durará cuarenta años, personificada en el más conspicuo de los oficiales africanistas” (Villalobos, 2004: 279- 280).

Essent així, es pot concloure que el colonialisme espanyol al Marroc s'acabà convertint en una constant intervenció militar, en general ineficaç i també incompetent (Balfour, 2002; Carrasco et. al., 2001). En aquest sentit, Capel ho considera el ressorgiment d'uns “sueños imperiales insensatos y poco consistentes, que acabarían finalmente en un verdadero desastre” (Capel, 2006: 13). Per altra banda i en relació a la percepció i a la imatge del territori i la societat del Marroc, tot i que anaren apareixent una nova pluralitat de visions —que analitzarem més endavant-, la combinació de l'escàs coneixement i la creixent presència colonial espanyola va afavorir la construcció d'una visió altament ideologitzada de tot allò que feia referència al Marroc. Per l'historiador Martín Corrales, aquesta mirada espanyola es caracteritzà:

“Por el ensueño y la prepotencia, ya que se partía de la reivindicación de un Al-andalus hispanizado y de un nivel cultural superior al del Marruecos del momento, al que también se añadían los estereotipos forjados entre los siglos VIII y XVIII. Esta imagen se vio a su vez muy influida por la atracción ejercida por el orientalismo europeo, recreador de un Oriente exótico, caótico, imaginario y multiforme” (Martín Corrales, 2002a: 55).

A mode de conclusió, doncs, podem afirmar que l'imaginari colonial espanyol del Marroc es va veure fortament condicionat per la proximitat geogràfica, pel llegat del passat compartit i també per la manifestació d'ansies colonials.

## Referències bibliogràfiques

- Ayache, G. (1981). *Les origines de la guerre du Rif*. París, Rabat: Publications de la Sorbonne/Société Marocaine des Editeurs Réunis.
- Bachoud, Andrée (1988). *Los españoles ante las campañas de Marruecos*. Madrid: Editorial Espasa Calpe.
- Balfour, Sebastian (2002). *Abraço mortal. De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona: Península.
- Bonmatí, J.F.(1992). *Espanoles en el Magreb, siglos XIX y XX*. Madrid: Editorial Mapfre.
- Boyd, C.P. (1990). *La política pretoriana en el reinado de Alfonso XIII*. Madrid: Alianza Editorial.
- Capel, Horacio (2006). “Prólogo”. A: Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.
- Carbonell, Jordi (1999). *Marià Fortuny i la descoberta d'Àfrica: els dibuixos de la guerra hispanomorroquina (1859-1860)*. Barcelona: Columna.
- Carrasco, Antonio (coord.) (2001). *Las campañas de Marruecos (1909-1927)*. Madrid: Almena Ediciones.
- Cohen, Arón (1999). ““Razas”, tribus, clases: acercamientos africanistas a la sociedad marroquí”. A: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.



- Cordero Torres, J.M. (1943). *Organización del Protectorado español en Marruecos*. Madrid: Editora Nacional.
- Estébanez Calderón, Serafín (1838). *Cristianos y moriscos*. Madrid: Imp. de D. León Amarital.
- Estébanez Calderón, Serafín (1844). *Manual del oficial en Marruecos*. Madrid: Ignacio Boix.
- Fieldhouse, D.K (1984). *Los imperios coloniales desde el siglo XVIII*. Madrid: Siglo XXI.
- Flory, Maurice (1955). *La notion de Protectorat et son évolution en Afrique du Nord*. París: Librairie Générale e Droit et de Jurisprudence.
- Fontana, Josep (2000). *Europa ante el espejo*. Barcelona: Crítica. [la primera edició és de 1994].
- García Balañà, A. (2002). "Patria, plebe y política en la España isabelina: la guerra de África en Cataluña (1959-1860)". A: Martín Corrales, E. (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- García Figueras, T. (1939). *Marruecos. La acción de España en el norte de África*. Barcelona: Ediciones Fe.
- García Figueras, T. (1949). *África en la acción española*. Madrid: Instituto de Estudios Africanos.
- González Alcantud, José Antonio (2002). *Lo moro: las lógicas de derrota y la formación del estereotipo islámico*. Rubí: Anthropos.
- González Alcantud, J.A (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.
- González Alcantud, J.A; Martín Corrales, E. (eds) (2007). *La Conferencia de Algeciras en 1906. Un banquete colonial*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- Hernández Sandoica, E. (1981). *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España de la Restauración, 1875-1887*. Madrid: Edición facsímil producida por la Universidad Complutense.
- Hess, A.C. (1978). *The forgotten Frontier. A history of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago, London: The University Chicago Press.
- Hobsbawm, E. J., (1989). *La era del imperio, 1875-1914*. Barcelona: Labor.
- Jover Zamora, J.M. (1963). "Carácteres de la política exterior de España en el siglo XIX". A: VVAA (1963). *Homenaje a Johannes Vincke*. Madrid: CSIC.
- Jover Zamora, J.M. (1995). "El problema de Marruecos en el cuadro político internacional". A: Menéndez Pidal (1995). *Historia de España*. Madrid: Espasa Calpe.
- La Porte, P. (2001). *La atracción del imán. El desastre de Annual y sus repercusiones en la política europea (1921-1923)*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Lécuyer, M.C, Serrano, C. (1976). *La guerre d'Afrique et ses répercussions en Espagne, 1859-1904*. París: PUF.
- López García, Bernabé (1997). *El mundo árabo-islámico contemporáneo. Una historia política*. Madrid: Síntesis.

- Madariaga, M.R (1999). *España y el Rif. Crónica de una historia casi olvidada*. Melilla: Ciudad Autónoma de Melilla i UNED.
- Madariaga, M.R (2002). *Los moros que trajo Franco... La intervención de tropas coloniales en la Guerra civil*. Barcelona: Martínez Roca.
- Marín, Manuela (1996). Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 93-114.
- Martín Corrales, E. (1999). “El Protectorado español en Marruecos (1912-1956). Una perspectiva histórica”. A: Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- Martín Corrales, Eloy (2002a). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Martín, Corrales, E. (2002b) “El nacionalismo catalán y la expansión colonial española en Marruecos: de la guerra de África a la entrada en vigor del Protectorado (1860-1912). A: Martín, Eloy (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo (1859-1912). De la guerra de África a la “penetración pacífica”*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Mateo Dieste, Josep Lluís (1997). *El “moro” entre los primitivos: el caso del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Fundació La Caixa [publicació de la tesi doctoral de l'autor dirigida per Verónica Stolcke]
- Miège, J.L (1996). *Le Maroc et l'Europe (1822-1906)*. París: Éditions La Porte. 5 volums.
- Morales Lezcano, Víctor (1988). *Africanismo y orientalismo español en el siglo XIX*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Morales Lezcano, Víctor (1991). *España de potencia pequeña a potencia media. Un ensayo sobre el dilema de su proyección exterior*. Madrid.
- Morales Lezcano, Víctor (2000). *El colonialismo hispano-francés en Marruecos (1898-1927)*. Granada: Universidad de Granada.
- Morales Lezcano, Víctor (2004). “Pedro Antonio de Alarcón en el torbellino de la Guerra de África”. A: González Alcantud, José A. (ed) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la Guerra de África. Del entusiasmo romántico a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos Editorial.
- Morales Lezcano, Víctor (2006). *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Niño, A. (2000). “Política de alianzas y compromisos coloniales para la “Regeneración” internacional de España, 1898-1914”. A: VV.AA (2000). *La política exterior de España en el siglo XX..* Madrid: Biblioteca Nueva.
- Nogué, Joan & Villanova, José L. (1999). “Las sociedades geográficas y otras asociaciones en la acción colonial española en Marruecos”. A: Nogué, Joan & Villanova, José L. (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- Nogué, Joan; Villanova, José Luis (1999). “La zona norte del protectorado español en Marruecos. El marco geográfico”. A: Nogué, Joan; Villanova, José Luis (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

- Pedraz Marcos, Azuzena (2000). *Quimeras de África. La Sociedad Española de Africanistas y Colonialistas. El colonialismo español de finales del siglo XIX*. Madrid: Ediciones Polifemo.
- Pennell, C. R. (2001). *La guerra del Rif. Abdelkrim-el-Jatabi y su Estado rifeño*. Melilla: Biblioteca de Melilla.
- Puell de la Villa, F. (1996). *El soldado desconocido. De la leva a la "mili"*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Ramiro de la Mata, Javier (2001). *Origen y dinámica del colonialismo español en Marruecos*. Ceuta: Ciudad Autónoma de Ceuta, Archivo Central.
- Reguera Rodríguez, A. (2002). "La formación de la conciencia africanista en España". A: Díez Torre, A. R (ed) (2002). *Ciencia y Memoria de África. Actas de las III Jornadas sobre "Expediciones científicas y africanismo español, 1898-1998"*. Madrid: Ateneo de Madrid y Universidad de Alcalá.
- Relaño, F (2000). *La emergencia de África como continente: un nuevo mundo a partir del viejo*. Lleida: Universitat de Lleida.
- Rodrigo y Alharilla, Martín (2001). *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*. Madrid: LID
- Rodrigo y Alharilla, Martín (2002). "Una avanzadilla española en África: el grupo empresarial Comillas". A: Martín Corrales, Eloy (ed) (2002). *Marruecos y colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Rodríguez Estebán, J.A. (1996). *Geografía y colonialismo. La Sociedad Geográfica de Madrid*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.
- Salas Larrazábal, Ramón (1992). *El Protectorado de España en Marruecos*. Madrid: Editorial Mapfre, Colección El Magreb.
- Serna, A de la. (2001). *Al sur de Tarifa, Marruecos-España: un malentendido histórico*. Madrid: Marcial Pons.
- Ullman, J. C. (1972). *La semana trágica*. Barcelona: Ariel.
- Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.
- Villalobos, Federico (2004). *El sueño colonial. Las guerras de España en Marruecos*. Barcelona: Ariel.
- Villanova, José Luis (1997). *La Sociedad Geográfica de Madrid y el colonialismo español en Marruecos (1876-1956). Análisis de las Actas de las Sesiones celebradas por la Sociedad y por la Junta Directiva*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Memòria de Tercer Cicle inèdita].
- Villanova, J.L (2003). *La organización política, administrativa y territorial del Protectorado de España en Marruecos (1912-1956). El papel de las Intervenciones*. Tesis Doctoral. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Universitat de Girona.
- Villanova, José Luis (2004). *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.
- Wesseling, H.L (1999). *Divide y vencerás: el reparto de África (1880-1914)*. Barcelona: Crítica.

## **5\_Literatura de viatges sobre el Marroc. El cas espanyol (1859-1936)**

Tot i que al Marroc s'hi ha viatjat sempre, les experiències viatgeres no sempre han quedat narrades. A més, cal tenir present que encara que els viatges es narrin, el producte final resultant pot acabar adoptant formes i característiques molt diverses. Essent així, aquest segon capítol del bloc que es dedica a emmarcar la recerca, introdueix i contextualitza la producció literària espanyola de temàtica marroquina generada durant el període d'anàlisi. A la primera part es presenta la diversitat i les característiques de les publicacions espanyoles existents en relació al Marroc procedents dels viatges de l'època imperial. Després, s'aborda concretament el què és l'objecte d'estudi, la literatura viatgera. La investigació bibliogràfica feta al llarg d'aquesta recerca queda recollida en format d'inventari en el primer annex de la tesi.

La segona part d'aquest capítol dona a conèixer els criteris d'elecció emprats per seleccionar una mostra representativa de narratives viatgeres que seran analitzades críticament i en profunditat en el tercer bloc de la tesi. Partint d'unes premisses inicials, s'han confeccionat quatre criteris de representativitat que aplicats conjuntament han acabat cenyint la mostra d'anàlisi a trenta relats. L'últim apartat del capítol contextualitza breument les autories dels relats escollits (una biografia més extensa de cada relat i autoria es recull al segon annex de la tesi), distingint entre les aportacions femenines i les masculines. Finalment, s'inclou també, un quadre sumari de les característiques més importants de les trenta aportacions que es treballen.

### **5.1 Viatges i literatura sobre el Marroc en el període d'estudi**

Aquest primer apartat del capítol es dedica a emmarcar l'objecte d'estudi d'aquesta tesi, o sigui, la literatura viatgera espanyola sobre el Marroc, en el context de la producció bibliogràfica de temàtica marroquina més general. Essent així, l'objectiu principal plantejat ha estat l'elaboració d'un buidatge bibliogràfic. En aquest apartat, doncs, es presenta i s'expliquen algunes de les particularitats i característiques de la literatura generada en el període d'anàlisi.

#### **5.1.1 La confecció d'un inventari**

Un dels objectius inicials d'aquesta recerca ha estat realitzar un repertori bibliogràfic de la literatura viatgera espanyola existent (o localitzada) en relació al Marroc pel període d'anàlisi que s'investiga. De fet, la confecció d'aquest buidatge ha estat necessària per poder esbrinar i valorar quin és -amb la màxima exactitud possible<sup>34</sup>- el volum real de fonts primàries existents a Espanya sobre aquesta temàtica. A la vegada, ha estat a partir d'aquest repertori bibliogràfic que s'ha pogut decidir l'enfocament i les dimensions d'anàlisi per aprofundir en l'estudi de les geografies imaginàries emanades de la literatura viatgera colonial espanyola. Des d'un altre punt de vista -també considero important-, aquest treball de recopilació s'ha

---

<sup>34</sup> Des d'un principi he estat conscient de la dificultat de l'empresa. La voluntat exhaustiva no significa pas que l'inventari realitzat reculli totes les aportacions existents del període treballat. Tot sovint, la dispersió d'aquests materials o la difícil localització d'alguns d'ells ha acabat limitant l'objectiu de compilar tot allò que realment es publicà. En aquest sentit, assumeixo que l'inventari que es presenta ha de ser considerat (encara) provisional. Vegeu Annex I: *Inventari bibliogràfic de viatges i narracions espanyoles del Marroc colonial (1859-1936)*.

vist motivat per la necessitat de poder disposar d'un llistat definitiu i complert en referència a aquest tipus de bibliografia que pugui ser útil per a pròximes investigacions relacionades amb aquesta temàtica d'estudi<sup>35</sup>.

Tal i com s'ha explicat en el capítol metodològic<sup>36</sup>, la recerca i compilació d'aquesta bibliografia, que inclou tant fonts primàries com bibliografia actual (que fa referència a aquestes fonts primàries), s'ha portat a terme durant bona part del temps dedicat a aquesta investigació. Inicialment s'utilitzaren diferents *cercadors* de la xarxa que m'aproparen a alguns llibres de viatge i també a publicacions antològiques de referència i articles especialitzats en el període d'estudi. Amb tot, els *llocs* on he trobat i localitzat el gruix més important del materials ressenyats han estat arxius i biblioteques especialitzades, on és de destacar el fons existent a la Biblioteca Nacional de Madrid.

Si bé en un principi només buscava "relats de viatge", a mesura que la recerca anava avançant també vaig començar a contemplar altres contribucions que fan referència explícita al Marroc de la meva investigació. Així, vaig començar a (re)considerar tota aquella bibliografia que està estretament relacionada amb el viatge fet al Marroc i que és significativa per entendre la producció literària de temàtica marroquina a Espanya, però que no és exactament literatura viatgera. Al mateix temps, malgrat que en un principi el buidatge havia de fer referència al període concret d'anàlisi (1859-1936), l'inventari final també inclou algunes aportacions significatives prèvies i posteriors al període d'anàlisi.

L'inventari realitzat, que s'adjunta a l'**Annex I**, s'ha acabat estructurant en cinc subapartats diferents, considerant que a través d'aquesta classificació es facilita l'aproximació a la temàtica i a les principals diferències detectades en relació als canals de publicació utilitzats<sup>37</sup>. D'aquesta manera, tot i que s'hagi mantingut sempre la presentació per ordre alfabètic (no per anys cronològics de publicació), s'ha acabat distingint entre: publicacions en relació a viatges al Marroc o sobre el Marroc colonial a revistes i algunes publicacions periòdiques<sup>38</sup>, la literatura viatgera pròpiament dita i publicada en format de llibre, les publicacions que fan referència explícita a les guerres hispanomarroquines<sup>39</sup>, la producció

---

<sup>35</sup> Com a investigadora valoro i molt, l'existència d'estudis bibliogràfics o estudis específics on es recopila aquest tipus de bibliografia. Vegeu, per exemple Bas Carbonell (2003), Bello Sanjuán (1949), Djbilou (1998), Domènech (1995), Espinet (2007), Fàbregas, X (1967), García Romeral (2004), Gil Grimau (1984), Litvak (1984, 1987), Miège (1961) i Ouasti (2001). Per això crec que és important poder disposar de llistats compilatoris, els quals faciliten considerablement la recerca.

<sup>36</sup> Vegeu el capítol III d'aquesta tesi, especialment l'apartat 3.2.2.1 que tracta sobre la compilació de material d'investigació i per a la investigació.

<sup>37</sup> Per aprofundir en les principals característiques editorials de l'època, vegeu Escolar, Hipólito (1996). *La edición moderna: siglos XIX y XX*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

<sup>38</sup> Per un cantó tenim les revistes de divulgació en llengua castellana: *Alrededor del Mundo, La Esfera, El Globo, La Época, Prometeo, Nuevo Mundo, La Revista de España, El Imparcial, La Libertad, La Ilustración Ibérica, La Ilustración Española, El Museo Universal* o *El Correo de la Moda*. I les catalanes: *La Ilustració Catalana, Revista Setmanal Catalana, D'ací i d'allà, El Mirador, L'excursionista* o *La Ven de Catalunya*.

Per altra banda, també tenim aportacions a revistes més específiques, com poden ser: *Revista de Geografía Colonial y Mercantil, Revista de Geografía Comercial, Bulletin de la Société de Géographie de Paris, Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid, Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, Las Misiones Católicas* o el *Butlletí Excursionista de Catalunya*. Vegeu: Annex I, apartat 1.1.

<sup>39</sup> En l'apartat 1.3 de l'annex I, s'ha distingit entre les aportacions que fan referència a la Guerra d'Àfrica (1859-60), als enfrontaments bèl·lics de les rodalies de Melilla dels anys 1893, 1909 i 1911, i les referents a la Campanya militar de l'any 1921.

bibliogràfica generada en el període estretament vinculada amb les necessitats colonials i, per tant, centrada en el coneixement geogràfic del territori<sup>40</sup>, i les aportacions bibliogràfiques més recents que tracten específicament el viatge espanyol al Marroc durant el període d'anàlisi<sup>41</sup>.

Amb l'elaboració d'aquesta compilació bibliogràfica s'ha observat l'existència d'un interès creixent a Espanya per les qüestions de temàtica marroquina sobre el període colonial. En aquest sentit, és de destacar que bé sigui per nostàlgia imperial, per un renovat interès postcolonial o pel "retardat" reconeixement de la importància que tingué el Marroc en el sí de la nostra societat (i que ha retornat amb força, diguem-ho: amb el "problema" de la immigració), el cert és que en els últims anys han augmentat considerablement les publicacions i els estudis acadèmics (des de diferents aproximacions) que fan referència a les relacions hispanomarroquines colonials o al Marroc més en general<sup>42</sup>. Essent així, fins i tot es constata l'increment de reedicions actuals de publicacions rellevants de l'època<sup>43</sup>, on comencen a destacar les aportacions viatgeres.

### **5.1.2 Característiques de la producció bibliogràfica de temàtica marroquina (1859-1936)**

La producció bibliogràfica espanyola sobre el Marroc entre els anys 1859 i 1936 es caracteritza pel predomini clar de la temàtica militar<sup>44</sup> i d'aquelles aportacions l'objectiu del qual era aconseguir el domini i el control del territori (marroquí)<sup>45</sup>. D'aquesta manera, els textos que s'escriguren a Espanya en relació al Marroc durant el període colonial "son de muy diverso carácter y motivaciones, pero todos ellos se componen sobre el trasfondo de la intervención española en el Norte de África" (Marín, 1996: 94). En aquest sentit, la Guerra d'Àfrica (1859-1860) marcà un canvi de rumb en relació a l'interès que podia despertar el Marroc a Espanya. Es pot considerar, per tant, que el propi enfrontament -o potser més la

---

<sup>40</sup> Voldria destacar que l'apartat 1.4 de l'Annex I és força extens i heterogeni però és molt valuós perquè mostra de forma clara la necessitat i l'interès existent en aquella època per divulgar els interessos colonials espanyols dipositats al Marroc.

<sup>41</sup> He considerat necessari incloure a l'últim apartat de l'Annex I tota aquella bibliografia que m'ha estat útil i m'ha servit per anar confeccionant el buidatge i per conèixer amb més profunditat les particularitats de la temàtica d'aquesta investigació.

<sup>42</sup> A tall d'exemple: pel que fa a la revisió històrica de les relacions històriques hispanomarroquines, vegeu Morales Lezcano (2006). En relació al Protectorat espanyol al Marroc, vegeu Martín Corrales (2002); Rodríguez Mediano (2002) i Villanova (2004 i 2006). Pel que fa a la producció cartogràfica espanyola sobre el Marroc, que també ha estat recentment revisada, vegeu Urteaga (2006). En referència a la literatura viatgera al Marroc, vegeu: Espinet (2007); García Ramon (2008) i García Romeral (2004).

<sup>43</sup> Vegeu per exemple Abenia (1859, 1998); Alarcón (1859, 2005); Álvarez Pérez (1873, 1989); Badia Lebrich (1814, 2005); Benítez (1899, 2005), Bertrana (1936, 2000); Cabrera (1924, 2004); Jérez Perchet (1870, 2005); Landa Álvarez (1860, 2007); Llanos Alcaraz (1894, 1994); Martínez Ferrando (1929, 2006); Murga (1868, 1994); Pérez Galdós (1905, 2006) Prous i Vila (1936, 2003) i Ramírez de Villa-Urrutia (1883, 1991) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>44</sup> Els militars colonialistes disposaven de les seves pròpies revistes i editorials per publicar. Alhora, aquestes estaven estretament relacionades amb les societats geogràfiques colonials i africanistes.

<sup>45</sup> Vegeu els apartats 1.3 i 1.4 de l'Annex I, on apareixen les referències bibliogràfiques en relació a la narració bèl·lica i a tot el desplegament editorial per difondre "el Marroc".

victòria espanyola- esperonà l'increment de viatges al Marroc. Així, a partir d'aquest moment (inici del període d'estudi) "la producción bibliográfica sobre Marruecos conoce una expansión enorme y una buena parte de esta producción está, precisamente escrita por militares" (Marín, 1996: 96). S'observa, doncs, un gran interès per recollir informació geoestratègica però també una necessitat de divulgar-la i de deixar testimoni de la presència personal (o espanyola) damunt del territori marroquí. La mateixa victòria es mitificà tot adoptant un caire molt patriòtic on es relligà el llegat d'Isabel la Catòlica amb una nova retòrica triomfalista i imperial<sup>46</sup>. En aquest sentit, protagonistes d'aquella guerra, periodistes o metges ens deixaren constància d'un Marroc llunyà, guerrer i incivilitzat<sup>47</sup>.

Molta de la literatura recopilada que tracta *el Marroc* parteix i és fruit d'un desplaçament real damunt el territori africà. Tanmateix, la seva transformació en publicació no sempre serà en format de narrativa viatgera (on prevalen les impressions subjectives del viatge). Pel cas espanyol s'observa que molts dels viatges s'acaben transformant en quelcom molt més "útil" i pragmàtic, en un instrument narratiu utilitari per a la penetració colonial. Durant el primer període predominen les aportacions que presenten el Marroc com una àrea territorial que hauria de ser colonitzada per Espanya. Ja abans de la guerra es comencen a perfilar els discursos africanistes i intervencionistes en obres tals com la d'Estébanez (1844) –que es convertí en una obra de referència- o la de Ruperto Aguirre (1858) amb el clarificador títol *Espedición al Riff: su importancia, necesidad y conveniencia*. En aquesta mateixa línia també es situen els relats posteriors a la Guerra d'Àfrica tals com *Memorias sobre el Riff, su conquista y colonización. Obra original, interesante a las naciones civilizadas y en particular al ejército español* d'Ignació Abenia (1859), *El Riff: memoria o ligeros apuntes que pueden servir de introducción al estudio del pensamiento de España en África* de Gabriel Canedo (1859) o, *Intereses legítimos y permanentes que en África tiene España y deberes que la civilización le impone respeto a aquel país* de León Galindo (1861). Al mateix temps, també comencen a aparèixer llibres o monografies de descripcions de l'imperi marroquí<sup>48</sup> i obres amb suport cartogràfic com pot ser la de Gómez de Arteche (1859) *Descripción y mapas de Marruecos con algunas consideraciones sobre la importancia de la ocupación militar de una parte de este Imperio*, que exemplifiquen la clara voluntat d'exploració i apropiació textual de l'imperi marroquí (Albet i Riudor, 1999; Urtega, 2006).

Des d'aquest punt de vista, "los militares, exploradores y auténticos conocedores del mundo marroquí, se erigen así en sus "expertos" é "interpretes" indiscutibles, a la par que actores y protagonistas del encuentro pre-colonial y colonial" (Marín, 1996: 97). Aquests, juntament amb altres sectors colonialistes de l'època, difondran l'estudi territorial marroquí en funció de les necessitats geopolítiques de cada moment. Així, per exemple, durant la fase d'exploració que s'inicia amb la Guerra d'Àfrica i que finalitza amb la primera Campanya de Melilla (1893), es publiquen nombroses obres específiques sobre el reconeixement geogràfic de l'imperi marroquí<sup>49</sup> i també obres de temàtica més geopolítica<sup>50</sup>. A partir d'aquest moment

---

<sup>46</sup> A tall d'exemple, vegeu Alarcón (1859), Balaguer (1860), Castillo (1859), González Ruelas (1860), Landa Álvarez (1860), Navarrete (1880), Núñez de Arce (1860), Pérez Galdós (1905) o Olano (1860) [Consultar bibliografia de l'annex I].

<sup>47</sup> En aquest sentit, "la dinámica nacional de la colonización implica cierta imagen de poderío de la patria, enunciada en términos económicos, militares o culturales, o en todos ellos a la vez, lo que justifica la conquista o la exportación de un modelo de civilización hacia países menos favorecidos" (Bachoud: 1988: 29).

<sup>48</sup> Vegeu, per exemple: Alermón Dorréguiz (1859), Cañizares Moyano (1859, 1895), Monreal y Rodríguez (1859), Valdés (1860) o Weyler Levita (1860) [Consultar bibliografia de l'annex I].

<sup>49</sup> En relació als monogràfics de geografia disposem, per exemple, de *Geografía: descripción de África y con especialidad del Imperio de Marruecos* de Vicente Munarriz datat de finals del segle XIX o les obres de referència

es comencen a barrejar les aportacions de temàtica més exclusivament militar i bèl·lica<sup>51</sup> amb tractats geopolítics de legitimació i justificació de la intervenció colonial espanyola al Marroc.

Pel què fa a la producció i difusió de les necessitats d'una geografia colonial o d'una política eficaç d'Espanya a Àfrica és ineludible citar Gonçal de Reparaz. Com a geògraf vocacional es va dedicar a esperonar un colonialisme pragmàtic no sempre acord amb el practicat pel govern espanyol. La seva publicació de referència és *España en África y otros estudios de política colonial* publicat l'any 1891. Des d'aquesta perspectiva més general també és destacable *Política de España en África* (1907), publicada poc després de la celebració de la Conferència d'Algesires (1906). En referència concreta al colonialisme espanyol al Marroc, Reparaz publicà en els moments àlgids de l'africanisme i just després de la Campanya de Melilla (1893), *Melilla, Marruecos, El Rif: peligros, desaciertos de España, urgente necesidad de remediarlos, manera de hacerlo: nociones de política hispano-marroquí*. Finalment, als anys 20 del segle XX publicà *Aventuras de un geógrafo errante*<sup>52</sup> (1920-1922), tres volums de detallades memòries personals estretament vinculades amb la geopolítica de l'època.

Amb la instauració formal del Protectorat apareixeran publicacions encara més específiques sobre l'àrea territorial d'influència espanyola així com de la possibilitat de colonització o de les dificultats de portar a terme aquesta empresa. En aquest sentit, cal ressenyar la publicació dels llibres *Blad el Mahzen y Blad es Siba: país de gobierno y país de la rebeldía* (1924) de Antonio Casar, *Marruecos y el Protectorado español* (1915) de Lorenzo Garcia Huete, *El protectorado francés en Marruecos y sus enseñanzas para la acción española* (1915) de Manuel González Hontoria, *Marruecos físico: valor económico del Protectorado español* (1921) de Lucas Fernández o *Nuestro protectorado: El Rif y el Yebala* (1930) de José Guillermo Sánchez. Al mateix temps, a partir de l'any 1912 comencen a desplaçar-hi un volum més gran i representatiu de persones, augmentant d'aquesta manera la producció periodística, política, científica i també literària<sup>53</sup> o lúdica sobre el Marroc colonial.

---

de Manuel González i Tirso Rodríguez (1879), Teodoro Bermúdez (1888), Emilio Bonelli (1882) o Julio Cervera (1884).

<sup>50</sup> D'aquesta manera, disposem del tractat geopolític *África en 1881* de Ricardo Beltrán Rózpide o de *l'Estado actual de Marruecos* (1888) de Felipe Ovilo.

<sup>51</sup> Vegeu les aportacions ressenyades als apartats 1.3.2 de l'Annex I.

<sup>52</sup> Malgrat que les aventures d'aquest geògraf incloguin alguns dels seus viatges -on cal destacar la seva estada temporal al Marroc-, no pot considerar-se un veritable relat de viatges. Més aviat és un diari personal de diferents anys de la seva vida que té l'objectiu de polemitzar amb la política governamental de l'època i deixar-ne constància escrita. Per més informació en relació a Gonçal de Reparaz, consulteu [www.icc.es](http://www.icc.es), on des de fa relativament poc disposen de tot el seu arxiu personal.

<sup>53</sup> Tot i que la literatura colonialista desvinculada de la narració d'un viatge real no es contempla en aquesta investigació (només incloc les més representatives d'Isaac Muñoz), vegeu Carrasco González, Antonio (2000). *La novela colonial hispanoafriicana. Las colonias africanas a través de la historia de la novela*. Madrid: Sial.



### 5.1.3 La narrativa viatgera espanyola sobre el Marroc

Si prestem atenció pròpiament a la literatura que en aquesta recerca s'analitza, o sia, la literatura de viatges espanyola sobre el Marroc, podem afirmar que pel període d'estudi se'n publicà un volum considerable (a revistes i llibres) donant veu i difusió a un apropament més directe i personal d'una realitat "diferent" que es desitjava conèixer. Manuela Marín en aquest sentit, considera que "el relato de viaje es por tanto, junto a la crónica periodística, el medio privilegiado de penetración en la opinión pública" (Marín, 1996: 106). Aquesta encertada consideració, doncs, dota de significació l'interès d'aquesta investigació per analitzar des d'una perspectiva geogràfica i de gènere els discursos d'alteritat emanats per les aportacions d'aquest gènere literari.

Malgrat el predomini de les contribucions militars i utilitàries del colonialisme espanyol *marroquista*, també cal precisar que existeixen contribucions més subjectives, més típiques de la literatura viatgera i no tan vinculades a les necessitats imperials. En aquest sentit, cal recordar que el Marroc es va convertir també en l'exòtic *Orient* espanyol i, per tant, l'assedegada burgesia espanyola<sup>54</sup> també es desplaçà a aquells territoris a la recerca d'una alenada d'aire fresc que els/les allunyés d'un instaurat i anodí dia a dia. Tanmateix, la literatura viatgera espanyola d'un caràcter més "personal i evasiu"<sup>55</sup> no és tant abundant ni tan excel·lent com la que es generà en altres contextos<sup>56</sup>, on destaquen el francès o el britànic, els quals han gaudit tradicionalment del viatge "oriental"<sup>57</sup>. Essent així, l'horitzó de la gran majoria de relats espanyols acaba tenint una doble finalitat: per un cantó pretén donar a conèixer una nova realitat, sempre diferent, que es contempla fora de les fronteres

<sup>54</sup> Caldria emfatitzar en aquest punt que no només la burgesia i el cos militar es desplaçà i viatjà al Marroc. Aquest, però juntament amb els periodistes i empresaris eren els qui tenien poder i recursos, així com la "necessitat" de deixar constància escrita de les seves impressions viatgeres. Així, cal recordar també que molta gent, obrera en la majoria dels casos, emigrà al Magrib a la recerca d'un futur millor, però com és de suposar, les seves necessitats no passaven per deixar constància escrita de les seves experiències viatgeres. Encara en relació al viatge burgès, afegir també que el viatge a l'Orient s'acabà convertint i consolidant com un ritual social de classe (García Ramon, et al., 2008; Riudor, 2008).

<sup>55</sup> En aquest sentit, la literatura espanyola orientalista es desmarcà considerablement dels postulats clàssics de Said (1978). El context sociocultural espanyol durant el període colonial poc tenia a veure amb el de les potències hegemòniques de l'època, com eren França o Anglaterra. Per González Alcantud: "mientras la aventura colonial se produce, el exotismo orientalista alcanza su máximo en España, a pesar de que por la anterior presencia musulmana en la Península y el carácter subalterno de los centros metropolitanos hispanos de entonces, no llegue a alcanzar las cotas de sugestión colectiva alcanzadas en París o Londres" (González Alcantud; 1993: 119). Manuela Marín, per la seva banda, ho matisa amb que "la indudable vinculación de esta literatura con la expansión europea en este siglo explica la falta de atención a estos temas en una sociedad como la española, enfrentada a graves problemas internos y con escasa proyección al exterior" (Marín, 1996: 94).

<sup>56</sup> En relació al colonialisme alemany, vegeu, per exemple Friedrichsmeyer, Sara; Lennox, Sara; Zantop, Susanne (eds) (1998). *The Imperialist Imagination. German Colonialism and Its Legacy*. Minnessota: The University of Michigan Press.

Pel què fa a l'italià, vegeu Palumbo, Patrizia (ed) (2003). *A place in the Sun. Africa in Italian Colonial Culture from Post-Unification to the Present*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Pel què fa al francès i holandès, vegeu, per exemple Clancy-Smith, Julia; Gouda, Frances (eds) (1998). *Domesticating the Empire. Race, Gender and Family in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville & London: University Press of Virginia.

Pel què fa a l'orientalisme nordamericà, vegeu González Alcantud, J.A (2006). "El Imperio de Dios y los Estados Bárbaros. Pinceladas sobre la singularidad del orietalismo norteamericano, con especial referencia al contexto marroquí?". A: González Alcantud, J.A (ed) (2006). *El orientalismo desde el Sur*. Rubí: Anthropos Editorial & Junta de Andalucía.

<sup>57</sup> Vegeu per exemple els clàssics, Said (1978), Djait (1978), Rodinson (1980), Kabbani (1989) o Lowe (1992).

pròpies i, per l'altre, acaba sempre apareixent la necessitat d'inserir, comentar o reflexionar sobre la necessitat de la presència d'Espanya al Marroc.

Tanmateix, i tal i com ja s'ha introduït en l'apartat anterior, els relats de viatge espanyols en relació al Magrib creixeren considerablement durant el període d'anàlisi i especialment al Marroc, *territori* que s'acabà perfilant com l'espai d'*expansió natural* d'Espanya a partir de la segona meitat del segle XIX<sup>58</sup>. Essent així, ens podem preguntar: qui viatjà al Marroc i ho narrà, a part dels militars? De forma esquemàtica i defugint d'entrar en definicions tipològiques, podem afirmar que al Marroc, més enllà de l'entorn militar<sup>59</sup>, s'hi desplaçaren periodistes<sup>60</sup>, corresponsals de guerra<sup>61</sup>, agents colonials<sup>62</sup>, membres del cos diplomàtic espanyol<sup>63</sup>, viatgers d'ofici<sup>64</sup>, estudiants<sup>65</sup>, missioners<sup>66</sup>, científics<sup>67</sup>, alguns aventurers<sup>68</sup> i també turistes<sup>69</sup>.

---

<sup>58</sup> Per una justificació i explicació més completa d'aquesta asseveració, vegeu el capítol IV d'aquesta recerca, especialment els apartats 4.2 i 4.3.

<sup>59</sup> Les aportacions fetes per militars també són heterogènies. A part de relatar espais i temps de guerra, també han divulgat l'exploració i reconeixement territorial del Marroc, així com constància d'impressions personals a terres marroquines. Vegeu els diferents apartats de l'Annex I.

<sup>60</sup> Vegeu, per exemple Antón del Olmet (1916), Bertrán Güell (1927), Bertrana (1936), Betegón (1906), Boada (1895), Eguilaz (1913), Escamilla (1927), Feliciano (1922), Muñoz (1912, 1913) i Otero (1930) [Consultar bibliografia de l'Annex 1].

<sup>61</sup> A part de tots els que apareixen a l'apartat 1.3 de l'Annex I, destaquen Boada (1895) i Burgos (1912).

<sup>62</sup> Vegeu, per exemple Collell (1921), García Faria (primer terç XX), Granados (1935), Gutiérrez Sobral (1912), Jara (1903), Juarros (1922), Laredo (1935), San Martín (1870), Triviño (1903), Urrestarazu (finals XIX) i Valero de Bernabé (1915) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>63</sup> On destaquen Aubin (1908), Lozano (1879), Merry y Colom (1864), Mitjana (1905), Ojeda (1901), Ramírez de Villa-Urrutia (1883) o, Soriano Barroeta (1894) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>64</sup> Principalment: (Ali Bey), Gatell (1879) i Murga (1868) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>65</sup> Vegeu, per exemple Esteve Gàlvez (1996), Montero (1913) i Calvet (1858).

<sup>66</sup> On destaquen les aportacions de Pareja (1908) i Prats (1915). Un reconeixement apartat es mereixeria el reconegut Pare Lerchundi, que no deixa escrit cap relat de viatge. Vegeu Lourido Díaz (1996).

<sup>67</sup> A tall d'exemple: Amor (1859), Cabrera (1924), Dantín (1914), Fernández Navarro (1913), Potous (1917) i Zulueta (1916) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>68</sup> Tals com Alonso (1924), Álvarez Pérez (1873), Benítez (1899), Corte (1917) o Onieva (principis XX) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>69</sup> Vegeu Bertrana (1936), Escamilla (1927), Escribano (1903), Fernández Ascaza (1931), Fonet (1934), Fusimaña (1934), García Tuy (1922), García Pérez (1908), García Sanchiz (1919), Jiménez de Noguera (1933), Latasa (1883), Martínez Ferrando (1929), Muro (1891), Onieva (1937), Sáenz Alonso (1947), Sureda (1920), Tirant (1934) i Verdaguer (1903) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

D'altra banda, la via més fàcil o el pas previ a la publicació d'un relat de viatges<sup>70</sup> era la publicació de les impressions viatgeres a mitjans de comunicació de tiratge periòdic. Tal i com ho mostra el primer apartat<sup>71</sup> de l'**annex I**, varen ser moltes les revistes (de divulgació o especialitzades) que publicaren durant tot el període d'anàlisi breus relats d'experiències viatgeres espanyoles al Marroc. Al mateix temps, l'existència de cròniques i articles viatgers en els mitjans de comunicació són un reflex clar de l'interès existent vers el Marroc en la societat espanyola de l'època –el Marroc era notícia i era actualitat– alhora que mostra també l'heterogeneïtat existent de mirades, interessos i de tipologies de gent diferent que s'hi desplaçava.

Les contribucions aparegudes en revistes, més enllà de ser il·lustratives de l'existència d'aquest interès “nacional” i de deixar constància d'uns viatges creixents vers el Marroc, tenen poc interès quan es pretén analitzar la significació del discurs textual/visual degut principalment al poc espai o la brevetat de text, característica de les cròniques aparegudes en aquest tipus de mitjans de divulgació. Però aquesta brevetat i la seva capacitat de síntesi sí que és útil per descobrir quins van ser els temes preferits que quedaren relacionats amb la narració del Marroc. Si ens fixem atentament en aquestes contribucions veiem com la guerra<sup>72</sup>, el colonialisme<sup>73</sup> i també l'exotisme<sup>74</sup> es perfilen com a grans temes marroquins. En prestar una atenció més geogràfica, observem que ens apareix de forma reincident el Rif<sup>75</sup>, territori i concepte que s'acabarà consolidant com un dels imaginaris més “coneguts”, estereotipats i citats en relació al Marroc.

Pel què fa referència als relats de viatge, cal enunciar que se n'han compilat més de cent<sup>76</sup>, que es caracteritzen per la seva heterogeneïtat en relació a l'enfoc, la qualitat, l'extensió, el tipus de viatge, el territori visitat i/o narrat... Així, per exemple, continuem disposant d'aportacions que tot i incloure el diari de viatge també aporten reflexions d'esdeveniments importants que condicionaren les relacions hispanomarroquines. En aquesta línia podem citar el relat de Francisco Echagüe, membre que acompanya una de les ambaixades espanyoles<sup>77</sup> a la Cort del Soldà i que publica les seves experiències al mateix any del viatge

---

<sup>70</sup> Es converteix quasi en una norma de l'època. Amb molta freqüència s'observa que abans de publicar el relat de viatge en format llibre s'havien publicat les impressions a través de breus cròniques o articles en diferents mitjans de comunicació. Molts dels autors i autores que surten citats en l'apartat 1.1 també apareixen a l'apartat 1.2 de l'Annex I.

<sup>71</sup> Aquest apartat només pretén ser una aproximació a la presència de narrativa viatgera a les publicacions periòdiques de l'època.

<sup>72</sup> Vegeu per exemple: Baroja (1909), Oliva (1934) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>73</sup> Vegeu, per exemple, Alonso (1920), Carrió (1915), Francos Rodríguez (1915), Jordana Morera (1882), Rosillo (1915), Virto (1860) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>74</sup> Vegeu, per exemple, Alonso (1920), Álvarez Dumont (1900, 1901), Bertrana (1936), Bruguete (1903), Herbrard (1922), Muñoz (1920), Ortega Munilla (1889), Pomés (1885), Rizzo (1893), Ruiz (1900), Veciana (1933) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>75</sup> Vegeu, per exemple, Bécker (1909), Coello (1894), Mendivil (1910), Toda Güell (1887) [Consultar bibliografia de l'Annex I].

<sup>76</sup> Vegeu l'apartat 1.2 de l'Annex I on es recull el llistat dels llibres de viatge sobre el Marroc (1859-1936).

<sup>77</sup> I que sigui dit de pas, es converteix en el fotògraf oficiós del viatge. Les seves fotografies es poden consultar a l'arxiu fotogràfic de la Biblioteca Nacional de Madrid, Sala Goya.

amb el descriptiu títol *Recuerdo del viaje de la Embajada española a Marruecos en 1894*. També podem ressenyar el relat de Javier Betegón (1906) titulat *Conferencia de Algeciras. Diario de un testigo con notas de viaje a Gibraltar, Ceuta, Tánger y el protocolo oficial* o el dels Mas i Granados de l'any 1935 amb el títol *Cuestiones internacionales. Temas del momento e impresiones de viaje por Marruecos*.

A la vegada també disposem de títols que recal·len en allò que més s'acaba identificant amb el Marroc: el Rif i els “moros”. En aquest sentit, el viatger Francesc Sureda publica l'any 1920 el relat del seu viatge amb el títol *De tierras de moros. Tradiciones y fantasías*. Dos anys més tard, García Niefa publica *Moros y cristianos. Impresiones del Rif* (1922). I Francesc Fusimaña, l'any 1934, publica el suggerent *Chumberas y babuchas*. A la vegada, i tal i com s'anirà perfilant en els capítols que segueixen, el viatge al Marroc serà bàsicament un periple urbà. En conseqüència, molts dels títols de les narratives viatgeres deixaran constància explícita d'aquesta realitat. Així, per exemple, Valero de Bernabé acaba titulant el seu relat *En la ciudad de las mezquitas. Crónicas de una estancia en Tetuán* (1915). El valencià Federico García Sanchiz, publica l'any 1919 un evocador relat que anomena *Color: sensaciones de Tánger y Tetuán* i Moreno Gilabert, per la seva banda, publica uns anys més tard *La ciudad dormida: Larache* (1923).

Malgrat tot també existeixen narratives que es poden considerar alternatives. Aquestes són més curioses i entranyables alhora que defugen de la oficialitat colonial de l'època. Com a cas rar al Marroc, disposem d'una precoç narrativa de viatges vinculada al món de les caceres africanes. José Álvarez Pérez publica l'any 1873 *Las cacerías en Marruecos. Aventuras auténticas de un español*. Ja en èpoques del Protectorat, un viatger aventurer o nostàlgic que firma amb el pseudònim de Luis de la Corte ens narra el seu *De Tetuán a Alcázar en Mula (março de 1917)*. Anant-nos-en a l'altre extrem, pocs anys després, Leopoldo Alonso publica un relat on el mitjà de transport no serà una mula sinó una avioneta. Essent així, l'any 1924 publica *Raid aéreo. Crónica del viaje*.

Per últim, el Marroc també s'acaba convertint en un destí turístic per a les classes acomodades de les metròpolis europees i moltes de les narratives –especialment de l'últim període<sup>78</sup>– en deixaran neta constància. Essent així, podem citar per exemple, *Una excursión a Marruecos. Notas informativas para turistas* de Victoriano Fernández Ascaza, publicat l'any 1931 o el relat d'Emili Fonet, que a l'any 1934 publicà *Marruecos, bereber y cosmopolita*, emfatitzant a través dels adjectius utilitzats al títol, la realitat colonial marroquí.

## 5.2 Procés de selecció dels relats

A Espanya, entre els anys 1859 i 1936 es publicà i molt sobre Marroc. Valguem-nos d'un exemple clar per il·lustrar-ho. Si en el catàleg de la Biblioteca Nacional d'Espanya [BNE]<sup>79</sup> introduïm en l'opció de “cerca general” la paraula “Marruecos”, ens surten 5197 entrades de llibres moderns (a partir de 1831), 37 llibres antics, 121 revistes i/o diaris, 1009 entrades de mapes/plànols i, finalment, 19 referències en relació a gravats, dibuixos i fotografies. Si afilem una mica més fent una “cerca avançada” i delimitem la cerca al període d'anàlisi,

---

<sup>78</sup> Tanmateix existeixen pioneres aportacions que fan referència al turisme europeu al Marroc, especialment de la ciutat de Tànger. Un bon exemple seria la narrativa d'Escribano (1903), que es podria considerar una quasi guia de viatges.

<sup>79</sup> Vegeu: <http://catalogo.bne.es/uhtbin/webcat>

“1859-1936”, i seguim posant com a matèria de recerca “Marruecos”, apareix que per aquest període de 77 anys existeixen a la BNE: 1414 llibres, 24 revistes i/o diaris, 421 mapes/plànols i 6 entrades en relació a gravats, dibuixos i fotografies. Davant, doncs, d’aquest gran volum de referències relacionades amb el Marroc, no és agosarat afirmar que durant el període d’anàlisi la temàtica marroquina copà una posició privilegiada en el món editorial espanyol<sup>80</sup>.

La gran majoria de les publicacions que feien referència explícita al Marroc<sup>81</sup>, tot i ser aportacions molt desiguals (en qualitat, en extensió o en format) pretenien, d’una manera o altra, “donar a conèixer” el país. D’entre aquest vast volum bibliogràfic també es troben nombroses publicacions fruit d’un desplaçament real *in situ* però que no corresponen al que aquí considerem “literatura de viatges”<sup>82</sup>. Tanmateix, tot i que només es treballa amb aquesta tipologia narrativa, cal constatar –tal i com hem vist en l’apartat anterior– que el buidatge és extens, voluminós i dispers en petites i grans biblioteques o arxius d’arreu del país. Essent així, a través d’unes premisses clares i d’uns criteris de selecció que seguidament exposaré, es presentarà la mostra dels relats seleccionats d’entre tota la narrativa viatgera espanyola revisada que versa sobre el Marroc colonial.

### 5.2.1 Criteris de selecció emprats per escollir les narratives

Per a portar a terme un rigorós anàlisi de les geografies imaginàries<sup>83</sup> que emanen de les narratives de viatge escrites i publicades a Espanya sobre el Marroc entre els anys 1859 i 1936 s’han seleccionat, del total de llibres catalogats durant la recerca [vegeu Annex I], **trenta**<sup>84</sup> relats, que creiem representatius de tot el conjunt de literatura viatgera espanyola generada pel període d’anàlisi, tant des d’una perspectiva quantitativa com qualitativa.

#### 5.2.1.1 Premisses inicials

Per seleccionar els relats que s’analitzen en profunditat en els pròxims capítols he optat per requerir des d’un principi **tres premisses bàsiques** que m’han ajudat a acotar la mostra d’anàlisi. Primer de tot, s’ha considerat necessari que els relats escollits fossin fruit d’un desplaçament real al Marroc dins el període d’estudi i portat a terme per persones d’origen espanyol. En segon lloc, també ha estat criteri d’escrutini que els relats tinguessin com a

---

<sup>80</sup> Cal especificar que a la BNE s’hi troba el fons bibliogràfic espanyol més important sobre el Marroc colonial d’ençà que l’africanista Tomás García Figueras donà a la institució el seu extens arxiu personal. Per aprofundir més sobre els fons de la Biblioteca Nacional, vegeu l’apartat 3.2.2.1.1.1 d’aquesta recerca.

<sup>81</sup> En aquest cas el format és indiferent: llibres, articles, notícies de diari, dossiers especialitzats, magazines, setmanaris, col·leccionables, enciclopèdies, mapes, butlletins d’associacions i societats, atles, etc...

<sup>82</sup> Tal i com s’ha vist en l’apartat 5.1, el viatge va inspirar molta literatura, però aquesta, tot i tractar del Marroc no té perquè fer referència explícita o centrar-se a narrar el viatge. Per aprofundir més en el què entenem per “literatura de viatges” en aquesta recerca, vegeu el capítol I.

<sup>83</sup> Per aprofundir sobre el concepte de geografies imaginàries, vegeu de nou el capítol I.

<sup>84</sup> En l’apartat 5.3 d’aquest capítol s’expliciten quins són aquests trenta relats de forma detallada. A més, per aprofundir en les biografies de les autories (quatre femenines, vint-i-sis masculines), vegeu l’Annex II.

objectiu principal divulgar de forma egodocumental<sup>85</sup> les impressions viatgeres. En aquest sentit, s'ha defugit de treballar amb narratives que encara que fruit d'un viatge real, l'objectiu real de la publicació s'apartés de transmetre<sup>86</sup>. Finalment, només han estat elegits els relats que foren publicats en format de llibre<sup>87</sup>. Malgrat la formulació d'aquestes premisses inicials de selecció, ha estat necessari cenyir més la mostra d'anàlisi.

Una vegada exposades les premisses de partida, les preguntes que cal respondre a continuació són, per què *trenta relats*? Per què *aquests trenta relats*? La resposta és en aquest cas multidimensional i respon a uns criteris d'elecció dissenyats amb l'objectiu d'assolir la màxima representativitat possible entre la variada amalgama de relats de viatges existents. En aquest sentit, s'han emprat, a més de les premisses generals ja presentades, quatre criteris de selecció que contempen diferents aspectes d'interès i de representativitat.

En aquest sentit, els criteris utilitzats per seleccionar els relats que s'analitzen han estat: la representativitat de **gènere**, la representativitat **cronològica**, la representativitat **geogràfica** dels llocs de procedència i, finalment, la representativitat en relació a la **tipologia de viatger/a i de viatge**. En funció de la conjuminació d'aquestes quatre línies de representativitat dins el conjunt de la narrativa viatgera produïda i publicada en aquest període (o la trobada i investigada per l'autora durant aquesta recerca), s'ha cregut que trenta relats poden ésser una mostra ben representativa d'aquest gènere pel cas del Marroc i pel període que s'analitza. A continuació, es detallen més específicament els criteris emprats per la selecció de les contribucions que s'analitzaran en el tercer bloc de la recerca.

### 5.2.1.2 Representativitat de gènere

Un dels aspectes que més emfatitza aquesta recerca –tal i com ja s'ha presentat en l'apartat metodològic- és l'interès personal i investigador en relació a les qüestions espacials des d'una perspectiva de "gènere". Gènere entès, però, com una "particular" construcció social que sovint és desfavorable per les dones i normalment dissenyada per i pels homes. D'aquesta manera, un dels objectius inicials d'aquesta recerca era veure i contrastar les geografies imaginàries de la literatura viatgera espanyola al Marroc generada –sempre de forma *genderitzada*- per homes i per dones. En començar a treballar en el repertori bibliogràfic existent i a mesura que avançava la recerca bibliogràfica de les fonts primàries, l'objectiu s'anà debilitant. Per què, ens podem preguntar? La resposta en aquest cas és, simple i contundent: la inexistència de dones viatgeres.

En el procés de buidatge de les fonts primàries he constatat per tant, l'existència d'una gran desproporció entre el nombre d'aportacions viatgeres femenines i masculines. Essent així,

---

<sup>85</sup> Per aprofundir en les característiques i significacions de les narratives egodocumentals, vegeu Espinet (1994).

<sup>86</sup> A l'hora de seleccionar els relats no s'han tingut en compte les publicacions monogràfiques de temes polítics, econòmics, militars, geogràfics, etc. Tanmateix, s'ha intentat cercar la màxima diversitat dins de la tipologia de "narratives de viatge" existents pel cas concret del Marroc en el conjunt de la bibliografia espanyola.

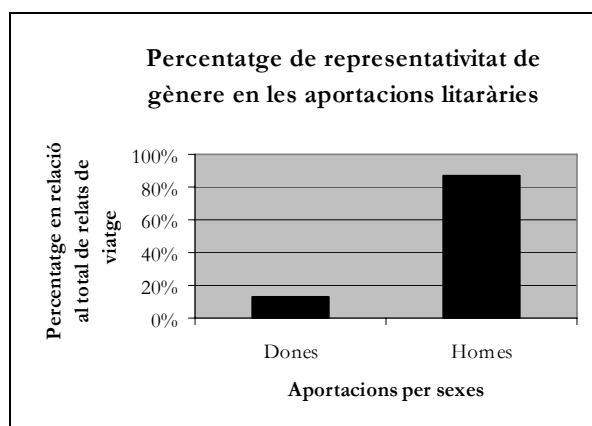
<sup>87</sup> En molts casos, però, les narratives escollides -en format llibre i preferint sempre la primera edició-, foren publicades amb anterioritat com a cròniques o fascicles ens diferents mitjans de comunicació. Normalment en deixen constància a l'inici o al final del llibre, a la vegada que aquest fet constitueix una de les característiques més típiques de la literatura de viatges (Adams, 1983; García-Romeral, 2004).

aparegueren noves preguntes a fer-se: per què aquesta desigualtat? Possiblement, una pregunta fàcil de respondre. O: quines implicacions comporta dita desigualtat? Aquesta, potser, ja no tan fàcil de donar-li resposta!

Retornant al criteri de representativitat femenina i masculina -amb l'objectiu de portar a terme una anàlisi més acurada i equitativa-, tenim que per tot el període només ha estat possible localitzar **quatre relats de viatge d'autoria femenina**. A la vegada, tres d'aquests quatre relats, s'ubiquen al final del període -a partir del 1933-, fet revelador d'algunes de les característiques de la realització del viatge i també del context social i cultural espanyol de l'època. L'excepció la marca Carmen de Burgos amb una narració fruit de les seves experiències com a corresponsal de guerra al Marroc de l'any 1909.

Així, tot i haver fet el possible per aconseguir una paritat entre aportacions femenines i masculines, aquest objectiu no s'ha pogut assolir. D'aquesta manera, la representativitat de gènere per a l'estudi de les narratives de viatge al Marroc en el període colonial és inequívoca i el percentatge de dones en relació al total de les aportacions és del 13%, vers un 87% de representativitat masculina<sup>88</sup> [vegeu gràfic 1].

**Gràfic 1.** Representativitat entre les aportacions literàries d'homes i dones



Elaboració pròpia. El total de relats de viatge és de 30 (quatre escrits per dones i vint-i-sis per homes)

L'existència d'aquesta gran desproporció entre les aportacions d'homes i dones pot anunciar-se com que les aportacions viatgeres del Marroc colonial són quasi exclusivament masculines. Davant d'aquesta constatació, l'anàlisi de les aportacions es detindrà a valorar i analitzar la *masculinització* d'aquesta literatura, així com les particularitats que genera a l'imaginari geogràfic espanyol sobre el Marroc colonial. És ja d'apuntar l'existència de la creació i divulgació d'unes aportacions/percepcions fortament masculinitzades i androcèntriques. Pot semblar un detall més, però la seva significació és extremadament rellevant des d'una perspectiva feminista.

<sup>88</sup> Malgrat que el percentatge no és massa representatiu per si mateix (ja que només es refereix a la mostra escollida per aquesta recerca), sí que esdevé significatiu perquè evidencia la desigualtat existent entre les aportacions femenines i masculines. En aquest sentit, és important emfatitzar que aquest 13% de representativitat femenina és el màxim percentatge disponible ja que inclou *totes* les aportacions escrites per dones durant tot el període. Així, si la mostra s'ampliés incorporant més aportacions masculines, el percentatge femení forçosament es veuria disminuït.

### 5.2.1.3 Representativitat cronològica

Un dels objectius principals d'aquesta investigació ha estat veure de quina manera l'imperialisme colonial i la reconfiguració geopolítica mundial ocorreguda entre el segle XIX i principis del XX formularen unes determinades geografies imaginàries d'aquells territoris geogràficament desconeguts i considerats "incivilitzats" pels europeus. Més concretament, la recerca fa aflorar, a través de la literatura de viatges, els canvis ocorreguts en les relacions hispanomarroquines entre el que marcà el tret de sortida de l'africanisme espanyol, o sia, la Guerra d'Àfrica i els intents de "penetració pacífica", el propi repartiment europeu de l'imperi marroquí, l'establiment dels Protectorats, els enfrontaments militars o l'inoblidable alçament franquista, gestat al Marroc. Per tant, s'intenta portar a terme una revisió postcolonial del llegat literari en relació a les aportacions geogràfiques i al seu context històric.

D'aquesta manera, la representativitat cronològica com a criteri escollit de selecció pren en consideració l'oportunitat de donar cobertura al procés colonial de tot el període d'anàlisi mitjançant les impressions (ego)documentals viatgeres de cada moment (Espinet, 1994). La interacció intertextual dels relats amb la trajectòria històrica és indispensable (Rose, 2001) per poder portar a terme una rigorosa anàlisi de les evolucions de l'imaginari geogràfic espanyol del Marroc. De fet, la pròpia conjuntura imperial i la proximitat geogràfica existent va motivar considerablement l'increment de viatges espanyols al Marroc a partir de l'any 1860 (Albet i Cerarols, 2008, Marín, 1996). Tanmateix, no tothom que s'hi desplaça –immigrants, presoners, militars, comerciants, missioners, etc.- en deixa constància escrita (Clifford, 1992). Sigui com sigui, és molt important pensar geogràfica i històricament per entendre i valorar correctament les aportacions viatgeres. En el transcórrer d'aquests 77 anys apareixen moltes diferències en la tipologia de viatge, en la manera de portar a terme el desplaçament i també en les aportacions resultants. És per aquest cúmul de motius que s'ha tingut en extrema consideració tant el "quan" es va portar a terme el viatge com el "quan" es publicaren les aportacions.

Els trenta relats escollits queden encasellats en la graella temporal d'una forma equitativa. Per facilitar-ne l'estudi s'ha fragmentat el període en seccions que representen canvis de rumb significatius pel què fa a les relacions colonials entre Espanya i el Marroc. Així tenim un primer període que va de l'any 1859 al 1879 i que recull principalment l'impacte de la Guerra d'Àfrica i de la primerenca fase d'exploració de l'Àfrica en general (per part d'Espanya). Un segon període comença amb la Conferència de Madrid (1880) -que suposa la internacionalització de la "qüestió marroquina"- i acaba a finals del segle XIX. En aquest període hi preval la política de l'*statu quo* i la intervenció colonial al Marroc es caracteritza per ésser majoritàriament comercial i diplomàtica, tot i que pel mig tenim la Conferència de Berlín (1885) i la Campanya de Melilla (1893). Aquests dos primers períodes són els més llargs (quasi quaranta anys entre les dues franges temporals) i els que es situen històricament just a l'inici de l'acceleració del procés de repartiment europeu del Marroc.

Amb l'entrada al segle XX s'obre el tercer període d'anàlisi, que finalitza amb el revés militar espanyol del *Barranco del Lobo* –estretament relacionat amb la Setmana Tràgica de Barcelona- a l'any 1909. En aquesta etapa cal destacar les repercussions de la Conferència d'Algesires (1906) i els acords i enteses entre potències, les quals precipiten la pèrdua total de la sobirania marroquina a l'imperi alauita. El quart període, de 10 anys, inclou la formalització del doble Protectorat i les primeres accions i maniobres espanyoles portades a terme com a potència protectora. Seguidament s'ha considerat oportú separar la franja



temporal que recull el període del *Desastre d'Annual* (1921), el *Directorio* de Primo de Rivera i el de la “pacificació militar”, allargant-se fins l’any 1928. Per últim, el període final -el més curt però el més ric en aportacions- s’inicia amb la postpacificació i finalitza amb l’inici de la Guerra Civil. Aquest període, que recull l’experiència de la República a Espanya, és el més prolífic literàriament parlant, en part fomentat per la nova política nacional espanyola però també degut a la implantació turística i a la consolidació de les infraestructures colonials.

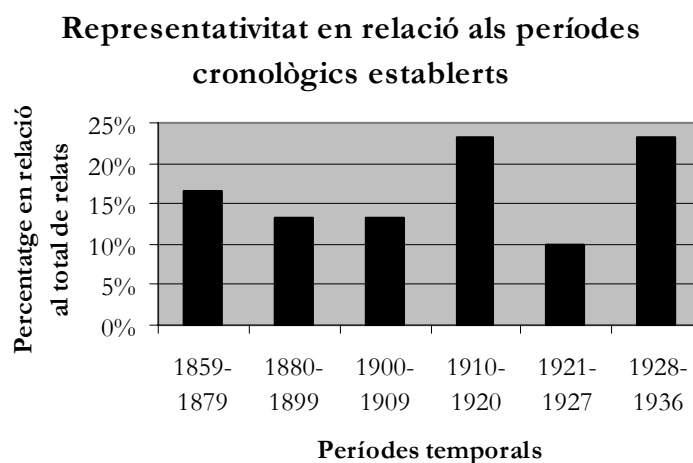
De forma esquemàtica i representativa [vegeu taula 1 i gràfic 2], tenim:

**Taula 1.** Representativitat d’aportacions en relació als períodes d’anàlisi establerts

Període Cronològic	nº anys per secció	nº relats	%
1859-1879	20	5	16,7%
1880-1899	19	4	13,3%
1900-1909	9	4	13,3%
1910-1920	10	7	23,3%
1921-1927	6	3	10%
1928-1937	9	7	23,3%

Elaboració pròpia. El total de relats és de 30.

**Gràfic 2.** Representativitat en relació als períodes cronològics establerts



Elaboració pròpia. El total de relats és de 30.

Tot i disposar d’una representativitat real en tot l’eix temporal, cal destacar que existeixen uns pics de màxima concentració de publicacions en els períodes dels anys 1910-1920 i 1928-1937. Aquest fet és explicable si ho relacionem amb la implantació formal del Protectorat en el primer cas i amb la consolidació de les estructures colonials al Marroc i l’existència d’un règim polític democràtic a Espanya, en el segon cas. Per contra, la mínima

producció viatgera<sup>89</sup> que s'analitza s'ubica en el període 1921-1927, que correspon al període de màxima militarització de l'àrea d'influència espanyola (Annual (1921) i desembarcament d'Al-Hoceima (1925)).

#### 5.2.1.4 Representativitat geogràfica

El fet que s'hagi optat per prendre en consideració la procedència geogràfica dels viatgers i viatgeres com a criteri d'elecció dels relats es deu a dos factors. El primer té una estreta relació amb la recerca prèvia de la investigadora, que tractà exclusivament les aportacions viatgeres masculines procedents de Catalunya en relació al Marroc i pel mateix període temporal<sup>90</sup>. En aquest sentit, la tesi doctoral pretén ser una extensió “espacial” de la investigació prèvia i cobrir per tant, l'anàlisi al conjunt territorial d'Espanya.

El segon factor fa referència a la importància que pren des d'un punt de vista geogràfic, el lloc de procedència –centrant-se en el sentiment identitari i de pertinença del lloc-. Especialment cal tenir present que pot aportar rics matisos en relació a les concepcions d'altres indrets geogràfics (pensem, per exemple, amb el cas dels andalusos/es i l'Al-Andalus), així com interessants aportacions entre percepcions corresponents a *l'allí-l'aquí* de les diferents contrades espanyoles. En aquest sentit, i pel cas català, són interessants les quasi contradictòries contribucions entre els qui defensen una particular visió catalana en relació al Marroc<sup>91</sup> (Garcia Ramon et al., 2008; Zusman, P. i Albet, A., 2004) i els qui creuen que manté una coherència amb la resta d'Espanya<sup>92</sup> (Martín Corrales, 2006).

D'altra banda, tot i cercar la màxima representativitat geogràfica amb l'objectiu de cobrir les possibles diferències regionals espanyoles i incorporar a l'anàlisi viatgers/es de diferents punts d'Espanya, observem com –involuntàriament- les procedències es centralitzen en algunes àrees concretes d'Espanya.

---

<sup>89</sup> En aquest sentit, cal puntualitzar que sí que existeixen moltes publicacions que fan referència a les experiències bèl·liques d'aquest període (vegeu Annex I). Tanmateix, aquestes aportacions defugen de l'objectiu principal que aquesta recerca treballa. Aquests relats bàsicament transmeten les impressions dels enfrontaments bèl·lics i, per tant, geogràficament queden concentrades a les rodalies de Melilla.

<sup>90</sup> Vegeu Cerarols, Rosa (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats de viatge escrits per homes*. Memòria d'investigació de Tercer Cicle. Universitat Autònoma de Barcelona.

<sup>91</sup> En les conclusions del llibre *Una mirada catalana a l'Àfrica* podem llegir en aquest sentit que: “la invenció catalana de l'Àfrica apareix com un espai intermedi de diàleg i confrontació entre les elits catalanes i les elits del govern central espanyol. La invenció d'Àfrica des de Catalunya significa també en certa manera la reinvençió de Catalunya o, si més no, la resignificació de les relacions entre Espanya i Catalunya” (Garcia Ramon, M.D. et al., 2008: 370).

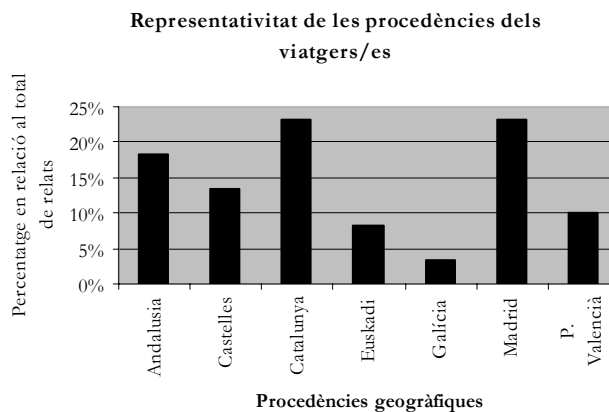
<sup>92</sup> Per l'autor: “a lo tenor de lo dicho no queda sino concluir que los viajeros catalanes por tierras del litoral norteafricano no forjaron una mirada específicamente catalana de sus territorios y habitantes. Las diferencias habría que buscarlas entre los que viajaron en los momentos del auge del imperialismo y aquellos otros que lo hicieron cuando la oposición al mantenimiento de la ocupación colonial iba en aumento, que iba a coincidir con la II República, tanto entre los colonizadores como entre los colonizados” (Martín Corrales, 2006: 67).

Així, tenim [vegeu taula 2 i gràfic 3] que:

**Taula 2.** Representativitat en relació a la procedència geogràfica dels viatgers/es.

Procedència	Nombre viatgers	%
Andalusia	4 <sup>25</sup>	18'3%
Castelles	4	13'3%
Catalunya	7	23'3%
Euskadi	2 <sup>5</sup>	8'3%
Galícia	1	3'3%
Madrid	7	23'3%
P. València	3	10%

**Gràfic 3.** Representativitat en relació a la procedència geogràfica dels viatgers/es.



El total de relats és de 30. Elaboració pròpia.

Tal i com veiem a la taula 2<sup>93</sup> i al gràfic 3, Madrid i Catalunya són les que tenen el percentatge de representativitat més alt, centralitzant quasi la meitat de les aportacions: 14 viatgers/es i 46'7% de representació en relació al total de les narratives. En ordre d'importància segueix Andalusia amb un 18'3% de representativitat en relació al total de les aportacions. A continuació ens apareixen les dues Castelles, el País Valencià, Euskadi i Galícia. Tanmateix, tot i que la representativitat regional espanyola no és exhaustiva (manquen algunes àrees), sí que existeix una varietat considerable que possibilita enriquir l'estudi en funció del lloc d'origen. Finalment, encara des d'aquesta perspectiva més geogràfica, cal també fer referència a que hi ha hagut la voluntat de recollir la màxima representativitat territorial de la geografia marroquina visitada<sup>94</sup>.

En estreta relació al lloc de procedència dels viatgers i viatgeres es vincula la llengua emprada en la redacció dels relats. En aquest sentit, si prestem atenció a l'ús lingüístic de les diferents llengües parlades i escrites a Espanya, observem que predomina clarament la utilització de la llengua castellana amb un percentatge del 83'3% del total de les aportacions vers un 16'6% de la catalana. Cal afegir que les altres llengües existents a Espanya (com el gallec o el basc) no hi són presents [vegeu taula 3-4 i gràfic 4].

<sup>93</sup> En relació a la procedència dels viatgers/es cal fer l'incís que dues persones han estat computades de forma fragmentada. Concretament, es tracta dels casos de Carmen de Burgos i Luis Antón Olmet. En relació a la primera, tot i ser nascuda a Almeria, visqué major part de la seva vida a Madrid. Semblantment, Antón del Olmet, tot i ser bilbaí, també visqué tota la seva vida professional a la capital. Així, s'ha dividit la persona en dos 0'5, de manera que a Madrid, se li ha sumat 1.

<sup>94</sup> L'anàlisi dels itineraris i de les implicacions territorials del viatge espanyol al Marroc es treballa amb profunditat al capítol VI. Vegeu l'apartat 6.1 d'aquesta recerca.

**Taula 3.** Representativitat de la llengua emprada en els relats i llocs de publicació.

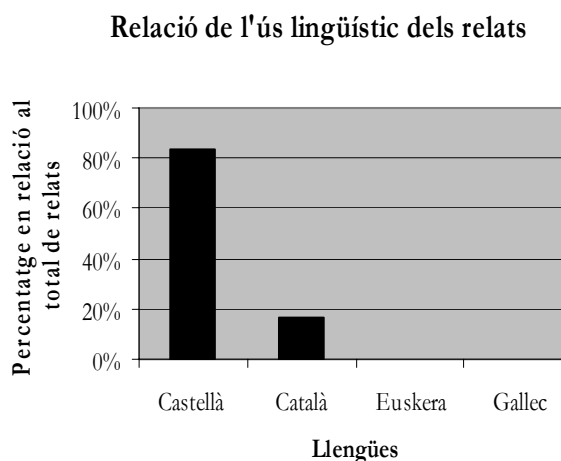
<i>Autories (ordre cronològic)</i>	<i>Lloc de la 1a edició</i>	<i>Llengua emprada (castellà- català)</i>
Amor	Sevilla	Castellà
Gatell	Madrid	Castellà
Murga	Bilbao	Castellà
San Martín	Madrid	Castellà
Parcja	Madrid	Castellà
Benítez	Tànger	Castellà
Boada	Barcelona	Castellà
Muro	Madrid	Castellà
Collell	Vic	Català
Mitjana	València	Castellà
Jara	Madrid	Castellà
Calvet	Barcelona	Català
Burgos	València	Castellà
Eguilaz	Jaén	Castellà
Olmet	Madrid	Castellà
Montero	Salamanca	Castellà
Dantín	Madrid	Castellà
Cabrera	Madrid	Castellà
Prats	Salamanca	Castellà
Zulueta	Barcelona	Castellà
Juarros	Madrid	Castellà
Sánchez	Toledo	Castellà
Escamilla	Barcelona	Castellà
Martínez	Barcelona	Castellà
Otero	Tànger	Castellà
Esteve	Castelló	Català
Jiménez	València	Castellà
Tirant	Barcelona	Català
Bertrana	Barcelona	Català
Sáenz	Madrid	Castellà

El total de relats és de 30. Elaboració pròpia.

**Taula 4.** Representativitat de la llengua emprada en els relats.

Llengua emprada	Nº relats	Percentatge
Castellà	25	83,3%
Català	5	16,6 %
Euskera	0	0
Gallec	0	0

El total de relats és de 30. Elaboració pròpia.

**Gràfic 4.** Representativitat de l'ús lingüístic dels relats.

El total de relats és de 30. Elaboració pròpia.

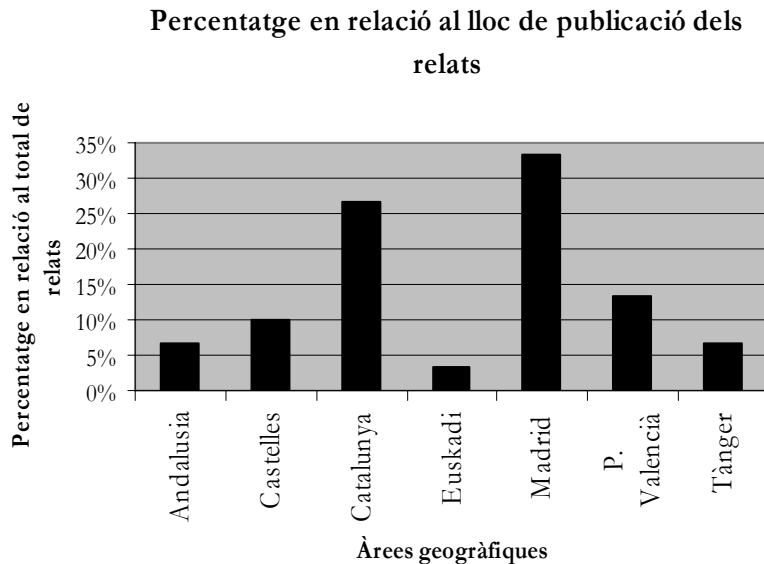
Al mateix temps i perfilant una mica més, també ens podem fixar –des d'una perspectiva geogràfica estatal- en els llocs de la primera edició d'aquests relats. En prestar-hi atenció veiem que en primer lloc destaca Madrid, la capital del país. Seguidament, Catalunya amb el 26,7% del total de les edicions (set a Barcelona ciutat i una a Vic). Amb un percentatge del 13,2% apareixen les edicions fetes a l'entorn de València. Finalment, amb percentatges menors, hi ha edicions a localitats de les Castelles, Andalusia i Euskadi [vegeu taula 5 i gràfic 5].

**Taula 5.** Representativitat dels llocs de publicació dels relats

Lloc d'edició	Comunitat*	Nº relats	Percentatge
Jaen (1)	Andalusia	2	6,7%
Sevilla (1)			
Salamanca (2)	Castelles	3	10%
Toledo (1)			
Barcelona (7)	Catalunya	8	26,7%
Vic (1)			
Bilbao (1)	Euskadi	1	3,2%
Madrid (10)	Madrid	10	33,2%
Castelló (1)	P.Valencià	4	13,2%
València (3)			
Tànger (2)	[Tànger]	2	6,7%

El total de relats són 30. Elaboració pròpia.

**Gràfic 5.** Representativitat en relació als llocs de publicació dels relats.



El total de relats són 30. Elaboració pròpia.

### 5.2.1.5 Representativitat de tipologia de viatge i viatger/a

Finalment, l'últim dels criteris emprats per a la selecció dels relats ha estat el que fa referència a la representativitat de la tipologia de viatge i de viatger/a. És important, doncs, distingir entre els diferents tipus de viatge que es poden portar a terme i el tipus de persona

que els realitza. Des d'aquest punt de vista ens trobem davant d'un gran ventall de d'opcions deferents. Podem tenir, per exemple, un explorador aventurer o un científic explorador, un periodista corresponsal de guerra o un musicòleg diplomàtic, passant per estudiants turistes o metges escriptors, etc. Tota una amalgama de mescles que singularitzen els relats a la vegada que els fan difícil de tipificar.

Tanmateix, amb l'objectiu de facilitar l'anàlisi s'ha intentat agrupar els viatgers i viatgeres en funció de trets distintius que el/la caracteritzen i condicionen, en part, la manera d'aproximar-se als "nous territoris". Al mateix temps, cal apuntar que cada persona que es desplaça pot "personalitzar-se" en més d'una tipologia de viatger, transmutant-se temporalment i desenvolupant rols diferents. En aquest sentit, la realització del viatge no té ni un únic objectiu ni una única motivació. Així, per exemple, un viatger a la vegada pot ser empresari i persona que gaudeix del seu temps d'oci, o missioner i escriptor.

**Taula 6.** Representativitat en relació a la tipologia de viatger/a

Tipologia de viatgers/es	nº de viatgers	%	Viatgers/es
Científic	4	10,5%	<i>Amor, Dantín, Cabrera, Zulueta</i>
Aventurer	2	5,3%	<i>Gatell, Murga</i>
Burocràtic - funcionari	4	10,5%	<i>San Martín, Benítez, Mitjana, Jara</i>
Periodista - escriptor/a	9	23,7%	<i>Boada, Burgos, Eguilaz, Olmet, Escamilla, Martínez, Otero, Bertrana, Sáenz</i>
Eclesiàstic - missioner	3	7,9%	<i>Pareja, Collell, Prats</i>
Militar	1	2,6%	<i>Sánchez P.</i>
Metge	1	2,6%	<i>Juarros</i>
Estudiant	3	7,9%	<i>Gaziel, Montero, Esteve</i>
Oci - turista	9	23,7%	<i>Muro, Collell, Gaziel, Escamilla, Martínez, Jiménez, Tirant, Bertrana, Sáenz</i>
Empresari	1	2,6%	<i>Tirant</i>
Professor universitari	1	2,6%	<i>Prats</i>

Elaboració pròpia. En aquest cas el total de viatges és de 38 ja que hi ha 8 viatgers/es que porten a terme un viatge que inclou més d'una tipologia de viatger<sup>95</sup>.

Essent així, s'han distingit **onze tipologies**<sup>96</sup> de viatgers/es. Aquestes són les de: científic<sup>97</sup>, aventurer<sup>98</sup>, burocràtic - agent colonial<sup>99</sup>, periodista - escriptor<sup>100</sup>, eclesiàstic - missioner<sup>101</sup>,

<sup>95</sup> Aquests són Collell (eclesiàstic i turista), Gaziel (estudiant universitari i turista), Prats (eclesiàstic i turista), Escamilla (escriptor i turista), Martínez (escriptor i turista), Bertrana (escriptora i turista) i Sáenz (escriptora i turista).

<sup>96</sup> La definició d'aquestes tipologies són totalment orientatives i han de servir només per facilitar-nos l'anàlisi de les aportacions narratives. En aquest sentit, els viatgers/es no necessàriament mostren un únic patró de comportament en funció de la categoria. Alguns/es fins i tot desenvolupen durant el viatge més d'una faceta distingida aquí com a tipologia.

<sup>97</sup> A trets generals el viatger científic (que només serà home) anirà comissionat per alguna institució per portar a terme un viatge de reconeixement territorial especialitzat en alguna temàtica científica com podria ser l'estat agrari, la fauna o flora d'una zona concreta, clima, etc. Aquests viatges normalment tenen una durada determinada i com a resultat pot aparèixer tant un informe tècnic com un relat egodocumental d'impressions viatgeres. Per últim, afegir que els viatges científics tindran una estreta relació amb els avanços de colonització territorial (Felipe et al., 2004).

<sup>98</sup> La tipologia de viatger aventurer es vincula a aquelles persones (altra vegada només homes) que portaran a terme un viatge intrèpid i de característiques romàntiques. Normalment gaudiran de gran llibertat d'acció i

militar<sup>102</sup>, metge<sup>103</sup>, estudiant<sup>104</sup>, oci - turista<sup>105</sup>, empresari<sup>106</sup> i acadèmic - professor universitari<sup>107</sup> [vegeu taula 6 i gràfic 6].

Tot i l'existència d'aquestes variades tipologies veiem que la de "periodista - escriptor" i la d'"oci - turisme" copen quasi la meitat de les aportacions amb un percentatge cadascuna del 23'7%. En el primer cas cal apuntar que la tipologia en qüestió és una categoria de fronteres imprecises que d'alguna manera esdevé un calaix de sastre. A la vegada, l'enunciada representativitat també té certa lògica, ja que se sobreentén que qui és escriptor i/o periodista es dedica a escriure i, per tant, a publicar i a divulgar text com part de la seva feina remunerada. A més, com ja s'ha apuntat abans, el Marroc va ser un tema que en el període d'anàlisi estava en voga per l'interès que despertava (o pels "interessos" allí dipositats). Tampoc sorprèn l'alt percentatge de la tipologia "oci-turisme" si tenim present que del que tractem són "viatges", i molts dels viatges, especialment a partir del segle XX, es caracteritzen per ser turístics<sup>108</sup>. A la vegada, en el període que s'analitza, el viatge turístic al Marroc augmentà considerablement.

---

moviment damunt del territori. En general, seran els viatgers del primer període que canviaran els seus noms i els seus oficis per intentar passar desapercebuts en unes geografies encara força desconegudes.

<sup>99</sup> Aquesta tipologia de viatger tindrà una vinculació directa amb les institucions governamentals i colonials, a Espanya o al Marroc.

<sup>100</sup> Aquestes persones que es caracteritzen per la seva heterogeneïtat aniran al Marroc per encàrrec d'algun mitjà de comunicació amb l'objectiu de transmetre alguna notícia en concret, també per conèixer allò desconegut o cercar inspiració literària. Cal remarcar, però, que viatgen per divulgar l'acció colonial espanyola al Marroc.

<sup>101</sup> Aquesta tipologia inclou aquells viatgers (només homes) que deixen constància en el seu relat de la seva estreta vinculació amb l'església cristiana catòlica espanyola. Aquesta característica identitària s'ha pres en consideració perquè sovint és capaç de modificar la percepció i la mirada, especialment quan es tracta de copsar l'"altra" religió, la musulmana.

<sup>102</sup> Com en el cas dels eclesiàstics, aquests es caracteritzaran per ser membres del cos militar espanyol. Hi seran molt presents al Marroc colonial i seran els que viuran més de prop les constants escaramusses bèl·liques hispanomarroquines. En conseqüència, les seves aportacions quedaran fortament condicionades per aquestes característiques presentades.

<sup>103</sup> En aquest cas, la característica principal serà la seva condició de metge.

<sup>104</sup> Aquests, també homes, viatjaran al Marroc en la seva etapa de formació acadèmica universitària.

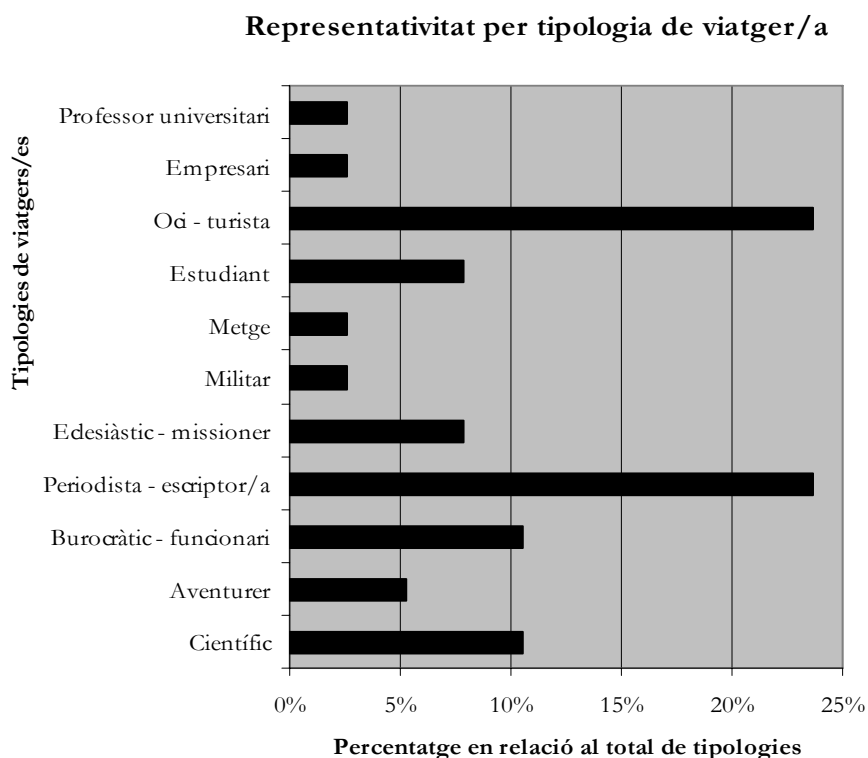
<sup>105</sup> Aquesta tipologia -potser la que és més heterogènia- recull aquelles persones que viatgen al Marroc amb l'objectiu de conèixer allò diferent, de fer simplement vacances o de defugir del monòton dia a dia dels països civilitzats.

<sup>106</sup> La tipologia d'empresari respon a aquelles persones que viatgen amb l'objectiu de firmar tractes comercials i fer negocis.

<sup>107</sup> Com en el cas dels militars, els metges o els eclesiàstics, els d'aquesta tipologia es caracteritzaran per tenir una formació acadèmica i intel·lectual destacable.

<sup>108</sup> En aquest sentit són interessants les consideracions de fa Riudor (2008) en relació a la mutació d'una espècie, aquella que en un principi era viatgera i s'acaba transformant en turística.

Gràfic 6. Representativitat per tipologia de viatge/a.



El total de viatgers que es computen en aquest cas són 38. Elaboració pròpia.

Malgrat el predomini d'aquestes dues tipologies també constatem l'existència de certa diversitat. Amb el 10'5% del total d'aportacions queden representades les tipologies de viatger científic i burocràtic – agent colonial. Les segueixen la de missioners - eclesiàstics i estudiants. Amb un 5'3% els aventurers i finalment, la de militar, metge, empresari i acadèmic.

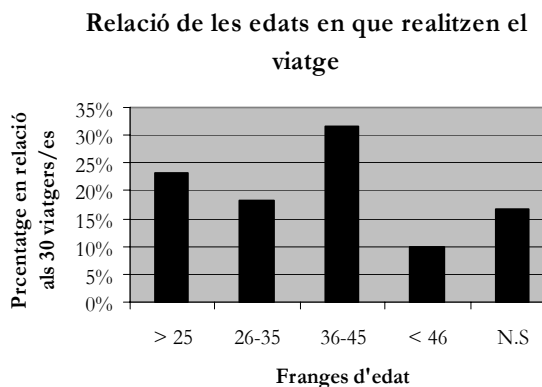
Un altre dels aspectes a tenir en consideració en relació als viatgers/es és amb quina edat portaren a terme el viatge al Marroc. Aquest detall, que en un principi pot semblar superflu, és interessant per desxifrar algunes característiques importants en relació a la realització del viatge. Essent així, s'ha computat (i en algun cas extrapolat) les edats dels viatgers/es al moment que portaren a terme el viatge. D'aquesta manera, s'han classificat en **quatre franges d'edat**: menys de vint-i-cinc, de vint-i-sis a trenta-cinc, de trenta-sis a quaranta-cinc i més de quaranta-sis.

La franja d'edat més representativa és la de trenta-sis a quaranta-cinc anys, fet que significa que més d'un terç del total dels viatgers/es es desplaçaren al Marroc en la seva etapa adulta i madura. Tanmateix, també és significatiu que més de 23% fossin joves de menys de vint-i-cinc anys. Aquest detall ens il·lustra com Marroc també esdevingué el lloc d'exploració de les inquietuds de la joventut.



**Taula 7.** Representativitat de les edats dels viatgers/es en emprendre el viatge.

Franja D'edats	Nombre de viatgers	%
> 25	7	23,3%
26-35	5,5	18,3%
36-45	9,5	31,7%
< 46	3	10%
N.S	5	16,7%

**Gràfic 7.** Representativitat de les edats dels viatgers/es en emprendre el viatge.

El total de viatgers/es són 30. Elaboració pròpia.

Pel què fa a la tipologia de viatge, també s'ha intentat buscar la màxima representativitat. De forma paral·lela al cas de les tipologies de viatger/a, s'ha elaborat en aquesta ocasió una tipificació a través de les característiques més singulars que expliquen i condicionen les impressions del viatge. D'aquesta manera, s'han creat **vuit tipologies**<sup>109</sup> de viatge, que com en el cas anterior poden barrejar-se en un sol viatge. Així tenim: viatges d'exploració<sup>110</sup>, d'aventures<sup>111</sup>, de divulgació<sup>112</sup>, de corresponsalies de guerra<sup>113</sup>, turístics<sup>114</sup>, viatges oficials<sup>115</sup>, viatges d'estudis<sup>116</sup> i comercials<sup>117</sup> [vegeu taula 8 i gràfic 8].

<sup>109</sup> Com en el cas anterior, aquestes tipologies són orientatives i volen només mostrar les diferències existents entre els diferents viatges que es realitzen al Marroc. En aquest sentit, no existeix una voluntat de tipificar de forma rigorosa les característiques de cada categoria perquè, com ja s'ha dit anteriorment, és possible que alguns dels viatges/es desenvolupin més d'una tipologia de les que aquí apareixen descrites durant el viatge.

<sup>110</sup> Aquesta tipologia de viatges masculina inclou aquells desplaçaments motivats principalment per conèixer allò desconegut i per augmentar els arxius de coneixement científic de les metròpolis i emanar masculinitat. Poden ser viatges finançats o no i poden tenir una durada determinada o indeterminada.

<sup>111</sup> A trets generals, els viatges d'aventures són aquells viatges més intrèpids i associats a un gran risc i a unes característiques viatgeres quasi heroiques. En aquest cas només seran homes els qui els portaran a terme.

<sup>112</sup> Aquesta tipologia, certament heterogènia, recull aquell tipus de viatge que té l'objectiu de donar a conèixer allò visitat per ser una proesa, per ser quelcom entranyable o per ser també una necessitat vital o nacional.

<sup>113</sup> Aquesta tipologia -molt més concreta- fa referència a aquelles persones que es dediquen al periodisme i que es desplacen al Marroc per cobrir les notícies que generen els enfrontaments bèl·lics hispanomarroquins.

<sup>114</sup> El viatge turístic és el que s'imposa al prototipus de viatger "autèntic". És ja un viatge que gaudeix de certa infraestructura, seguretat i organització, i té l'objectiu de satisfer l'oci individual o marcar una distinció de classe.

<sup>115</sup> A trets generals, aquesta tipologia de viatge respon a aquells homes que es desplacen en missió diplomàtica o en visites oficials de representants polítics espanyols al Marroc.

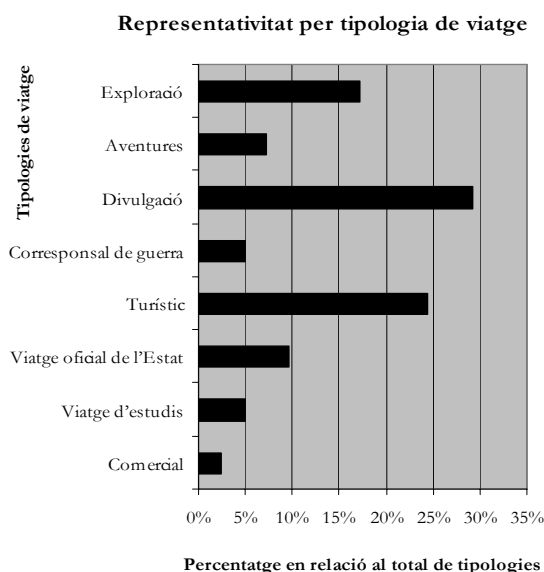
<sup>116</sup> Aquests simplement es caracteritzen per ser viatges del període de formació acadèmica de la persona que s'hi desplaça.

**Taula 8.** Representativitat en relació a la tipologia de viatge

Tipologia de viatge	nº de viatgers	%	Viatgers/es
Comercial	1	2,4%	<i>Tirant</i>
Viatge d'estudis	2	4,9%	<i>Montero, Esteve</i>
Viatge oficial de l'Estat	4	9,7%	<i>San Martín, Boada, Mitjana, Jara</i>
Turístic	10	24,4%	<i>Muro, Collell, Gaziel, Prats, Escamilla, Martínez, Jiménez, Tirant, Bertrana, Sáenz</i>
Corresponsal de guerra	2	4,9%	<i>Boada, Colombine</i>
Divulgació	12	29,3%	<i>San Martín, Pareja, Boada, Collell, Jara, Eguilaz, Olmet, Zulueta, Juarros, Sánchez P., Otero, Bertrana</i>
Aventures	3	7,3%	<i>Gatell, Murga, Benítez</i>
Exploració	7	17,1%	<i>Amor, Gatell, Murga, Benítez, Dantín, Cabrera, Zulueta</i>

En aquest cas el total de viatges és de 41 ja que hi ha 10 viatgers/es que porten a terme un viatge que inclou més d'una tipologia de viatge<sup>118</sup>. Elaboració pròpia.

S'observa que la majoria de viatges o són de divulgació o són turístics. Veiem, per tant, que mantenen una estreta relació amb les tipologies de viatge/a més representatives, la de periodista - escriptor/a i la d'oci - turisme. En menor mesura, però resseguint la mateixa tendència, les segueixen les tipologies de viatge d'exploració i els oficials, que corresponen en molts dels casos, amb la tipologia de viatger científic i burocràtic, presentats unes línies més amunt. Per últim i amb menys importància apareixen els d'aventures, seguits dels viatges d'estudis, corresponsalies de guerres i comercials.

**Gràfic 8.** Representativitat per tipologia de viatge.

El total de "viatgers" que es computen en aquest cas són 41. Elaboració pròpia.

<sup>117</sup> La tipologia de viatge comercial és aquella en la qual l'objectiu no és tant conèixer nous territoris com la d'intentar fer negocis i estendre a través d'aquesta pràctica l'emergent capitalisme industrial.

<sup>118</sup> Aquests són Gatell (aventures i exploració), Murga (aventures i exploració), San Martín (viatge oficial i de divulgació), Benítez (aventures i exploració), Boada (divulgació, viatge oficial i corresponsal de guerra), Collell (turístic i de divulgació), Jara (viatge oficial i divulgació), Zulueta (exploració i divulgació), Tirant (comercial i turístic) i Bertrana (turístic i de divulgació).

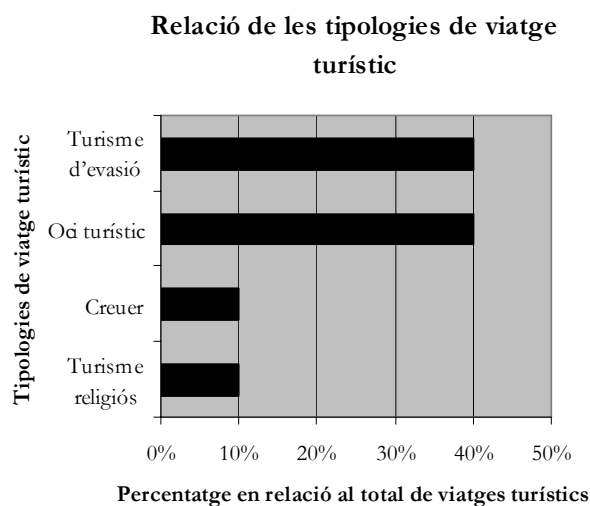
Tal i com es desprèn de la taula 8, més de la meitat dels viatges (53'7%) són de divulgació o turístics. Aquestes dues categories però, esdevenen ambigües, heterogènies i inclouen en fer una anàlisi més acurada, subtipologies destacables. Tant és així que s'ha cregut oportú disseccionar-les amb l'objectiu de fer aflorar les diferències més significatives que ens serviran després per portar a terme una anàlisi més acurada.

**Taula 9.** Representativitat en relació a les subtipologies de viatge turístic

Subtipologies viatges turístics	nº de viatgers	%	Viatgers/es
Turisme religiós	1	10%	<i>Prats</i>
Creuer	1	10%	<i>Collell</i>
Oci turístic	4	40%	<i>Muro, Gaziel, Jiménez, Tirant</i>
Turisme d'evasió	4	40%	<i>Escamilla, Martínez, Bertrana, Sáenz</i>

El total de viatges en aquest cas són 10. Elaboració pròpia.

**Gràfic 9.** Representativitat de les tipologies de viatge turístic



El total de viatges en aquest cas són 10. Elaboració pròpia.

En relació als viatges turístics apareixen **quatre categories** diferents: turisme religiós<sup>119</sup>, turisme de creuer<sup>120</sup>, turisme d'evasió<sup>121</sup> i turisme estrictament ociós<sup>122</sup> [vegeu taula 9 i gràfic 9].

<sup>119</sup> Aquesta categoria l'he anomenat turisme religiós però no vol pas dir viatge de peregrinació. En aquest cas, es tracta d'un viatge on la concepció catòlica i el fet de ser capellà condiciona, i molt, la pràctica del viatge.

<sup>120</sup> Aquest es caracteritza perquè el mitjà de transport utilitzat és el vaixell i perquè la major part del temps es passa a alta mar.

<sup>121</sup> Aquesta tipologia respon a un viatge turístic de finalitats quasi egocèntriques i hedonistes. A través de la pràctica d'aquest tipus de viatge es pot portar a terme una autoreflexió o simplement un gaudi personal pel fet de desplaçar-se i veure coses diferents.

Veiem doncs que el 80% dels viatges turístics [vegeu taula 9 i gràfic 9] queden repartits en dues categories d'igual representativitat. Per una cantó, apareix el que podríem anomenar “turisme clàssic”, aproximant-se a la idea de “fer vacances” i en un període limitat de temps -però amb diferències destacables entre el primer viatger turista i la darrera, degut en part a l'aparició del turisme de masses-. Per altra banda, aflora la subtipologia de viatge turístic d'evasió, aquell que busca enlluernar-se amb allò diferent dedicant-hi més temps alhora que es caracteritzen per ésser relats de més qualitat literària i que cerquen i recreen l'“orientalització” del Marroc. El 20% restant queda dividit entre creuer turístic i turisme religiós, percentatge que revela la diversitat de viatge al Marroc i els diferents mòbils que empenyeren a desplaçar-se al país veí.

Els viatges de divulgació també presenten una gran diversitat malgrat que la gran majoria de les aportacions tractin directament d'allò relacionat amb el colonialisme espanyol al Marroc [vegeu taula 10 i gràfic 10]. Així tenim que el 28'6% del total de les contribucions divulguen específicament els interessos africanistes i/o colonials<sup>123</sup> i un 21'4% l'acció colonial d'Espanya al Marroc<sup>124</sup>. Ambdues subtipologies sumen el 50% de les aportacions. Podem afirmar, per tant, que la meitat dels periodistes o escriptors que es desplaçaren al Marroc durant el període d'estudi estaven estretament relacionats amb la causa colonial i el seu objectiu principal era difondre aquest ideari. El 21'4% següent es dedica a difondre experiències laborals i personals dels viatgers/es i el 14'3% dóna a conèixer les visites diplomàtiques espanyoles. Aquestes dues categories, tot i no ésser tant evidents com les anteriors, també queden estretament relacionades amb la presència i voluntat colonialista espanyola al Marroc.

**Taula 10.** Representativitat en relació a les subtipologies de viatge turístic

Subtipologies viatge de divulgació	nº viatgers	%	Viatgers/es
Situació de la dona	1	7,1%	<i>Bertrana</i>
Acció colonial espanyola	3	21,4%	<i>Olmet, Zulueta, Otero</i>
Visites oficials	2	14,3%	<i>San Martín, Boada</i>
Interessos missionals	1	7,1%	<i>Pareja</i>
Experiència laboral/personal	3	21,4%	<i>San Martín, Juarros, Sánchez P.</i>
Interessos africanistes/colonials	4	28,6%	<i>Boada, Collell, Jara, Eguilaz</i>

Elaboració pròpia. El total de viatges són 14<sup>125</sup>.

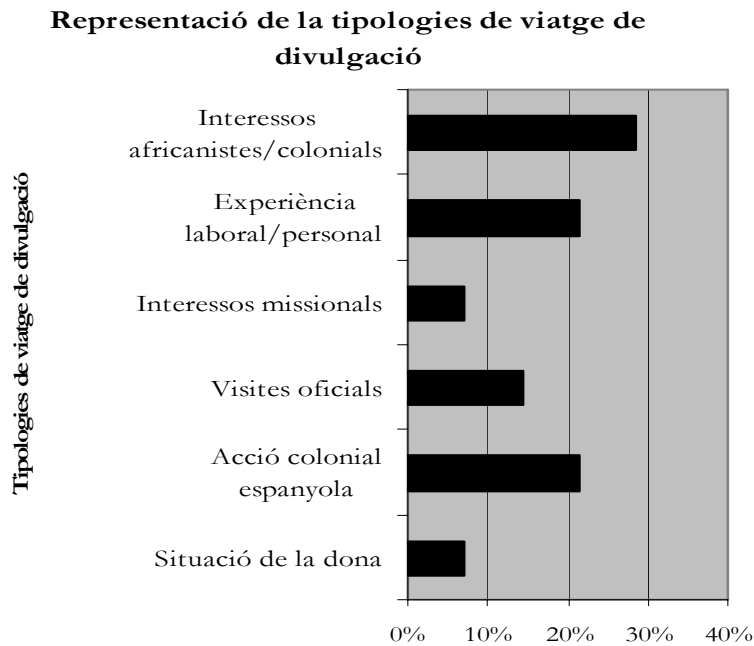
<sup>122</sup> A trets generals, es tracten d'escapades curtes caracteritzades per adoptar un rol *flanèur* en relació al territori visitat.

<sup>123</sup> La divulgació dels interessos africanistes colonials pren en consideració el com s'acaba formulant un discurs on el Marroc esdevé una necessitat per l'esdevenir d'Espanya. Aquestes formulacions són prèvies a la instauració formal del Protectorat d'influència espanyola al Marroc.

<sup>124</sup> A diferència de la categoria anterior, aquesta ja pretén fer difusió del colonialisme espanyol formal i estretament vinculat a l'existència del reconeixement oficial de la figura protectora colonial de la qual gaudeix Espanya al Marroc a partir de l'any 1912.

<sup>125</sup> Malgrat que en el recompte anterior hi haguessin 12 contribucions en la tipologia de divulgació, veiem que San Martín relata un viatge oficial així com la seva experiència personal i Boada, un viatge oficial i també els interessos colonials i/o africanistes. Per tant, sumen dos més i tenim un total de 14.

Gràfic 10. Representativitat per tipologies de viatge de divulgació.



Percentatge en relació als viatges de divulgació

El total de viatges són 14. Elaboració pròpia.

Les aportacions restants divulguen l'estat de les missions catòliques al país africà i la situació de la dona al Marroc. Malgrat aquestes subtipologies no tinguin perquè tenir en un primer moment una relació directa amb el colonialisme i les relacions hispanomarroquines, cal esmentar que les dues temàtiques que apareixen divulgades són el pal de paller i la estratègica justificació de la penetració colonial: la religió i la situació vexada de la dona. Idees però que desenvoluparem més endavant, en els següents capítols.

Amb aquesta detallada presentació es demostra també la interrelació existent entre els criteris de selecció dels relats, que caldrà mantenir a l'hora d'analitzar els textos. D'aquesta manera, l'anàlisi dels trenta relats seleccionats prestarà una especial atenció (en la mesura que sigui possible) a les aportacions en funció del condicionant de gènere, de la ubicació d'aquest en l'eix temporal, del lloc d'origen del individu que es desplaça i de com i de quina manera porta a terme el desplaçament. A continuació, es presenten els trenta relats i les seves autories respectives.

### 5.3 Els trenta relats

En aquest apartat s'introdueixen breument els viatgers i les viatgeres en relació als seus trets biogràfics més representatius i també en referència a les quotes de representativitat presentades. Així, diferencio entre les aportacions femenines (4)<sup>126</sup> i les masculines (26)<sup>127</sup>.

<sup>126</sup> Per saber més sobre cada relat i autoria femenines, vegeu Annex II.

Abans d'entrar a presentar les trenta aportacions, cal enunciar que un altre dels elements que s'ha pres en consideració per tal de portar a terme una anàlisi rica de les emanacions geogràfiques dels relats de viatge ha estat l'anàlisi de la presència d'imatgeria en els relats. Així tenim que 14 de les aportacions inclouen algun tipus d'imatge<sup>128</sup> (dibuixos, gravats, fotografies o mapes) i 16<sup>129</sup>, no. Tenim, per tant, que quasi la meitat de totes les aportacions -un 46'7 % del total dels 30 relats- incorpora material susceptible d'ésser analitzat des del punt de vista del discurs visual<sup>130</sup>.

### 5.3.1 Quatre viatgeres<sup>131</sup>

Les **quatre viatgeres** incloses en l'anàlisi són de fet, les úniques dones que publicaren un llibre de viatges sobre les seves impressions del Marroc durant el període colonial que s'analitza<sup>132</sup>. És de destacar que tres de les quatre dones es desplaçaren al Marroc als anys trenta del segle XX, quan les infraestructures colonials i el turisme ja estaven plenament establerts. A més, totes elles es desplaçaren per voluntat pròpia i sense cap vincle institucional aparent.

La primera de totes, **Carmen de Burgos Seguí** (1867-1932), també coneguda pel pseudònim *Colombine*, fou una reconeguda periodista i escriptora andalusa. Es considerà obertament republicana i feminista. D'entre la seva vasta producció literària hi destaquen de

---

<sup>127</sup> Per saber més sobre cada relat i autoria masculines, vegeu Annex II.

<sup>128</sup> Que són: Gatell, Pareja, Boada, Eguilaz, Montero, Dantín, Cabrera, Sánchez P., Escamilla, Otero, Esteve, Jiménez, Tirant i Bertrana.

<sup>129</sup> Que són: Amor, Murga, San Martín, Benítez, Muro, Collell, Mitjana, Jara, Gaziel, Colombine, Olmet, Prats, Zulueta, Juarros, Martínez F. i Sáenz.

<sup>130</sup> M'agradaria deixar constància que la qualitat de les imatges no sempre ha estat la desitjada. Pensem que provenen de llibres que no sempre estan ben conservats i que la reproducció és a través de microfilm. Les imatges però, no han estat tractades digitalment. Apareixeran al llarg dels següents capítols tal i com es trobaven disposades en els relats.

<sup>131</sup> Vegeu Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània; Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía; Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. València: Tip. La Gutenberg; Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodísio Aguado.

<sup>132</sup> La catalana Isabel Serra també escrigué una breu ressenya del seu viatge al Marroc, l'any 1910, encarregada pel suplement "El Feminal" de la revista *La Il·lustració Catalana*. No s'ha inclòs en aquesta anàlisi perquè no és pròpiament un llibre de viatges. Pel context hispànic també cal esmentar l'existència d'un relat de la cubana Isabel Lora Yero, de l'any 1930, publicat a Madrid amb el títol *Algunas impresiones de un viaje por España y Marruecos español*. Tampoc s'ha utilitzat ja que la viatgera era cubana i, per tant, no compleix una de les premisses de partida de selecció. També cal ressenyar que existeix un relat de les experiències personals de Sónsoles Vázquez Florido del Protectorat espanyol al Marroc entre dels anys 1941 i 1958, publicades en el llibre titulat *¡Salam alicum Hamido!* (1999) per l'editorial malaguenya Algazara. Tampoc s'ha emprat per l'anàlisi ja que en aquest cas es tracta d'unes impressions que es remeten al final del Protectorat i, per tant, fora de l'eix temporal que es treballa. Finalment, encara en relació a dones i el Marroc, mencionar que la poetessa Trina Mercader, espanyola resident a l'El-Araïch també publicà relats literaris de temàtica marroquina que es troben recollits al llibre *Larache a través de los textos. Un viaje por la literatura y la historia* (2004). En aquest cas, no es tracta de narrativa viatgera i per tant, no ha estat considerada. Per últim, mencionar que l'escriptora aragonesa Rosa María Aranda publicà a l'any 1945 una novel·la de temàtica marroquina ubicada a la ciutat de Tetuan, titulada *Tebib*.

forma important els seus relats viatgers. El que aquí s'analitza –*En guerra: Episodios de Melilla* (1912)- és producte d'una estada voluntària a la bel·licosa Melilla a l'estiu de l'any 1909. Es convertí, per tant, en la primera dona espanyola corresponsal de guerra deixant constància dels enfrontaments bèl·lics entre Espanya i Marroc en el diari *Heraldo de Madrid* (entre l'agost i setembre del mateix any). De l'experiència africana publicà un relat que dona a conèixer en profunditat les rodalies de Melilla en un moment històric únic, incloent valuoses aportacions tant del camp de batalla i la situació dels soldats com de l'hotel on es gestaven les notícies, la vida de la ciutat i rodalies i la seva quotidianitat, tant de la població espanyola com de la marroquina.

**María del Carmen Jiménez de Noguera** viatjà al Marroc dels anys 30 del segle XX portant a terme un viatge turístic més o menys organitzat i amb companyia de familiars. Poc se sap de la vida d'aquesta dona<sup>133</sup>. Pel què es pot inferir de la publicació, podríem apuntar que era valenciana (pel lloc de publicació i dedicatòria dels editors<sup>134</sup>), que viatjà al Marroc amb una edat aproximada de 30 anys i que molt possiblement pertanyia a una classe social acomodada (informació inferida per les fotografies incloses al relat). Publicà les seves impressions primerament com a cròniques de viatge a *La Correspondencia de Valencia* i al mateix any de la realització del viatge (1933), publicà el relat titulat *Por tierras de África* on ressegueix literàriament l'itinerari portat a terme des de Tànger a Marràqueix.

Seguint l'ordre cronològic tenim l'aportació de la feminista **Aurora Bertrana** (1892-1974). Viatgera incansable i escriptora catalanista, dedicà tota la vida a buscar “exòtics” espais havent de recórrer, però, el difícil i conflictiu itinerari de la primera meitat del segle XX. De la seva producció literària destaquen les aportacions que fan referència a viatges i a estades fora de Catalunya. En aquest sentit, és de ressenyar *Paradisos oceànics* (1930) que recull les seves experiències a Tahití o el que en aquesta recerca es treballa, *El Marroc sensual i fanàtic* (1936). Aquest relat, publicat també com a cròniques viatgeres durant l'any 1935 al diari *La Publicitat* és d'extrema singularitat pel què fa a la temàtica central que s'exposa: la situació de la dona al Marroc.

Finalment, **Mercedes Sáenz Alonso** (1916) també viatjà al Marroc colonial i en publicà les seves impressions. Com a escriptora basca es dedicà a l'estudi acadèmic de la literatura i a la divulgació principalment de narrativa viatgera, on és de destacar el seu llibre titulat *Del Bósforo a Gibraltar* (1963). En plena joventut –amb 19 anys- viatjà al Marroc i als Països Baixos. D'aquestes disperses experiències n'és fruit la publicació *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*, editat per l'editorial Afrodisio Aguado de Madrid l'any 1947. Com les altres tres viatgeres, l'obra de Sáenz havia estat publicada anteriorment en les “columnas de diversos periódicos o revistas” (Sáenz, 1947: 94), sense especificar però, en quines. El viatge i narrativa que s'analitza pren una patina romàntica i orientalista, característica d'una viatgera apassionada i burgesa, tal i com veurem més endavant.

---

<sup>133</sup> En aquest sentit és de destacar que no surt citada en el diccionari valencià de viatgers. Vegeu: Bas Carbonell, Manuel (2003). *Viajeros valencianos. Libros de viajes (ss.XII-XX)*. València: Ajuntament de València.

<sup>134</sup> Sembla ser que els de la editorial eren familiars de María del Carmen, tal i com constata la dedicatòria del llibre. Llegim: “A nuestros queridos primos y compañeros de viaje María del Carmen y Antonio como recuerdo del éxito alcanzado por Carmen en sus bellas crónicas “Por tierras de África”, publicadas en “La Correspondencia de Valencia”. Los editores, Adelaida y Alejandro. Valencia 16 de julio de 1933”.

### 5.3.2 Vint-i-sis viatgers<sup>135</sup>

En aquest apartat es presenten alguns dels trets més significatius de les contribucions viatgeres escrites per homes. En aquest cas, es tracta de **26 aportacions** ben diferents i repartides per tot el període d'anàlisi. En aquesta presentació sintètica em limitaré a introduir-los tot resseguint l'eix temporal d'anàlisi.

Primer de tot tenim els viatgers romàntics i aquells que es desplaçaren al Marroc contemporani de la guerra d'Àfrica i fins l'any 1880. En aquest període només tindrem aportacions masculines (cinc concretament) que per ordre cronològic són **Fernando Amor, Joaquim Gatell, José María de Murga, Antonio de San Martín i Antonio Pareja**. Fernando Amor era un naturalista que es desplaçà al Marroc just abans de la Guerra d'Àfrica i recorregué l'àrea exacta on es desenvoluparia l'encontre bèl·lic hispanomarroquí de 1859-60<sup>136</sup>. Gatell i Murga poden presentar-se com uns viatgers intrèpids o uns excèntrics exploradors. Aquests, viatgers per vocació de territoris encara molt desconeguts per Europa, divagaran durant llargues temporades pel Marroc fent-se passar per renegats, militars o santons<sup>137</sup>. Antonio de San Martín, tot i ser conegut com un

<sup>135</sup> Vegeu: Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía; Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo; Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española; Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero]; Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad; Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914)*. Memòries. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. (el viatge és de l'any 1909; la primera edició és de 1958); Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana; Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio; Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico; Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell; Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc]; Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas; Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe; Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino; Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes; Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia; Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular. Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui; Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos; Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África; Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de Africa*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel]; Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava; San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini; Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina; Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impresiones d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana; Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Rif*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

<sup>136</sup> La coincidència en el temps i en l'espai recorregut ha portat a suggerir la hipòtesis que el seu viatge fos en realitat una missió d'espionatge. Vegeu López-Ocón (2004).

<sup>137</sup> En aquest sentit, arriben a canviar totalment la seva identitat per passar desaparcebuts, vestint-se com els locals i adoptant noms àrabs. Gatell serà *Kaid Ismail* i Murga *El Hach Mohamed El Bagdady*.



escriptor gallec de novel·les històriques, també fou durant un llarg període de temps, membre del cos duaner espanyol a El-Araïch, desenvolupant, per tant, tasques d'agent colonial. Finalment Pareja, un jove castellà que utilitzà per a la publicació del seu relat el pseudònim d'Abou-Djebel, viatjà per conèixer les Missions catòliques de l'imperi marroquí.

Amb la Conferència de Madrid (1880) i la de Berlín (1885) s'obre el període africanista per excel·lència o el que s'ha conegut també pel de la "penetració pacífica"<sup>138</sup>, que s'allarga fins a la Conferència d'Algesires (1906). En aquesta etapa es barrejaran intrèpides facetes d'exploradors, turistes, diplomàtics, estudiants i periodistes, fet que il·lustra a la vegada el procés de diversificació del viatge espanyol al Marroc. **Cristóbal Benítez**, intèrpret de la Legació Espanyola a Mogador (Essaouíria), empenirà un viatge d'exploració arriscat acompanyant l'explorador alemany Oskar Lenz, que pretenia arribar a la "ciutat prohibida" de Tombouctou. El periodista català **Josep Boada** divulgarà els interessos colonials africanistes –acompanyant una colla d'empresaris catalans al Marroc–, l'ambaixada diplomàtica espanyola de l'any 1893 i també la Campanya militar i patriòtica de Melilla del mateix any. **Àngel Muro** i **Jaume Collell** seran els primers turistes que trepitjaran el Marroc deixant-ne constància escrita. El primer, un madrileny dedicat a divulgar l'art culinari passa una setmana de vacances a Tànger amb uns amics mentre que el prevere català Collell, acompanyant el Marquès de Comillas, recorre amb un creuer de la *Trasatlàntica*, el principals ports del Mediterrani. El musicòleg i diplomàtic malagueny **Rafael Mitjana** és membre de la comitiva espanyola<sup>139</sup> que a l'any 1900 visita la Cort del Soldà de Marràqueix i el madrileny **Alfonso Jara**, secretari del ministre José Canalejas, recorre en visita oficial la part més septentrional de l'imperi alauita. Uns anys més tard, l'estudiant català **Agustí Calvet**, més conegut anys després pel pseudònim Gaziel en les seves contribucions periòdiques al diari *La Vanguardia*, ens narrarà la seva setmana de vacances a Tànger.

L'any 1912 s'estableix el Protectorat francoespanyol al Marroc. L'etapa preliminar d'aquesta nova realitat colonial ens la deixa escrita l'escriptor i periodista andalús **Juan Antonio de Eguilaz**. Al mateix temps, amb la formalització del Protectorat espanyol augmenten considerablement els desplaçaments al Marroc. Així, en aquest període s'hi desplacen molts civils a més de militars. Per aquesta fase de "reconeixement protector colonialista" incloem sis aportacions viatgeres força diferents. Per un cantó, tenim la contribució del polemista bascomadrileny **Luis Antón del Olmet**, que es desplaça per la zona del Protectorat amb la intenció de divulgar-lo i enaltir la intervenció colonial espanyola. L'estudiant salmantí **Eloy Montero** es desplaça al Marroc amb un viatge d'estudis de la Universitat. El mateix any s'emmarca l'expedició científica que porten a terme tant el geògraf madrileny **Juan Dantín** com el zoòleg **Àngel Cabrera**. Més endavant, també tenim el recorregut literari del prevere de Salamanca **Santiago Prats Escudero** així com les impressions del català **Josep Zulueta**, comissionat pels Güell per estudiar *in situ* les possibilitats de colonització agrícola de la zona del Rif.

Després de les dures escaramusses hispanomarroquines de l'any 1921 i fins la pacificació "real" del Protectorat d'influència espanyola (1927-28), disposem de tres noves aportacions viatgeres. El metge madrileny **César Juarros**, resident durant uns anys a Tetuan ens dona la

---

<sup>138</sup> Tot i que aquesta etapa es coneix com la de colonialisme indirecte o per la de penetració pacífica, existiren més d'un encontre bèl·lic, com bé ens narrarà algun dels nostres viatgers.

<sup>139</sup> Prèviament ja hi havia hagut dues missions diplomàtiques espanyoles que visitaren el Marroc. La primera va ser la de l'any 1863 i la segona la de 1893.

seva visió del Marroc colonial mentre que el militar i interventor **Andrés Sánchez Pérez** es proposa amb el seu relat, donar una imatge més amable de la realitat colonial marroquina. Més endavant, l'aportació del bohemí andalús **Antonio M de Escamilla** recrea la seva evasió en una lluita constant entre els records de l'Al-Andalus i la necessitat d'orientalitzar allò africà. En l'últim període -de la pacificació militaritzada a l'esclat de la Guerra Civil-, s'ubiquen les darreres quatre contribucions literàries. L'any 1929, l'escriptor valencià **Daniel Martínez Ferrando** ens ofereix les seves impressions del Protectorat francès. L'any següent, el periodista **Santiago Otero** publica una ressenya pamfletària del seu viatge fet amb l'Associació Internacional de Premsa de Tànger al Protectorat espanyol i poc després, el jove arqueòleg valencià **Francesc Esteve** ens deixa a les seves memòries, les impressions del viatge d'estudis realitzat amb els seus companys i professors de la Central de Madrid. Per últim, **Ivan Tirant**, pseudònim d'un empresari català, també ens narrarà les seves experiències del Marroc conegut l'any 1933.

## 5.3.3 Quadre sumari de les trenta aportacions

Context històric: esdeveniments destacables	Autories	Procedència geogràfica del viatger/a	Tipologia Viatger/a	Tipologia Viatge	Edat del viatger quan viatja	Any/s de realització del viatge	Any de la primera edició	Imatgeria	Idioma i lloc de publicació
<b>PERÍODE 1859-1879</b>									
<i>1859-60: Guerra d'Àfrica</i>	Fernando <b>AMOR</b>	Madrideny	Científic	Exploració	37	1859	1859		Castellà Andalusia
	Joaquim <b>GATELL</b>	Català	Aventurer	Aventures Exploració	36-39	1862-65	1879 (1949)	D	Castellà Madrid
	José M. de <b>MURGA</b>	Basc	Aventurer	Aventures Exploració	36-38	1863-65	1968 (1994)		Castellà País Basc
	Antonio de <b>SAN MARTÍN</b>	Gallec	Burocràtic	Divulgació Viatge oficial	22-27	1863-68	1870		Castellà Madrid
	Antonio <b>PAREJA</b>	Castellà	Missioner	Divulgació	20	1868	1908	G	Castellà Madrid
<b>PERÍODE 1880-1899</b>									
<i>1880: Conferència de Madrid</i>	Cristóbal <b>BENÍTEZ</b>	Andalús	Burocràtic	Aventures Exploració	22-23	1879-80	1899 (2005)		Castellà Tanger

<i>1885: Conferència de Berlín</i> <i>1893: Campanya de Melilla</i>	Josep <b>BOADA</b>	Català	Periodista	Divulgació Corresponsal Viatge oficial	35-45*	1889-94	1895 (1999)	G / F	Castellà Catalunya
	Ángel <b>MURO</b>	Madrideny	Turista	Turístic	52	1891	1891		Castellà Madrid
	Jaume <b>COLLELL</b>	Català	Turista	Turístic	45	1891	1921		Català Catalunya
<b>PERÍODE 1900-1909</b>									
<i>1906: Conferència d'Algires</i> <i>1909: Barranco del Lobo</i>	Rafael <b>MITJANA</b>	<i>Andalús</i>	Diplomàtic	Viatge oficial	31	1900	1905		Castellà P.Valencià
	Alfonso <b>JARA</b>	<i>Madrideny</i>	Burocràtic	Viatge oficial Divulgació	n.s	1902-03	1903		Castellà Madrid
	Agustí <b>CALVET</b>	<i>Català</i>	Estudiant Turista	Turístic	22	1909	1958 (1981)		Català Catalunya
	Carmen de <b>BURGOS</b>	<i>Almeriense Madrideny</i>	Periodista	Corresponsal	42	1909	1912		Castellà P.Valencià
<b>PERÍODE 1912-1920</b>									
<i>1912: Protectorat francoespanyol al Marroc</i>	Juan Antonio de <b>EGUILAZ</b>	Andalús	Escriptor	Divulgació	30-35*	1909-11	1912	F/G	Castellà Andalusia
	Luis Antón de <b>OLMET</b>	Basc Madrideny	Periodista	Divulgació	46	1910-15	1916		Castellà Madrid
	Eloy <b>MONTERO</b>	Castellà	Estudiant	Estudis	22*	1913	1913	F	Castellà Castella

	Juan <b>DANTÍN</b>	Madrileny	Científic	Exploració	32	1913	1914	F/M	Castellà Madrid
	Ángel <b>CABRERA</b>	Madrileny	Científic	Exploració	34-44	1913-23	1924 (2004)	F	Castellà Madrid
	Santiago <b>PRATS</b>	Castellà	Eclesiàstic Acadèmic	Turístic	n.s	1914	1915		Castellà Castella
	José <b>ZULUETA</b>	Català	Científic	Exploració Divulgació	58	1916	1916		Castellà Barcelona
<b>PERÍODE 1921-1927</b>									
<i>1921: Desastre d'Annual</i>	César <b>JUARROS</b>	Madrileny	Metge	Divulgació	43*		1922		Castellà Madrid
<i>1923: Directorio del Primo de Rivera</i>	Andrés <b>SÁNCHEZ</b>	Castellà	Militar	Divulgació	26-35*		1925	D	Castellà Castella
	Antonio M. de <b>ESCAMILLA</b>	Andalús	Escriptor Turista	Turístic	n.s	1926	1927	F	Castellà Catalunya
<b>PERÍODE 1928-1937</b>									
<i>Període de pacificació</i>	Daniel <b>MARTÍNEZ</b>	Valencià	Escriptor Turista	Turístic	41	1928	1929 (2006)		Castellà Catalunya
	Santiago <b>OTERO</b>	Andalús	Periodista	Divulgació	n.s	1930	1930	F	Castellà Tanger
	Francesc <b>ESTEVE</b>	Valencià	Estudiant	Estudis	25	1932	1996	F	Castellà P.Valencià

1936: Alçament franquista	Carmen <b>JIMÉNEZ</b>	Valenciana*	Turista	Turístic	30*	1933	1933	F	Castellà P.Valencià
	Ivan <b>TIRANT</b>	Català	Empresari Turista	Comercial Turístic	n.s	1933	1934	D	Català Catalunya
	Auroran <b>BETRANA</b>	Catalana	Esriptora Turista	Turístic Divulgació	43	1935	1936 (2000)	F	Català Catalunya
	Mercedes <b>SÁENZ</b>	Basca	Esriptora Turista	Turístic	21	937	1947		Castellà Madrid

Elaboració pròpia.

Aquest quadre resum presenta les característiques més destacables dels viatgers i viatgeres que s'analitzen en aquesta recerca. Estan presentats seguint l'ordre cronològic de la realització del viatge i relacionats en diferents períodes que recullen els esdeveniments històrics més remarcables. Al mateix temps, les caselles ombrejades són les de les aportacions femenines. Quan apareix el símbol \* significa que la informació ha estat inferida mentre que quan hi ha n.s significa que no s'ha pogut saber. La columna que fa referència als anys d'edicions, els que apareixen entre parèntesi són les edicions més recents. Pel què fa a la imatgeria, dir que D és dibuix, F fotografia, G gravat i M mapa.

## Referències bibliogràfiques

Abenia Tauré, Ignacio (1859). *Memorias sobre el Riff, su conquista y colonización. Obra original, interesante a las naciones civilizadas y en particular al ejército español*. Zaragoza: Imp. Gallifa. [Existeix reedició del llibre de l'any 1998 feta a València: Librerías París-Valencia].

Adams, P.G. (1983). *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Kentucky: University Press of Kentucky.

Aguirre, Ruperto de (1858). *Espedición al Riff: su importancia, necesidad y conveniencia*. Madrid: Imp. de José María Ducazcal.

Alarcón Ariza, Pedro Antonio de (1859). *Diario de un testigo de la guerra de África*. Madrid: Imp. Victorio Suárez. [Existeixen múltiples reedicions. Del mateix any també existeix, Madrid: Imp. Gaspar y Roig. L'editorial Suc. Rivadeneyra de Madrid també el reedità a l'any 1898 i 1923. En èpoques actuals destaquen les reedicions de l'any 2004, Barcelona: Linkgua i per l'any 2005, tenim Sevilla: Fundación José Manuel Lara [edició, introducció i notes a càrrec de María del Pilar Palomo] i Madrid: Ediciones Irreverentes].

Albet, Abel; Cerarols, Rosa (2008). “De viatge pel Marroc: entre el debat colonial i la mirada estereotipada”. A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

Albet, Abel; Riudor, Lluís (1999). “Evolución de la cartografía española de Marruecos: entre el documento territorial y la representación simbólica del poder”. A: Nogué, Joan; Villanova, J. L (eds) (1999). *España en Marruecos. Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Alermón y Dorréguiuz (1859). *Descripción del Imperio de Marruecos: en que se trata principalmente de las instituciones, usos, costumbres, etc., de sus habitantes y de la topografía del país*. Madrid: Imp. de Manuel Minuesa.

Alonso, Leopoldo (1920). El zoco de Tetuán. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 313.

Alonso, Leopoldo (1920). En el jardín del Gran Visir. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 315.

Alonso, Leopoldo (1920). La acción de España en Marruecos: camino de Xexauen. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 355.

Alonso, Leopoldo (1920). La España en Marruecos: la toma de Xexauen. *La Esfera*, Madrid, año 7, núm 357.

Alonso, Leopoldo (1924). *Raid aéreo Melilla – Cabo de Juby – Canarias. Crónica del viaje*. Madrid: Artes Gráficas al Ilustración.

Álvarez Dumont, César (1900). Cuadros del fanatismo moro: a cinco horas de España. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 2, núm. 48, pp. 411-413.

Álvarez Dumont, César (1900). Los españoles de Tánger: cuadros, siluetas, establecimientos y fundaciones. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 5, núm. 189, pp. 33-35.

Álvarez Dumont, César (1901). Escenas marroquíes: los médicos y su ciencia, invulnerabilidad, varias recetas, espectáculos públicos. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 3, núm. 108, pp. 437-438.

Álvarez Pérez, José (1873). *Las cacerías en Marruecos. Aventuras auténticas de un español*. Madrid: Biblioteca de Instrucción y Recreo. [Existeix reedició del llibre de l'any 1989, Sabadell: Caballo-Dragón D.L.].

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Aranda, Rosa María (1945). *Tebib*. Zaragoza: Artes Gráficas E. Berdejo Casañal.

Aubin, Eugenio (1908). *Marruecos en nuestros días: descripción histórica-pinturesca de lugares, costumbres, instituciones religiosas, políticas, etc.* Barcelona: Montaner y Simón. (Eugenio Aubin era francès però se li traduí l'obra al castellà. El viatge és fruit d'una ambaixada).

Bachoud, Andrée (1988). *Los españoles ante las campañas de Marruecos.* Madrid: Editorial Espasa Calpe.

Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1814). *Voyages d'Alí Bey el Abbassi en Afrique et en Asie pendant les années 1803, 1804, 1805, 1806 et 1807, avec Atlas des voyages d'Alí Bey.* París: P. Diderot. 3 vol. [existeixen múltiples reedicions]. Versió castellana: Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1836). *Viajes de Alí Bey el Abbassi (Don Domingo Badía y Lebrich) por África y Asia durante los años 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807.* Traducidos del francés por P-Pérez. Valencia: Librería de Mallén y sobrinos. 3 vol. [existeixen múltiples reedicions]. Versió catalana: Badia Lebrich, Domingo [Alí Bey]. (1888). *Viajes de Alí-Bey el Abbassi (D. Domingo Badía y Lebrich) per Africa y Assia durant los anys, 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807.* Barcelona: La Reneixença. [existeixen múltiples reedicions].

Balaguer, Víctor (1860). *Jornadas de Gloria o los Españoles en África.* Barcelona: Imp. de L. Tasso.

Baroja, Pío (1903). Telegramas sobre la guerra de Marruecos. *El globo*, 31 diciembre 1902 y 1-23 enero, 1903.

Bas Carbonell, Manuel (2003). *Viajeros valencianos. Libros de viajes (ss.XII-XX).* València: Ajuntament de València.

Bécker, Jerónimo (1909). *Historia de Marruecos. Apuntes para la historia de la penetración europea, y principalmente de la española en el norte de África.* Madrid: Est. Tip. De Jaime Ratés.

Bello Sanjuán, F (1949). *Ensayo bibliográfico: libros de viaje y libreros de viejo.* Madrid: G.A.I.C.E.

Beltrán y Rózpide, Ricardo (1881). *África en 1881.* Madrid: Librería Universal.

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África.* Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

Bermúdez Reina, Teodoro (1888). *Geografía de Marruecos.* Barcelona: Redacción y Administración de la Revista Científico-Militar y Biblioteca Militar.

Bertrán Güell, J. (1927). *Del Oriente que vive o murió.* Barcelona: Sucesores de Henrich y Cía.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic.* Barcelona: Edicions Mediterrània.

Bertrana, Aurora (1936). La meua visió del Sàhara. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* Núm 490, pp. 99-101.

Betegón, Javier (1906). *Conferencia de Algeciras. Diario de un testigo con notas de viaje a Gibraltar, Ceuta, Tánger y el protocolo oficial.* Madrid: Imp. Jijos de J.A. García.

Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894).* Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].

Bonelli Hernando, Emilio (1882). *El imperio de Marruecos y su constitución.* Madrid: Imp. Del Depósito de la Guerra.

Burgos Seguí, Carmen de [Colombine] (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla.* València: Sempere i Cía.



- Burguete y Lana, Ricardo (1903). Curiosidades de Marruecos. Páginas de un diario. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Núm. 194.
- Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.
- Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914)*. Memòries. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. (el viatge és de l'any 1909; la primera edició és de 1958).
- Canedo, Gabriel (1859?). *El Riff: memoria o ligeros apuntes que pueden servir de introducción al estudio del pensamiento de España en Africa y consideraciones sobre la importancia militar geográfica y comercial de Melilla en la realización de aquel pensamiento*. (S.L) Text mecanografiat.
- Cañizares Moyano, Eduardo (1859). *Apuntes sobre Marruecos*. Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.
- Cañizares Moyano, Eduardo (1895). *Apuntes sobre Marruecos*. Madrid: Imprenta del Memorial de Ingenieros.
- Carrasco González, Antonio (2000). *La novela colonial hispanoafriicana. Las colonias africanas a través de la historia de la novela*. Madrid: Sial.
- Casar Olavarrieta, Antonio (1924). *Blad el Mahzen y Blad es Siba: País de Gobierno y País de la rebeldía*. Orense: La Popular.
- Castillo, Rafael del (1859). *El honor de España. Episodios de la guerra de Marruecos*. Madrid: Antonio Garcia Orga.
- Cerarols, Rosa (2005). *Orientalisme, viatges i gènere. Una visió postcolonial del Marroc a partir dels relats de viatge escrits per homes*. [Memòria d'investigació dirigida per la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon]. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Cervera Baviera, Julio (1884). *Geografía Militar de Marruecos*. Barcelona: Publicaciones de la Revista Científico-Militar.
- Clancy-Smith, Julia; Gouda, Frances (eds) (1998). *Domesticating the Empire. Race, Gender and Family in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville & London: University Press of Virginia.
- Clifford, James (1992). "Travelling cultures". A: Grossberg, L; Nelson, C; Treichler, P (eds) (1992). *Cultural Studies*. New York: Routledge.
- Coello de Portugal y Quesada, Francisco (1894). Reseña general de El Rif, *Revista de Geografía Comercial*. Madrid, Nums. 125-128.
- Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.
- Corte, Luis de la (1917). *De Tetuán a Alcázar en Mula (marzo de 1917)*. Mecanoscrit inèdit, però que es conserva a la BNE (referència 20070322467).
- Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.
- Djbilou, Abdellah (compilador) (1998). *Crónicas del norte: viajeros españoles en Marruecos. Antología*. Tetuán : Publicaciones de la Asociación Tetuán Asmir.
- Domènech, J. De D. (1995). *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- Echagüe Santoya, Francisco (1894). *Recuerdo del viaje de la Embajada española a Marruecos en 1894*. Madrid: Hauser y Menet.
- Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.
- Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.
- Escolar, Hipólito (1996). *La edición moderna: siglos XIX y XX*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- Escribano del Pino, Enrique (1903). *Tánger y sus alrededores*. Madrid: Imp. Del Ministerio de Marina. (És una espècie de guia de viatges comentada que es reedità també al 1906 i al 1908).
- Espinet Burunat, Francesc (2007). Viatges catalans al món àrabomusulmà o catalans en terra de moros. Un inventari provisional fins el 2006. *Revista HMiC*, número V, miscel·lània.
- Espinet, Francesc (1994). *Teoria dels egodocuments*. Barcelona: Els llibres de l'Índex.
- Estébanez Calderón, Serafín (1844). *Manual del oficial en Marruecos ó cuadro geográfico, estadístico, histórico, político y militar de aquel imperio*. Madrid: Ignacio Boix.
- Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].
- Fàbregas, X. (1967). *Catalans terres enllà*. Barcelona: Bruguera.
- Feliciano (pseudònim) (1922). *El señor Feliciano en la República del Rif. Descripción del espeluznante viaje realizado por el intrépido periodista*. Melilla: Artes Gráficas Postal Exprés. (Il·lustracions de Nikito).
- Felipe, Helena de; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.
- Fernández Ascaza, Victoriano (1931). *Una excursión a Marruecos. Notas informativas para turistas*. Madrid: Imprenta del Patronato de Huérfanos de Intendencia.
- Fernández Navarro, Lucas (1921). *Marruecos físico: valor económico del Protectorado español*. Madrid: Imp. Del Patronato de Huérfanos de Intendencia é Intervención militar.
- Fornet de Asensi, Emilio (1934). *Marruecos, bereber y cosmopolita*. [S.l.: s.n., 1934?].
- Francos Rodríguez, José (1915). España en Marruecos. Alcazarquivir. *Nuevo Mundo*, Año 22, núm. 1125.
- Friedrichsmeyer, Sara; Lennox, Sara; Zantop, Susanne (eds) (1998). *The Imperialist Imagination. German Colonialism and Its Legacy*. Minnessota: The University of Michigan Press.
- Fusimaña, Francesc (1934). *Chumberas y babuchas*. Roda de Ter: Rodenca.
- Galindo y Vera, León (1861). *Intereses legítimos y permanentes que en África tiene España y deberes que la civilización le impone respecto á aquel país*. Madrid: Imp. del Colegio de Sordo-Mudos y de Ciegos. [Memoria premiada por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, en el concurso del año 1861].

- García Faria, Pedro (primer terç XX). *El primer viaje hecho por un ministro civil español a las posesiones de África*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín.
- García Huete, Lorenzo (1915). *Marruecos y el Protectorado Español*. Madrid: Imp. El Liberal.
- García Nielfa, E (1922). *Moros y cristianos. Impresiones del Ríf*. Córdoba: Imp. Del Diario de Córdoba.
- García Pérez, Antonio (1909). *Diario de las operaciones en el Ríf*. Toledo: Peláez.
- García Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.
- García Romeral, Carlos (2004). *Diccionario de viajeros españoles. Desde la Edad Media a 1970*. Madrid: Ollero Ramos.
- García Sanchiz, Federico (1919). *Color: sensaciones de Tánger y Tetuán*. Madrid: Atenea.
- Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Gil Grimau, Rodolfo (1982). *Aproximación a una bibliografía española sobre el norte de África (1850-1980)*. Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales. [pròleg d'Alfonso de la Serna].
- Gómez de Arteché, José; Coello, Francisco (1859). *Descripción y mapas de Marruecos con algunas consideraciones sobre la importancia de la ocupación militar de una parte de este Imperio*. Madrid: Tip. de P. Mellado.
- González Alcantud, J. A (1993). *La extraña seducción. Variaciones sobre el imaginario exótico de occidente*. Granada: Universidad de Granada.
- González Alcantud, J.A (2006). "El Imperio de Dios y los Estados Bárbaros. Pinceladas sobre la singularidad del orientalismo norteamericano, con especial referencia al contexto marroquí". A: González Alcantud, J.A (ed) (2006). *El orientalismo desde el Sur*. Rubí: Anthropos Editorial & Junta de Andalucía.
- González Hontoria, Manuel (1915). *El protectorado francés en Marruecos y sus enseñanzas para la acción española*. Madrid: Publicaciones de la residencia de estudiantes, Imp. Clásica Española.
- González Llana, Manuel; Rodrigañez, Tirso (1879). *El imperio de Marruecos*. Madrid: Imp. José de Rojas.
- González Ruegas, Félix (1860). *Diario de la Guerra de África*. Madrid: Imp. Anselmo Santa Coloma.
- Granados, Gregorio; Mas, José (1935). *Cuestiones internacionales. Temas del momento e impresiones de viaje por Marruecos*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- Gutiérrez Sobral, José (1912). *De Ceuta a Tetuán*. Madrid: Imp. Gutenberg.
- Hebrard, Albert (1922). Sota el sol d'Àfrica. *Butlletí Excursionista de Catalunya*, 334, pp. 329-350.
- Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.
- Jérez Perchet, Augusto (1870). *Impresiones de viaje. Andalucía, el Ríf, Valencia y Mallorca*. Málaga: Correos de Andalucía. [Existeixen reedicions de l'any 1875, Madrid: Baillo-Bailliere; de l'any 1998, València: Librerías París Valencia i de l'any 2005, Sevilla: Consejería de Turismo, Comercio y Deporte].

- Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.
- Jordana Morera, Josep (1881). De Argel al Atlas. *La revista de España*, juny 1881.
- Jordana Morera, Josep (1882). La parte oriental del bajalato de Tetuán. *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, febrer de 1882.
- Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.
- Kabbani, R. (1989). *Imperial Fictions. Europe's Myths of Orient*. London: Pandora
- Landa Álvarez, Nicasio (1860). *La campaña de Marruecos. Memorias de un médico militar*. Madrid: Imp. Manuel Álvarez. [Existeix reedició de l'any 2007, Mairena del Aljarafe (Sevilla): Extramuros].
- Laredo, Isaac (1935). *Memorias de un viejo tangerino. Leyendas y resúmenes históricos de Tánger*. Madrid: Tip. C. Bermejo.
- Latasa Elorrio, Marcos (1883). *Un libro sin héroe: descripción de viajes a Cuba, Méjico, Marruecos y New-York*. San Sebastián: Hijos de I.R. Baroja.
- Litvak, Lily (1984). *Geografías mágicas. Viajeros españoles*. Barcelona: Laertes.
- Litvak, Lily (1987). *El ajedrez de las estrellas. Crónicas de viajeros españoles del siglo XIX por países exóticos (1800-1913)*. Barcelona: Laie.
- Llanos Alcaraz, Adolfo (1894). *La campaña de Melilla de 1893-1894*. Madrid: R.Velasco. [Existeix reedició de l'any 1994 amb estudi preliminar de Francisco Saro Garandillas, Melilla: UNED Málaga i Algazara].
- López Enamorado, M. Dolores (2004). *Larache a través de los textos. Un viaje por la literatura y la historia*. Sevilla: Junta de Andalucía.
- López-Ocón, Leoncio (2004). "Fernando Amor y Ángel Cabrera: dos naturalistas de tres mundos". A: Felipe, Helena de; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.
- Lora Yero, Isabel (1930). *Algunas impresiones de un viaje por España y Marruecos español*. Madrid: Blass.
- Lourido Díaz, P (1996). Lerchundi y los exploradores y aventureros españoles en el Marruecos de su tiempo. A: Lourido Díaz, P (1996). *Marruecos y el Padre Lerchundi*. Madrid: Editorial Mapfre.
- Lozano Muñoz, Francisco (1879). *Crónica del viage de Tánger a Fez y Mequinez de la embajada española : apuntes sobre Marruecos*. Almería: Imp. de la Crónica Meridional.
- Lowe, L. (1991). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Ithaca & New York: Cornell University Press
- Marín, Manuela (1996). Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 93-114.
- Martín Corrales, Eloy (2006). "Viajeros catalanes por el litoral norteafricano". A: Tateishi, Hirota (ed) (2006). *Percepciones y representaciones del otro: España-Magreb-Asia en los siglos XIX y XX*. Tokyo: Group of printed Matters Tokyo University of Foreign Studies.
- Martín, Eloy (ed) (2002). *Marruecos y el colonialismo (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

- Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.
- Mendivil, Manuel (1910). Impresiones del Rif Español. *Alrededor del Mundo*. Núms 557 (pp. 91-92), 558 (101-103), 559 (121-122).
- Merry y Colom, Francisco (Conde de Benomar) (1864). *Relación del viaje a la ciudad de Marruecos*. Madrid: Imprenta Nacional. [Existeixen reedicions de l'any 1894, Madrid: Librería de la Vda. de Hernando].
- Miège, J.L (1961). *Le Maroc et l'Europe (1830-1894)*. París: Presses Universitaires de France, 2 vol.
- Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.
- Monreal y Rodríguez (1859). *Descripción del Imperio de Marruecos en que se trata principalmente de las instituciones, usos, costumbres, etc. de sus habitantes y de la topografía del país*. Barcelona: Imp. Del Porvenir.
- Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.
- Morales Lezcano, Víctor (2006). *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Moreno Gilabert, Andrés (1923). *La ciudad dormida: Larache*. Madrid: Suc de Rivadeneyra.
- Munarriz, Vicente Ferrer (finals XIX). *Geografía: descripción de África y con especialidad del Imperio de Marruecos*. Murcia: Felipe Teruel.
- Muñoz, Isaac (1912). *La agonía del Mogreb*. Madrid: Imprenta Helénica.
- Muñoz, Isaac (1913). *En el país de los Cherifes*. Madrid: Imprenta Helénica.
- Muñoz, Isaac (1913). *En tierras de Yebala*. Madrid: Pueyo.
- Muñoz, Isaac (1920). Páginas africanas: los fascinadores de serpientes. *La Esfera*, Año 7, Núm. 337.
- Murga, José María de (1868). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Bilbao: Imp. Miguel Larumbe [Existeix reedició de l'any 1907, Barcelona: Imp. de la Revista España en África; i reedicions especials com per exemple, Murga, José María de; Fernández Duro, Cesáreo; Olivart, Ramón (1906). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Madrid: Revista de Derecho Internacional y Política Exterior; Murga, José María de (1911). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno José María de Murga – El Hach Mohamed El Bagdady*. Vilanova i la Geltrú: “Edición que la revista África de Barcelona ofrece a sus suscriptores copiándola de la primera impresa en Bilbao en 1868. O: Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui].
- Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.
- Navarrete Vela-Hidalgo, José (1880). *Desde Vad-Ras a Sevilla: acuarelas de la Campaña de África*. Madrid: Víctor Sáinz.
- Núñez de Arce, Gaspar (1860). *Recuerdos de la campaña de África*. Madrid: Imp. de José M. Rosa.
- Ojeda, Jaime de (1901). *Recuerdos íntimos de la embajada a la Corte Sberiffiana en 1900*. Tánger: Imp. de la Misión Católica.
- Oliva, Francesc (1934). Hi ha presoners al Marroc?. *El Mirador*, núms, 289.291-295, 297.

Onieva, Antonio Juan. (?). *Circuito 11º: Granada, Málaga, Ronda, Melilla, Albuemas, Villa Sanjurjo, Tetuán, Xauen, Arcila, Larache, Alcazarquivir, Tánger, Ceuta, Algeciras*. Madrid: Boris Burera. [ilustraciones de ángel Esteban].

Ortega Munilla, José (1887). *Ocho días en Tánger*. *El Imparcial*, Madrid, 4,7,10 diciembre 1887).

Ortega Munilla, José (1889). *Cosas de moros: recuerdos de un viaje a Marruecos*. *El Imparcial*, Madrid, 22 julio 1889).

Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.

Ouasti, B. (2001) *Profils du Maroc. Voyage, images et paysages*. Tétouan: Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines.

Ovilo Canales, Felipe (1888). *Estado actual de Marruecos*. Madrid: Librería de Fernando Fé.

Palumbo, Patrizia (ed) (2003). *A place ins the Sun. Africa in Italian Colonial Culture from Post-Unification to the Present*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

Pérez Galdós, Benito (1905). *Aita Tettauen*. Madrid: Tello. [Existeixen múltiples reedicions. Destaquen: Madrid(1943): Hernando; Madrid (1979): Alianza Editorial; Barcelona(1987): Círculo de Lectores; Madrid (1993): Promoción y Ediciones, D.L.; Madrid (2004): Akal. [Estudio Preliminar a càrrec de Francisco Márquez Villanueva] i, Dueñas (Palencia) (2006): Simancas].

Pérez Galdós, Benito (1905). *Aita Tettauen*. Madrid: Tello. [Existeixen múltiples reedicions. Destaquen: Madrid(1943): Hernando; Madrid (1979): Alianza Editorial; Barcelona(1987): Círculo de Lectores; Madrid (1993): Promoción y Ediciones, D.L.; Madrid (2004): Akal. [Estudio Preliminar a càrrec de Francisco Márquez Villanueva] i, Dueñas (Palencia) (2006): Simancas].

Pomés, Pelegrí (1885). Conferencias sobre las costums y comers del Marroc. *L'excursionista*, 85-86, pp. 460-469 i 474-477.

Potous y Martínez, Juan (1917). *Un viaje por la zona norte del Protectorado de España en Marruecos*. Tetuán: Tip. La Papelera Africana.

Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

Prous i Vila, Josep Maria (1936). *Quatre gotes de sang. Dietari d'un català al Marroc*. Barcelona: Lib. Catalònia [Existeix reedició de l'any 2003, Reus: Edicions del Centre de Lectura i Prous Science].

Ramírez de Villa-Urrutia, Wenceslao (Marqués de) (1883). *Una embajada a Marruecos en 1882: apuntes de viaje*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de los Sucesores de Rivadeneyra. [Existeix una reedició de l'any 1991 amb pròleg de Francisco Barceló Sicilia; Ceuta: Ayuntamiento, Concejalía de Cultura, Servicio de Publicaciones].

Reparaz, Gonçal de (1891). *España en África y otros estudios de política colonial*. Madrid: La Justicia.

Reparaz, Gonçal de (1893). *Melilla, Marruecos, El Rif: peligros, desaciertos de España, urgente necesidad de remediarlos, manera de hacerlo: nociones de política hispano-marroquí*. Madrid: Est. Tip. "Sucesores de Rivadeneyra".

Reparaz, Gonçal de (1907). *Política de España en África*. Barcelona: Imp. Barcelonesa.

Reparaz, Gonçal de (1920-1922). *Aventuras de un geógrafo errante*. Berna: Casa Editorial Ferd. Wyss.

- Riu-Barrera, Eduard (2007). Impressions del Magrib. Catalans al Nord d'Àfrica (1900-1936). *Avenç*, 2007, 326, pp. 22-51.
- Riudor, Lluís (2008). "Entre la curiositat i el plaer: del viatger al turista o la mutació d'una espècie". A: Garcia Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.
- Rizzo y Almela, Felipe (1893). En Marruecos: á Fez. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 540, pp. 283-284.
- Rizzo y Almela, Felipe (1893). Marruecos. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 591 (270-271), 592 (286-287), 593 (302) 594 (319), 595 (335).
- Rizzo y Almela, Felipe (1893). Notas mogrebina: vida y usos. *Ilustración Ibérica*, Barcelona, Núm. 601, pp. 430-431.
- Rodinson, Maxime (1980). *La fascination de l'Islam*. París: François Maspero
- Rodríguez Mediano; Felipe, Helena de (eds) (2002). *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*. Madrid: CSIC.
- Ros de Olano, Antonio (1860). *Leyendas de África*. Madrid: Imp. y Librería de Gaspar y Roig.
- Rose, Gillian (2001). *Visual Methodologies: an Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage Publications.
- Rosillo, Rafael (1915). Mirando al Marruecos español. [fotografías de M. Hernández Sanjuán]. *Revista geográfica española* (1940), núm 5, pp. 49-60.
- Ruiz, Ricardo (1900). Una excursión a Tetuán. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 2, núms 70-71.
- Ruiz, Ricardo (1901). Desde Tánger: los aisonas. *Alrededor del Mundo*, Madrid, Año 3, núm. 14.
- Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Vintage.
- San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.
- Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.
- Sánchez, José Guillermo (1930). *Nuestro protectorado: El Rif y Yebala*. Madrid: Imp. Fuentenebro.
- Serra, Isabel (1910?). Narracions sobre el Marroc a principis del segle XX. *Il·lustració Catalana*, 227, pp. 545-476.
- Soriano Barroeta, Rodrigo (1894). *Moros y cristianos. Notas de viaje (1893-1894). La embajada de Martínez Campos a Marruecos. Melilla. Argelia*. Madrid: Librería de Fernando Fe.
- Sureda Blanes, Francisco (1920). *De tierras de moros. Ksar-el-k'bir. Tradiciones y fantasías*. Mallorca.
- Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.
- Toda Güell, Eduard (1887). A través del Riff. *Revista de Geografía Comercial*, núm 31, enero 1887.

Triviño Valdivia, Francisco (1903). *Cinco años en Marruecos. Apuntes de un médico: descripciones, costumbres y tipos*. Madrid: Biblioteca la Irradiación.

Urrestarazu, Francisco de Asis (?). *Viajes por Marruecos: descripción geográfica é histórica, usos, costumbres, vida pública y privada, religión... por el profesor de idiomas conocido en aquel país por Taleb Sidi Abd- El Kader – Benedechilali*. Madrid: R. Labajos.

Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.

Valdés, Salvador (Brigadier) (1860). *Apuntes sobre el imperio de Marruecos*. Madrid: Imp. De C. González.

Valero de Bernabé, Vicente (1915). *En la ciudad de las mezquitas. Crónicas de una estancia en Tetuán*. Madrid: Sociedad Editorial de España. [pròleg del General Burguete; epíleg de Luis Antón del Olmet].

Vázquez Florido, Sónsoles (1999). *¡Salam Alicum, Hamido! Protectorado Español (1941-1958)*. Málaga: Algazara.

Veciana, J. (1933), Marraqueix. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 453, pp. 49-51.

Veciana, J. (1934), De Casablanca a les portes del Sahara. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 470, pp. 259-264.

Verdaguer, Jacint (1903). *Viatges. Records de la costa d'Àfrica. A vol d'auzell*. Barcelona: Biblioteca Popular L'avencç.

Villanova, José Luis (2004). *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.

Villanova, José Luis (2006). *Los interventores La piedra angular del Protectorado español en Marruecos*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.

Virto, Ignacio (1860). La ciudad de Abd-el-Kader: recuerdos de Marruecos. *El Correo de la Moda*, Madrid, Año 10, Núm. 362 pp. 203-205; 211-212.

Weyler Laviña, Fernando (1860). *Apuntes topográficos sobre la parte del Imperio marroquí que ha sido teatro de la última guerra con España. Catálogo de plantas naturales observadas*. Palma de Mallorca: Imp. De Pedro José Gelabert.

Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Rif*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

Zusman, Perla; Albet, Abel (2004). Catalan travel literatura on Morocco: building nationalism and rebuilding colonialism (1889-1934). *Senils & Traversas 4. Colloque international et pluridisciplinaire sur l'écriture du voyage*. Actes. Ankara Üniversitesi Rasimevi, pp. 339-346.



**BLOC 3**

**GEOGRAFIES DE L'ALTERITAT**

**GEPOLÍTICA, PAISATGES COLONIALS,  
IMAGINARIS URBANS  
I LA PARTICULAR REPRESENTACIÓ  
DE LA DONA AL MARROC**



## **6\_ Viatges i colonialisme al Marroc: la narració de la geopolítica itinerant**

Amb aquest capítol s'inicia el bloc analític de la Tesi, que tracta les narratives viatgeres en funció de l'objectiu i els supòsits de recerca plantejats. Al mateix temps, aquest bloc queda estructurat en quatre capítols diferents, on aquest primer es pot considerar introductor. Ho és perquè primer de tot té l'objectiu de familiaritzar la temàtica d'anàlisi en relació als conceptes més importants d'aquesta investigació, que són **el viatge, el colonialisme i el gènere**. També, perquè es porta a terme a través de tres exemples ben diferents que crec que il·lustren de forma inicial, les interrelacions existents entre aquests conceptes claus que donen sentit a aquesta recerca.

D'aquesta manera, aquest capítol gira al voltant de tres objectius principals. El primer de tots és analitzar des d'una perspectiva geogràfica els itineraris fets i narrats al Marroc per tal de poder examinar les possibles vinculacions existents entre els recorreguts realitzats i els interessos colonials desplegats damunt del territori marroquí. Ho faré a partir de la descripció dels recorreguts i a través de la transcripció literària damunt d'un mapa. Una vegada fet aquest primer pas, em dedicaré a considerar les implicacions espacials del viatge espanyol al Marroc.

El segon objectiu d'aquest capítol és veure fins a quin punt els viatgers i les viatgeres deixen constància de la realitat colonial al Marroc i com i de quina manera l'incorporen en els escrits. En aquest sentit, ens trobem davant d'un ventall ampli i divers d'aproximacions narratives en relació al territori visitat i al posicionament davant del colonialisme. Tanmateix, es considera que el desplaçament per ell mateix és font de coneixement geogràfic i també geopolític i que de forma directa o indirecta, totes les aportacions literàries narren el procés colonial del Marroc. Per últim, el tercer objectiu d'aquest capítol vol esbrinar els vincles existents entre la realització del viatge i el colonialisme espanyol des de la perspectiva de gènere. En aquest sentit, es faran dues aproximacions a exemples on poden comparar-se de forma justa i apropiada les aportacions masculines i femenines.

### **6.1 Els recorreguts literaris: anàlisi dels itineraris geogràfics**

Un dels elements més netament geogràfics que apareix en analitzar les narratives de viatge és el que fa referència als desplaçaments realitzats damunt del territori. A través de l'anàlisi dels trajectes es poden establir en el mapa els itineraris geogràfics que emanen de les narracions i conèixer d'aquesta manera, algunes de les particularitats del viatge espanyol al Marroc en el període d'anàlisi. Tot i que el viatge és una pràctica ben geogràfica, la seva plasmació literària no té necessàriament perquè prioritzar la descripció de l'itinerari geogràfic o incloure suports cartogràfics en relació als desplaçaments portats a terme durant el viatge. Així, partint de les narratives viatgeres, l'anàlisi dels trajectes o dels indrets visitats des d'una perspectiva geogràfica/cartogràfica no sempre és un objectiu fàcil d'assolir.

Al mateix temps, cal tenir present que ens trobem davant d'una gran varietat de relats viatgers que fan referència al Marroc. Aquesta heterogeneïtat s'ha de prendre en consideració quan s'analitzen les petjades viatgeres espanyoles damunt del territori marroquí. Així, cal tenir present l'extensió de l'obra, ja que no aporta el mateix volum d'informació un relat curt que un de llarg. També cal prendre en consideració la durada del

viatge: hom concep que quan més temps es dedica al viatge, més possibilitats existeixen de conèixer nous territoris i trepitjar-los. Al mateix temps, no hem d'oblidar que tant la voluntat del viatger/a com l'estructura pròpia del relat poden emfatitzar més unes localitats/trajectes en detriment d'altres.

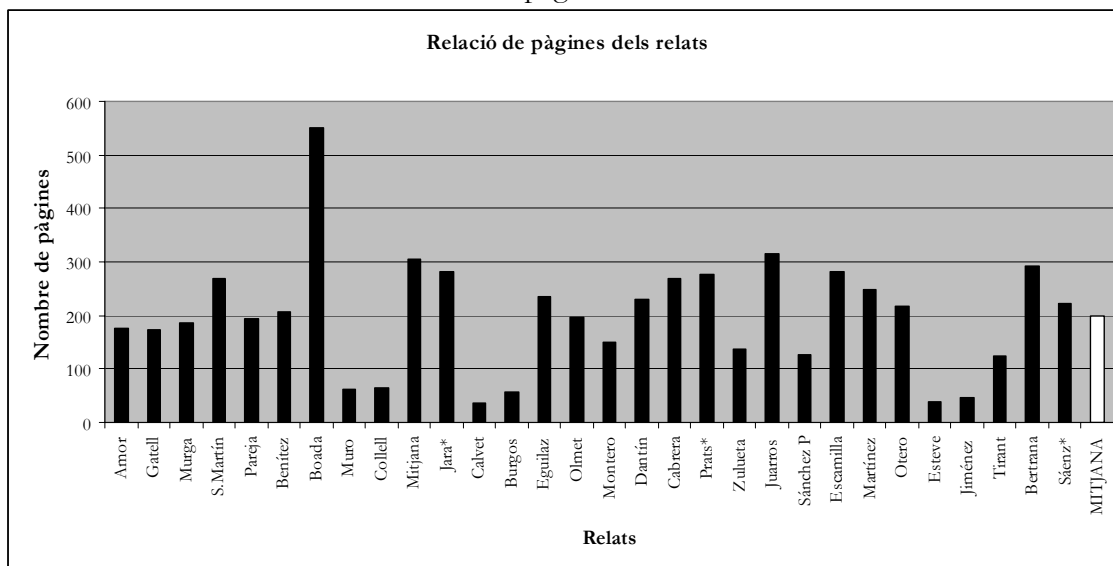
Si ens fixem en l'extensió de les obres, observem grans diferències en relació al volum total de pàgines dedicades a explicar el viatge. En la taula que s'adjunta<sup>1</sup> [vegeu taula 1], apareixen el nombre de pàgines totals dels trenta relats. Disposem de relats curts –com el del Gaziel, que dedica 35 pàgines a narrar el seu viatge a Tànger- i d'altres extensos –com el de Boada, de 551 pàgines, que inclou tres viatges consecutius al Marroc de finals de segle XIX-.

**Taula 1.** Nombre de pàgines dels relats analitzats

<i>Autoria</i>	<i>pàgines</i>	<i>Autoria</i>	<i>pàgines</i>	<i>Autoria</i>	<i>pàgines</i>
<i>Amor</i>	177	<i>Jara*</i>	283	<i>Juarros</i>	315
<i>Gatell</i>	173	<i>Calvet</i>	35	<i>Sánchez P</i>	128
<i>Murga</i>	186	<i>Burgos</i>	58	<i>Escamilla</i>	281
<i>S.Martín</i>	268	<i>Eguilaz</i>	235	<i>Martínez</i>	248
<i>Pareja</i>	195	<i>Olmet</i>	197	<i>Otero</i>	216
<i>Benítez</i>	207	<i>Montero</i>	151	<i>Esteve</i>	39
<i>Boada</i>	551	<i>Dantín</i>	229	<i>Jiménez</i>	47
<i>Muro</i>	63	<i>Cabrera</i>	270	<i>Tirant</i>	123
<i>Collell</i>	65	<i>Prats*</i>	278	<i>Bertrana</i>	291
<i>Mitjana</i>	305	<i>Zulueta</i>	138	<i>Sáenz*</i>	223

Elaboració pròpia. El total de viatgers/es són 30 i la mitjana de pàgines, 200.

**Gràfic 1.** Relació de pàgines dels relats analitzats



Elaboració pròpia. El total de relats són 30.

<sup>1</sup> Cal esmentar que els noms que s'acompanyen amb \* inclouen en el seu relat descripcions d'altres itineraris. Jara incorpora l'itinerari des de Madrid, Prats des de Salamanca i Sáenz, les seves impressions sobre els Països Baixos. Les files que apareixen més fosques són les aportacions femenines i l'ordre d'aparició de les autories és cronològica.

La mitjana de pàgines per a la narració del viatge es situa en les 200 pàgines, extensió més que suficient per detallar els desplaçaments damunt del territori. Com veurem però, els relats no sempre es dediquen a deixar constància dels trajectes fets o els indrets visitats. Es pot avançar que altres aportacions, també significatives, afloraran al llarg de les pàgines dedicades a divulgar el Marroc. Aquestes s'analitzaran en els pròxims capítols. Si observem el gràfic adjunt [vegeu gràfic 1], podem veure de forma clara aquesta heterogeneïtat existent en referència a l'extensió de les obres.

Si analitzem amb més detall aquesta gran oscil·lació existent en relació al nombre de pàgines dedicades a narrar el viatge, veiem que el 50% del total dels relats en dediquen més de dues-centes. Els relats de menys de 100 pàgines només suposen un 20% del total, mentre que els relats d'entre 100 i 200 pàgines, suposen el 30% del total de narratives.

**Taula 2.** Percentatge d'aportacions en relació a la mitjana de pàgines del total dels relats analitzats

Nombre de pàgines	Nombre relats	Percentatge
<100 pàgines	6	20%
100-200 pàgines	9	30%
>200 pàgines	15	50%

Elaboració pròpia. El total de relats són 30.

En referència a la durada del viatge ens trobem també davant d'un gran ventall de situacions: des de llargues estades ben ressenyades a curtes escapades, passant per viatges d'extensió temporal indefinida. Per tal de poder copsar dita diversitat -d'una alta significació a l'hora d'analitzar els itineraris que hi apareixen-, s'ha realitzat una classificació dels relats en funció de la durada del/s viatge/s. Cal puntualitzar però, que existeix una tendència d'imprecisió enunciativa en relació a la durada exacte. En molts dels casos però, ha estat possible inferir-la. Al mateix temps, també s'han tractat de forma separada aquells viatgers que van portar a terme més d'un viatge al Marroc en un període relativament curt de temps. Es considera que la significació de les seves aportacions acaba diferint de la resta. D'aquesta manera, s'han classificat els viatges que es portaren a terme en: una setmana, dues o tres setmanes, durant aproximadament un mes, entre dos i de tres mesos, i, finalment, els d'un any o més i aquells que realitzaren múltiples desplaçaments al Marroc.

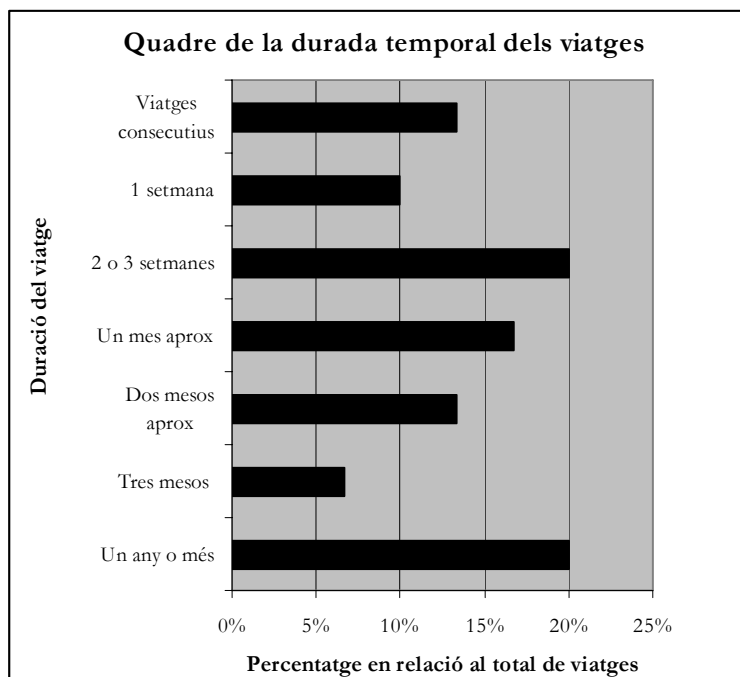
**Taula 3.** Relació de viatgers/es analitzats i duració dels viatges

<i>Duració del viatge</i>	<i>Viatgers/es</i>	<i>N. de Viatgers/es</i>	<i>%</i>
Un any o més	Gatell, Murga, San Martín, Benítez Juarros, Sánchez P.	6	20%
Tres mesos	Pareja, Mitjana	2	6,7%
Dos mesos aprox.	Dantín, Martínez, Bertrana, Sáenz	4	13,3%
Un mes aprox.	Colombine, Zulueta, Collell, Otero, Tirant	5	16,7%
2 o 3 setmanes	Amor, Montero, Prats, Escamilla, Esteve, Jiménez	6	20%
1 setmana	Muro, Jara, Gaziol	3	10%
Viatges consecutius	Boada, Eguilaz, Olmet, Cabrera	4	13,3%

Elaboració pròpia. El total de viatges són 30.

Si observem el gràfic [vegeu gràfic 2] podem observar el predomini (encara que relatiu) de dues categories ben diferents: la que el viatge dura un any o més (20%) i la que dura de dues a tres setmanes (també 20%). Segueixen per ordre d'importància aquells viatges que duren al voltant d'un mes (16,7%), aquells que s'allarguen fins als dos mesos o els que el relat és fruit de més d'un viatge (les dues tipologies amb un 13,3% de representació). Finalment, el 10% són viatges d'una setmana i el 6,7% restant, fruit de viatges de tres mesos.

**Gràfic 2.** Quadre de la durada temporal dels viatges analitzats



Elaboració pròpia. El total de viatges són 30.

Aquesta heterogeneïtat observada condicionarà sensiblement els recorreguts geogràfics realitzats pel Marroc. Interessa també remarcar que quasi la meitat dels relats oscil·len entre una durada molt diferent: un any o més i el període de 2-3 setmanes. Aquest fet ens informa també sobre la tipologia del viatge i de viatger/a alhora que revela algunes de les característiques més remarcables del viatge espanyol al Marroc entre els anys 1859 i 1936. Essent així, el quadre adjuntat relaciona la duració del viatge amb l'autoria [vegeu taula 3].

Així tenim que dels sis viatgers que els seus relats fan referència a un viatge d'un any o més, quatre d'ells (Gatell, Murga, San Martín i Benítez) es concentren en el primer període de l'eix cronològic de les aportacions. Són els que ens queden més llunyans en el temps alhora que es caracteritzen per ser els més entranyables i exòtics: els més pioners, els que corren més riscos existencials i dificultats en portar-lo a terme i, també els que s'afronten a unes geografies realment desconegudes. D'alguna manera sabien quan començaven el viatge, però no quan el finalitzarien. Per contra, les dues aportacions restants (Juarros i Sánchez Pérez), molt més recents en el temps (1922 i 1925 respectivament), no són tant fruit d'un viatge amb origen i destinació definit com un producte de la necessitat que tingueren de divulgar les seves experiències i donar a conèixer el Marroc colonial; el Marroc del Protectorat espanyol, i concretament el de la seva capital, Tetuan. En l'altre extrem -realització d'un viatge de dues-tres setmanes-, les aportacions queden repartides de forma

més proporcional en l'eix temporal d'anàlisi: Amor és el primer, viatjant l'any 1859; Montero i Prats s'hi desplacen just a l'inici del Protectorat i, Escamilla, Esteve i Jiménez al final del període que s'analitza. Aquesta classificació inclou també diferents tipologies de viatge i viatger/a.

D'aquesta manera, tot i que en un primer moment es pugui pensar que la literatura de viatges deixa constància explícita dels itineraris dels viatgers/es en el territori visitat, cal precisar que no sempre és així. Pel cas de la literatura viatgera espanyola al Marroc existeixen relats en els quals hom no pot saber del cert quin ha estat el recorregut portat a terme, ni quina ha estat la totalitat d'indrets visitats, ni amb quant temps s'ha executat el viatge. Un exemple clar és el relat/viatge de José María de Murga, el qual no deixa cap constància d'itinerari seguit, però sí valuoses pinzellades de diferents indrets de l'imperi marroquí. Pel cas concret de Murga, cal tenir present que la seva narrativa inclou anotacions que divaguen entre records i evocacions i no pas descripcions dels desplaçaments realitzats.

Per contra però, ens trobem amb relats que detallen exhaustivament el recorregut seguit i amb meticulosa cronologia, ja sigui perquè l'estructura narrativa pren forma de dietari o perquè l'objectiu i la trama de l'escrit sigui la de resseguir les petjades del viatge. D'aquestes darreres característiques són els relats dels científics Amor i Dantín, del diplomàtic Mitjana o del periodista Otero. Entre uns exemples i els altres apareix un gran ventall de diferents possibilitats, tal i com ja s'ha anunciat anteriorment. Així, podem afirmar que l'itinerari dependrà de les particularitats de la persona que es desplaça, de la tipologia de viatge, de la durada d'aquest i també de les característiques de la narrativa.

Un altre dels paràmetres que cal tenir en compte a l'hora de descriure i analitzar els itineraris de viatge al Marroc és la contextualització temporal dels desplaçaments. El període que s'analitza versa entre l'any 1859 i el 1936, una franja temporal de 77 anys on hi ha un canvi de segle pel mig i grans canvis estructurals i de conjuntura que reconfiguren les característiques de la realització del viatge. Durant aquests quasi vuit decennis es constata una gran evolució en els mitjans de transport així com en les maneres de portar a terme el viatge. En aquest sentit, Ángel Cabrera, que viatja varies vegades al Marroc des de l'inici del Protectorat, deixa constància clara d'aquesta qüestió en el seu relat. Escriu:

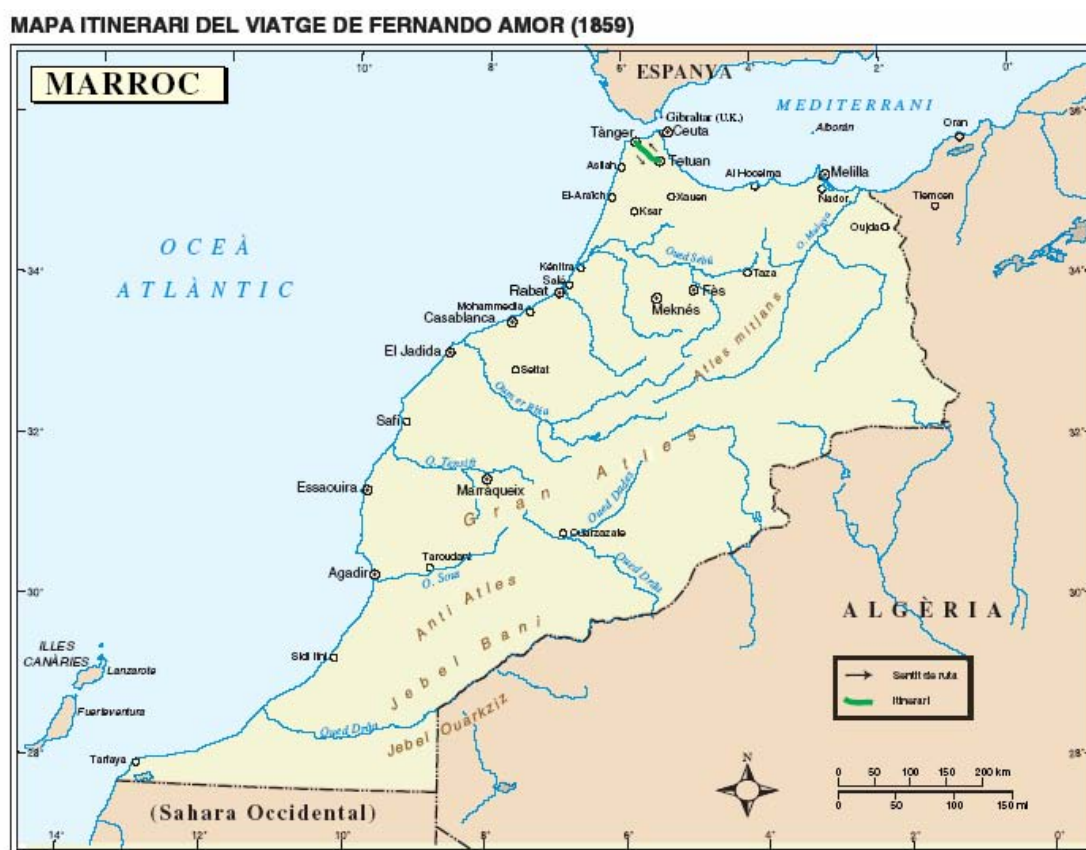
“Los españoles que, tras de hacer en tren el recorrido de Ceuta-Tetuán, y de ir en pocas horas, en automóvil, de Tetuán a Tánger, porque han tenido un par de atascos, vuelven diciendo que allí no hemos hecho nada útil no hemos realizado labor ninguna, ignoran sin duda lo que era viajar por Marruecos en la época en que se inauguró el Protectorado, cuando lo que hoy puede hacerse en un día exigía por lo menos cinco, y eso contando con una gran resistencia física y con excelentes caballos” (Cabrera, 1924: 38).

Cabrera descriu els canvis en les infraestructures de transport des de l'any 1914 al 1924, o sia, 10 anys. Per tant, hem de tenir present que entre els primers i els darrers individus que es desplaçaren pel Marroc existiren grans diferències d'aproximació i experimentació del territori. Des d'aquest punt de vista, els primers viatgers majoritàriament es desplaçaren a peu o amb mules o cavalls, mentre que els darrers utilitzaren bàsicament mitjans de transport motoritzats. Per últim cal destacar, especialment en aquest apartat, la manca de cartografia observada en els relats. Cap narrativa inclou mapes del país ni croquis de ruta per il·lustrar els desplaçaments portats a terme. Només hi ha una excepció que cal remarcar per la seva importància i excepcionalitat: la inclusió de mapes on s'inclouen els recorreguts portats a terme en el relat del geògraf Juan Dantín (1914).

### 6.1.1 Descripció dels recorreguts

En aquest apartat ens dedicarem a traspassar les geografies del text al mapa: desxifrarem els recorreguts literaris i els convertirem en itineraris geogràfics<sup>2</sup>. La síntesi global de tots els recorreguts es troben als annexos III i IV<sup>3</sup>. Al llarg d'aquest capítol només s'inclouen sis mapes<sup>4</sup> que considero il·lustratius dels viatges fets al Marroc per tot el període.

**Mapa 1.** Itinerari del viatge de Fernando Amor



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

Podem afirmar que els primers viatgers són els que porten a terme uns viatges més agosarats i els que obren rutes fins a les hores inaccessibles als europeus. Són també els que dediquen més temps a viatjar i a fer-ho més lluny de la costa mediterrània. Aquests són els casos dels viatgers Gatell, Murga, San Martín i Benítez, però també de Pareja. El primer viatger de tots però –si prenem per referència l'eix temporal– no entra en aquesta tipologia

<sup>2</sup> Pel què fa als topònims emprats, jo he utilitzat els que l'ICC i Enciclopèdia Catalana concretaren com la traducció catalana d'aquests. Les cites dels relats que s'utilitzen mantenen l'ortografia original de les publicacions. Al mateix temps, els destacats que apareixen en les citacions incloses en aquest capítol són de l'autora amb l'objectiu de facilitar-ne la interpretació.

<sup>3</sup> El primer recull un quadre resum de tots els itineraris de viatge que s'han pogut extreure dels relats. El segon, inclou els 30 mapes de ruta que s'il·lustren per cada aportació narrativa els enclavaments visitats o els diferents itineraris portats a terme.

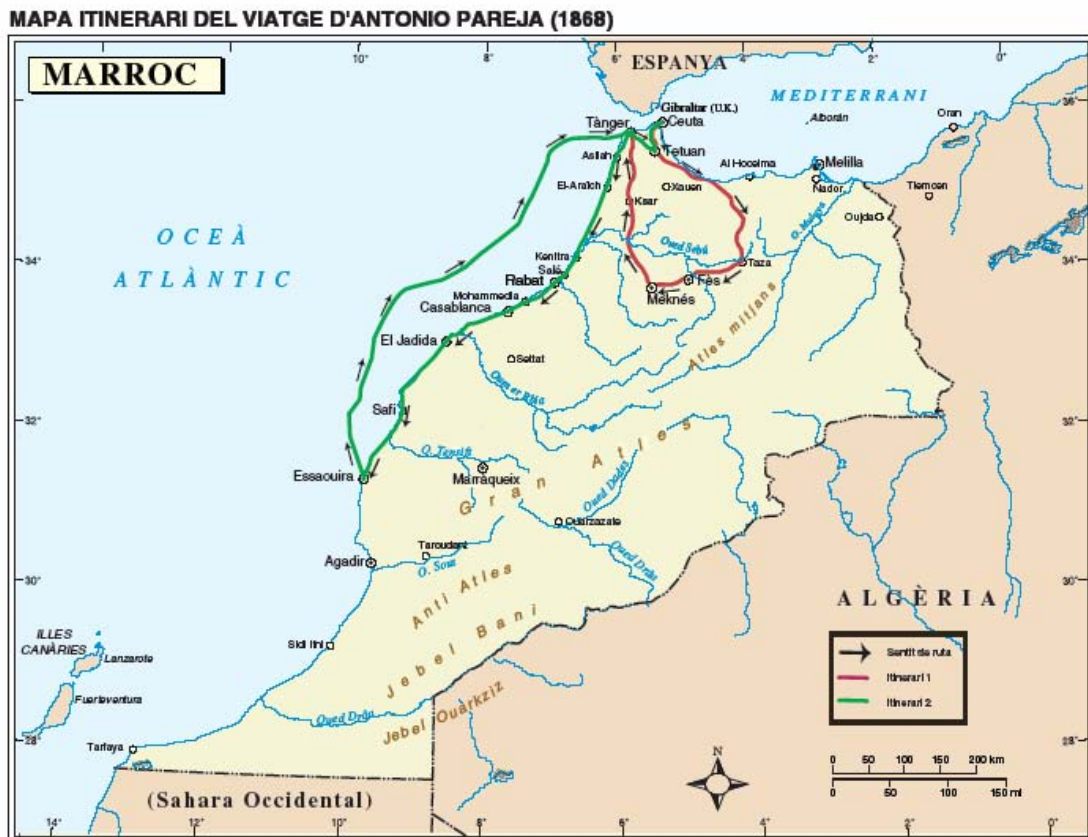
<sup>4</sup> Concretament són els mapes de ruta dels viatges d'Amor (1859), Pareja (1868), Boada (1889), Dantín (1913), Martínez (1928) i Jiménez (1933).



més excèntrica i aventurera. Fernando Amor (1859) portarà a terme un viatge de tres setmanes justes on recorrerà l'àrea compresa entre Tànger i Tetuan [vegeu mapa 1].

Gatell, que el segueix en ordre cronològic, empen un viatge múltiple pel Marroc entre els anys 1862 i 1865. De forma molt particular –concretament essent cap d'artilleria de l'exèrcit del Soldà marroquí–, recorrerà l'interior septentrional i central del Marroc (tram Tànger-Ksar-Fès-Meknés), la costa atlàntica central (Rabat-Casablanca) i es desplaçarà de la costa de Casablanca cap a l'interior per arribar a Marràqueix. Posteriorment, viatjarà per la costa atlàntica meridional per acabar explorant la zona de l'Atlas occidental i la conca del riu Sus. Murga, que es fa passar per “renegat”, recorrerà una àmplia part de l'imperi marroquí entre els anys 1863 i 1865, però no ens deixarà constància de cap itinerari realitzat. San Martín, arriba al Marroc poc després de la Guerra d'Àfrica per treballar a les Duanes de El-Araïch i viatja per la zona septentrional com ho feu Amor uns anys abans. Durant la seva estada laboral al Marroc (1863-68) també portarà a terme la ruta de l'ambaixada espanyola de l'any 1863 a la capital de l'imperi, que sortint de Tànger amb vaixell arribà a Mogador (Essaouira) i d'allà prendrà la ruta interior fins arribar a Marràqueix. A la tornada desfarà el mateix itinerari. Pareja (1868) dedica tres mesos sencers a recórrer les missions catòliques del Marroc. Així, de Ceuta es desplaça a Tetuan i arriba a Tànger per davallar per terra tota la costa atlàntica fins a Mogador (Essaouira). D'allí, amb vaixell, es desplaça de nou a Tànger i davalla ara cap a l'interior fins a Fès i Meknés. El retorn cap a la costa mediterrània, també per l'interior, inclou Tetuan i el viatge finalitza a Ceuta [vegeu mapa 2].

**Mapa 2.** Itinerari del viatge d'Antonio Pareja

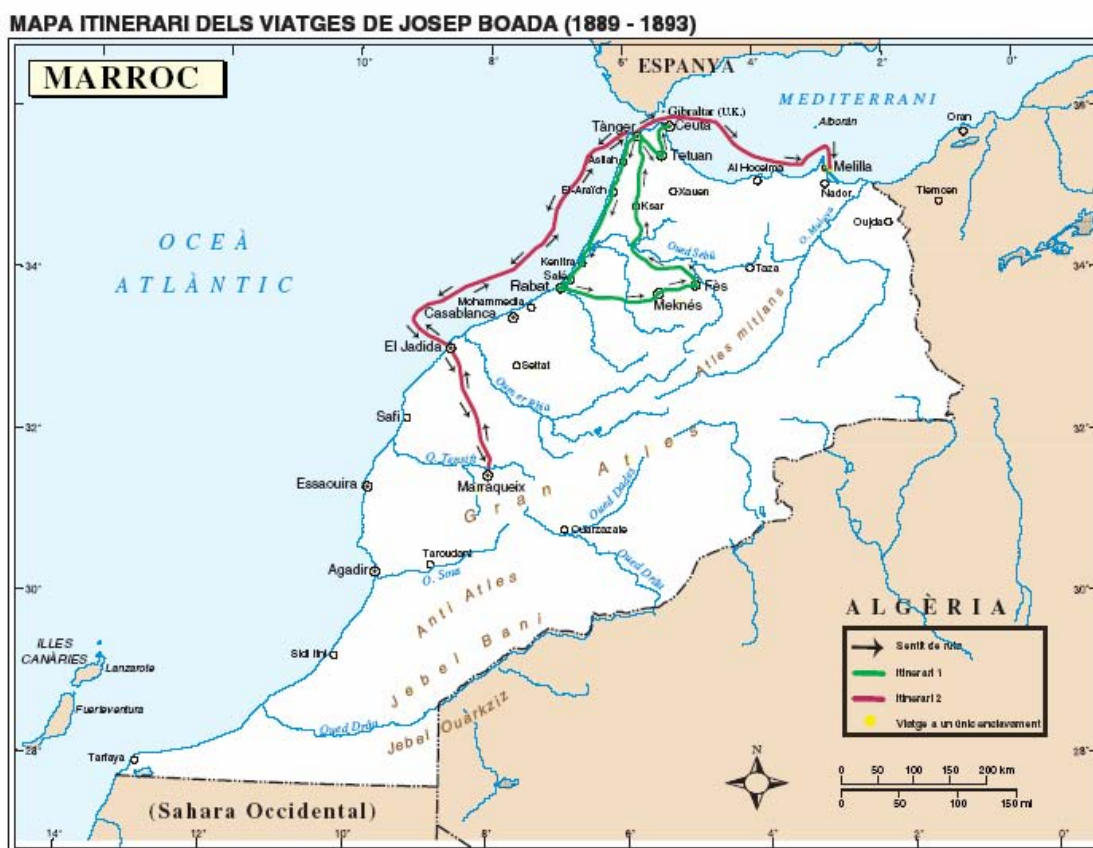


Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

Benítez porta a terme un viatge d'exploració arriscat entre mitjans de l'any 1879 i 1880. Creua el Marroc i el “gran desert” per descobrir Tombuctú i arribar fins a les costes de Senegal. Pel què fa al seu viatge pel Marroc, el creua acompanyant a l'explorador alemany Oskar Lenz des de Tànger per l'interior fins a Fès-Meknès, per arribar a la costa de Rabat, davallar fins a Casablanca i retornar cap a l'interior per arribar a Marràqueix. D'allà i de forma semblant a Gatell, creuen els Atlas occidentals i s'endinsen cap al desert, deixant ja les fronteres de l'imperi marroquí.

A finals de segle ja comencen a aparèixer viatges de diferents característiques, com els de Muro o Collell. El primer passarà una setmana de vacances amb uns amics a Tànger i Collell, realitzarà un viatge-creuer pel Mediterrani fent escala a Tànger, Ceuta i Melilla. Per la mateixa època, Boada, porta a terme tres viatges consecutius al Marroc. El primer acompanya empresaris catalans. Des de Tànger davallen per la costa atlàntica fins a Rabat, endinsant-se cap a l'interior per visitar Meknès i Fès. D'allí remunten per l'interior via Ksar, per acabar fent la ruta Tànger, Tetuan, Ceuta. El segon viatge, uns anys més tard, té l'objectiu de cobrir com a periodista de guerra la campanya militar de l'any 1893 a Melilla. Poc temps després acompanya l'ambaixada del general Martínez Campos a Marràqueix. La ruta és semblant a la que portà a terme San Martín, però en comptes de fer terra a Mogador, ho fan a El Jadida (Mazagán) i d'allí davallen fins a Marràqueix i tornen fent el mateix itinerari [vegeu mapa 3].

**Mapa 3.** Itinerari dels viatges de Josep Boada

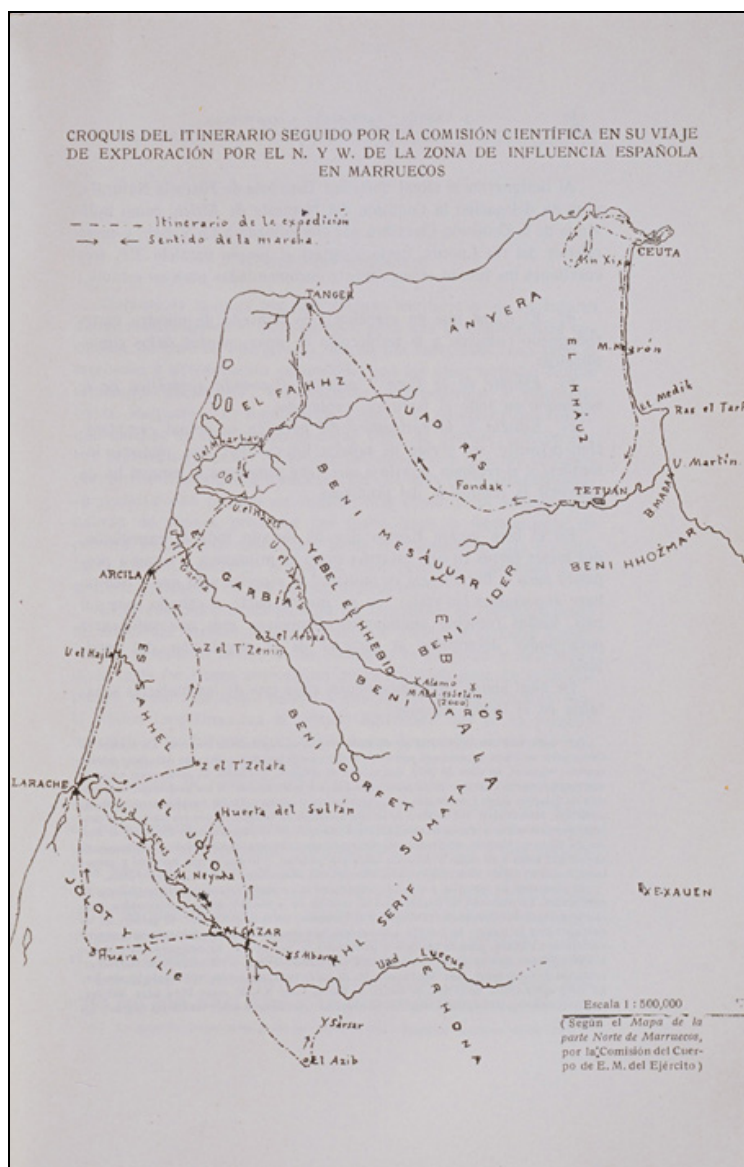


Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

El segle XX s'estrena amb una nova ambaixada espanyola a Marràqueix que ens la narra i descriu el diplomàtic Mitjana, l'any 1900. L'itinerari seguit serà quasi calcat al que realitzà

Boada set anys abans. Jara (1902), que acompanya al polític Canalejas a la seva visita oficial al Marroc, acaba recorrent el trajecte Ceuta-Tànger-Tetuan-Río Martín. Abans d'acabar el primer decenni de l'estrenat segle, Gaziel a la primavera de l'any 1909 passa una setmana de vacances a Tànger, com Muro. Al mateix any, la primera dona fa acte de presència. Carmen Burgos, més coneguda com Colombine, es desplaça a Melilla per ésser la primera dona espanyola reportera de guerra i cobrirà les escaramusses bèl·liques de l'anomenat Barranco del Lobo (1909).

**Mapa 4.** Itinerari del viatge de Juan Dantín



Poc abans de la instauració formal del Protectorat espanyol al Marroc, Eguilaz farà una sèrie de viatges entre els anys 1909 i 1911 cobrint la ruta Ceuta-Tetuan-Tànger. Amb l'inici de l'establiment formal de la protecció espanyola augmenta considerablement la presència viatgera al Marroc. Així tenim que entre l'any 1910 i 1915, Olmet es desplaça reiteradament al Marroc recorrent el *hinterland* de Melilla, la zona septentrional del Protectorat i també la

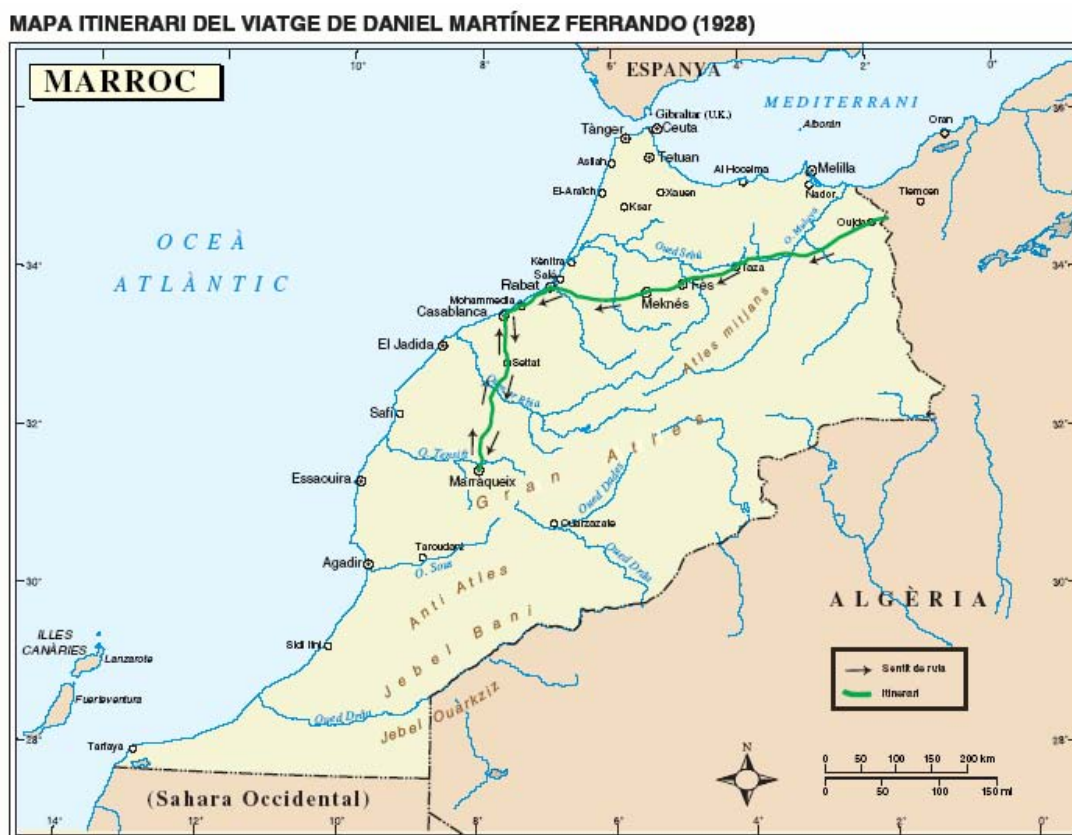


zona occidental i atlàntica. Montero (1913) amb dues o tres setmanes realitza el trajecte Ceuta-Tetuan-Ceuta. Al mateix any, el geògraf Dantín i el zoòleg Cabrera, recorren en dos mesos, Ceuta-Tetuan-Tànger i la costa atlàntica septentrional amb una petita incursió cap a l'interior, fins a arribar a Ksar i retornar cap a Tànger per la costa [vegeu mapa 4].

Cabrera, realitzarà tres viatges més, els anys 1919, 1921 i 1923. En el segon viatge els desplaçaments seran per la zona oriental del Protectorat, vora les rodalies de Melilla i cabiles del Rif. El tercer i quart, són de nou a la zona occidental del Protectorat però inclouen Xauen. Encara poc després de la formalització del Protectorat, Prats (1914) visita Melilla i les seves rodalies. També ho farà Zulueta l'any 1916.

Després del “Desastre de 1921”, el metge militar César Juarros (1922) publica un relat de viatges sobre el Marroc on només georeferencia Tetuan. De la mateixa manera, el coronel Sánchez Pérez en publica un altre a l'any 1925, on també només fa referència a la capital del Protectorat. Abans de la “pacificació” a la zona d'influència espanyola, Escamilla recorre amb dues o tres setmanes l'itinerari Ceuta-Tetuan-Ceuta.

Mapa 5. Itinerari del viatge de Daniel Martínez Ferrando



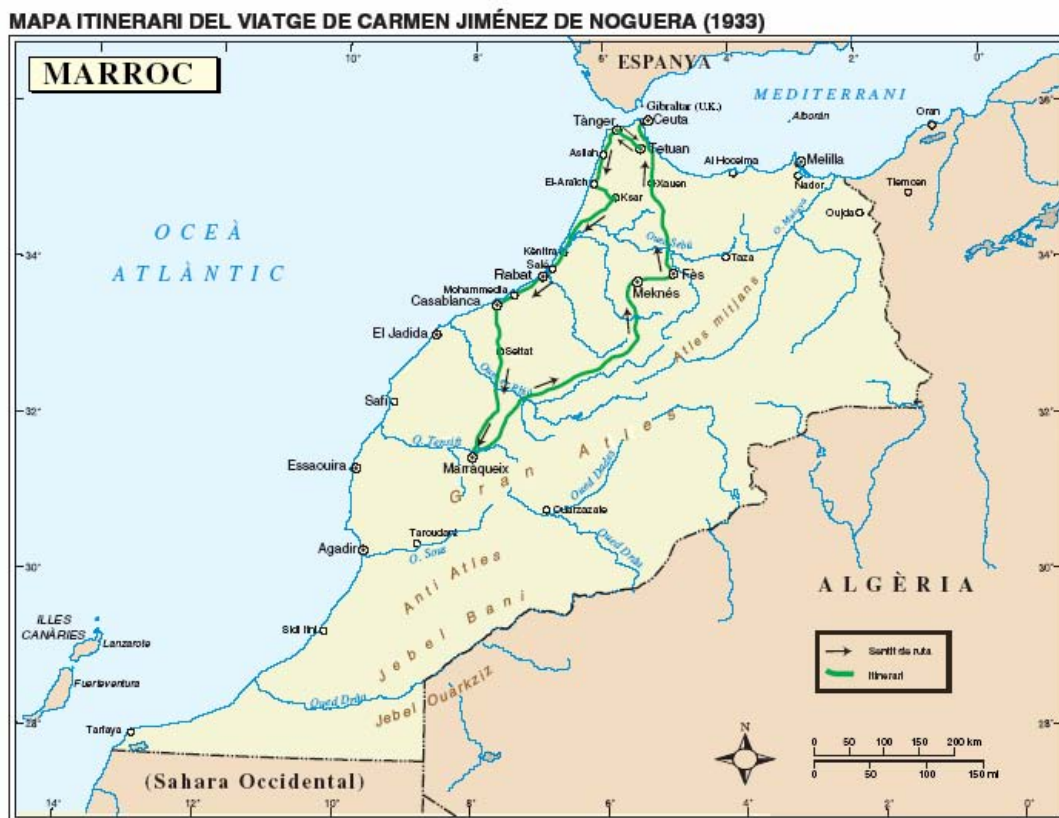
Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

En el darrer període i quasi encetant el tercer decenni del segle XX, Martínez Ferrando porta un viatge “alternatiu” pel Protectorat francès. Entra per Uxda i seguint per l'interior arriba a les ciutats de Fès i Meknès. Seguidament prossegueix direcció oest per trobar la costa atlàntica i davallar cap a Rabat i Casablanca internant-se de nou cap a l'interior per descobrir Marràqueix. Retorna a Casablanca i d'allí deixa el país amb vaixell [vegeu mapa 5].

L'any 1930, el periodista Santiago Otero porta a terme un viatge oficial pel Protectorat espanyol preparat pels mitjans de comunicació de Tànger. Surten de Tànger, recorren la costa atlàntica septentrional, penetren a l'interior vers Ksar, Tetuan i Xauen. La segona part del trajecte la dediquen a la part oriental de la Zona on el punt base serà Melilla. El 1932, Francesc Esteve fa un viatge d'estudis al Marroc i coneix els dos Protectorats. Durant dues o tres setmanes, surten de Ceuta, es dirigeixen cap a Tetuan i Tànger. D'allí davallen per la costa fins Casablanca i es dirigeixen cap a l'interior direcció Marràqueix. D'allí i encara per l'interior es desplaçaran fins a Meknès i Fès. Segueixen pujant fins a Ksar per acabar fent el trajecte El-Araïch-Tànger-Tetuan-Ceuta.

La segona dona del repertori viatja durant dues o tres setmanes pel Marroc de les dues àrees d'influència. Jiménez de Noguera, des de Tànger es desplaçarà a Tetuan i retornarà al punt de partida inicial. D'allí davallarà per la costa, com Esteve, fins Casablanca i d'allí cap a l'interior fins a Marràqueix. Remuntaran l'itinerari per l'interior del país coneixent Meknès, Fès, Ksar, Xauen i acabant el viatge a Ceuta [vegeu mapa 6].

**Mapa 6.** Itinerari del viatge de Carmen Jiménez de Noguera



Al mateix any, l'empresari català que firma el relat amb el pseudònim d'Ivan Tirant, entra al Marroc per Melilla i en recorre les seves rodalies per davallar posteriorment cap a l'interior direcció Fès i Meknès. Tot seguit prendrà ruta cap a la costa, i de Rabat es desplaçarà a Casablanca. Com els viatgers predecessors, farà el tram cap a Marràqueix i referà l'itinerari

per la costa atlàntica fins Asilah i d'allà per l'interior es desplaçarà fins a Tetuan i Xauen, acabant el viatge a Ceuta.

L'any 1935 i durant aproximadament dos mesos, Aurora Bertrana coneix els dos Marrocs amb un itinerari poc definit. El primer tram del viatge la portarà a recórrer Ceuta, Tetuan, Xauen i Asilah. Després, per l'interior, es desplaçarà a les ciutats de Fès i Meknès. També coneixerà la costa atlàntica francesa i prendrà la ruta cap a Marràqueix. L'últim tram del viatge consistirà en davallar vers el sud per conèixer els Atlas meridionals. Finalment, Mercedes Sáenz, amb un període aproximat de dos mesos, farà inicialment la ruta Ceuta-Tetuan-Tànger. Seguirà el recorregut desplaçant-se per la costa atlàntica i penetrarà cap a l'interior fins a Ksar. Davallarà la costa fins a Casablanca i d'allí es dirigirà cap a Marràqueix. Per l'interior del país, també portarà a terme el recorregut Fès-Meknès.

Així doncs, de forma esquemàtica i sumarial, tenim viatges que només visiten un enclavament: són els casos de Muro (Tànger), Gaziél (Tànger) i Colombine (Melilla). Relats que només fan referència a una localitat: els de Juarros (Tetuan) i Sánchez Pérez (Tetuan). També, sense referències, com és el cas de Murga. També tenim itineraris curts i de poca distància: els d'Amor, Collell, Jara, Eguilaz, Montero, Prats, Zulueta i Escamilla. Recorreguts més llargs i més variats com els de Gatell, San Martín, Pareja, Benítez, Boada, Mitjana, Olmet, Dantín, Cabrera, Martínez Ferrando, Otero, Esteve, Jiménez de Noguera, Tirant, Bertrana i Sáenz. En l'apartat següent es portarà a terme una anàlisi més acurada de les significacions geogràfiques d'aquestes geografies narrades.

### **6.1.2 Implicacions espacials del viatge al Marroc**

Una vegada presentats els itineraris dels viatges espanyols al Marroc durant el període d'anàlisi, podem preguntar-nos si es poden traçar relacions entre els recorreguts portats a terme i el colonialisme espanyol de l'època. La millor manera de respondre'ns la pregunta és començar per analitzar els viatges dels del principi, des dels enclavaments d'arribada. De tota la narrativa viatgera que s'analitza tenim que el 90% dels relats deixen constància de l'indret d'arribada, o sigui, tots els relats menys tres<sup>5</sup>. Les localitats són tres: Tànger, Ceuta i Melilla. Si dels 27 viatgers/es restants analitzem<sup>6</sup> el lloc on arriben, observem que 12 arriben a Ceuta, 11 a Tànger i vuit a Melilla. Només hi haurà un viatger d'aquests vint-i-set, que entrarà al Marroc per terra provinent d'Algèria<sup>7</sup>. Davant d'aquesta situació ens podem preguntar: té alguna significació geopolítica aquesta distribució espacial de les arribades?

---

<sup>5</sup> Els tres dels 30 que no ho especifiquen són els relats de Murga, Juarros i Sánchez Pérez. Aquesta omisió s'aclareix si recordem que l'aportació de Murga no inclou cap itinerari concret i les seves impressions no emanen dels enclavaments geogràfics visitats. Pels altres dos casos, els relats són fruit d'una estada llarga i laboral al Marroc on l'objectiu del relat no és tant deixar constància d'un viatge com la de divulgar el Protectorat espanyol a la societat espanyola.

<sup>6</sup> Al mateix temps, aquests 27 viatgers/es computen un total de 32 viatges, ja que Boada en realitza tres i Cabrera quatre. Per ordre cronològic de la realització del viatge tenim que per Tànger entren: Amor, Gatell, San Martín, Benítez, Boada, Muro, Collell, Mitjana, Gaziél, Otero i Jiménez; un total d'11. Per Ceuta: Pareja, Jara, Eguilaz, Montero, Dantín, Cabrera (3), Escamilla, Esteve, Bertrana i Sáenz; un total de 12. Per Melilla: Boada (2), Colombine, Olmet, Cabrera, Prats, Zulueta i Tirant; un total de 8. Per Uxda, Martínez Ferrando, que suposa un 31% del total.

<sup>7</sup> Aquest serà el cas de Martínez Ferrando, que entrarà al Marroc per Uxda.

Des d'un punt merament geogràfic tenim que les costes espanyoles i marroquines comparteixen la bifrontalitat marítima i, per tant, és lògic que s'opti per arribar per algun enclavament portuari mediterrani. D'altra banda, hem de tenir present, l'existència i localització de Ceuta i Melilla en terra africana, així com la pròpia evolució del procés colonial al Marroc.

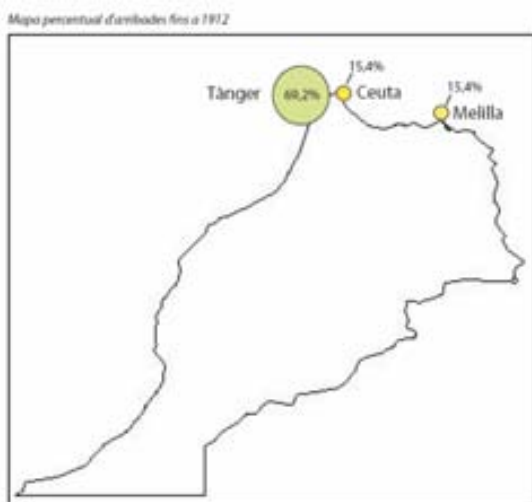
**Taula 4.** Relació d'entrades de viatgers/es a les ciutats de Tànger, Ceuta i Melilla

Entrades	Tànger		Ceuta		Melilla	
Nombre d'entrades abans de 1912 i %	9	69,2%	2	15,44%	2	15,44%
Nombre d'entrades després de 1912 i %	2	11,1%	10	55,6%	6	33,3%
Total d'entrades (31)	11		12		8	

Elaboració pròpia. El total d'entrades comptabilitzades són 31.

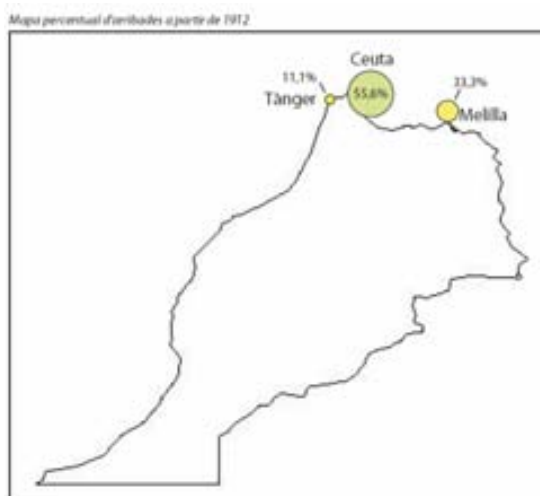
Així, tot i que Ceuta es configuri com el port d'arribada preferit pels viatgers/es espanyol/es (des de principis del segle XX), cal deixar constància que Tànger fou el destí d'arribada preferent dels primers viatgers. A part de Pareja, que l'any 1868 arriba a terres africanes per Ceuta, la resta dels viatgers del primer període (Amor, Gatell, San Martín, Benítez, Boada, Muro i Mitjana) entraren únicament per Tànger. De fet, Tànger va ser durant el segle XIX la porta d'entrada a l'imperi marroquí, ja que Ceuta i Melilla encara eren poc més que presidis [vegeu mapa 7]. Una vegada entrat el segle XX però, les entrades es registren majoritàriament pels enclavaments espanyols, i a Melilla, molt especialment després d'establir-se el Protectorat espanyol al Marroc [vegeu mapa 8]. Aquests subtils incisos mostren una vegada més com les inquietuds colonialistes poden fer canviar patrons geogràfics consolidats d'antuvi. Pel cas espanyol, Ceuta esdevindrà el port del Marroc, la porta d'entrada i sortida a partir de la instauració del Protectorat (1912).

**Mapa 7.** Mapa percentual d'arribades a Tànger, Ceuta i Melilla fins a l'any 1912



Elaboració pròpia.

**Mapa 8.** Mapa percentual d'arribades a Tànger, Ceuta i Melilla a partir de l'any 1912



Elaboració pròpia.

Si considerem els recorreguts, també podem valorar fins a quin els desplaçaments realitzats i els indrets visitats poden relacionar-se amb el desplegament d'uns determinats interessos colonials damunt del territori marroquí. Si analitzem els itineraris podem esquematitzar una sèrie de trams o rutes que d'alguna manera queden institucionalitzades a través de la seva reiteració durant els 77 anys de constants i quasi calcats viatges.

A part d'aquells viatgers/es que només visiten o narren un únic enclavament, tals com Tànger, Melilla o Tetuan, detectem primer de tot la ruta, que apropiadament, podem anomenar *prototip*. Aquesta és la que recorre Tànger- Tetuan- Tànger, o posteriorment Ceuta- Tetuan- Ceuta. O fins i tot, el circuit triangular combinatori resultant dels tres enclavaments. També tenim la ruta *atlàntica* que iniciant-se a Tànger pot davallar fins Asilah i El-Araïch; també a Rabat – Salé, allargant-se vers Casablanca, Mazagán, Safí o Mogador. Aquesta ruta sovint queda fragmentada o presenta algunes incursions cap a l'interior del país. Així neix la ruta *atlàntica septentrional interior*, que des dels enclavaments atlàntics septentrionals (El-Araïch i Asilah especialment) es desvia vers El-Ksar-el-kvir i/o també fins a Xauen-Tetuan a partir dels anys vint del segle XX. També apareix la ruta *atlàntica central interior*, que alhora presenta dues versions: la que s'atura a Rabat i es redirecciona cap a l'interior cercant Meknés i Fès i la que arriba fins a Casablanca i gira cap a l'interior buscant Marràqueix. Una altra variant d'aquesta ruta atlàntica és la *ruta de les ambaixades*, que sortint amb vaixell de Tànger, davalla per la costa atlàntica fins a atracar a Mazagán o Mogador i per terra arriba a Marràqueix. Al mateix temps també tenim la ruta *interior*, que preferentment des d'El-Ksar-el-Kvir davalla vers Fès-Meknés, i arribant fins i tot a Marràqueix. Aquesta ruta també es pot fragmentar apareixent la versió que des de Fès-Meknés es redirecciona vers la costa. Més tard en l'eix temporal, apareix la ruta *rifeyna*, que és la que partint de Melilla es dirigeix cap a Selouanne, Nador o Al-Hoceima. Pot estendre's també vers zones més interiors del Rif. De forma més minoritària apareix la *ruta meridional*, que inclou els Atlas occidentals i la conca del Sus i del Dra [veure mapa 9].

Tot i que tots els viatgers i viatgeres personalitzen la seva ruta, també és cert que apareixen clares reiteracions d'alguns itineraris. En aquest sentit, quinze dels vint-i-quatre viatgers que recorren el Marroc<sup>8</sup> realitzen la *ruta prototip*, fet que suposa un 62,5% del total. A més, cinc d'aquests quinze, únicament fan aquesta ruta<sup>9</sup> (21% del total dels viatgers que fan itinerari). En els altres deu<sup>10</sup>, la ruta prototip forma part del seu itinerari més extens. A la vegada, cinc d'aquests quinze (Amor, Jara, Pareja, Benítez i Boada) porten a terme aquesta ruta abans de l'establiment dels Protectorats, i els deu restants quan el règim de Protectorat ja està implantat oficialment. La ruta atlàntica també és seguida a trams per la gran majoria dels viatgers/es i per tot el període estudiat. Tanmateix, s'observa un predomini dels trams Asilah-El-Araïch i Rabat-Casablanca. Finalment, la ruta interior que porta a Marràqueix també la practiquen nombrosos viatgers/es, ja sigui en missió diplomàtica o motivats per conèixer la ciutat més genuïnament marroquina.

---

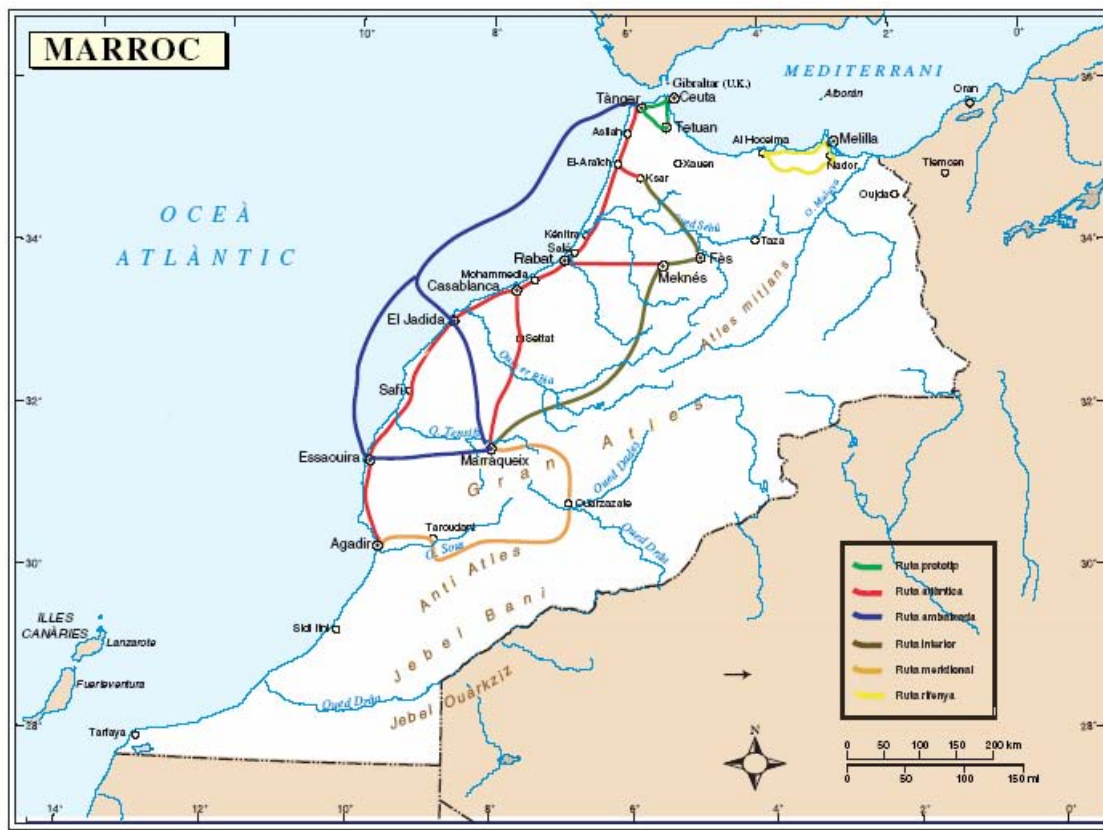
<sup>8</sup> Recordem que sis dels viatgers analitzats no presenten itinerari. Aquests són Murga que no l'inclou, Muro i Gaziel que només visiten Tànger, Colombine només Melilla i Juarros i Sánchez Pérez només es referiran a Tetuan.

<sup>9</sup> Són per orde cronològic Amor, Jara, Eguilaz, Montero i Escamilla.

<sup>10</sup> Són per ordre cronològic Pareja, Benítez, Boada, Dantín, Cabrera, Esteve, Jiménez, Tirant, Bertrana i Sáenz.



Mapa 9. Esquematització de les principals rutes realitzades



Elaboració pròpia a partir d'un mapa cartogràfic base de les Nacions Unides (2005)

D'altra banda, dos viatgers<sup>11</sup> exclusivament porten a terme la ruta rifeña (suposant el 8,3% de la representació total). Al mateix temps, tres viatgers més<sup>12</sup> incorporen també aquest tram en el seu recorregut. Tots però, quan ja s'ha establert el Protectorat espanyol al nord del Marroc. Pel que fa a la presentada ruta diplomàtica, només serà practicada durant el segle XIX. Mitjana, que serà el darrer que la recorre, la relatarà en un llibre que només inclou aquesta experiència. Com en altres casos, dos viatgers<sup>13</sup> més també porten a terme aquesta ruta i incorporen les seves impressions juntament amb els altres trams realitzats. Per últim, poca és l'atenció que presten els viatgers/es més enllà de Marràqueix. Només tres seran els qui ho trepitjaran. Es tracta dels pioners Gatell i Benítez, i la també pionera Bertrana, delerosa d'arribar a les “terres insotmeses”.

Si ens fixem en les localitats més visitades i narrades, destaca en primer lloc la ciutat de Tànger. Vint dels trenta relats la incorporen. Dit d'altra manera: el 66'6% de totes les aportacions narren la ciutat tangerina. En segon lloc, amb disset referències explícites (un 56'6%) apareix Tetuan, enclavament que serà la capital del Protectorat espanyol i amb un 50% de presència narrativa (un total de 15 relats), Ceuta, que com ja hem mencionat es convertirà a partir de l'any 1912, amb la porta d'entrada i sortida preferent dels viatgers/es

<sup>11</sup> Que són Prats i Zulueta.

<sup>12</sup> Que són Olmet, Cabrera i Tirant.

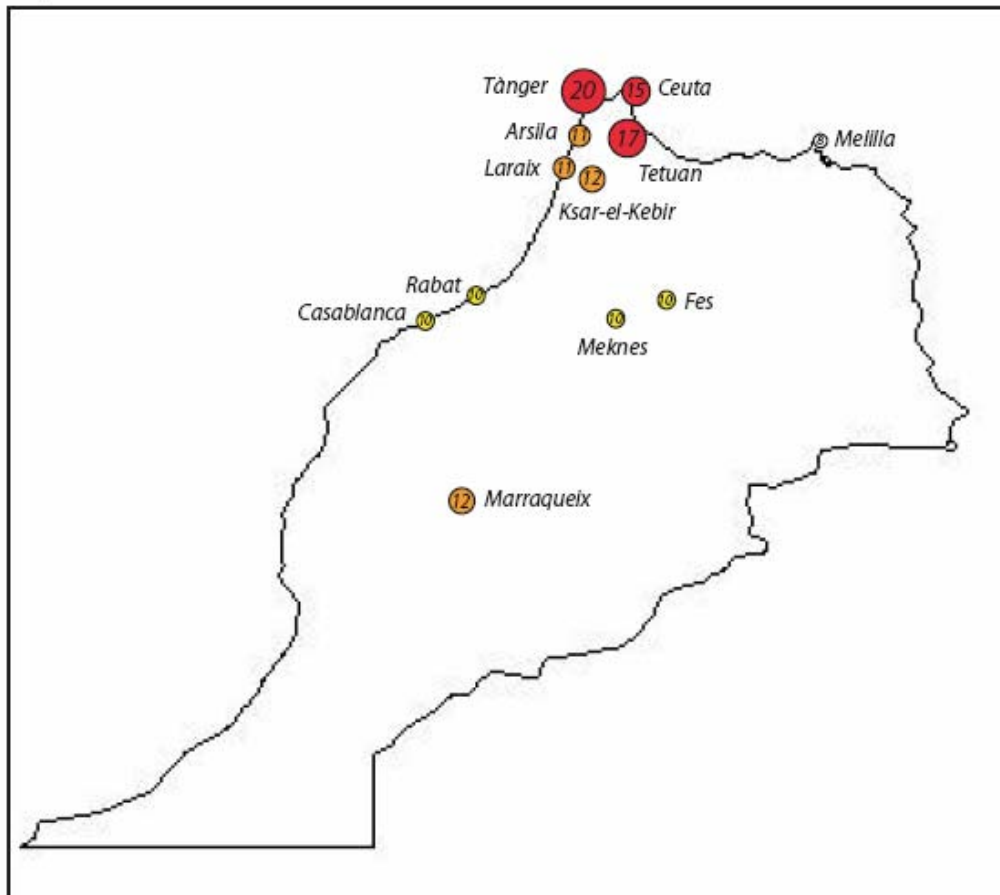
<sup>13</sup> Són San Martín i Boada.

espanyols/es. Dites localitzacions, a la vegada es converteixen en els enclavaments de la ruta prototip portada a terme al Marroc.

Amb una representativitat també alta -12 relats que suposen el 40% de les aportacions- tenim Ksar i Marràqueix. De fet, són l'inici i el final d'una de les rutes més realitzades, la interior, amb destinació a la capital del Soldanat marroquí. Amb onze referències trobem les poblacions d'Asilah i El-Araïch, recorregudes en la ruta atlàntica septentrional i molt especialment, per aquells viatgers que narren o es desplacen exclusivament pel territori sota influència espanyola. Un terç de les aportacions inclouen en les seves narratives les ciutats atlàntiques de Rabat i Casablanca i les ciutats interiors de Fès i Meknès. Les dues primeres es convertiran amb la punta de llança de la modernització portada a terme pels francesos mentre que les altres dues seran els reductes urbans més típicament marroquins. Amb una representativitat del 26'6% de totes les aportacions apareix Melilla. Per últim, amb uns percentatges més inferiors tenim altres enclavaments marroquins, on és de destacar a partir de l'any 1921, Xauen, que queda ocupada per l'exèrcit espanyol [veure mapa 10].

**Mapa 10.** Mapa de les localitats marroquines més visitades

*Mapa de les localitats més visitades*



Elaboració pròpia.

Finalment ens podem preguntar quines són les particularitats del viatge espanyol al Marroc durant el període que versa entre els anys 1859-1936. Tant si superposem els itineraris portats a terme pels viatgers/es en un mapa de l'imperi marroquí, en un mapa dels Protectorats o en un mapa actual del Marroc, veiem que les geografies narrades pels

viatgers/es es concentren en uns enclavaments territorials concrets i en uns determinats trams recorreguts. Podem afirmar, doncs, que els viatgers reiteren els recorreguts en una reduïda porció territorial. El Marroc dels viatgers/es, per tant, no correspondrà al Marroc geogràfic o territorial real: representarà el *seu* propi Marroc colonial. De fet, apareix un cert deliri geogràfic vinculat a la proximitat amb la península i amb una presència limitada majoritàriament a les àrees costeres i als enclavaments urbans. S'acaba visitant el que és més pròxim a Espanya o dit d'una altra manera, el que esdevindrà el Protectorat Espanyol i molt especialment al hinterland ceutí (ruta prototip).

A part d'algunes interessants excepcions, el viatge espanyol al Marroc segueix un patró territorial sotmès a emfatitzar l'intervencionisme colonial. Ens podríem atrevir a dir que els viatges realitzats en aquest període esdevenen la punta de llança, la promoció i la divulgació de la intervenció colonial europea, i especialment de la difusió dels pretesos interessos espanyols en el territori marroquí. Per últim, des d'un punt de vista territorial es constata que les aportacions literàries dels viatges espanyols al Marroc de l'últim període (1928-1936), gaudint d'una millora de les comunicacions i de la seguretat personal gràcies a la consolidació de les infraestructures colonials, estereotipen una incipient ruta turística que inclou el nord occidental marroquí (Tànger, Ceuta, Tetuan, Asilah, El-Araïch, Xauen i Ksar), l'àrea central costera de Rabat i Casablanca, i les interiors de Fès, Meknès i la meridional Marràqueix. Una ruta turística encara vigent avui en dia.

## 6.2 “Espanya en Marruecos”: plasmació del fet colonial al Marroc

Durant el període d'anàlisi, la majoria d'espanyols/es que viatgen per Àfrica, ho fan principalment al Marroc, ja sigui per proximitat geogràfica, per aprofitament de les infraestructures colonials i dels interessos creats, o bé, per la combinació d'ambdues opcions (Albet i Cerarols, 2008). Al mateix temps, molts dels relats inclouen, de forma explícita o implícita, aportacions significatives que fan referència a la situació colonial africana i més concretament a la marroquina. A més, també retraten de forma personalitzada la geografia trepitjada durant el viatge deixant constància d'opinions geopolítiques del moment i de les diferents polítiques colonials portades a terme per les metròpolis imbricades en la “qüestió marroquina”. De fet, tal i com ha puntualitzat Marín (1996), moltes d'aquestes narratives viatgeres eren concebudes amb el clar objectiu de donar a conèixer i divulgar les intervencions colonialistes espanyoles realitzades al Marroc.

Cal apuntar també que les aportacions varien en funció de la tipologia de viatger/a, del viatge realitzat, de la narrativa publicada i del període concret en que s'hi desplaça. Tal i com s'ha introduït en el capítol IV, les pròpies concepcions de l'imperialisme europeu i del colonialisme a Àfrica canvien, i ràpid, entre l'inici i el final del període estudiat. Així, contràriament a d'altres observacions i opinions que es mantindran estables al llarg del temps, creant una geografia imaginària estable, les opinions que fan referència al fet colonial aniran variant de forma proporcional a la intensitat de canvi del procés colonial.

D'aquesta manera, tant tenim relats que esquiven tractar obertament el tema del colonialisme –per alguna raó serà...–, com narratives on l'eix central del relat es dedica a discernir sobre la qüestió de “Espanya en Marruecos”. L'extens llibre de Boada, per exemple, inclou capítols titulats: “la colonia española”, “legaciones y consulados”, “recuerdos de la guerra de África”, “militares franceses e ingenieros alemanes”, o “la campaña de Melilla”. Eguilaz, per la seva

banda, dedica un extens capítol a divulgar *“nuestra autoridad é influencia”* i Zulueta reflexiona sobre el colonialisme portat a terme des de l'inici del Protectorat amb capítols tant suggerents com els de *“recorriendo las últimas posesiones”*, *“el problema de Marruecos”* o, *“de como se puede colonizar el Ríj”*. Fins i tot en els relats femenins podem trobar capítols que tracten la temàtica geopolítica, com pot ésser el *“tres minuts de serietat”* d'Aurora Bertrana o el *“España en Marruecos”* de Mercedes Sáenz.

Les pàgines que segueixen intentaran donar resposta a la pregunta: com i de quina manera opinen i es posicionen els viatgers i viatgeres davant el fet colonial al Marroc? Es pot avançar que apareixeran diversos posicionaments en relació a la presència espanyola al Marroc o més en general, sobre la presència d'Europa a Àfrica. En aquest sentit, la literatura viatgera és un vehicle útil per posar en relació allò vist amb allò preconcebut o allò desitjat, i d'aquesta manera, a través de la reflexió generada a partir del desplaçament, apareixen idearis detallats sobre visions dels què hauria de ser l'expansionisme, la identitat territorial i també el nacionalisme. Aquest apartat relaciona les aportacions dels relats amb les particularitats colonials del Marroc durant el període d'anàlisi, una etapa repleta d'interès pel que fa a la configuració imperialista europea, la seva plasmació colonial i la seva transcripció geogràfica.

### 6.2.1 El desplaçament com a font de coneixement geogràfic i geopolític

La pràctica del viatge en el context imperial vincula les geografies que es trepitgen amb els imaginaris colonials incrustats en elles. Així, si el viatge cal considerar-lo com una pràctica geogràfica real, els relats que s'hi refereixen cal copsar-los com una font documental de primer ordre que entrellaça geografia i geopolítica. Pel cas que aquí es treballa és important tenir en consideració el viatge i la seva narrativa com un procés de construcció i creació geogràfica de pàtina colonial.

En aquest sentit, algunes de les narratives són especialment reveladores de la construcció colonial del Marroc. Pareja, per exemple, hi viatja durant tres mesos l'any 1868 per conèixer les missions allí establertes. El 1908 en publica les seves impressions sota el pseudònim d'Abu-Djebel (ja era un reconegut periodista i historiador), i a part de les impressions del viatge hi inclou a mode d'epíleg, un elaborat estat de la qüestió sobre la política colonial al Marroc després de la Conferència d'Algesires (1906). No es tracta, doncs, d'una aposta clara per divulgar un ideari polític concret servint-se de la (banal) excusa de publicar un relat de viatges? Quina significació té, per tant, l'espera de 40 anys perquè les memòries viatgeres sortissin a la llum? I el cas del científic Cabrera? Aquest, entre els anys 1913 i 1924, realitza quatre viatges al Marroc -tres d'ells pagats per la Real Sociedad de Historia Natural-, de manera que el seu relat es dedica a resseguir les maniobres frontereres territorials de l'exèrcit espanyol amb l'objectiu de conèixer la fauna marroquí i catalogar-la. La seva aportació no ha d'ésser analitzada sota el prisma de la trilogia ciència-política-colonialisme? No ens retrata l'evolució geogràfica de l'intent d'expansió territorial d'Espanya? Des d'aquest punt de vista, podem adonar-nos com les narratives fruit del viatge al Marroc divulguen un coneixement geogràfic i geopolític determinat, però també complex.

Per començar a fer-nos una idea de la significació que pren a nivell social i polític (també cultural i econòmic) la “qüestió marroquina” a Espanya referim-nos, per exemple, a les aportacions del prevere català Jaume Collell. L'any 1891, acompanyant el Marquès de

Comillas -reconegut africanista i empresari- feu un creuer pel Mediterrani<sup>14</sup> fent escala en diferents ciutats magribines. Si bé el viatge es portà a terme l'any 1891, no va ésser fins el 1921 que el fervent catalanista es decidí a publicar-ne les seves impressions. Per què, ens podem preguntar? Ell mateix ens ho fa saber al principi del relat:

“Y ara se m’ha acudit dirne quelcom d’una excursió a la costa del Marroch, feta en ple hivern del any 1891. N’han passat trenta anys, pero ho tinch tot tan present, com si avuy tornés de Melilla. Y com aqueix nom es avuy la **obsessió de Espanya**, m’ha semblat que seria oportú donar [...] unes notes viscudes de aquelles terres amarades de sanch espanyola, notes en les que s’hi trobarán **observacions de avuy tenen una forta actualitat**. Perquè aquell viatge no fou solament de turista curios y desvagas. Lo ferem en companyia del Marqués de Comillas en vapors de la Trasatlántica, y’l marqués que es l’espanyol més intensament patriota de jo conech, per tot allà hont va, **hi cerca sempre lo que pot redundar en be d’Espanya**, lo que pot intensificar lo seu progrés y enaltir lo seu honor. Y’m quedo curt en la ponderació, per por de ofendre la modestia del gran patriici” (Collell, 1921: 5-6)<sup>15</sup>.

Els trenta anys que separen la realització del viatge de la publicació del relat no són casuals. L’espera temporal és significativa i explicativa de com l’opinió, les expectatives i l’interès pel Marroc diferien i en escriu entre l’any 1891 i el 1921. El fatídic 21, l’any del “Desastre d’Annual”, Espanya va viure el revés militar més escandalós al Marroc i d’unes conseqüències nefastes en el sí de la societat espanyola (comparables a les de l’any 1898). I és que tal i com comenta l’autor, el Marroc del 1921 es convertí en un malson i en l’“obsessió d’Espanya”. Per tant, foren la “crítica actualitat” de la política “nacional” espanyola, la voracitat dels fets succeïts prop de Melilla, el temor de la caiguda en picat dels interessos d’Espanya al Marroc i les possibles represàlies geopolítiques de les altres potències europees les que empenyeren a Collell a ressenyar-nos el seu viatge al Marroc - quan aquest encara era un Imperi sobirà i ple d’expectatives per l’Espanya-. El relat de viatge del prevere, d’aquesta manera, esdevé un llegat important perquè documenta explícitament els canvis geopolítics ocorreguts en un període de trenta anys alhora que inclou algunes de les reaccions i conseqüències en la societat d’origen.

És interessant també rescatar aquí, l’interès de Collell per preservar, tot i el moment crític ressenyat, els “interessos” d’Espanya al Marroc. Ho fa enaltint la figura del Marqués de Comillas, presentant-lo com un gran patriota que cerca arreu el “bé d’Espanya”. Aquesta consideració no és tampoc casual i ens revela –a part del deute personal que pogué tenir l’autor-, les relacions d’aquest magnànim amb el Marroc durant i després dels enfrontaments hispanomarroquins de l’any 1859. De fet, ja des del seu retorn de Cuba, el Marqués de Comillas<sup>16</sup> redreçà els seus interessos econòmics vers Àfrica i especialment al Marroc. Tot i que el viatge de l’any 1891 pot ésser considerat un acte de propaganda de la *Transatlántica*<sup>17</sup>, també il·lustra a la perfecció el gir geopolític dels sectors colonialistes espanyols i concretament del *lobby* Comillas vers Marroc a partir de la Guerra d’Àfrica, tret

<sup>14</sup> Anys abans havia estat mossèn Ginto Verdager el qui acompanyà al magnànim en el seu creuer mediterrani. Vegeu Albet i Cerarols, 2008.

<sup>15</sup> A partir d’aquesta cita i per tot el capítol, es manté l’ortografia original del relat. Els destacats inclosos són de l’autora.

<sup>16</sup> Per una millor contextualització del paper del Marqués de Comillas i el seu lobby econòmic desenvolupat al Marroc, veure Rodrigo Alharilla, 2001 i 2002.

<sup>17</sup> Just un any després estigué a punt de fer fallida, i d’alguna manera, el propi viatge, pot ésser considerat com una empenta a l’empresa.

de sortida de les aspiracions colonialistes espanyoles a Àfrica (davant la eminent pèrdua de les altres possessions ultramarines). Així, l'espai geogràfic marroquí, a través de les anotacions de Collell, tenen tanta importància geopolítica a inicis dels 90 del segle XIX com a inicis dels 20 del segle XX, en part també perquè l'autor considera -pel fet d'haver estat al Marroc i haver-ne trepitjat la seva geografia-, tenir una veu acreditada per emetre judicis de valor sobre la temàtica.

Si bé aquesta primera cita de Collell demana una certa contextualització en relació al procés colonial espanyol al Marroc, prenem-ne ara una de més explícita i, que de nou, ens mostra com el desplaçament esdevé font de coneixement geogràfic i geopolític. La següent aportació del prevere català neix en trobar-se ubicat a les afores de Ceuta. Escriví:

“Y allí precisamente habían comenzat les escaramuces de aquella guerra que s'acabá ab lo tractat de pau firmat a Vad-Ras per Muley Abbas, general de les forces marroquines y D. Leopold O'Donnell, general en jefe del ejército espanyol, que, en lloch de aturar-se a Vad-Ras, **devía haver entrat a Tánger**. Jo aleshores, als meus quinze anys, vaig sentir dir que **l'inglés ne tenia la culpa**, y ara que'n tinch setanta cinch, encara ho crec ab mes certenitat. **Si Espanya a més de Ceuta tingués Tánger, tindria del Estret clau i ferrollat**” (Collell, 1921: 30).

Aquesta cita és destacable i significativa per dos motius: perquè ens introdueix l'espai geogràfic de la batalla que s'ha acabat anomenant a casa nostra com la Guerra d'Àfrica i perquè dit espai ressenyat conjumina amb la geopolítica mundial del moment i amb l'opinió personal de l'autor. Així, Collell, des d'allí, a les afores de Ceuta, rememora les escaramusses d'Uadras (tal i com faran molts d'altres viatgers/es) tot prenent consciència de la importància geoestratègica de l'enclavament -l'Estret, entre el Mediterrani i l'Atlàntic- alhora que renega dels avatars històrics i de l'hegemonia de l'imperi britànic, que amb molt d'interès defensava territorialment les seves “necessitats” imperials -en aquest cas- a l'àrea de Tànger-Gibraltar. Per l'autor, a la favorable situació geogràfica de la Península només li hagués faltat tenir una mica més de presència a l'altre cantó de l'Estret per poder dominar i controlar-ne el pas -*tindria de l'Estret clau i ferrollat*- a la vegada que hagués aconseguit desestabilitzar la potència britànica en dit enclavament. Aquests eren els seus idearis geopolítics i ens deixa constància de la seva opinió sobre la política internacional viscuda en aquell moment i reflexionada 30 anys més tard.

Com ja s'ha comentat, és just després dels enfrontaments bèl·lics de l'any 1859 que començà tota una desfilada de viatgers espanyols que s'endinsaren a conèixer i observar el país veí, l'encara però “desconegut” Marroc. Murga -o el “*moro vizcaíno*”-, per exemple, que viatjà llargament per l'imperi del Magrib-al-Aksa després de 1863, anotà al seu diari:

“El número de Europeos, y en particular el de los Españoles, **ha aumentado** en las costas de Marruecos desde su última guerra con España” (Murga, 1994 [1895]: 76).

Davant d'aquesta constatació, també afegí que:

“Nuestro último Tratado ha disminuido, si no supeditado por completo, la influencia exclusiva que tenia la Inglaterra en el país; y hoy, podemos decirlo sin rebozo, **somos la Nacion que mas pesa en los negocios de aquel Gobierno y mas preponderancia alcanza por allá**” (Murga, 1994 [1895]: 77).

Boada, per la seva banda, poc després de la internacionalització marroquí (1880) i en referència a aquesta mateixa temàtica, incorpora uns anys més tard que,

“Antiguamente las naciones de Europa se contentaban con tener en Tánger un encargado de negocios, que acostumbraba ser el mismo cónsul; **pero desde que los asuntos mogrebitas han adquirido preeminente interés, todos los gobiernos se apresuraron a aumentar su personal diplomático**” (Boada, 1999 [1895]: 99).

Però pocs anys després, concretament l'any 1891, Muro ens aclareix:

“Ya he dicho que **el número de españoles es aquí mayor** que el de los franceses, ingleses, italianos y de otros países: pues a pesar de eso, **los españoles somos los que menos cosas conseguimos del Sultán** ó de nosotros mismos; quizás algún día hablaré con detención y muy en serio de esto, porqué en ello va un porvenir para España, envuelto en su propio decoro” (Muro, 1891: 55).

D'aquesta manera entre mitjans dels anys 60 i els 90 del segle XIX, tot i que els viatgers en desplaçar-s'hi constataren un increment de la presència espanyola al Marroc sobirà, també observem que de tenir una influència fins i tot superior a la britànica just després de l'enfrontament bèl·lic hispanomarroquí, es passa a ser la nació que menys favors aconseguix del Soldà. Aquest canvi narrat pels propis viatgers pot explicar-se també a través de les particularitats de la trajectòria de la història colonial. Durant l'últim terç del segle XIX, i molt especialment després de les Conferències de Madrid (1880) i de Berlín (1885), el procés de repartició d'Àfrica s'accelera en tots els sentits alhora que s'arraconen aquelles potències que comencen a ésser considerades de segona categoria, com és el cas d'Espanya. Per tant, els viatgers citats que es desplaçaren al Marroc entre mitjans dels 60 i principis dels 90, coneixerien una determinada geografia colonial i una particular situació geopolítica.

Des d'un punt de vista estrictament geogràfic també veiem com els relats ens informen d'altres particularitats colonials de l'època. Així, des de la perspectiva de la divulgació de l'accessibilitat a la geografia marroquina contemporània al desplaçament de San Martín, se'ns fa saber quines eren les ciutats que el viatger creia que eren visitables i quines no:

“Terminaremos brevemente [...] aconsejando á aquellos de nuestros lectores que tienen afición á viajar, **que visiten á la ciudad de Tánger**, una de las más próximas a España. Hoy en el día no existe en ella ningún peligro alguno para los cristianos, como sucedía aún á principios del siglo actual. **Tánger, como el resto de las poblaciones de Marruecos, en nada se parece á ninguna de nuestras ciudades.** [...] Además de la ciudad de Tánger puede visitar el viajero curioso y observador, **las de Tetuán, Larache, Alcázar, Arcila, Mazagan, Saffir, Mogador, Sale y Rabat**, sin correr un grave riesgo. **En cambio las ciudades de Tafilet, Sus, Fez, y con especialidad la de Marruecos, son verdaderamente inaccesibles**” (San Martín, 1870: 266-267).

També disposem de l'exemple que inclou Pareja en relació al viatge costaner de reconeixement territorial que va fer. Amb la finalitat de trobar el millor emplaçament per fundar una nova casa-missió, narra:

“El P. Lerchundi **trataba de instalar algunas casas-misiones en la costa occidental de Marruecos**, abandonada desde el fallecimiento del P. Sabater. Por esta causa se obtuvo el permiso del maghzen ó gobierno marroquí, **para emprender un viaje hasta Mogador, y estudiar las condiciones de la localidad á fin de proceder con acierto á la elección de poblado en que establecer la casa-misión**” (Pareja, 1908: 65-66).

Fins i tot queden incloses observacions geogràfiques del territori visitat, passades pel tamís de la mirada occidentalitzada, la qual prioritza superlativament aquells elements del paisatge

susceptibles a ésser modernitzats<sup>18</sup> (Pratt, 1992). Així, en referència a la presentada *ruta prototip*, Muro ens comenta:

“Pues bien; y preste atención el lector. En esa inmensidad de **terreno que se puede triangular fijando vértices en Tánger, en Ceuta y en Tetuán**, en esos mil kilómetros superficiales en proyección horizontal, no hay más población, fuera de las que forman los ángulos del triángulo. Ni aldea, ni caserío, o choza, ni albergue para ser viviente. Tierra y más tierra, y nada más que tierra, con su esplendorosa vegetación espontánea; la mejor bahía de nuestros mares; nuestra envidiable y envidiada posición de Ceuta; muchas dársenas, agua abundante de manantiales y de ríos y... mil kilómetros cuadrados ahí, con todo eso... **convertidos en desierto**. *De te fabula narratur*, señora diplomacia de mis pecados y señores diplomáticos, mis paisanos con suerte y pretensiones. Lo que hasta ahora habéis hecho ó pensado sobre este particular, me recuerda lo del andaluz del cuento, cuando decía á un viandante preguntón, ni ese es el camino de Jerez ni yo soy su compadre. (Muro, 1891: 62-63).

Ja iniciat el segle XX i poc després de l'establiment formal del Protectorat francoespanyol al Marroc (1912) i de l'inici de la primera gran guerra europea, Zulueta (1916), en tornar del Marroc emet una clarificadora “resituació geogràfica” del territori marroquí d'influència espanyola. Escriu:

“Hablamos de nuestra misión en África, del testamento de Isabel la Católica y de las miras del Cardenal Cisneros; establecemos un parangón entre nuestro porvenir en América y nuestro porvenir en África **sin percatarnos de que a la zona de influencia que se nos ha reservado en Marruecos no llega a la extensión de dos provincias españolas**. El teatro de la guerra, que, por los millones que cuesta, y los hombres cuya pérdida lloramos, **imaginamos grande, ha sido tan reducido, que no alcanza a la mitad del llano de Barcelona**” (Zulueta, 1916: 59).

Aquestes reconsideracions territorials de l'àrea d'influència i del camp de batalla són ben il·lustratives de com tot sovint les construccions imaginàries dels territoris colonials distorcionen, si no obliden, la “geografia”, especialment les d'un país que segles enrere havia colonitzat tot un continent. D'aquesta manera, l'aclariment de Zulueta, georeferenciat en la geografia local o coneguda (del lector), tenia l'objectiu de resituar o frenar la pompositat creada vers la quasi mítica geografia de “España en Marruecos” en els primers anys de Protectorat formal.

Altres viatgers que apareixen més tard en la cronologia d'anàlisi i es desplacen i coneixen també el Protectorat francès, deixen constància dels ràpids canvis soferts en les localitats costaneres alhora que tracen comparatives entre les diferents pràctiques colonials portades a terme per les dues metròpolis imbricades al Marroc. Així, per exemple, Ferrando comenta:

“De las que llevamos vistas, **es Rabat la urbe que da más sensación de dominio europeo**, y de adaptación fácil a las corrientes de progreso moderno. **Sin embargo ¡qué distinta fué hasta hace pocos años, relativamente!** Nadie diría al verla hoy tan flamante, que, con su vecina Salé, con la cual se mira con recelo, fué un peligroso y sanguinario nido de piratas, que se dedicaban a abordar los barcos españoles, portugueses, holandeses e ingleses, que iban y venían al Sur, camino de las Indias” (Martínez Ferrando, 1929: 158-159).

---

<sup>18</sup> És suggerent la coincidència amb una de les observacions més destacables de la canònica obra de Mary Louise Pratt, on en la seva anàlisi sobre els *Imperial Eyes*, recull com una de les característiques fonamentals de la mirada occidental imperial la consideració dels territoris colonials com aquells que han de ser necessàriament modernitzats. Vegeu: Pratt, 1992.



Des d'aquesta constatació més modernitzadora que s'observa en la geografia sota domini francès, Ivan Tirant afegeix:

“El general Lyautey, a qui deu França tota la seva obra del Marroc, deia en certa ocasió: “El meu valor per a conquerir el Marroc és el que em donen els quilòmetres de ferrocarril, els cavalls de vapor o els kilowats d'electricitat que vaig estendre...”. Doncs bé, **nosaltres a la nostra zona no hi hem portat un sol d'aquests elements**” (Tirant, 1934: 26).

Tirant, que tindrà la possibilitat de conèixer les dues àrees d'influència, reconeixerà les grans millores portades a terme pels francesos a la vegada que renegarà de la ineficàcia modernitzadora palpable en els paisatges d'influència espanyola. La colonització, per l'autor, significa la creació d'espais de modernitat a l'estil francès. Així, en una constant comparativa d'elogi a l'opció francesa, defensarà la presència i la creació d'infraestructures com l'única opció viable per a la colonització. Per tant, no criticarà el colonialisme, sinó la ineficiència del govern espanyol.

Per últim, Bertrana, després de viatjar pel Marroc ens presenta una geografia dual on predomina una visió més localista, més respectuosa i atent amb allò més genuí dels territoris no europeus. Així, informa:

“Sortosament per als moros i per qui visitem llur país, **encara resten ciutats netament musulmanes**, francament i incorruptiblement moresques, en les quals, per poc sensibles que sigueu, **assistiu a un dels espectacles més emocionants del món: l'heroica i formidable resistència de l'Orient contra l'Occident**” (Bertrana, 1936: 94).

La realitat colonial és expressada per la viatgera a través de la geografia de la resistència, des del punt de vista dels colonitzats, que per l'autora, esdevé un “espectacle emocionant”.

A través d'aquest conjunt de cites, s'il·lustra com el desplaçament i la posterior narració són font de coneixement geogràfic i geopolític. A més, les aportacions viatgeres del Marroc colonial deixen constància del procés colonial tant des de la perspectiva del lloc visitat com la del lloc d'origen. D'aquesta manera, es pot afirmar que la recuperació i anàlisi de la literatura viatgera ofereix a la disciplina geogràfica, una nova i diferent via de coneixement.

## 6.2.2 Narracions del procés colonial

Una vegada hem observat que certament els relats viatgers ens donen a conèixer nocions geogràfiques i geopolítiques en relació al colonialisme espanyol (i europeu) al Marroc, ens pot ser útil veure com aquestes narratives també ens aporten sucoses informacions dels *ritmes colonials*<sup>19</sup> observables pel període d'anàlisi. D'aquesta manera, la literatura viatgera no només opina sobre el fet colonial sinó que deixa directament constància de la seva evolució des de les incipients aproximacions de mitjans del segle XIX a les darreres aportacions de mitjans dels anys trenta del segle XX<sup>20</sup>.

---

<sup>19</sup> En aquest sentit ens pot ser molt útil recordar la reflexió que feu el propi Conrad l'any 1926 en relació a les vinculacions existents entre la geografia i l'imperialisme. Felix Driver (2001) que ha reflexionat sobre les cultures d'exploració imperials (especialment la britànica), reincorpora per la seva anàlisi les fases citades per l'autor del *Cor de les tenebres*, o sigui, la “geografia fantàstica”, “la geografia triomfant” i la “geografia militant”.

<sup>20</sup> Per reprendre l'evolució dels esdeveniments històrics ocorreguts des de la perspectiva espanyola, vegeu el capítol IV.

Tot seguit passarem a comentar-les vinculant-les també amb les característiques més destacables del què va ser el conjunt del procés colonial. Es farà analitzant les narratives des de quatre seccions diferenciables: el precedent del Marroc com una geografia inexplorada i desconeguda, la creació del Marroc com una necessitat, la narració del Marroc colonial i finalment, la visió final que oscil·la de l'eufòria colonial al sentiment de tragèdia nacional.

#### 6.2.2.1 Inexplorat i desconegut

A mitjans del segle XIX, Àfrica encara era poc més que un imaginari geogràfic desconegut. Els primers viatgers que s'hi desplacen generaran un discurs que emfatitzarà aquesta idea alhora que començaran a perfilar un sentiment comú de superioritat europea i un ideari intervencionista que de moment, s'insinuarà a través de formulacions en condicional.

D'aquesta manera, Gatell —que coneix el Magrib de principis dels seixanta del segle XIX— ens introdueix una geografia marroquina encara inexplorada. Escriu:

“La ciencia geográfica ha progresado rápidamente, pero mucho hay que hacer todavía. **Muy cerca de nosotros, casi rozando a Europa, se encuentra un vastísimo continente, cubierto en su mayor parte por el velo del misterio: el África.** [...] Allí exceptuando escasos puntos del litoral, no hay más que ignorancia y fanatismo; la barbarie reina por todas partes. A esos pueblos, a esas hordas salvajes **se debe hacer saborear algún día el néctar de la civilización**” (Gatell, 1949 [1879]: 119).

Gatell ho concep i ho manifesta a través de la doble dicotomia Europa/Àfrica – civilització /barbàrie. Per ell, allò que es troba més enllà de la costa africana és geogràficament un misteri a la vegada que creu necessari que les nacions europees despleguin la “civilització il·lustrada” damunt de l'inexplorat continent. Reclama en aquest sentit, una presència europea civilitzadora, però no inclou cap concreció explícita. Pareja, per la seva banda, que hi viatja a l'any 1868, també deixa constància de la gran desconeixença del territori marroquí. Ens comunica el fort contrast que suposa per l'europeu endinsar-se més enllà de la portuària Tànger. Per ell són territoris on hi regna exclusivament la barbàrie. Explica:

“Los europeos íbamos contentos **por conocer un país no muy estudiado aún.** [...] **Apenas salimos de Tánger,** ya comenzábamos á notar la **falta de civilización del país.** Los caminos eran malas sendas trazadas por el pie de los caballos que, como no llevan herraduras, sus huellas se borran con el viento que remueve las arenas” (Pareja, 1908: 68).

Certament era aventurista i arriscat per tot europeu traspasar allò conegut i endinsar-se a les geografies africanes desconegudes. Pel cas de Pareja, que sortiren en comitiva de la ciutat i transvestits per intentar passar desapercebuts, era un repte quasi de desafiament vital. Aquest sentiment també és experimentat i manifestat per l'explorador Benítez. Ell ens parla de la proesa masculina quasi heroica de poder ser un dels primers en recórrer i trepitjar el “gran desert” del Sàhara:

“¡Recorrer el desierto del Sáhara! Esta idea me atraía como el imán atrae al acero, y hubiera renunciado cuantas ventajas me ofreció dicho doctor, por el sólo placer de ir en su compañía y **ser el primer español que iba á cruzar comarcas desconocidas de los europeos**” (Benítez, 1899: 2).

Amb aquest tarannà més pioner i geogràficament més allunyat dels límits fronterers septentrionals de l'imperi, el viatger es serveix de l'anàlisi geogràfic *in situ* per aportar i difondre una nova delimitació geogràfica del sud de l'imperi marroquí. Precisa:

“He observado en todas las cartas geográficas que he consultado, que **el río Daráa sirve de límite al desierto de Sáhara por aquella parte del continente africano; no siendo exacta esa designación de límites:** porque después de pasar el Daráa se encuentran otros varios cauces de ríos, como son el Mercala, que recorre la región conocida por el Eptana, y el Guad-Alux, sin que pueda aquél considerarse como límite del desierto por el terreno en el que existe más o menos vegetación, por el cauce de los ríos que la recorren y por sus habitantes; **todo lo que cambia al llegar á la región llamada Hamada, que es donde realmente empieza el Sáhara**” (Benítez, 1899: 78).

El viatger Amor, per la seva banda, recorrent el territori llindar entre Tànger i Tetuan just abans dels enfrontaments hispanomarroquins de l'any 1859, projectarà el territori visitat relacionant-lo directament amb el “*porvenir*” d'Espanya. Comenta:

“Hace tres días que abandoné la ciudad de Tetuan, y en ellos nada de particular ha ocurrido de que deba hacer mencion en estos recuerdos [...]. Pero si nada presenta aquella parte del país para trazar un cuadro de costumbres, en cambio **inspira ideas y desarrolla grandes esperanzas de un halagüeño aunque quizás lejano porvenir, para la España.** ¡Oh como la imaginación compara sin querer la inmensa fertilidad en los terrenos, con el abandono bárbaro y completo de las gentes y el increíble número, y bienestar de los pueblos que pudiera nutrir este país, con el numero y miserable estado de las tribus feroces que lo ocupan! ¿Quién no es capaz de apreciar la pingüe riqueza de las tierras ni la fertilidad salvaje de sus bosques? ¿ni quien de calcular los gérmenes de industria que aquí y allí se nos presentan, ni las riquezas minerales que sus agrestes cumbres esconden en sus endurecidas entrañas?” (Amor, 1859: 123-125).

Així Amor, que ja inclou la possibilitat –encara en futur condicional- d'una acció colonial espanyola en la zona més septentrional del litoral marroquí, també recull un ideari discursiu que jerarquitzava el territori africà titllant-lo d'endarrerit i projectant-lo superlativament només a través d'un futur vinculat a la presència occidental. Així, per interès, el difon estretament vinculat a una imatge congelada de l'imperi.

Amb la victòria espanyola de la Guerra d'Àfrica es comencen a fer més palesos els interessos colonials al Marroc. La firma del Tractat de Pau (1860) cal concebre'l com el primer punt d'inflexió que afavoreix la presència espanyola damunt del territori marroquí. En aquest sentit és interessant l'aportació de San Martín, que es desplaça a El-Araïch per encarregar-se de cobrar les indemnitzacions de guerra que Marroc havia de pagar a Espanya. Explica:

“Aquel imperio, con el cual acababa de sostener España una **lucha victoriosa, rápida, llena de gloria para nuestra madre pátria, yacia vencido, aun cuando no humillado enteramente,** y debía pagarnos una crecida indemnización de gastos de guerra, cobrable de la mitad de los productos de las aduanas. **Yo iba encargado de percibir aquellos productos en la ciudad de Larache,** debiendo servir más tarde á las inmediatas órdenes del excelentísimo señor don Francisco Merry y Colom, ministro plenipotenciario de su majestad católica en Tánger” (San Martín, 1870: 7-8).

Finalment Murga –just després de la firma dels acords de pau- també considera que la victòria espanyola dels enfrontaments hispanomarroquins havia de facilitar i proporcionar que el Marroc acabés sotmetent-se a la influència espanyola. Comenta:

“**El creciente poderío de nuestro país;** el ascendiente que, conocidamente, vá tomando en la cuestiones internacionales; y por último el equilibrio europeo podrian hacer muy bien que en el **reparto** que, de comun acuerdo, ha de hacerse de los países berberiscos, **fuese Marruecos ó una parte suya, el lote correspondiente á nuestra España.** Y, si no lo es entonces, es menester pensar el que ha de suceder tarde ó temprano. Marruecos que, al principio de nuestra Era y bajo el cetro del Emperador Oton, formaba una provincia

española con el nombre de España transfretana, por la lógica de los hechos y las leyes del flujo y reflujo, de los pueblos, **tiene que estar necesariamente bajo el dominio español en una época mas ó menos apartada de nosotros, pero que ha de llegar sin duda alguna**" (Murga, 1994 [1868]: 79).

Al mateix temps, és destacable també, la incorporació d'un nou discerniment que crea una nova vinculació entre Espanya i el Marroc. El viatger recupera les demarcacions romanes d'*Hispania Ulterior* i *Mauritania Tingitana* i les propostes imperials romanes unificadores d'ambdues de l'any 69dC per justificar l'apropiació territorial. Com veurem més endavant, altres ideòlegs de l'africanisme espanyol es serviran d'aquest raonament i altres, per justificar la presència espanyola al Marroc.

#### 6.2.2.2 Marroc esdevé una necessitat

Tal i com ja s'ha enunciat, el Marroc es configura -per la majoria de persones que s'hi desplacen- com quelcom necessari pel "devenir d'Espanya" en el context de l'expansionisme europeu a Àfrica. En aquest sentit, s'acaben creant i configurant uns espais mentals canviats que s'aniran adaptant a les particularitats estructurals i conjunturals que envolten la colonització del Marroc. Essent així, en aquest apartat desxifrarem quins foren els principals motius utilitzats per concebre el Marroc com una necessitat.

Són moltes i variades les raons que aporten els relats per justificar-ho, però talment la més destacada i repetida per moltes de les aportacions és la que fa referència al "demagògic" problema de l'emigració espanyola. Així, per exemple, Boada descriu:

"Desgraciadamente para España, son el crecido número los que todos los años, de las provincias levantinas o de Asturias y Galicia, emigran a lejanos países. (...) **España debe poner empeño en encaminar esta crecida emigración, no a las Américas ni a las provincias argelinas, sino a Marruecos, donde está el verdadero porvenir de la industria española**" (Boada, 1999 [1895]: 75).

Per Boada és necessari colonitzar el Marroc perquè així es pot solucionar el problema de la sagnia emigratòria espanyola. Considera que és al Marroc on s'ha d'ubicar i on es preveu el màxim creixement econòmic estatal. Així, l'objectiu s'assolirà si l'emigració es dirigeix cap a Marroc. En aquesta mateixa línia s'orienten les aportacions de Murga. Aquest emfatitza la necessitat de canviar la dinàmica d'emigració existent al litoral magribí d'influència francesa a través d'oferir facilitats als colons espanyols perquè s'estableixin a l'àrea marroquí, i així, engegant noves dinàmiques territorials es podrà fer capgirar la balança econòmica d'aquests territoris alhora que es promocionaria una proposta "nacional" d'enaltiment de la pàtria espanyola. Llegim:

"Todos los años salen de las Baleares y las Provincias del litoral mediterráneo un contingente que emigra y **va á establecerse en las posesiones francesas de la Argelia;** sobre todo en la provincia de Oran. [...] Facilítese en el litoral marroquí la adquisicion de terrenos en propiedad ó bajo largo arriendo; hállase medio de que, por estupidez ó suspicacia, no opongán los Moros dificultades á las industrias que se quieren venir á establecer; **y la emigración española completamente perdida para España, y que hoy enriquece una Colonia francesa, se dirigirá toda ella á Berberia y, á la par que aumente la riqueza de aquel país, aumentará la preponderancia de su patria**" (Murga, 1994 [1895]: 78-79).

Si bé el tema de l'emigració serà un element clau en la formulació i justificació del discurs intervencionista, també apareixeran altres consideracions destacables a l'hora de justificar la

necessitat de la presència espanyola a les costes magribines. Jara, per exemple, s'explica de la següent manera:

“Para los españoles, sucesores de los portugueses en la posesión de Ceuta, **es empeño de honra y vida sentir tal celo y proseguir tal conquista**, ya que, como dice Reclús, al incorporar Diocleciano la Mauritania Tingitana á la península Ibérica, llevando al Atlas los límites de ésta, **no hizo sino poner de acuerdo la Geografía natural y la política**” (Jara, 1903: 123).

“país tan parecido al nuestro por su estructura, por su flora, por su fauna y hasta por su población, que no habremos dado cima y remate feliz á la grande obra de **nuestra unidad nacional, en tanto que si anexión no consigamos**. ¿Cómo lograrla? Difundiendo y derramando nuestra cultura, dilatando y extendiendo nuestro comercio, que los maestros y viajeros son los generales y los misioneros del siglo XX” (Jara, 1903: 282-283).

Entren en joc, per tant, nous elements en l'entramat ideològic colonialista. Jara reprèn l'heretat ideari de creuada d'Isabel la Catòlica i del Cardenal Cisneros a la vegada que ho vincula amb interpretacions geogràfiques tendencioses amb l'objectiu de justificar a l'estil més canovista, una nova concepció d'unitat nacional espanyola. A més, ressalta també la proximitat geogràfica i la semblança territorial per formular un intervencionisme espanyol que necessita l'annexió dels territoris marroquins per recuperar o aconseguir la pretesa unitat nacional i territorial.

Uns anys més tard i ja emparats sota la figura colonial de Protectorat, l'estudiant Montero relata també les seves experiències marroquines i ja a la presentació del llibre deixa constància dels seus objectius i idearis en relació al colonialisme marroquí com una necessitat nacional. Escriu:

“Y sobre todo, encender en su espíritu deseo vehemente de visitar el Imperio Marroquí e **interés por la acción de España en el Mogreb**. En una palabra, cooperar en la escasa medida de mis fuerzas, a la grandiosa obra, que hoy realiza nuestra Patria, **conquistando aquel territorio salvaje, para plantar en él el árbol puro de una civilización cristiana, poniendo, al mismo tiempo, un dique infranqueable a la emigración horrible que nos está desangrando**” (Montero, 1913: 9).

Reclama, doncs, més interès social per la “qüestió marroquina” així com per l'acció de caire patriòtic que Espanya realitza al Marroc. En la seva presentació també inclou que la pràctica colonial espanyola al Marroc es caracteritza per ser la conquesta d'un “territori salvatge” on cal acabar de plantar les llavors d'una civilització cristiana i on s'ha de transvasar-hi tot el flux emigratori espanyol. Més avançats en el relat, Montero farà aparèixer les raons que ell creu bàsiques perquè Espanya “necessàriament” colonitzi Marroc. Discerneix de la següent manera:

“Pero por cima de los derechos más o menos reales o ficticios de todas las naciones, **se alzan los seculares y sacratísimos de España**. Marruecos está sumido en un atraso lamentable: la autoridad del Sultán, es, muchas veces, nominal; los indígenas se pelean unos con otros; ahora bien, si esto sucede en el Moghreb; si, por otra parte, todo pueblo tiene derecho al progreso y a la civilización, si Marruecos no cuenta con los medios suficientes para gobernar a sus habitantes y dirigirles por la senda del verdadero progreso, habrá que admitir como justa y como lícita la intervención de otro pueblo que plante en el Moghreb la verdadera civilización. **Y ¿qué nación de las antes dichas, cuenta con más títulos que España? ¿Qué pueblo es el más llamado que el hispano? ¿No somos los españoles los que gozamos de complexión física y de carácter moral más parecidos a la complexión y carácter de los marroquíes? ¿No fue nuestra Patria la que convivió con los musulmanes ocho siglos, estudiando y conociendo su espíritu y sus tendencias, y sacando gran partido de aquella gloriosa epopeya de la Reconquista, en la que cambiamos con los moros la ciencia, las artes y las letras? ¿No es España**

la nación que, por su posición y proximidad al Imperio del Moghreb, está clamando nuestro deber y derecho para con el marroquí? ¿No fué la nuestra Patria la civilizadora de todo un Nuevo Mundo? Y sobre todo, ¿no es ella la que no ha cesado en su empeño y deseo de penetrar en Marruecos desde hace muchos años? (Montero, 1913: 142-143).

Montero manifesta que *Espanya* té “*el dret i el deure*” de colonitzar el Marroc per tal d’alliberar-lo de l’endarreriment en el qual està sotmès. A través del que ell considera uns drets de més pes que els de les altres potències recrea un discurs altament intervencionista que es serveix d’una relectura esbiaixada i ambiciosa del passat. Així, es serveix de la proximitat geogràfica, el llegat compartit i el passat colonitzador d’Espanya per “agermanar” les dues riberes del mediterrani i justificar-ne la “necessària” intervenció. Essent d’aquesta manera, acaba formulant un discurs que concep la intervenció colonial al Marroc com un exercici patriòtic que aportarà suposadament riquesa al país. En aquesta mateixa línia també tenim l’aportació de Prats. Llegim:

“Quién no advierte en esto una **fente de riqueza para España**, un medio de penetración pacífica, un centro de atracción para el obrero? [...] **Al gobierno toca, pues, encauzar hacia esta parte la emigración, e impedir que nuestros compatriotas marchen a tierras extrañas** [...]. A ello convida la **proximidad entre España y Marruecos**, cuyos puertos más próximos no distan siquiera tres horas de navegación. [...] **Nada digamos de la adaptación al medio ambiente**; porque si bien es cierto que en el centro y Norte de nuestra península es la temperatura bastante más baja que en el Norte de Marruecos, no lo es menos que los sevillanos, malagueños, almerienses, gaditanos, alicantinos y valencianos han de vivir en Marruecos como en terreno propio, supuesto que aquel clima y aquellas tierras son tan parecidos a los suyos. **¿Quiere el gobierno que su acción sea eficaz? Fomente la colonización**; favorezca la industria; envíe a Marruecos personas decididas e inteligentes, que den vida y acrecienten las explotaciones agrícolas, comerciales y mineras; **porqué el progreso de dichas explotaciones y el desarrollo de las industrias acrecentará la emigración de obreros españoles; y al cabo del tiempo, insensiblemente, la población en la zona de nuestra influencia se habrá convertido en española**” (Prats, 1915: 189-90).

Amb la presentació d’algunes de les cites de tot el vast conjunt de narratives que fan referència a la necessitat “nacional” de colonitzar el Marroc, veiem que en l’entramat justificatiu apareixen els elements bàsics que conformen i caracteritzen l’africanisme marroquí alhora que s’utilitzen discursos perniciosos i contribucions i mirades geogràfiques demagògiques.

### 6.2.2.3 El Marroc colonial o el problema marroquí

Tot i que l’establiment formal de les àrees d’influència europees al Marroc data de l’any 1912, la presència colonial real es remunta al període de la internacionalització de la “qüestió marroquí” (1880). Malgrat que en aquest període el Soldanat es manté en un teòric *statu quo*, existeix de forma paral·lela una competència intraeuropea per mantenir o ampliar els respectius interessos colonials al Marroc. Essent així, es comencen a formular opinions i discursos comparatius que s’aniran sobreposant en el temps i que compaginaran la pràctica colonial espanyola al Marroc amb el disseny de l’anomenat “problema marroquí”.

En aquest sentit, Muro, per exemple, a partir d’un comentari que li fa l’assistent de l’hotel on s’instal·la a Tànger, inclou en el seu relat que,

“Me ha dicho la camarera que arregla mi cuarto que *aquí haber mucha gente en embajada España y ser viejo embajador*. Esto último, aunque no expresado así, ya lo sabía yo, porque creo que conozco de antiguo y de reputación al dignísimo ministro español, sobretodo por su buena

carrera de oficinista consumado. [...] **El que nos represente aquí, necesita además de un buen bagaje diplomático, un conocimiento perfecto del francés y del inglés [...] es menester que entienda el árabe y que lo chapurree [...]** y por encima de todo esto, el ministro español, por su edad, que no ha de ser madura, y por su naturaleza robusta, tiene precisión de andar, de correr, de viajar á pie y á caballo, embarcarse, de acampar, de alternar con tirios y troyanos y de desplegar una actividad incesante y provechosa para España. *Sine qua non*. **Porqué entonces la representación de España en Tánger se convierte en una de esas muchas oficinas que tenemos en los grandes centros administrativos, para que descansen y cobren nuestros amigos haciendo tiempo, que es el capital de los españoles.** El que crea que me iba ya metiendo en honduras, se equivoca, lo que he dicho no ha sido más que arañar la superficie de la cosa” (Muro, 1891: 55-56).

Apareix, per tant, una primera crítica respecte a la manca de competitivitat dels representants espanyols al Marroc en comparació als de les altres potències europees instal·lades a Tànger. Àngel Muro acusa al representant espanyol d'ésser un “oficinista consumat” i descriu quin hauria de ser el perfil d'un bon representant. Per ell, hauria de ser algú que no fos simplement un d'aquells burocràtics que es dedica a perdre el temps i els diners de tots els contribuents.

Si prestem atenció a les formulacions que els viatgers proposen per apropar la civilització al país veí ens apareixen diferents aproximacions. Per un cantó tenim idearis de colonització que presenten modalitats de penetració pacífica que defugen dels postulats catòlics. Jara, per exemple, aposta per:

“Este es el único medio digno de la decantada civilización de nuestra época de dilatar la influencia de España en Marruecos. **Enfundemos las espadas y abramos los brazos. Dejemos también la cruz en casa.** La presencia de los misioneros en Marruecos es perjudicial al logro de nuestras legítimas aspiraciones, siendo la religión el único sentimiento vivo de aquel pueblo” (Jara, 1903: 116-117).

Però també tenim representants fervents de la utilització de la creu i l'espasa, com ho il·lustren les aportacions de Montero:

“He de decir, en honor a nuestro Ejército, que a éste es debida la carretera de Ceuta a Tetuán, así como los puentes construidos sobre varios ríos y arroyuelos. Ya cerca del lugar donde me dirigía, encontré el campamento español, y vi como trabajaban con ahinco, chorreando sudor por sus tostadas frentes, varios soldados, que arreglaban los desperfectos del camino. **Este es, a mi juicio, el medio único de penetrar en Marruecos: la vía pacífica y la introducción de ventajas y adelantos, que redunden en beneficio a los moros**” (Montero, 1913: 19).

“Y ellos sobretodo, realizan por calles y plazas una propaganda meritoria en pro de la Religión y de la Patria (...) Y no sólo han conseguido los Padres Franciscanos, respeto al sacerdote; **ellos han sido los que han ido poco a poco arrancando el fanatismo del corazón de los moros, y abriendo de esta manera el paso a los europeos;** bien lo reconoce Francia, nación divorciada oficialmente de la Iglesia y que desea a toda costa que las misiones en la zona de su acción estén desempeñadas por misioneros franceses; (...) es por ver en el franciscano un gran elemento político; un civilizador de Marruecos; un excelente patriota” (Montero, 1913: 36-38).

Zulueta, en relació a l'eficàcia de la colonització, acaba apostant fermament per una dominació pacífica, menys militar, més cívica, de caire econòmic i agrícola —a través de les

“mías”<sup>21</sup>. Per colonitzar d'una manera eficaç però, creu que cal seguir un procés ordenat que ha d'incloure una reestructuració espacial i la creació d'infraestructures. A més, considera necessària una reformulació de la política estatal vers el Marroc, que ell l'acaba criticant molt durament. Assevera:

“En Marruecos como en la Península, **el Estado ha servido de estorbo** [...] los ejércitos avanzaron incendiando las mieses y destruyendo aduanares. ¿A esto se llama acción civilizadora de Europa en África? **La acción civil, de verdad, ha de consistir, por lo contrario, en estimular e intensificar los cultivos y establecer vías de comunicación** [...] **la obra civilizadora no estriba en que la bandera española ondee en los picos ocupados por nuestras tropas, sometiendo a los moros por fuerza, sino en asociar a los moros en los trabajos de explotación de los elementos de riqueza que allí existen**” (Zulueta, 1916: 55).

“**Confiar en los militares hoy es impopular** [...] ¿Queréis matar al militarismo? **Convertid los militares en labradores.** [...] **Los militares convertidos en colonos, serían un poderoso elemento de civilización, en el sentido completo de la palabra**” (Zulueta, 1916: 93).

El viatger inclou uns comentaris i formula unes propostes que a part de ser revolucionàries en el context de producció s'acaben transformant en una crítica desaforada als governants i als militars.

En una línia similar s'ubiquen les aportacions posteriors de Juarros. El seu relat és una reflexió en veu alta de com veu l'execució colonial espanyola al Marroc. El discurs d'aquest metge tracta quatre elements claus que caracteritzen l'intervenció espanyola: una pràctica colonial condicionada pels tractats internacionals i no pas per un poder fàctic real, una tasca civilitzadora deficient, gran desconeixença geogràfica de la zona d'influència i una excessiva presència militar. Ho relaciona de la següent manera:

“El **germen civilizador**, la acción infiltrante de los elementos peninsulares, **ha sido poco menos que nula**. La españolización de Tetuán es un generoso intento quistado, sin raíces. [...] Construimos casas de varios pisos con prestancia europea, tendemos railes, creamos calles, edificamos mercados limpios y modernos, instalamos cines, cervecerías, comercios; **pero el alma de Tetuán no tuvo aún para los españoles la menor sonrisa, la más pequeña concesión**” (Juarros, 1922: 60-61).

“No hemos pacificado nuestra Zona y hemos roto la paz del campo [...] pues, sencillamente, **porque en España no se conoce bien la psicología moruna; se procede como si se estuviese frente a españoles rebeldes**. Así, prescindiendo del alma del país, no hay solución posible, no en el sentido de la colonización ni de la pacificación” (Juarros, 1922: 151- 153).

“Con lo cual resulta que **para cumplir bien sus deberes internacionales**, se verá obligada España a realizar una acción simultánea e intensísima dentro de sus fronteras, **un esfuerzo civilizador centrípeto y centrífugo a la par**” (Juarros, 1922: 142).

---

<sup>21</sup> Per Zulueta, “la mía es una compañía de cien hombres reclutados entre los indígenas. El capitán (militar) ha de ser un hombre de un valor personal a toda prueba porque manda a los hombres que ayer dispararon contra él, comercia con las cabilas que le aborrecían y es respetado, obedecido y aun amado” (Zulueta, 1916: 29). En aquest sentit, Zulueta encara diu més i afirma: “en sus manos deposita España, el porvenir de Marruecos” (Zulueta, 1916: 31) i per tant, per la importància que cal atorgar-lis, afirma que “el capitán de mía tendría que ser un hombre preparado con especial esmero, y recompensado. Debería constituir una carrera” (Zulueta, 1916: 32).



En la construcció discursiva del Marroc colonial acaba perfilant-se un discurs doble. Per un cantó les narratives inclouen les formulacions personals sobre com i de quina manera havia de portar-se a terme la penetració colonial. Per l'altra, un cop coneguda la pràctica i els seus procediments, les narratives també deixen constància de la construcció de discursos més crítics i valoratius que comencen a copsar l'acció colonial espanyola al Marroc com un "problema".

#### 6.2.2.4 De l'eufòria a la tragèdia

La colonització del Marroc no va ser cosa fàcil i menys a l'àrea d'influència espanyola. Tal i com s'ha introduït en el capítol IV, la resistència local, la manca d'entesa i cooperació entre les potències protectores i els errors polítics i de gestió del govern espanyol, encarrilaren el Marroc cap a un etern enfrontament bèl·lic que difuminava les esperances d'una civilització pacífica creades molt de temps enrere. Més dràsticament a partir de l'any 1921, apareixen veus crítiques amb la colonització i especialment contràries a la gestió i a la manera de portar-la a terme pels representants polítics i militars espanyols. Així, per exemple, Martínez Ferrando comenta:

"En distintas ocasiones, caminamos junto a una línea férrea estrecha, o la cruzamos; es el ferrocarril estratégico que **lleva soldados** a las zonas mal dominadas; **los rieles se pierden a lo lejos, o desaparecen tras una ondulación, camino de las comarcas trágicas**" (Martínez Ferrando, 1929: 53).

"**El progreso material y la fiebre del dinero**, con sus crímenes encubiertos, y sus guerras, **no ofrecen gran superioridad sobre lo que había en el país**. Malo era esto de decapitar a un hombre y colgar su cabeza de un torreón, pero no es mejor, ni más humano, el hacer explotar una mina, que envía por el aire cien hombres como tristes peleles. **Sólo el cultivo de los espíritus y la bondad de las almas, pueden enorgullecer una civilización**" (Martínez Ferrando, 1929: 173).

El viatger primer de tot parla d'un paisatge bel·ligerant, d'uns trens plens de militars i de l'existència d'unes comarques que ell anomena ja tràgiques. Es refereix sens dubte a les comarques rifenyes. A més, la seva narrativa fa aflorar la cara oculta de la realitat colonial posant en tela de judici si el que realment existeix o s'ha creat és quelcom "superior" o "millor" d'allò que existia abans de la colonització europea al Marroc.

Just després del tràgic 1921, Juarros reflexiona sobre la inutilitat del sobredimensionament militar desplegat especialment a la zona del Rif i apunta:

"**Piénsase por la gran mayoría de los españoles, que en cuanto la nuestra zona de Marruecos se halle pacificada, habrá terminado el problema. Sin embargo, entonces será cuando comience la fase difícil, compleja y peligrosa.** El aspecto militar es el más sencillo... pero ¿y después? Luego ya no se podrá buscar apoyo en el heroísmo, ni en la decisión de los aviadores, ni en la eficacia de la artillería, y pasado el enardecimiento bélico, Europa empezará el examen frío, detallado, de nuestra aptitud para reeducar pueblos, para civilizar; **el crédito y el prestigio de la nación española correrán grave riesgo**" (Juarros, 1922: 131-132).

"Me veo en el deber de afirmar que, dado el estado actual de nuestra patria, **constituye grave error todo intento de civilizar el Norte de Marruecos y esto es así, porque nosotros somos todavía un pueblo por civilizar**" (Juarros, 1922: 297).

Si bé Martínez Ferrando amb un to pessimista apunta sobre la inutilitat de l'expansió de la "civilització europea" als territoris africans valorant-ho com a quelcom negatiu, Juarros ho

concreta des del prisma espanyol com una desventura i considera que la colonització espanyola del Marroc és una quimera errònia, ja que el propi país que pretén “civilitzar” és segons el viatger, un poble “encara” per civilitzar.

Tirant, que es desplaça al Marroc després del període de pacificació i quan l'acció colonial espanyola –teòricament– és més eficaç i productiva a conseqüència dels canvis aplicats per Primo de Rivera, anota:

“En els cultius, en les construccions, en l'organització de les indústries, en els aprofitaments de es riqueses naturals de tots els ordres, **l'Estat no hi és, ni d'una manera activa ni d'una manera simplement tutelar: tot el poc que s'ha fet és degut a la iniciativa privada, poc eficaç, i sobretot, anàrquica**” (Tirant: 1934: 25).

L'autor observa desplaçant-se pel territori d'influència espanyola una manca d'intervenció estatal en tots els sectors relacionats amb la producció de riquesa econòmica. Al mateix temps, també creu nul·la la colonització del territori per part de la iniciativa privada. Aquests comentaris cal concebre'ls com una crítica a la “invisibilització” governamental així com una manifestació de decepció pel que fa a les esperances posades i els diners invertits en el procés de colonització del Marroc. Encara Tirant, en conèixer Tànger, apunta en el seu dietari:

“La ciutat amb la seva zona, **hauria d'ésser espanyola i podria ja ésser-ho**, si en el moment de la gran guerra haguéssim tingut governants amb una mica de visió de l'esdevenidor” (Tirant, 1934: 61).

Tànger i les rodalies tingueren un tracte especial. En el disseny de les àrees d'influència del Marroc es perfilà com a “zona internacional” a voluntat dels interessos britànics. Essent així, l'autor manifesta de nou el seu desacord i creu que tota la zona hauria d'haver estat sota la influència espanyola. Altra vegada la crítica cau damunt dels governants. En relació a aquesta situació geopolítica, la viatgera Jiménez afegeix:

“Dejamos Tànger la cosmopolita, que por imperativo del equilibrio internacional, nos asignaron las potencias para que otras más poderosas no se beneficiaran con esta zona, en la que, aunque nominalmente, **dominamos por igual proporción a los franceses; sin embargo, nada más lejos de la verdad, pues allí la que rige y manda, efectivamente, es Francia**, que, como un pólipo, va extendiendo sus tentáculos y absorbiendo todos los servicios importantes y tomándose atribuciones indebidas: un día son las Aduanas; otro, la Policía; mañana ¡quién sabe!. Y mientras todos los altos cargos y nombramientos están en manos de franceses; **los españoles [...] se ven vejados continuamente, pospuestos en todo y heridos en su orgullo de hombres y de españoles**” (Jiménez de Noguera, 1933: 18-19).

Jiménez no apunta tant el fet que el territori hauria de ser espanyol sinó que emfatitza que França –injustament– hi sigui de forma predominant i “vexi” als espanyols ofenent el seu orgull patri. Subtilment també manifesta el refús a la “superioritat” francesa en la colonització fàctica del Marroc.

Hem vist, per tant, com les narratives viatgeres plasmen fidelment l'evolució del procés colonial al Marroc i com aquesta evolució passa per diferents estats tot mostrant quasi al detall cronològic, geogràfic i geopolític el procés colonial que s'inicia amb incipient desplaçament quasi d'exploració d'allò desconegut i acaba convertint-se en una “obsessió” i un “problema” per Espanya.

### 6.3 Homes i dones i davant el fet colonial

El viatge a les colònies -tal i com s'explica en el capítol I i es constata en el V- ha estat un viatge masculí. Entre els anys 1859 i 1936 i pel cas del viatge espanyol al Marroc, només ha estat possible recopilar **quatre** relats escrits per dones. De tota la narrativa que s'analitza (30 relats), sols tenim que el 13'3% és femenina<sup>22</sup> vers un 86'7% masculina. Essent així, la narrativa femenina viatgera espanyola al Marroc es pot considerar excepcional. Per aquest motiu, és de gran interès analitzar-la i veure com queda vinculada amb les particularitats colonials. En aquest apartat, doncs, ens detindrem a observar com i de quina manera la variable de gènere condiciona (o no) la percepció i/o divulgació del colonialisme.

A la vegada, tres de les quatre aportacions femenines, s'ubiquen al final del període analitzat, concretament als anys trenta del segle XX<sup>23</sup>. El retard en l'aparició de dones a l'eix temporal s'explica per les característiques pròpies de la realització tradicional del viatge (pensat i dissenyat per homes), per la manera de construir-se espacial i socialment les colònies i també pel patró patriarcal de la societat d'origen. Paral·lelament es constata que la pròpia evolució de les infraestructures imperials és la que permet que també la dona pugui viatjar als territoris colonials. Així, tot i que pel cas espanyol es disposi del testimoni "precoç" de la corresponsalia de guerra de Colombine (1909), els viatges femenins al Marroc faran acte de presència després del període de "pacificació" post desembarcament d'Al-Hoceima. Període en què les infraestructures colonials ja estan més desenvolupades i on la presència europea a les colònies hi és més present que en els períodes anteriors.

#### 6.3.1 Vinculacions i posicionaments personals vers el colonialisme espanyol

Des d'una perspectiva de gènere podem considerar que els viatges realitzats per homes tenen una vinculació més clara amb les necessitats colonials de l'Estat. Malgrat aquesta constatació general també s'ha de precisar que entre les aportacions masculines existeix gran varietat de posicionaments en relació a l'imperialisme europeu desplegat a Àfrica. Pel què fa als viatges femenins es pot avançar que per les seves casuístiques i per la pròpia excepcionalitat queden inicialment més desvinculats de la faceta "oficial" de l'imperialisme, que no necessàriament vol dir que es posicionin en contra del fet colonial. Les principals diferències existents rauen en la històrica inaccessibilitat de la dona al viatge i que elles no han estat mai agents oficials del colonialisme espanyol al Marroc. En aquest sentit sí que el gènere ha marcat diferències.

Essent d'aquesta manera, ens podem preguntar quina és la vinculació que els viatgers i viatgeres tingueren en relació al colonialisme espanyol al Marroc. Pel cas masculí disposem d'un gran ventall de casos. En primer lloc tenim viatgers que varen ser agents colonials reals. San Martín va ser funcionari de les Duanes d'El-Araïch. Benítez, traductor de la Legación Española de Mogador. Jara, secretari del polític Canalejas. Juarros, metge militar i Sánchez Pérez, militar i Interventor. També tenim científics i tècnics, que malgrat no tingueren una vinculació tant formal i evident, també estigueren estretament relacionats amb l'acció colonial. Aquests varen ser Amor, Dantín, Cabrera i Zulueta. Un tercer nivell

---

<sup>22</sup> Si ampliéssim la mostra masculina (existeixen molts més relats), el percentatge femení encara seria més baix ja que aquesta recerca treballa amb la totalitat de les narratives femenines trobades/existents per aquest període.

<sup>23</sup> La primera de les aportacions, la de Carmen de Burgos, sí que cal considerar-la un cas rar i excepcional.

engloba tots aquells viatgers que el motiu principal del seu viatge era divulgar el colonialisme espanyol o fer negocis al Marroc. En aquest heterogeni conjunt, hi trobem el periodista i empresari Boada, el prevere Collell, el diplomàtic Mitjana, els periodistes Olmet i Otero i l'empresari Ivan Tirant. També tenim la categoria d'exploradors i aventurers romàntics que tenen un perfil imperialista ambigu. Aquests són Gatell i Murga. Per últim tenim la resta de viatgers, de perfils heterogenis i que no tenen una relació específica amb la pràctica colonial espanyola. En aquest grup hi trobem turistes, estudiants, capellans o missioners, periodistes, etc. I, són: Pareja, Muro, Calvet, Eguilaz, Montero, Prats, Escamilla, Martínez Ferrando o Esteve.

Pel què fa a les dones viatgeres, totes quedarien ubicades en l'últim grup de viatgers, o sigui en persones diverses que no tenen una relació clara ni formal amb el colonialisme espanyol al Marroc (tot i que siguin persones usufructuàries de les infraestructures colonials). Així tenim una corresponsal de guerra i tres turistes. Tanmateix, entre les viatgeres turístiques podem diferenciar entre Carmen Jiménez de Noguera, que porta a terme un viatge estrictament turístic i les d'Aurora Bertrana i Mercedes Sáenz, que porten un viatge turístic però també d'evasió i inspiració literària.

Considerant les possibles vinculacions personals dels viatgers amb el colonialisme podem afirmar que els homes tingueren una vinculació molt més estreta amb el fet colonial i que per contra, les dones no. A trets generals<sup>24</sup> tenim que més de la meitat de les aportacions viatgeres són d'homes que tenien algun tipus vinculació explícita amb el desplegament colonial al Marroc. Fet que suposa, per una banda, que el viatge al Marroc va ser altament masculinitzat i amb una clara interdependència amb l'acció colonial espanyola. Tanmateix, malgrat que molts dels viatgers estigueren vinculats a la pràctica colonial oficial, no necessàriament implica que les seves opinions vers el colonialisme coincideixin, ni tampoc que els facin explícits en els seus relats.

Davant d'aquestes constatacions ens podem preguntar quins varen ser els posicionaments vers els interessos imperials d'Europa a Àfrica o del colonialisme espanyol al Marroc. En aquest sentit, dels cinc viatgers que laboralment foren agents colonials, tan sols tres opinen obertament sobre el colonialisme espanyol. San Marín i Benítez, fos per la tipologia de viatge realitzat, per les característiques de la narrativa o per precaució<sup>25</sup> no van emetre cap judici de valor en relació al colonialisme practicat a Àfrica. En canvi Jara, Juarros i Sánchez Pérez sí que es posicionaren clarament davant el fet colonial. Alguns dels seus pensaments ja s'han presentat en l'apartat anterior, però de forma sintètica, malgrat que els tres apostaren fortament per colonitzar el Marroc, les seves aportacions difereixen i en escriu

---

<sup>24</sup> Cinc viatgers foren agents colonials de professió, quatre tot i no ser agents colonials pròpiament dits també tingueren una vinculació directa amb l'acció colonial i sis que es dedicaren a difondre com a objectiu principal el colonialisme espanyol al Marroc o a beneficiar-se'n econòmicament a través de la pràctica comercial. També tenim dos exploradors/aventurers amb un perfil ambigu en relació al colonialisme i per últim, nou viatgers sense una identificació clara.

<sup>25</sup> El relat d'Antonio de San Martín evita en tot moment parlar de les seves tasques laborals com a funcionari de Duanes al Marroc fruit dels pactes firmats després de la Guerra d'Àfrica. El seu relat només recull les experiències viatgeres i defuig de posicionar-se en relació als interessos colonials desplegats al Marroc. Infereixo que potser no ho considerarà adequat per por a possibles represàlies. Cristóbal Benítez, per la seva banda, va portar a terme un viatge d'exploració que poc tenia a veure amb la seva activitat laboral quotidiana a la Legación Española de Mogador. Així, es pot entendre que no vinculés el seu dia a dia amb una experiència digna de narrar i difondre literàriament.

en la manera de portar-lo a terme<sup>26</sup>. En aquest sentit, Juarros va ser molt crític amb la pràctica colonial espanyola al Marroc, mentre que Sánchez Pérez, defugint de polemitzar, intentà divulgar una “imatge amiga” del Protectorat d'influència espanyola del Marroc.

Les narratives dels científics o tècnics justifiquen –i són exemple de- l'intervencionisme colonial a Àfrica. Les quatre aportacions existents però, difereixen en els seus posicionaments. Així, per exemple, el viatge d'Amor s'ha concebut com una missió de reconeixement territorial del què seria l'escenari de la guerra de la Guerra d'Àfrica. Dantín i Cabrera –en major mesura- van ser testimonis de les avançades militars damunt del territori marroquí resseguint la geografia militar instal·lada al Marroc després de que entrés en vigor el Protectorat d'influència espanyola. Cabrera acabà posicionant-se com a defensor de l'acció colonial però també altament respectuós amb la població local<sup>27</sup>. Zulueta, per la seva banda, es mostrà molt crític vers l'acció colonial espanyola. Aquest, defensava una colonització racional del territori.

D'entre el grup de divulgadors i empresaris cal distingir els diferents posicionaments en funció de quan van realitzar el viatge. Boada<sup>28</sup>, per exemple, era partidari del colonialisme espanyol però també d'una penetració pacífica a través de la implantació comercial. En aquesta línia, també s'hi avenien Collell i Mitjana. Olmet, Otero i Tirant viatgen quan ja s'han instaurat els Protectorats al Marroc i, per tant, podien copsar la diferenciació entre diferents maneres de fer colonialisme. Tanmateix, Olmet i Otero només deixaren constància del la zona d'influència espanyola, justificant-la, defensant-la i divulgant-la. Tirant, carregarà durament contra les polítiques estatals desenvolupades al Marroc i es mostrarà partidari del colonialisme francès. Els exploradors i aventureres Gatell i Murga defensaran els interessos espanyols al Marroc però sense formulacions colonialistes clares. Gatell en aquest sentit, es mostrà clarament europeïsta (defensant la presència europea a Àfrica) mentre que Murga ja es referí més concretament als possibles interessos colonials espanyols al Marroc.

Per últim, en el grup més heterogeni apareixen diversos posicionaments i exemples molt interessants. Per un cantó, el missioner Pareja concebia la penetració colonial a través de la implantació religiosa cristiana. Muro, per la seva banda, es mostrà partidari del colonialisme però ja detectava Espanya com una potència de segon ordre, i per tant, poc capaç de gestionar una acció colonial eficaç. Calvet hi va de vacances i no emet cap judici de valor en relació a l'imperialisme o la presència colonial espanyola al Marroc. El grup que formen Eguilaz, Montero i Prats es caracteritza per ser altament intervencionista i legitimador del colonialisme espanyol al Marroc a les beceroles de la instauració de la protecció formal. Escamilla accepta la presència espanyola i pretén aportar noves maneres de concebre

---

<sup>26</sup> Les aportacions de Jara, contextualitzades just després que Estanya no acceptés la proposta francesa de repartiment (1902), defensa fèrriament l'*statu quo* de la sobirania marroquí alhora que justifica una penetració colonial pacífica, lluny dels postulats religiosos o militars. Juarros, per la seva banda, mostra obertament les incapacitats d'Espanya per portar a terme un colonialisme intel·ligent fruit de la seva experiència viscuda al Marroc com a metge militar. En aquest sentit, critica fortament algunes de les polítiques colonials espanyoles portades a terme. Sánchez Pérez, té la necessitat com a militar de readreçar els contradictoris sentiments que desperta el Marroc. Així, pretén divulgar una imatge familiar del Marroc producte de la realitat del Protectorat, tot i els decalatges militars ocorreguts a principis els anys vint del XX.

<sup>27</sup> Ja que va conèixer amb una certa profunditat l'evolució del procés colonial al Marroc entre els anys 1913 i 1923.

<sup>28</sup> Els seus viatges s'emmarquen en el període postconferències de Madrid (1880) i Berlín (1885), quan el procés imperialista s'accelerà però quan encara es creia possible una penetració no necessàriament bèl·lica.

Marroc més enllà de ser “el problema de España”. Finalment, Martínez Ferrando recull la veu més crítica en relació a l'imperialisme europeu a Àfrica i Esteve, de forma acurada reconeix la desigualtat existent entre els dos Protectorats del Marroc.

Pels casos femenins tenim que dues de les aportacions són *oficialistes* ja que ometen opinar obertament sobre el fet colonial al Marroc. Són els relats de Jiménez de Noguera (1933) i Mercedes Sáenz (1936). Molt d'acord amb les polítiques espanyoles portades a terme al Marroc, aprofiten les infraestructures colonials per viatjar turísticament més enllà d'Europa però no es qüestionen ni la presència europea a Àfrica ni la hispanofrancesa al Marroc. Més aviat es mostren patriòtiques –d'Espanya- i recalen en la feina feta pels militars al Protectorat a la vegada que mostren tenir una estreta relació amb els Interventors, peces clau del desenvolupament colonial espanyol al Marroc. Des d'aquest punt de vista, aquestes dues viatgeres adopten el patró de viatjar com a homes. Per contra, les dues aportacions restants deixen molta més constància de la mirada femenina en els territoris colonials. Carmen de Burgos es desplaça a Melilla (1909) per viure en primera persona una guerra hispanomarroquina. El relat fruit d'aquesta experiència és revelador del què realment suposa la guerra més enllà del camp de batalla. D'altra banda, la narrativa d'Aurora Bertrana, obertament feminista i crítica amb el colonialisme espanyol, aporta sucoses aportacions al discurs colonial generat a Espanya durant el període d'anàlisi. A través d'aquest repàs, doncs, ens adonem de la variada amalgama de situacions que podem trobar en relació al posicionament personal sobre la qüestió colonial. Així, tant pel cas de les aportacions masculines com de les femenines tenim posicionaments *oficialistes* on s'evita (per diferents motius) tractar la temàtica colonial.

Per últim, ens podem preguntar com i de quina manera s'aproximen o s'allunyen les aportacions femenines i masculines i com comparteixen o no la seva visió sobre el colonialisme. Cal avançar que l'espectre temporal masculí recull més amalgama de situacions i que fins ben entrat el segle XX, les aportacions seran estrictament masculines. Essent d'aquesta manera, es traçaran comparatives entre les aportacions masculines i femenines contemporànies dels mateixos períodes. En primer lloc, s'analitzaran comparativament les aportacions viatgeres de Colombine i Boada en relació al context bèl·lic de Melilla. Seguidament, es treballaran les aportacions del darrer període d'anàlisi, on queden ubicades les tres altres aportacions femenines i quatre masculines.

### 6.3.2 Guerres al *hinterland* de Melilla. Les aportacions de Boada i Colombine

D'inici a final la pràctica colonialista espanyola al Marroc fou bel·ligerant. De fet, les guerres hispanomarroquines tingueren una relació directa amb els interessos colonials espanyols desplegats al Marroc. Per aquesta raó, és d'interès veure com s'ha tractat aquesta qüestió des de la perspectiva masculina i femenina. En aquest sentit, dos dels trenta relats que s'analitzen tracten específicament la temàtica de les campanyes militars de Melilla fruit de les seves respectives corresponsalies. La primera és de Josep Boada (1893) i la segona de Carmen de Burgos (1909). A continuació les revisitarem considerant la seva condició de gènere.

En primer lloc, el relat escrit per Colombine<sup>29</sup> pren un caràcter diferent al de la canònica i típica crònica periodística de guerra escrita per homes. De forma ben diferent a la narrativa de Boada, el relat de Carmen de Burgos s'acaba convertint en un manifest antibel·licista. Les aportacions de l'autora, que recull la mirada femenina a la guerra i a l'espai bèl·lic, emanen una "quotidianitat" mai observada abans en aquesta tipologia narrativa (sempre escrita per homes). D'alguna manera, el protagonisme no el prenen ni les tropes guerrejant ni les avançades militars. Allò més present en la narrativa de Burgos és tot el que envolta als enfrontaments: l'existència de dos bàndols, la complexa gestació de les notícies, els sentiments dels soldats ras, el patiment de les dones, mares, esposes, germanes... D'aquesta manera, el seu relat treballa al detall la geografia de la proximitat, incorpora la vessant més humana del campament, fa referència a tot allò que està succeint en els espais frontera d'on es lliura l'enfrontament. Enriqueix la crònica amb múltiples informacions referents a una gran pluralitat d'espais.

Boada, per contra, des d'un principi, evita tractar allò que no és estrictament "la guerra". Per ell, la campanya militar es restringeix a la geografia del camp de batalla i a les maniobres militars. Essent així, clarifica ja a l'inici del relat:

**"Pasaré por alto, para no alargar desmesuradamente este relato, las mil incidencias que se desarrollaron en la plaza hasta el día en que, comenzadas las operaciones, volvió á adquirir importancia el problema marroquí"** (Boada, 1999 [1895]: 386).

En el relat "*En la guerra*" de Colombine és de destacar, de forma contraposada a les aportacions de Boada, l'enfocament i el posicionament de l'autora. Més enllà de la "notícia", Colombine es dedica a recrear l'atmosfera del lloc, l'ambientació fora dels camps de batalla, el seu propi ideari o les sensacions dels afectats, parant especial atenció a la situació de les dones. Com a periodista que és, té un gran interès en deixar constància del procés complex que suposa d'elaboració de les notícies sobre les campanyes militars. Ja a l'inici del relat inclou una analítica descripció de l'ambient que es viu a l'hotel-redacció ubicat a Melilla:

**"El comedor del Hotel Victoria presentaba un aspecto animadísimo [...]. Se hablaba en voz alta, mezclándose todas las conversaciones: se discutían con calor las más contradictorias noticias sin lograr ponerse de acuerdo acerca de las versiones de hechos ocurridos allí mismo. En la larga mesa, que ocupaba un ala del comedor, disputaban acaloradamente periodistas, fotógrafos y representantes de agencias telegráficas acerca del resultado de la campaña"** (Burgos, 1912: 13).

L'autora, experimentada com a corresponsal, coneixia perfectament el procés de gestació de les notícies. D'aquesta manera, deixa constància de la "negociació prèvia" que suposa narrar allò succeït. Així, si bé en circumstàncies de guerra sempre s'havia considerat l'existència d'una veu unànime i verídica que retransmetia els fets/notícia, Colombine ens ho rebat, mostrant-nos acuradament la complexitat del procés com quelcom contradictori i inclús, discutible. Deixant la redacció enrere, l'autora també ens vol informar del que està passant a les afores de Melilla. Diu:

**"Curiosos y desocupados acudían a Melilla con el ansia de contemplar el espectáculo de una de las pocas guerras donde se encuentra la tradición salvaje del odio de razas"** (Burgos, 1912: 13).

---

<sup>29</sup> És la primera aportació femenina de la que es disposa (pel cas espanyol) i també la primera aportació femenina existent en relació a la temàtica concreta de corresponsalia de guerra.

La mirada de Burgos no només concep la campanya com una cosa exclusiva de periodistes i militars, com ho demostra el relat de Boada, sinó que cospa l'existència d'altres *outsiders* -curiosos i desocupats- que contempen el que ella considera un "espectacle". Al mateix temps, en referir-se als bàndols enfrontats ho adjectiva com una "tradició salvatge d'odi de races", deixant entreveure la seva oposició personal a la guerra. Ho complementa una reflexió geogràfica. Opina:

"El **Mediterráneo**, tendido entre los dos pedazos de tierra hermana, **era más bien el lago que unía sus riberas que la línea divisoria de la frontera de los continentes**. Tal vez el **origen común de razas y el anhelo de iguales destinos históricos eran las causas principales de la rivalidad y del odio entre los pueblos español y marroquí**" (Burgos, 1912: 28).

La narrativa de Colombine ens presenta un espai geogràfic comú -les riberes mediterrànies- com el lloc i motiu d'origen dels enfrontaments a la vegada que també emfatitza l'odi secular existent entre els bàndols enfrontats.

Paral·lelament, la mirada de la periodista va més enllà de relatar estrictament les derrotes o les victòries militars. Així, havent-nos presentat el què està passant a Melilla també recalca en el "on" i "com" està succeint. Així, ens fa saber:

"Se veían por todas partes escuadrones de caballería, carros, acémilas cargadas de material de guerra, cañones y vagonetas [...] la guerra ofrecía un espectáculo seductor y épico. **Sorprendía lo cercano de la ciudad al campo de batalla. Era allí mismo, al pie de las últimas casas donde empezaba la línea de los fuertes, coronados de cañones**" (Burgos, 1912: 21-22).

"Mientras los **hombres** combatían contra los cristianos, **una turba de mujeres, chiquillos y viejos** avanzó en confusión revuelta hacia Melilla" (Burgos, 1912: 52).

"Allí, en las largas salas del **viejo hospital**, se les presentaba **todo el horror de la guerra** en aquellos despojos" (Burgos, 1912: 40).

L'autora ens concreta que el camp de batalla és quasi dins la ciutat. Ens aproxima al lloc dels fets recordant-nos la borrosa frontera entre la ciutat de Melilla i on el lliura la guerra. A més, es posa a la pell de la població marroquina i observa que quan els homes es "dediquen" a la lluita, la població més vulnerable (dones, nens i vells) s'ha de desplaçar cap al territori contrincant perseguint clemència. També ens informa de l'existència d'hospitals, espais on realment s'hi troba tot l'horror de la guerra.

Per contra, l'aportació de Boada, emfatitza la recreació personal del lloc en referència al què ell considera que és la guerra. La seva narrativa mostra com el lluitar és cosa d'homes. Així, associa la virilitat a l'enfrontament bèl·lic, i (re)construeix un discurs d'epopeia on només els homes poden ser herois o màrtirs. Llegim:

"No sé qué sentimientos ni qué impresiones me dominaron en aquellos cortos instantes. Sólo recuerdo que, sin darnos apenas cuenta de ello, asaltamos un coche allí parado y, con voces destempladas, dijimos al cochero: ¡A Cabrerizas!... ¡a escape! En tanto, en el fuerte y en las tropas, á sus alrededores situadas, reinaba gran movimiento. Todo eran órdenes y preparativos. **En los rostros de todos retratábase la intensa emoción que sentían. ¡Por fin llegó la hora!** Parecían exclamar los simpáticos rostros de nuestros soldados; **por fin vamos á vengar la afrenta** del día 2. [...] Llegó un momento en el que coche paró... El cochero negábase resueltamente á seguir. Gran cantidad de balas cruzaban el espacio, y no quería exponerse á una muerte cierta. **Saltamos entonces y á escape nos dirigimos al**



sitio donde más recios sonaban los disparos. [...] ¡Entramos por fin en el fuerte! ... ¡Estábamos en el lugar de la batalla!” (Boada, 1999 [1895]: 389-90).

Per l'autor, la guerra és excitant i instrument necessari de “venjança”. La guerra és lliura al front i per tant, també la notícia. En aquest sentit, l'autor ens mostra l'arriscament dels seus moviments i com es desplaça al lloc de la notícia, projectant primer de tot, la seva valentia i la dels militars espanyols. Més endavant, recull també que,

“Una nube de sangre pasó por nuestros ojos; perdimos la noción del peligro, y, apretando nerviosamente los fusiles, calada la bayoneta, **salimos todos al campo, soldados y periodistas, dispuestos á defender hasta la muerte la entrada del fuerte.** Los moros, al verse venir encima aquella legión, amagando una terrible carga á la bayoneta, cedieron en terreno, dando fuertes alaridos de terror y haciendo en su huída terribles descargas. Bastantes de los nuestros cayeron para no levantarse más; pero con el sacrificio de aquellos bravos pudo resistirse el tiempo suficiente para que pasara el inminente peligro que habíamos corrido de que los moros tomaran el fuerte...” (Boada, 1999 [1895]: 407).

En aquesta ocasió ens relata com ell també “fa la guerra” contra l'enemic. A través del llenguatge emprat, de l'acció descrita i del posicionament explicitat, Boada acaba mostrant-se partidari de la guerra com un estatge necessari per aconseguir els objectius territorials del colonialisme espanyol. De nou apareix un altre punt de fricció entre la narrativa masculina i la femenina. En aquest sentit, l'aportació de Colombine és molt més curiosa a l'hora de valorar la utilitat dels enfrontaments bèl·lics. Tanmateix, segons Núñez (2005), el relat de Burgos no inclou una oberta declaració de tot el seu pensament antibèl·lic per tal de no ofendre la tasca patriòtica portada a terme i per no ser censurada per l'exèrcit. Malgrat però mostrar-se precabuda i subtil, també va ser capaç de servir-se dels recursos literaris de l'època per construir un rerafons textual on queda evident la seva oposició a la guerra. En aquesta línia subtil s'emmarca l'afició de Colombine per descriure constantment allò més quotidià. Així per exemple, llegim:

“Una bandada de cuervos, tendida cerca del Barranco del Lobo, se perdió á lo lejos graznando, asustada, con el lúgubre batir de sus alas negras; **cerca de las puertas del aduar cercano se veían blancas figuras de medrosas y recatadas moras espiando curiosas la ceremonia cristiana**” (Burgos, 1912: 25).

Si bé per un cantó ens ubica a l'espai de la tragèdia -el tràgic Barranco del Lobo- líricament presentat a través de la volada dels corbs, també l'autora ampliant-ne la perspectiva ens afegix com en un angle de l'escena s'hi troben dones musulmanes que espion la missa cristiana. Sembla, doncs, que Colombine tenia una constant necessitat de deixar anotat tot el que es movia al seu voltant amb un alt grau de detall i sensibilitat.

D'altra banda, la protagonista del relat també és una dona, Alina, muller d'un dels comandants. Burgos es serveix de la veu i mirada de la protagonista per catalitzar el seu ideari antibèl·licista i deixar constància de la quotidianitat més pròxima al camp de batalla. Un bon exemple és quan l'autora inclou una conversa de la protagonista amb un company del seu marit. Conversen:

“-¿A usted **deben gustarle mucho las guerras?** Recuerdo que la vi también en Casablanca.  
- No, marqués. Me arrastró á ella el mismo horror que me inspiraba... **Yo había soñado que ya no habría guerras en el mundo...**  
- [...]   
- ¿No tiene usted **miedo** á la guerra?

- ¿Miedo? Por mí no... Pero **me asusta el derramamiento de sangre. El dolor de los que pierden seres queridos. Ya que no puedo evitar los males, quisiera prestar algún consuelo**" (Burgos, 1912: 16-17).

Així, per un cantó tenim una afirmació subtil sobre el sentiment antibel·licista de la protagonista/autora a la vegada que s'enuncia que la protagonista es desplaça a l'escenari guerrer per intentar ajudar. En aquest cas no és només la protagonista sinó també l'autora la que s'hi desplaça per un sentiment de solidaritat. D'aquesta manera, a l'estiu del 1909, trobant-se a Màlaga i prenent consciència de la censura militar aplicada als mitjans de comunicació, la viatgera es desplaça a Almeria i amagada en un vaixell de càrrega arriba a Melilla. Així, sense que el diari on treballava sabés que es trobava allí, començà a enviar les primeres cròniques (Núñez, 2005).

Disposem també d'altres exemples del dia a dia en el context guerrer, especialment dels soldats espanyols. Ens narra, per exemple, les hores de descans o el moment de l'arribada de les cartes provinents d'Espanya:

"Después, en las **horas de descanso**, el **baño** les prestaba un confortable refrigerio. Siempre había soldados bañándose en la playa o **lavando sus ropas** en las orillas del Río de Oro. Mientras se lavaban el uniforme se quedaban en ropa interior: era un cuadro curioso, verlos casi desnudos con el *salakof* puesto, restregando los vestidos con jabón ó apaleándolos con pedazos de madera en la corriente del río" (Burgos, 1912: 39-40).

L'autora -com a dona- també és sensible a les tasques diàries referides a la higiene. D'aquesta manera, deixa constància de com els soldats renten la roba al riu però sense treure's l'arma del damunt. O també que:

"Todos esperaban oír su nombre cuando empezaba el reparto. [...] Los dichosos se reunían en grupos, leían las cartas en voz alta, las pasaban de mano en mano; **en su vida monótona** era una distracción el cambiar impresiones, el comentarlas. [...] Las palabras varían poco cuando el sentir común de las madres y las amadas las animan. [...] En seguida empezaba á pensarse en contestar [...] Aquellas cartas decían también todas lo mismo. Hablaba sólo la pasión. **Sería inútil buscar noticias de la guerra. Ellos no sabían nada de los planes de los jefes ni de las circunstancias de la campaña. Su papel se reducía á esperar órdenes, á obedecer puntualmente la severa ordenanza; saber batirse hasta morir o vencer**" (Burgos, 1912: 34-35).

Un detall tant "poc bèl·lic" com pot ser rebre una carta pren un alt protagonisme en la narrativa de l'autora considerant-lo el moment més àlgid del dia de les avorrides vides dels soldats. Al mateix temps, també mostra l'altra cara de la guerra, la dels qui es queden patint a les llars espanyoles esperant el retorn dels soldats. Fins i tot, recull la frustració que produeix la desinformació que tenen els soldats, esdevenint merament instruments de guerra, i quedant segons l'autora, deshumanitzats. Per últim, encara en relació amb aquesta qüestió, escriu:

"**El alma siempre femenina de la multitud, aun siendo formada por hombres**, les inclinaba á **respetar** á los jefes que sabían amarlos, alucinarlos con su valor, dignificándolos como se dignifica á la mujer amada" (Burgos, 1912: 35).

Colombine, deixa constància també que malgrat la penosa situació del soldat ras, aquest sempre manté el respecte vers els seus superiors. És interessant veure com ho fa a través de la comparació d'aquests (últims en la piràmide jeràrquica militar) amb la condició de dona (a la pràctica també en l'últim esglaó de la jerarquia humana), teòricament sempre respectuosa amb l'home.

Tal i com hem vist, tant les aportacions de Boada com les de la Colombine tracten el colonialisme en relació directa amb el fet bel·licós. Tanmateix, l'exemple de Burgos es diferencia i molt de les altres cròniques de guerra contemporànies i talment es pugui afirmar que sigui degut al fet de ser dona. L'ús d'un llenguatge quasi carrincló (estratègia literària femenina de l'època) i el tractament de la temàtica s'allunya del típic llenguatge agressiu i masculinitzat que ha caracteritzat les cròniques de guerra. Potser però, el que és més important és el missatge emès: una aproximació al camp de batalla que recull una geografia plena de matisos que enriqueix el llegat de temàtica bèl·lica en el context colonial.

### **6.3.3 Aportacions del darrer període d'anàlisi. Diversificació de viatges, mirades i opinions sobre el fet colonial**

Les restants aportacions femenines s'ubiquen a l'última dècada d'anàlisi (del 1933 al 1936) i en un context colonial ben diferent. Les aportacions de Carmen Jiménez, Aurora Bertrana i Mercedes Sáenz s'emmarquen en el context colonial creat per les directrius polítiques aplicades per Primo de Rivera i també durant l'etapa "postpacificació", període on més es palesaven les diferències entre les polítiques colonials dutes a terme per França i Espanya. Al mateix temps, aquestes aportacions femenines es veuen complementades amb les de Daniel Martínez, Santiago Otero, Francesc Esteve i Ivan Tirant, que són del mateix període.

D'entre aquests viatgers i viatgeres només tenim Santiago Otero que tingui uns objectius clars per divulgar de forma pamfletària el colonialisme espanyol al Marroc, més a l'estil d'altres relats escrits per homes de principis de la instauració del Protectorat. Aquest, viatge subvencionat juntament amb altres periodistes per tal de donar a conèixer tot allò realitzat per l'acció colonial espanyola a finals dels anys vint al Marroc. Per contra, les altres aportacions són fruit de viatges d'estudis (Esteve), negoci i oci (Tirant) o turisme d'evasió amb inquietuds literàries (Martínez, Jiménez, Bertrana i Sáenz). Essent així, veiem com el viatge es diversifica a finals del període estudiat naixent la possibilitat de viatjar de forma més lúdica, sense haver de fer patriotisme (o sí), però certament amb menys pressions colonialistes conseqüència en part, del nou ambient polític existent aquells anys a la Península.

Les narratives d'aquest període que fan referència al posicionament i/o opinió sobre el fet colonial es veuen fortament condicionades per la coneixença d'alguns dels entrebancs més considerables de la trajectòria colonial espanyola al Marroc. A més, apareixen viatges més independents, turístics i crítics amb el colonialisme. Així, a la condició de gènere, cal afegir-li el tarannà personal de cada persona que hi viatja. En aquest sentit, apareixen exemples singulars dignes de ser analitzats, com pot ser el relat del dissident Martínez Ferrando o les aportacions de la feminista Aurora Bertrana.

En referència a les aportacions masculines tenim que el valencià Daniel Martínez només viatja pel Protectorat francès i no inclou cap referència en relació al colonialisme espanyol. La seva narrativa pot considerar-se netament anticolonial. Serà l'únic que posarà en dubte la "utilitat" de la presència europea al continent africà, tal i com ja s'ha il·lustrat en anteriors apartats d'aquest capítol. Otero, com ja s'ha dit, aportarà un discurs altament intervencionista i defensor explícit del colonialisme espanyol al Marroc. De fet ell, només es desplaça per la zona d'influència espanyola i no inclourà cap referència al colonialisme francès.

Francesc Esteve (també valencià) i com la resta de persones que viatgen en aquesta franja temporal, coneix els dos Protectorats. Malgrat tractar-se d'un relat curt i amb l'objectiu de ressenyar el viatge d'estudis, deixa palesa l'opinió que li genera el repartiment territorial del Marroc en les dues àrees d'influència. Escriu:

“I veient-lo pensava que **no hi hagué sort en el repartiment de les zones d'influència**. El Rif difícil de sotmetre és un os sense molla: i d'aquella plana atlàntica, el més rentable, encara en llevaren un bon tros, perquè al principi la frontera arribava fins a Kenitra. **França es quedava les millors terres del Marroc i amb elles les grans ciutats que detentaren el poder i foren els centre culturals**” (Esteve Gàlvez, 1996 [1932]: 256).

L'estudiant Esteve (re)considera sobre el terreny els retalls territorials que acabaren delimitant la raquíca àrea d'influència espanyola. Ell, evitant la polèmica, ho atribueix a l'infortuni. Paral·lelament i amb una gran sensibilitat també recull les inquietuds nacionalistes marroquines vers l'opressió colonial francesa.

“Allò em desvetllava les raons d'un sentiment que venia constatant i s'aniria confirmant en el decurs de la nostra excursió: **una sorda rancúnia contra els francesos, tant pel fet de l'ocupació, com per la seua ostentosa exhibició de poder**. A Marrakesch es manifestava, a penes continguda, en els seus instints primaris. Una cosa que ens afavoria en aquella gentada que bullia a la plaça Ismail era veure que no parlàvem francès, **que res teníem a veure amb la potència dominadora**. Després a Fes, amb gent més culta, el **nacionalisme** es manifestava conscient i organitzat, preocupat també que transcendira, comunicant-se amb visitants estrangers si venia al cas. Un jove patriota que momentàniament em serví de guia em deia que si trobava algun que portara cosida a un costat la borla de fes, era un nacionalista mogreb?” (Esteve Gàlvez, 1996 [1932]: 246).

Singularment, Esteve i també Bertrana, deixen constància d'una realitat nacionalista marroquina al Marroc. La seva capacitat de detecció així com la seva voluntat d'incorporar-ho en el relat crec que té una estreta relació amb els llocs d'origen i amb els sentiments de pertinença dels viatgers. Així, tant l'un com l'altra, publiquen les seves aportacions amb llengua catalana i inclouen dures crítiques a l'espanyolitat importada al Marroc. Aquesta tendència crítica també l'adoptarà clarament Ivan Tirant, les cites del qual ja s'han analitzat amb anterioritat.

Carmen Jiménez i Mercedes Sáenz no inclouen explícitament el seu ideari colonialista, però implícitament el justifiquen i el suporten. De fet, defensen els interessos espanyols al Marroc i mostren en més d'una ocasió el seu sentiment patriòtic. Possiblement motivades per trobar-se pròximes als sectors de pressió colonials, acaben mostrant el suport al colonialisme a través de desplaçar-se al Marroc i de difondre les seves impressions sense incloure crítiques a aquest. Fins i tot es perfila una manifestació implícita de refús a la prepotència francesa vers el colonialisme espanyol.

Com a conseqüència del desplaçament pel Marroc espanyol i francès, les autores incorporen constatacions de les diferències existents, a través de les quals es pot inferir quin era el seu posicionament en referència a la qüestió colonial. Així, per exemple, Jiménez de Noguera inclou en el seu relat que:

“Nuestra zona del Protectorado, aunque, las más pintoresca y quebrada, es, por lo mismo, **la más pobre**. [...] Nosotros no lo hemos visto o no hemos querido verlo, con nuestra habitual apatía, y así, **al pasar de nuestra zona a la francesa, se nota una diferencia en riqueza tan visible, que no podemos menos que apreciar**, pero que hiere y lastima en lo más hondo de nuestro corazón de españoles” (Jiménez de Noguera, 1933: 19).

A l'autora li dol haver de constatar que existeix una zona més rica i dinàmica que l'altre i que malauradament no és l'espanyola. En la mateixa tònica, Sáenz també es pregunta:

**“¿Por qué España no pretendió más altos vuelos en los planos de las ciudades del Protectorado? Es un error de difícil, por no decir imposible, solución. Ceuta tiene una calle. Tetuán, varias, pero todas absolutamente iguales. Bajo el mismo signo de estrechez nacieron; la misma falta de expansión les falta a una y a otras”** (Sáenz, 1947: 108).

Sáenz, igual que Jiménez, també constata diferències. Mitjançant la comparació de Tetuan amb l'espanyola Ceuta, assevera que tot i no saber quin és l'error, ambdues nasqueren raquítiques i sense afany d'expansió. Per contra, quan coneix la zona d'influència francesa, les opinions canvien dràsticament. Concretament de Casablanca relata:

**“Y desparrama por las calles un número de cafés que ni contarse pueden. Estos cafés dan alegría a la vida de la ciudad, y por si con esto no bastara, acepta también la que le brindan los numerosos dancings (...) Los cines soberbios decoran las fachadas de sus inmensos edificios con el anuncio de la película en cartel, y la Plaza de Francia, donde un reloj típico marca las horas veloces que se deslizan por Casablanca, indica el límite de la ciudad europea con la indígena. Este es el sublime secreto de las ciudades que los franceses han sabido edificar en el África. No estropearon el encanto árabe con el anacronismo de un edificio moderno ni quisieron privar a éste de todos los adelantos, alejándole en todo lo posible de la suciedad de los zocos judíos”** (Sáenz, 1947: 151).

Així, de la mateixa manera que altres viatgers que també tenen la possibilitat de passejar-se per les ciutats del Protectorat francès, reconeix la seva grandesa i admira la forma de portar a terme l'intervencionisme colonial. Paral·lelament, Jiménez de Noguera, també aporta una similar aportació en relació a Rabat. Ens explica que,

**“Los franceses han hecho, en menos de veinte años, de este rincón inhospitalario de la costa, que gustaba, ignorado, su paz a orillas del mar, un puerto artificial de una intensidad de movimiento asombrosa, y junto a este puerto y a su amparo han creado una ciudad de amplias avenidas y altas construcciones del mejor gusto moderno”** (Jiménez de Noguera, 1933: 23-24).

La viatgera considera que des de la implantació del Protectorat francès l'any 1912, aquests han estat capaços de canviar l'aspecte i modernitzar la ciutat de Rabat com si d'una ciutat europea es tractés. Certament aquest tipus de constatacions seran molt repetides per totes les narratives viatgeres.

L'altra aportació destacable per les seves contribucions és la de la viatgera i escriptora Aurora Bertrana. Una de les característiques d'aquesta narrativa és la riquesa d'opinions i pensaments que inclou. Així, el seu relat es pot concebre com una mena de diàleg interior amb ella mateixa, molt franc i personal. L'autora hi viatja durant l'any 1935 i té la possibilitat de conèixer els dos Protectorats. Les seves sensacions comparatives emeses en relació a les respectives zones d'influència des de la perspectiva d'una “dona sola” que viatja pel Marroc, es sintetitzen en:

**“En general, vaig observar –almenys en allò que a mi es refereix- que els perills, molèsties i entrebancs al Marroc protegit pels francesos són menys bàrbars i primitius, per a una dona sola, que al Marroc protegit pels espanyols”** (Bertrana, 1936: 7-8).

L'autora, a part de deixar constància de l'existència d'una diferent colonització francesa i espanyola, adjectiva aquesta darrera de més “bàrbara i primitiva”. Així, distingeix quasi de

forma oposada la naturalesa dels dos colonialismes europeus al Marroc. Al mateix temps, des d'aquest punt de vista que fa referència als espais colonials, assevera:

**“He d'emprendre un llarg viatge. Penso anar més enllà del Gran Atlas, fins al Desert, allà on els africans són encara insotmesos al domini del europeus”** (Bertrana, 1936: 83).

A diferència d'altres viatgers/es, l'autora pren en consideració un altre espai, per ella més emancipador, més allunyat, però també més genuí, on els africans, segons l'autora, no es troben sotmesos a la influència “civilitzadora”. D'aquesta manera, Bertrana, concep el Marroc colonial distingint entre les zones d'influència espanyola i francesa, però també aquella resistent, fora de l'òrbita de la colonització europea. Però un cop emprèn el viatge i coneix el territori, esmenta:

**“Durant tota la travessia de l'Atlas no vaig tornar a veure'n cap més, però al començament del desert altra volta sortiren uniformes. És una sensació estranya i sobretot inesperada veure aparèixer en les immenses solituds d'un paisatge grandiosament esquerp i desolat, una tenda de campanya i un soldadet que us demana els papers”** (Bertrana, 1936: 269).

L'autora, malgrat buscar voluntàriament l'essència de l'Orient “no contaminat”, acaba topant -en els allunyats Atlas o al principi del “gran desert”- amb els soldats de l'imperi francès. Essent així, es mostra sorpresa de la proesa i de la severitat colonial francesa, capaç d'enviar representants allà on no hi res més que desert. Amb molta sinceritat i ben conscient, Bertrana també deixa constància de les seves experiències viscudes en clau política a la zona d'influència espanyola. Ens enuncia:

**“Pel que es refereix al Protectorat espanyol, he de dir que, amb la més gran innocència, vaig anar a raure, com una bala perduda, al camp nacionalista. [...] La política no pot interessar un escriptor lliure i sincer sinó a distàncies respectables. Ensopegar el grup nacionalista fou, per a mi, el mateix que, per a un aviador que aterra per força, caure al bell mig d'un camp d'usurda o de carxofes [...] Amb tot, llur amistat m'era dolça i les meves simpaties s'inclinaven més aviat del cantó del protegits que del cantó dels amos”** (Bertrana, 1936: 17-18).

Tot i que es creu partidària de la necessitat d'allunyar-se dels posicionaments polítics per tal de portar a terme una tasca d'aproximació real i verídica al Marroc -fet ben singular en aquest tipus de literatura que s'analitza-, constata que en recórrer el Protectorat espanyol es vinculà indirectament amb el sector nacionalista marroquí. Malgrat que l'autora considera que aquest fet va ser involuntari, també reconeix que ho preferia, sentint-se més atreta per conèixer els colonitzats que no pas els patrons o colonitzadors. Més endavant, anota:

**“Els homes es lliuraven més fàcilment i resultaven més interessants. Un cop admesa en el caliu de llur amistat, ells em permetien de comprendre infinitat d'aspectes. Per altra banda, el món nacionalista estava, segons les aparences, en un període d'activitat extraordinària”** (Bertrana, 1936: 20).

Deixant apart el tema que insinua en relació a l'accessibilitat masculina vers la femenina al Marroc, és important ressaltar aquí, la consideració que fa l'autora en referència a l'efervescència del moviment nacionalista marroquí en el moment que ella coneix el Marroc (i com també ho feu Esteve). La seva visió sobre el colonialisme es veu matisada de nou per les seves pròpies experiències i és capaç de visionar un espai colonial més complex. En aquest sentit, també és conscient que la seva presència inquietava a les autoritats espanyoles, i que d'alguna manera, la perseguïen. Afegeix:

**“Mentre la Policia de Tetuan m’honorava fent-me espiar per jardins, restaurants i carrerons, jo aprenia alguns mots d’àrab a l’ombra dels buganvil·lers i dels bambús amb un amable mestre que havia estat intèrpret del Raissuni”** (Bertrana, 1936: 38).

D’aquesta manera ella manifestà la seva dissidència vers l’autoritat espanyola. Si per una banda podia ser sospitosa i se li controlaven els moviments, per l’altra, responia amb un acte totalment reaccionari, aprendre la llengua dels colonitzats amb un dels intèrprets locals rebels a la presència espanyola al Marroc.

Per últim, l’autora dedica un capítol del seu llibre –“tres minuts de serietat”- a reflexionar sobre el colonialisme al Marroc i on manifesta oberta i clarament el seu posicionament i les opinions que li generen la temàtica colonial. Així, raconta:

**“Ells, els francesos, veritables i únics representants de l’Occident al Marroc, fan una obra patriòtica grandiosa, amb la qual, naturalment, jo no hi estic d’acord, pel meu principi antiinvasiu i anticolonial, però no puc deixar d’admirar-los.** Els espanyols, incapaços d’esbossar un programa i de seguir-lo, indisciplinats, individualistes i anàrquics, han fet coses aprofitables per ci i per lla, sense ordre ni premeditació, i pertot arreu, coses dolentes. **Cal reconèixer, però, que la falla deplorable de la nostra diplomàcia o de la nostra impotència internacional va acordar-nos, en el repartiment del Marroc, les pitjors contrades, les terres més dolentes, els reconos més eixorcs. És dir, el que no feia peça ni a francesos ni anglesos”** (Bertrana, 1936: 95-96).

Primer de tot és de destacar la inclusió del seu posicionament vers el colonialisme en el relat. L’autora es considera “antiinvasiva” i “anticolonial”. De fet, potser és la única veu de totes les que viatgen, que formula un discurs tant clar i contundent. A més, de nou, apareix una gran diferència valorativa respecte la presència francesa i espanyola al Marroc. Bertrana, considera que els únics representants de la civilització són els francesos. Tanmateix, també reconeix que, a part de la manca d’aptituds colonials dels espanyols, a aquests, en el context de repartiment territorial se’ls hi adjudicà el què els altres no volien, “el que no feia peça ni a francesos ni anglesos”. Finalment, centrant-se amb la tasca colonitzadora portada a terme per l’Estat espanyol, afirma:

**“No podeu pas aclucar els ulls ni ignorar la nostra incapacitat racial colonitzadora,** sempre que s’accepti com a patró els mètodes francesos, anglesos o holandesos. Sofriu a cada pas de la **manca de dignitat racial dels espanyols enfront del sotmès.** Desitjaríeu veure els vostres compatriotes en situació més enlairada (aquest és el cas del francesos, que, amb raó o sense, des del primer a l’últim, mostren als musulmans un orgull racial i una superioritat, que tal volta no existeix sinó en llurs imaginacions, però que és necessària per governar). **Ja que anem a fer de mestres de civilització, hauríem de mostrar-nos molt més civilitzats, menys moros i més occidentals. Però ¿pot el vell poble espanyol considerar-se com a raça purament europea? ¿pot representar l’Occident? ¿No seria un vell poble infinitament interessant, profundament respectable, però incapaç per a occidentalitzar altres pobles? ¿no fóra millor que, si realment hem d’occidentalitzar, comencéssim per nosaltres mateixos?”** (Bertrana, 1936: 96-97).

Una vegada més, doncs, incideix en l’ineficiència de la tasca colonitzadora espanyola vers la portada a terme per altres nacions europees. Aquesta vegada però, aprofundint una mica més, insinua que talment l’espanyolitat s’hagi de considerar com una mescla incerta d’ingredients moros i europeus i, per tant, quelcom lluny del concepte europeu de civilitat. D’aquesta manera, Bertrana acaba suggerint que potser seria necessari abans d’expandir dita espanyolitat, civilitzar-la i occidentalitzar-la a l’estil predominant més enllà dels Pirineus. El relat de Bertrana, per tant, tracta de ple i obertament el què suposa per ella el fet

imperialista. Com el cas de Colombine, es tracta de narratives un tant especials i reveladores de la mirada femenina i feminista al Marroc colonial.

### Referències bibliogràfiques

Albet, Abel; Cerarols, Rosa (2008). "De viatge pel Marroc: entre el debat colonial i la mirada estereotipada". A: García Ramon, M.D; Nogué, Joan; Zusman Perla (eds) (2008). *Una mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres dels segles XIX i XX (1859-1936)*. Lleida: Pagès Editors i IEC.

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.

Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].

Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.

Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914)*. Memòries. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. [El viatge és de l'any 1909. La primera edició és de l'any 1958].

Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

Driver, Felix (2001). *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford: Blackwell Publishers.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].

Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.

Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.



- Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.
- Marín, Manuela (1996). Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 93-114.
- Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.
- Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.
- Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.
- Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui.
- Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.
- Núñez Rey, Concepción (2005). *Carmen de Burgos, Colombina en la Edad de Plata de la literatura española*. Madrid: Fundación José Manuel Lara.
- Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.
- Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].
- Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.
- Pratt, Mary Louise (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London & New York: Routledge.
- Rodrigo y Alharilla, Martín (2001). *Los marqueses de Comillas, 1817-1925: Antonio y Claudio López*. Madrid: LID.
- Rodrigo y Alharilla, Martín (2002). "Una avanzadilla española en África: el grupo empresarial Comillas". A: Martín Corrales, Eloy (ed) (2002). *Marruecos y colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.
- San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.
- Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.
- Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.
- VV.AA (1999). *Atlas universal català*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, Enciclopèdia Catalana.
- Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Rif*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

## 7- Els desplaçaments i les seves narracions: els paisatges del Marroc

Des d'una perspectiva geogràfica, més enllà d'analitzar les aportacions viatgeres en relació a la geopolítica colonial, també pot ser molt interessant veure com queden descrits els paisatges<sup>30</sup> marroquins a través de la pràctica viatgera. D'alguna manera, el viatge és *desplaçament* en tant que l'acumulació de desplaçaments damunt d'una geografia viatjada esdevé *paisatge*. Així, els paisatges descrits a les narratives viatgeres són molts i variats. Moltes narratives, per exemple, fan referència a l'acció de desplaçar-se per acontentar necessitats vitals de l'individu encarnant la curiositat universal de "prendre possessió del món" (Riudor, 2008). El resultat literari podria considerar-se *paisatge del desplaçament*. En aquest sentit, el viatger Martínez Ferrando s'explana àmpliament en relació a aquesta idea. Considera que,

"Algo hay en el simple hecho de cambiar de lugar, que, siempre que nos ponemos en marcha, sentimos saltar el alborozo por todo el cuerpo, como un principio de embriaguez; un nuevo secreto se nos va a descubrir [...]. Caminar, caminar siempre, deteniéndose tan sólo breves instantes; he aquí el ideal que flota inquieto en nuestro espíritu. Después de todo, la vida no es más que eso, un avance constante y rápido, en el que, si creemos detenernos, en tan sólo la ilusión de un momento. [...] nos invade una alegría infantil al empezar la marcha y al ver que vamos dejando kilómetros y más kilómetros atrás, mientras nos azota el viento el rostro, que con sus golpes bruscos, murmura en los oídos advertencias, avisos, amenazas..." (Martínez Ferrando, 1929: 163-165)

Al mateix temps, viatjant se sobreposen paisatges nous que corroboren, emfatitzen o devaluen les geografies imaginàries prèvies dels llocs (mai visitats però mentalment coneguts). El viatge, a través dels seus desplaçaments, es transforma en l'exercici pràctic que aprova o refuta les hipòtesis geogràfiques preconcebudes abans de la partida. Així, per exemple, l'imaginari col·lectiu espanyol del Marroc ha concebut tradicionalment les contrades del Rif com aquelles més salvatges i fanàtiques. El viatger Cabrera, en un dels seus viatges, inclou en relació a aquest imaginari:

"En aquella ocasión pareció más pintoresco todavía por haber en el viaje una nota de color que me dio una idea del Rif salvaje y guerrero, y fué que en Nador, donde tuvimos cambio de tren, subió al nuestro una numerosa turba de rifeños de todas las edades y colores, vestidos con chilabas, albornoces y jaiques de todos los matices imaginables, y armados con fusiles de todos los sistemas. Era la harca amiga, que marchaba al Guerruao a pelear junto a muestras tropas. Blandiendo sus armas y gritando en xelha, en árabe y en español, invadieron todos los coches y hasta los furgones y las bateas. Aquello era como probar el Rif en su propia salsa" (Cabrera, 1924: 113).

Mitjançant aquests dos exemples ens adonem de la relació existent entre viatge, desplaçament, paisatges i geografies (Gregory, 1995; Minca, 2006, 2007). Essent així, aquest capítol es proposa analitzar els significats geogràfics de la narració d'aquests paisatges –a diferents escales espacials- i també els dels seus imaginaris *orientalitzats*. En un primer moment s'analitzaran les geografies imaginàries en relació a l'arribada a l'Àfrica. Tot seguit es posarà èmfasi en el concepte d'exotisme i en com les mirades viatgeres fixen en diferents escales espacials l'exotisme oriental. Des d'aquest punt de vista, s'abordaran

---

<sup>30</sup> Les cites dels relats que s'utilitzen mantenen l'ortografia original de les publicacions. Al mateix temps, els destacats que apareixen en les citacions incloses en aquest capítol són de l'autora amb l'objectiu de facilitar-ne la interpretació.

primer els grans paisatges marroquins, els Atlas i el Sàhara i, ampliant l'escala d'anàlisi, es constatarà com els mercats marroquins esdevenen el lloc on es concentra tot l'exotisme des d'una perspectiva més social. Seguidament, també s'analitzarà com l'imaginari exòtic aflora d'una forma especial a l'hora de copsar l'arquitectura marroquí. A continuació, s'abordarà com la mirada viatgera descriu la modernització del territori colonial a través de l'anàlisi de les aportacions que fan referència al ruralisme i a l'occidentalització d'Orient. Per últim, però també important per l'imaginari geogràfic espanyol en relació al Marroc, s'analitzaran les recreacions literàries dels paisatges de les guerres hispanomarroquines.

## 7.1 Les geografies imaginàries d'Àfrica: l'arribada al Marroc

Per un simple joc de superposició d'escala geogràfica, *anar al Marroc* també vol dir *anar-se'n a l'Àfrica*, i el mot Àfrica, per si sol, ha generat tradicionalment –i encara genera– un gran imaginari rizomàtic on hi han conviscut les més envejables fantasies però també els més esperpèntics temors. Essent d'aquesta manera, la gran majoria d'aportacions viatgeres que fan referència al Marroc deixen constància de l'arribada a un continent mai trepitjat, molt desconegut i, per tant, ple de misteris. Essent així, aquest primer apartat es dedicarà a analitzar com i de quina manera allò “buscat” i allò “trobat” queda finalment narrat en els relats. En aquest sentit, cal avançar que en el procés de transmissió de l'encontre amb allò diferent i exòtic, afloren de forma clara els idearis de l'alteritat. Analitzant-t'ho, podem esbrinar els trets més distintius de l'imaginari espanyol vers Àfrica i Marroc i també algunes de les prioritats personals de les variades tipologies viatges i de viatgers/es. Vegem-ho.

### 7.1.1 La partida: exposició d'allò buscat

Àfrica en general i el Marroc en particular exciten la imaginació viatgera. L'empresa del viatge a aquestes terres i la narració que se'n deriva deixa constància explícita del procés d'experimentació de l'alteritat així com el de l'evocació de les geografies imaginàries preconcebudes en relació a aquestes contrades. Tot i que per la mirada espanyola el Marroc es transformi en el seu Orient domèstic, és interessant recordar que geogràficament es troba proper a la Península i més que a l'est, es troba ubicat totalment al sud. Al mateix temps, el moment de la partida coincideix amb l'inici del relat i, per tant, serà normalment en les primeres pàgines on trobarem les evocacions que fan referència explícita a Àfrica.

#### 7.1.1.1 Explorar per recrear la masculinitat i esperonar el colonialisme

Més enllà de viatjar per la curiositat que suposa allò desconegut, apareix el viatge “per homes” motivat pel control de nous territoris en nom de la Ciència. L'Àfrica i també el Marroc, entraran en el circuit dels viatgers exploradors que amb els seus desplaçaments dissenyaran els cànons de la masculinitat occidental i posaran en marxa l'engranatge imperial d'apropiació de tot el què no és europeu, recollint informació geoestratègica útil per les metròpolis a l'hora de configurar les seves polítiques colonials.

El naturalista Amor, el primer dels viatgers que s'analitzen, deixa constància al principi del seu relat, de les inquietuds que l'empenyen a desplaçar-se al Marroc a l'estiu de l'any 1859. Narra:

“Soñé muchas veces que viajaba por un país poco visitado de naturalista y en que por todas partes encontraba objetos para mí desconocidos. Las africanas costas reunían

estas cualidades y **escitaban en mi alma un vivo deseo de estudiar las analogías y diferencias que en sus producciones presentaran con las nuestras**" (Amor, 1859: 5).

Per ell, la geografia marroquina, encara inexplorada i desconeguda, necessitava ser trepitjada i estudiada per la Ciència espanyola, únicament masculina. A través d'una evocació bàsicament científica<sup>31</sup>, destaca l'interès personal de comparar les característiques del territori marroquí amb les de la Península així com la importància del "treball de camp" *in situ*. D'altra banda, el geògraf madrileny Dantín, comissionat per portar a terme juntament amb altres científics una expedició a la *zona d'influència espanyola* al Marroc (1913) manifesta en relació l'empresa del viatge que "**hay un estremecimiento de emoción pensando en lo desconocido**" (Dantín, 1914: 7). En aquesta mateixa línia, el naturalista Cabrera, que era secretari de la *Real Sociedad Española de Historia Natural*, aclareix en el prefaci del seu llibre que "**he tratado de escribir un libro, no un libelo más [... ] para quienes sientan por las cosas de África un interés sincero y una curiosidad franca, sin mezcla de prejuicios ni de sentimientos bastardos**" (Cabrera, 1924: 5). Més endavant, també manifesta que:

"El resultado puramente científico ha de publicarse de la forma árida y metódica propia de tales trabajos, y que sólo tiene atractivos para los iniciados; lo que aquí doy son mis observaciones de otro género, **mis impresiones y mis notas sobre el país y sus habitantes. Mi deseo es contribuir al mejor conocimiento de un territorio donde tanta sangre, dinero y energías viene invirtiendo España, pero sin amargar la existencia del lector con funestos pesimismo y procurando huir de todo apasionamiento político**" (Cabrera, 1924: 5-6).

Tot i que les aportacions de caràcter exploratori i científic parteixen d'una concepció del territori molt fragmentada i discriminatòria, també s'observa que els qui s'hi desplacen amb aquests objectius -només homes- es veuen immersos en les particularitats geopolítiques del moment entre Espanya i el Marroc. En aquest sentit, tant les aportacions d'Amor, com de Dantín o Cabrera, situen el viatge científic en estreta relació amb les peripècies colonialistes de forma clara i reveladora (De Felipe, et. al., 2004).

Des d'aquest mateix punt de vista, l'explorador Gatell, situa els objectius de recerca i l'empresa del viatge en l'ampli context de l'imperialisme europeu i el moviment intel·lectual de la Il·lustració. Servint-se de la rendibilitat metafòrica, ens informa que:

"Semejante a un caudaloso río que la exuberancia de sus aguas hace desbordar, **se desborda la Europa a impulso de su gran movimiento físico e intelectual**. Sus límites son estrechos para contener la especie de vértigo que la agita, y **necesariamente otras regiones, otros continentes deben percibir el flujo de tanta agitación y movimiento**. Pero como las tendencias, los intereses y las ideas se han modificado en estos últimos tiempos, resulta que la Europa afluye ahora a las otras partes del mundo de un modo diferente que lo hacía en tiempos anteriores. [...] **La Europa ilustrada ha ideado un medio para introducir en el gremio de la civilización a pueblos bárbaros e ignorantes, que desconocen las dulzuras de una sociedad fraternal bien organizada**" (Gatell, 1949 [1879]: 118).

Per l'autor, l'imperialisme, a través de la pràctica viatgera, ha d'introduir la civilització europea als nous territoris (abans però) explorats i conquistats. Tanmateix per Gatell,

---

<sup>31</sup> Tot i que Amor en el seu relat només es refereix a les inquietuds científiques, estudiosos de la seva obra i trajectòria consideren que el seu viatge podria haver-se tractat d'una missió d'espionatge. Vegeu: López-Ocón, Leoncio (2004). "Fernando Amor y Ángel Cabrera: dos naturalistas de tres mundos". A: De Felipe, Helena; López-Ocón, Leoncio; Marín, Manuela (eds) (2004). *Ángel Cabrera: Ciencia y proyecto colonial en Marruecos*. Madrid: CSIC.

l'apropiació intel·lectual i material d'aquestes noves geografies requereix ser rigorós. En aquest sentit, el viatger recalca en que,

“Es preciso preparar el terreno tratando de conocer a esos mismos pueblos, su importancia, carácter, costumbres, relaciones sociales, así como investigar la naturaleza de su suelo, sus productos, estado de su agricultura, de su industria y de sus mutuos tratos. **Estos y otros conocimientos, a la par que ilustran a Europa, ávida de saber, debe servir de eslabones para encadenar a esos mismos pueblos en aras de su bienestar, por más que ellos, en su ignorancia, crean lo contrario**” (Gatell, 1949 [1879]: 118-119).

Es perfila, per tant, una nova manera de mirar i generar coneixement geogràfic que parteix d'una clara superioritat europea vers tot allò no europeu. Al mateix temps, per Gatell, la pràctica del viatge d'exploració resta unida a la més estricta masculinitat. De fet, es tracta d'una activitat única i exclusivament adreçada als homes –o que només els homes poden fer bé-. Essent així, l'autor, en referir-se a les habilitats requerides per esdevenir un bon explorador, anota que **“no siempre se encuentran hombres que reúnan todas las condiciones que ésta exige** o bien que muchas veces la acometerán viajeros noveles con poca o ninguna experiencia” (Gatell, 1949 [1879]: 120). Gatell també recalca que: **“el que por primera vez en su vida está para emprender un viaje a un país incivilizado** se hace mil ilusiones con respecto a las peregrinas aventuras que, en su concepto, le esperan” (Gatell, 1949 [1879]: 121). En aquest sentit, i com en altres ocasions, en referir-se al viatger que es desplaça a Orient, normalment: **“seducido por los relatos o entusiasmado por sus lecturas espera ansioso el momento de partir para satisfacer su sed de novedades, para ser testigo de estupendas maravillas. La curiosidad le arrastra [...] Espera ser pronto un héroe como el héroe de sus leyendas**” (Gatell, 1949 [1879]: 122). A través del discurs de l'autor, es perfila al detall, l'ideari d'un viatger home que pot esdevenir heroi a través de mostrar les habilitats i qualitats de la seva masculinitat. Gatell sap quines han de ser:

“Antes del viaje todo es fácil y seductor; **una expedición atrevida es el colmo de la fruición para hombres inexpertos**. Pero el viaje se emprende, y al poco tiempo cambia de repente la escena. [...] Sin embargo, esto no debe desanimar a los noveles viajeros: el hombre de corazón no se arredra ante los contratiempos. [...] **Las dificultades y el carácter de un viaje de exploración exigen que el que lo emprenda posea cualidades y conocimientos especiales. Una de estas cualidades, acaso la principal, es la conciencia** [...] El explorador debe estar dotado de conciencia o veracidad, robustez, paciencia en los sufrimientos, constancia, valor personal, prudencia, perspicacia, laboriosidad, diligencia y, por último, debe gozar de libertad de acción. [...] **El viajero ha de resignarse a vivir con mucha sobriedad, renunciando a las comodidades que se disfrutaban en el seno de la familia. Ha de llevar la vida más dura, si cabe, que el militar en campaña: verdaderas campañas son esos viajes de exploración**” (Gatell, 1949 [1879]: 124-125).

A través, doncs, d'aquestes concepcions tan masculines i patriarcals, hom no s'estranya que el viatge al Marroc (o el viatge d'exploració) hagi estat un viatge fortament *masculinitzat*.

#### 7.1.1.2 Diferents contextos d'aproximació al Marroc desconegut

Àfrica des de sempre i per sempre fascina. D'aquesta manera, malgrat existeixin diferents causes que motivin el viatge a aquest continent, existeix un referent imaginari que sempre serà el mateix: un continent geogràficament desconegut i per tant, ple de misteris. En aquest sentit, disposem d'aportacions que deixen constància de com el Marroc és desconegut i com el viatge a aquestes terres queda associat a agents colonials intrèpids, a reptes de joventut i superació personal, a divagacions de la infància i a evocacions imaginàries. En el cas espanyol, tot i l'imaginari divers també apareix la idea de l'espanyolitat, com a història i com a identitat.

Així, per exemple, quan el relat del gallec San Martín es refereix al seu viatge/estada al Marroc, esmenta que en el moment de la partida de la Península “era aún muy joven, y el deseo de viajar, de ver mundo, me tenía sumamente inquieto, no permitiéndome gozar tranquilamente de los placeres propios de mi edad” (San Martín, 1870: 5), a la vegada que també apareix escrit que “por aquel entonces no leía más que libros que los que trataban de viajes, dando la preferencia á los que referían á excursiones muy lejanas, por países desconocidos” (San Martín, 1870: 6). Apareixen per tant, els elements típics que caracteritzen l'empresa d'un viatge exòtic: masculinitat, joventut, curiositat per conèixer nous territoris i el treball imaginatiu realitzat prèviament a través de les lectures d'altra literatura viatgera (Phillips, 1997). San Martín, que es desplaça al Marroc poc després de la Guerra d'Àfrica per treballar al servei de duanes d'El-Araïch, exposa a l'inici del relat que

“Aquel imperio, con el cual acababa de sostener España una lucha victoriosa, rápida, llena de gloria para nuestra madre pátria, **yacia vencido, aun cuando no humillado enteramente, y debía pagarnos una crecida indemnización de gastos de guerra,** cobrable de la mitad de los productos de las aduanas. Yo **iba encargado de percibir aquellos productos en la ciudad de Larache,** debiendo servir más tarde á las inmediatas órdenes del excelentísimo señor don Francisco Merry y Colom, ministro plenipotenciario de su majestad católica en Tánger” (San Martín, 1870: 7-8).

Així doncs, veiem com el viatger també ens informa de la situació del país en el moment en el qual ell s'hi dirigeix: ens el retransmet totalment derrotat després de la victòria espanyola. En estreta relació amb l'empresa del viatge també inclou en el relat les peticions que li feren abans de partir. Així, un compatriota li comenta que

“El país á donde vas á vivir, á pesar de hallarse cercano á España, **es casi desconocido. Estudia concienzudamente sus costumbres, procura merecer el aprecio de tus jefes, y en tus momentos de ocio escribe un libro que nos dé á conocer los misterios de esa tierra casi inexplorada**” (San Martín, 1870: 6-7).

D'aquesta manera, Marroc no és només un imperi derrotat sinó que es perfila com un país proper però veritablement desconegut. Al mateix temps apareix la idea de la necessitat de divulgació de l'estat d'aquell imperi als vencedors de la guerra hispanomarroquina, o sia, als lectors/es del relat. Si bé les aportacions de San Martín es concreten específicament a Marroc i concretament al període “post guerra d'Àfrica”, existeixen altres aportacions que destaquen els imaginaris previs tant en relació a l'escala continental com la regional. En aquest sentit, per Pareja emprendre el viatge suposava:

“**Ver el Africa,** aunque solo fuese en su parte más conocida; vivir entre los legendarios tipos africanos, que mi **calenturienta imaginación me representaba con todas las fantasías imaginables;** descansar á la sombra de las palmeras y bajo el alicatado techo de los no menos fantásticos palacios árabes; oír desde mi lecho el rugido del león, ó las moriscas serenatas de que nos habla Fernández y González en La Alhambra: todo esto y mucho más, en fin, constituía para mi el colmo de la dicha. **¡es tan hermoso el sueño de los veinte años!**” (Pareja, 1908: 9-10).

Pel viatger, la idea d'anar a Àfrica recull i mescla una àmplia amalgama d'imaginaris preconcebuts: ens parla de llegendaris habitants, del poder evocador de les palmeres africanes i els palaus de l'Al-Andalus, però també dels lleons de la sabana. En aquesta línia, també Benítez a l'inici del relat, mostra clarament l'afecció i emoció que li genera la realització del viatge que li proposen:

“**Iba á ver realizados los sueños de mi infancia. ¡Recorrer el desierto del Sáhara!** Esta idea me atraía como el imán atrae al acero, y hubiera renunciado cuantas ventajas me

ofreció el doctor por el sólo placer de ir en su compañía y **ser el primer español que iba á cruzar comarcas desconocidas de los europeos**" (Benítez, 1899: 1-2).

Al viatger Benítez, que acompanyarà a l'explorador alemany Oskar Lenz, veiem com li aflora el seu imaginari infantil però també el repte patriòtic de trepitjar per primera vegada territoris desconeguts per Europa. En aquest sentit, fins i tot Boada, en presentar-nos les seves impressions viatgeres narra que en divisar les costes africanes:

**"A su vista agólpanse á nuestra imaginación todos los recuerdos y consejos de moros y cristianos, que hacían latir de entusiasmo nuestro corazón de niño; nuestra grandiosa epopeya de siete siglos de lucha con árabes y bereberes; toda la historia de España, en fin, mezclada y confundida en gran parte con la del imperio marroquí"** (Boada, 1999 [1895]: 55).

Aflora de nou l'imaginari infantil però també l'imaginari col·lectiu espanyol vers les lluites entre "moros i cristians" que han caracteritzat les relacions hispanomarroquines durant segles. A més, d'aquesta evocació, però, Àfrica també apareix en la narrativa de Boada com a mite geogràfic. Essent així, emfatitza:

**"Y es que el nombre de África hirió siempre la imaginación de un modo particular.** Allí se encuentra un continente, en muchas partes ignorado, poblado de razas distintas, de costumbres primitivas, como si por aquella parte del mundo pasara en vano la transformadora mano del tiempo" (Boada, 1999 [1895]: 55).

Àfrica, doncs, esdevé un continent misteriós que excita la imaginació perquè es desconeix i perquè no ha seguit la trajectòria europea de modernització. Des d'aquest punt de vista més evocatiu, l'estudiant Montero també inclou en el seu relat l'excitant moment en què es narra el trajecte marítim per l'Estret. Escriu:

"El barco continuaba su marcha sereno, arrogante, majestuoso; llovía dejando atrás mi patria y me acercaba al África, **la región envuelta entre los tupidos cendales del misterio, que nos ha ocultado hasta el presente sus rocas y sus ciudades, sus ríos y sus montañas: la que no ha querido enseñarnos sus idiomas y dialectos; la que nos ha vedado el estudio de su fauna y de su flora; la Patria del gran San Agustín; la que presencié las proezas de Aníbal y Escipión; la tierra de lo grande, de las grandes fieras, de los grandes desiertos; la lujosa matrona oriental; la soñada región de los poetas, donde yo había presenciado palacios lujosísimos, tapices elegantes, frescos patios, murmurantes fuentes, calados techos, aéreas columnatas, rostros trigueños, ojos negros, caras ovaladas, musculaturas vigorosas, voluptuosidad, lujo y molicie**" (Montero, 1913: 18).

Montero no escatima detalls en la presentació del seu imaginari en relació a Àfrica i presenta una visió extremadament eurocèntrica que recull tots els típics tòpics que envolten la concepció del continent africà.

### *7.1.1.3 Es viatja per legitimar la intervenció colonial espanyola*

De forma paral·lela, també es disposen d'altres aportacions que són menys evocadores i informen d'uns viatges amb uns objectius geopolítics i colonials clars. En aquest sentit, Alfonso Jara, per exemple, ens deixa constància del seu viatge pel nord de l'imperi marroquí acompanyant al polític José Canalejas<sup>32</sup> a l'any 1902. Informa que:

<sup>32</sup> José Canalejas fou un carismàtic polític liberal espanyol. El 1902, poc després de fundar el seu propi partit polític Liberal-Demòcrata (aglomerava corrents polítiques d'esquerra que defensaven idees democràtiques) i essent recent exministre d'Agricultura, Indústria, Comerç i Obres públiques, viatja al Marroc per tal de

“El señor Canalejas no podía contentarse con los relatos de la prensa. **Necesitaba pisar el continente africano**, ponerse al habla con los soldados que guarnecen las plazas que en él poseemos, cambiar impresiones con los diplomáticos en Tánger acreditados y con el que cerca de ellos representa el Sultán, escuchar á las misiones y comisiones que por allá enviamos, relacionarse con los corresponsales de los grandes periódicos extranjeros; tratar con moros y judíos, **agotar, en suma, todos los medios de información, único modo de saciar su noble curiosidad**” (Jara, 1903: 3).

Com a representant polític espanyol, Canalejas s'adona que el Marroc ja es perfilava com la pedra angular de la política exterior del país. Així, ell, però també molts d'altres representants d'institucions espanyoles es desplaçaran consecutivament cap als territoris africans. Junt amb ells, també un altre tipus de viatger s'hi desplaçaren. Aquest és el cas de Jara o del periodista africanista català Josep Boada. Al prefaci de la publicació del seu llibre (1895) menciona obertament en relació als aspectes geopolítics que **“para nadie es un misterio la importancia que en estos últimos años ha adquirido el problema marroquí**. El Imperio se desmorona, sin que basten á impedirlo ni los esfuerzos de los sultanes ni las rivalidades de las naciones interesadas en su conservación” (Boada, 1999 [1895]: 1). Per tant, per ell:

**“No es trabajo perdido, no son esfuerzos estériles cuantos tiendan á dar á conocer el vecino Imperio, á divulgar sus usos y costumbres, llamando la atención de las clases directoras y de los Gobiernos hacia un punto difícil de nuestra política exterior**, hacia un país que ha de ser en el día de mañana objeto de preferentes atenciones. [...] **Ofrezco hoy al público este trabajo con el deseo de aportar un grano de arena á la obra que, tarde ó temprano, se verá obligada España á emprender en Marruecos**. [...] Si del conjunto de sus páginas resulta más ó menos acentuada, en sus trazos principales, **la figura del vetusto y decadente Imperio, habré logrado por completo mi propósito**” (Boada, 1999 [1895]: 1).

Aquesta línia d'aportacions persistiran i aniran reapareixent durant tot el període. Així, per exemple, per Montero, l'objectiu real del seu viatge al Marroc es resum a:

**“Dar al lector alguna idea del Pueblo Moro y del Hebreo, pero sobre todo, encender en su espíritu deseo vehemente de visitar el Imperio Marroquí e interés por la acción de España en el Mogreb; en una palabra, cooperar en la escasa medida de mis fuerzas, a la grandiosa obra, que hoy realiza nuestra Patria, conquistando aquel terreno salvaje, para plantar en él el árbol puro de una civilización cristiana**, poniendo, al mismo tiempo, **un dique infranqueable a la emigración horrible, que nos está desangrando**” (Montero, 1913: 9).

Fins i tot per Olmet:

**“Quisiera que este libro fuese un revulsivo para la ambición nacional, y que la opinión pública, después de sentir y comprender nuestro problema de Marruecos, inspirase á los gobiernos una norma de resolución y permitiese al ejército una obra decisiva y magna**. Lo que debiera ser nuestro orgullo y nuestra aspiración idealista, es una lacra nacional y un peligro incesante. **Mi amor á la patria quiso inspirar este libro enérgico y fuerte**” (Olmel, 1916: 10).

---

conèixer de primera mà la situació en la qual es trobava l'imperi amb els mateixos interessos que ho feu al 1897 quan viatjà a Cuba. Canalejas també va ser President del Consell de Ministres de 1910 a 1912 i com a tal i en relació amb Marroc, al 1911 ordenà l'ocupació d'El-Araïx, Asilah i Ksar com a resposta a l'ocupació francesa de Fès ahora que acabà perfilant-se tota la burocràcia per l'establiment formal dels protectorats al Marroc. El novembre del mateix 1912 va ser assassinat per l'anarquista Manuel Pardiñas Serrano en un cèntric carrer de Madrid.



Ens queden ben il·lustrades les motivacions colonials i colonialistes d'alguns dels viatgers. Boada, en el període de penetració pacífica, ens vol divulgar una imatge d'un imperi vetust i abatut. Montero, enaltir l'acció colonial espanyola quan ja s'havia formalitzat el Protectorat destacant el transvasament del cristianisme a les terres africanes i finalment, Olmet, sacsejar l'opinió pública espanyola i defensar i estimar la pàtria.

#### 7.1.1.4 *També es viatja per apropar-se a l'Orient domèstic*

Fins i tot quan a Espanya es vivia amb un alt descrèdit la pràctica colonial al Marroc, especialment després del desastre d'Anual (1921), el militar Sánchez Pérez decideix publicar un llibre amè titulat *Cosas de moros* amb la intenció de divulgar un Marroc proper, alliberat dels prejudicis d'odi i guerra. Així, dedica el relat a **“a todos los españoles que ponen sus entusiasmos en la empresa de Protectorado. A todos los musulmanes capaces de comprender las nobles aspiraciones de España”** (Sánchez Pérez, 1925: 8). Amb aquest esperit conciliador es dirigeix al lector aclarint que:

**“Quiero contaros cosas de moros.** Rápidas escenas de campamento o de zoco; impresiones fugaces de viejas ciudades; historias escuchadas a los ancianos venerables de Tetuán, en estancias fastuosas o en los frescos patios maravillosos; episodios de guerra ruda e implacable, que me contaban en horas de descanso los soldados moros; razonamientos que hacían en los rústicos aposentos del monte los sabios alfaquies, ceremoniosos como hidalgos y sentenciosos como patriarcas; chismes de cafetín y de pórtico de mezquita, cuentos de amor fuerte, trágico y delicadamente voluptuoso” (Sánchez Pérez, 1925: 12).

També es disposa d'aportacions que defugen de la vinculació amb la realitat colonial i evoquen les reminiscències del passat compartit o l'exotisme d'Orient, així com els imaginaris preconfigurats a partir de la lectura de variada narrativa viatgera. En aquest sentit, Pandalús Escamilla, en presentar-nos les seves impressions ens confessa que:

**“Sea porque en mí corre, con su calor y sus violencias, la sangre de los Abd-Er-Ramanes,** de los soñadores califas que sobre mi tierra erigieron su magna Mezquita de Occidente, sus afligranados alcázares y sus madrizas difundidoras de una cultura extraordinaria en su época y admirable en la nuestra, **o porque las lecturas exaltasen mi fantasía, pronta en todo momento a sumirse en las regiones del placer y del misterio, yo anhelé siempre, desde el alborear de mi juventud accidentada, pasar sobre ese fortísimo abrazo de los dos mares [...]; yo deseé hollar suelo africano y vivir años, meses, días, horas bajo el sol ardiente que tuesta los rostros e incendia los corazones”** (Escamilla, 1927: 8).

En aquesta mateixa línia, per la viatgera Sáenz l'empresa del viatge la viu com:

**“Estoy emocionada. Voy al África, y todas las lecturas de mi niñez las recuerdo en un solo instante.** Entonces, para mí, el África era la de las selvas vírgenes inexploradas y los ardientes desiertos de arena; la de los salvajes tatuados, la de las fieras cuya caza se perseguía con afán, la de los árboles cuya fruta ofrecía la pulpa sabrosa” (Sáenz, 1947: 100).

Ja des del principi, evidencia l'emoció pròpia de la partida però també el refent continental evocat a través de la citació dels paratges climàtics més exòtics: els imaginaris dels tròpics. Tanmateix, l'autora, prossegueix el seu discurs discernint sobre les diferències existents entre l'imaginari de les terres africanes en general i les magribines en particular. Ella, es dedicarà a recórrer el què considera l'Àfrica de l'Islam:

**“El Mogreb era algo que ni siquiera presentía.** Y mi imaginación de niña revestía al África de la **imagen temible.** Hoy voy allá. Pero no a la de los salvajes y las fieras, y las laberínticas selvas y los quemados desiertos. **Voy al África del Islam. Voy al Mogreb sagrado.** A ver mujeres, mezquitas y calles veladas todas por el manto santo que ordena el Único y el Clemente” (Sáenz, 1947: 102).

Així doncs, una vegada evocat l'imaginari africà més popular, la viatgera presenta la diferència entre el seu concepte d'Àfrica i el que podríem considerar el d'Orient, com una construcció europea. Així, puntualitza que:

**“Donde yo me encamino, con todas las ansias de mis sueños, es a los dominios poéticos del Islam** para conocer sus costumbres, su civilización y religión. **Escapando de la doble monotonía de una vida tranquila y de una ciudad moderna y olvidando, por lo tanto, el mañana igual, entregándome a disfrutar con toda la ilusión de que mi alma es capaz de gozar libremente del sol y del resplandor acariciante de los verdes azulejos, sin preocupación alguna con la sorpresa de descubrir insospechadas bellezas que nos desconciertan por su diversidad”** (Sáenz, 1947: 102).

Per l'autora també és molt important el trencar amb la rutina diària del seu dia a dia. En aquest sentit, va a la recerca de la poesia i el misticisme de l'Orient domèstic espanyol, el Marroc.

Finalment, Martínez Ferrando, en trobar-se a la reraguarda d'Europa divisant Àfrica, reflexiona sobre el viatge i sobre la significació del territori que visitarà. Essent així, manifesta que **“la soledad del barco, mece nuestros pensamientos. ¿Qué hacemos en este extraño lugar? ¿A dónde vamos? Nuestro insaciable deseo de nuevos horizontes, nos empuja de nuevo hacia Oriente”** (Martínez Ferrando, 1929: 11). L'autoreflexió que genera l'empresa del viatge el fa considerar que,

**“Vamos en busca de ese Oriente hermano nuestro, tan terrible y hermético hasta hace unos años, a pesar de tenerlo a las mismas puertas de nuestro país y ser otra continuación de nuestro pasado;** y a pesar, también, de que, en sus costas, rozaban sus lomos los miles de barcos que envía la civilización por el Estrecho” (Martínez Ferrando, 1929: 11).

Com en altres ocasions, a pesar de la proximitat geogràfica i del passat compartit, l'Orient domèstic era concebut misteriosa i hermèticament. Tanmateix, l'autor en la seva reflexió, ja avança els tòpics i reconsidera els efectes que ha de causar la insistència imperial europea. En aquest sentit, puntualitza que **“vamos a sorprenderle un carácter que ha de perder muy pronto, que se le escapa, incesantemente, por sus carreteras asfaltadas, heridas incurables que le abrieron los países europeos”** (Martínez Ferrando, 1929: 11). Per Martínez Ferrando, l'augment de la presència colonial francesa i espanyola fa disminuir proporcionalment l'autenticitat pròpia i genuïna del Marroc. Tanmateix, Àfrica i el Marroc, continuen tenint pel viatger europeu, un gran poder evocador i d'aquesta manera, acaba manifestant líricament que:

**“Al fijar la atención en el objeto de nuestro viaje, el viento va dejando en nuestros oídos susurros de leyendas de la Edad Media. Siempre nos atrajo el Oriente con fuerza irresistible, pero este Oriente de Occidente, este Mogreb, ejerció una fascinación especial sobre nuestro espíritu, con su rebeldía, con su bizarría y con su cerrazón; no obstante, ahora que el sueño va a ser realidad, nos asaltan extraños temores, como si fuera a oponerse a nuestro paso, el centello de una gumía retadora”** (Martínez Ferrando, 1929: 12).

## 7.1.2 Difusió d'allò trobat: les impressions de l'encontre amb Àfrica

La narració de les impressions en relació al primer contacte amb Àfrica no sempre coincidirà amb les evocacions descrites a l'hora de la partida. Les contribucions que hi fan referència, mostren el variat imaginari existent vers el Marroc, el qual oscil·la entre un imaginari evocador de pàtina orientalista i un ideari netament colonialista. En aquestes ocasions, l'alteritat també queda ben manifestada i tot sovint les aportacions donen a conèixer els elements específics espanyols que construeixen els discursos d'alteritat vers el Marroc.

### 7.1.2.1 Arribada: manifestacions de la diferència

L'arribada al Marroc serà un dels moments més emocionants del viatge, perquè és l'inici i perquè tot és nou. Les primeres impressions dels viatgers emfatitzaran tot allò diferent destacant l'estat d'endarreriment i pobresa. Per altra banda, també observem que es tendeix a copsar Marroc, no només com una realitat geogràfica diferent sinó que també viu en una temporalitat diferent. Llegim:

**“La forta impressió que dona l'haver passat de sobte de l'ambient nostre que deixàrem fa unes hores i entrar en aquest món tan diferent, en el vestir, en els rostres, en el parlar, en els gestos... un canvi en la geografia i en el temps, com si estiguérem a una ciutat medieval de carrers estrets i retorçuts, amb arcs com portals, places menudes on la gent s'atura i enraona”** (Esteve, 1996 [1932]: 234)

Per tant, s'arriba a un món diferent on el temps no ha passat: va quedar congelat a l'edat mitjana. Per Amor l'objectiu del viatge era l'estudi comparatiu de la geografia marroquina i la ibèrica. Tanmateix, després de portar a terme el viatge raconta en el seu relat que:

**“He visitado Tánger, Tetuán y otros importantes puntos de tan felices costas, recorriendo sus arenosas playas para buscar sus pescados, sus conchas y sus algas, y estudiando la lozana vegetación de sus hermosos valles. Oculto bajo el blanco y anchuroso jaique, me he dirigido algunas leguas hacia el interior atravesando sitios peligrosos, habitados por indómitas kabilas, descansando después en hospitalarios aduares y aceptando con cariñoso agradecimiento la frugal comida con que su patriarcal carácter me brindara. [...] más como naturalista que como curioso observador de las costumbres sociales, dediqué algunos momentos, sin embargo, á recoger datos sobre las mas interesantes, que apuntaba después en mi heterogéneo diario”** (Amor, 1859: 5-6).

Així doncs, el seu “heterogeni” diari, a part de les aportacions personals a la Ciència, recull detalls interessants de la pràctica del viatge i de la geografia humana dels llocs visitats. Ens deixa constància que per recórrer el territori marroquí tingué que readaptar la seva indumentària i que les seves observacions en relació als paisatges socials foren ricament variats. En aquest sentit, Amor, també deixa constància de les seves primeres impressions en el moment de trepitjar terra africana. Per ell,

**“El espectáculo que allí se ofreció á mi vista no puede describirse: mas de treinta moros de diversos colores, sucios, algunos horriblemente feos, y todos harapientos, se abalanzaron á los botes yendo á vado con el agua á la cintura y luchando entre si por agarrar á viva fuerza los equipajes para llevarlos á tierra. Confieso que por el pronto aquel aspecto de miseria me dejó parado”** (Amor, 1859: 24).

Per Muro, el desembarcament a Tànger també esdevé un veritable espectacle de l'alteritat. Com Amor, ens narra les sensacions que li generà el primer contacte amb Àfrica:

“En el muelle de atraque, si es que se puede llamar muelle á una pasarela larga y estrecha, habría así como unos 500 moros, no sé si de rey ó de sota, que esperaban la llegada de los nuevos pasajeros del vapor [...] **Por allí teníamos que pasar, y sólo de pensarlo nos horrorizaba.** [...] El trayecto sobre el tablado del famoso muelle, **es lo más penoso del viaje.** Aquel hormiguero de moros de todas clases y edades, formando baluarte; sus gritos y chasquidos de garganta que **destrozan el tímpano europeo;** el continuo movimiento de manos y brazos, y sobre todo, el afán de tocar, **desesperan al más paciente y sacan de juicio á todo aquel que aprecia en sus propias venas la velocidad de la circulación de su sangre**” (Muro, 1891: 12-13).

Aquestes primeres aportacions destaquen l'encontre amb l'alteritat destacant allò que resulta ser més diferent. Amor emfatitza la brutícia, la lletjor i la misèria. Muro, l'angúnia i l'horror que experimenta un occidental en el moment de l'arriba. En aquest sentit, moltes de les aportacions que fan referència a les primeres impressions de d'Àfrica deixen constància del moment de l'arribada. A finals del període d'anàlisi però els elements d'alteritat deixen de ser tant despectius i es consoliden en la picaresca i en allò considerat pintoresc. Així, per la viatgera Jiménez de Noguera es sintetitza en: “**¡Qué sensación el echar pie a tierra y ver la policromía pintoresca de las chilabas, los jaiques y los fez entre la algarabía de los momentos de llegada!**” (Jiménez de Noguera, 1933: 8). O per l'estudiant Esteve:

“**Era curiosa i pintoresca aquella barreja humana en què l'europeu, l'africà i l'oriental es confonien, sense perdre gens la seua personalitat:** militars i civils espanyols, com nosaltres mateix; berebers de membres eixuts i pell cremada amb es seues vestes policromes; altres de rostre més clar i posat distingit, potsers “notables” o comerciants procedents de les ciutats; hindús que recordaven físicament la nostra gitaneria; però ben vestits; i tipus bíblics de nas aguilenc i barba llarga, d'aire auster i vestits foscos. Un pessiguet de cada classe, que al baixar al moll tornaren a disgregar-se per cèl·lules, com si una barrera espiritual invisible, els separara en grups i els acoblara individualment” (Esteve, 1996 [1932]: 234)

L'arribada al Marroc suposa copsar un gran bullici on s'identifiquen les diferents fisonomies i vestimentes. Amb certa normalitat s'acaba contemplant, però, com un espectacle on el viatger no s'hi sent identificat.

### **7.1.2.2 Constatació: endarreriment i manca de civilització**

El viatge és observació i tot sovint també una pràctica de constatació. En aquest sentit, observem l'existència d'una mirada espanyola/occidental pragmàtica vers el Marroc que elabora un (nou) discurs argumentatiu a través del qual quedarà justificada la intervenció colonial. Aquest es fonamenta en constatar l'endarreriment i la manca de civilització al Marroc. Moltes de les aportacions narratives en deixen constància ja a les primeres pàgines. Vegem-ne alguns casos.

San Martín, després de la seva llarga estada al Marroc acaba manifestant que “mentira parece que estando Marruecos tan próximo á España, los habitantes de aquel imperio rechacen toda idea de civilización y de cultura, toda mejora que tienda á hacer más cómoda la existencia” (San Martín, 1870: 186). En aquesta mateixa línia, Boada també recalca en que:

“No es, pues, extraño que al pisar por primera vez tierra africana, sienta el viajero profunda emoción, no desprovista de pena al contemplar aquel pueblo, que con sus hazañas ha sabido llenar la historia por espacio de tantos siglos, dormir hoy embrutecido y falto de las energías que un tiempo tuvo en tan alto grado, como si hubiese sonado ya en el espacio la hora de su completa disolución” (Boada, 1999 [1895]: 55)

Fins i tot per Gatell:

“Los descubrimientos se suceden sin interrupción; **la ciencia geográfica ha progresado rápidamente. Pero mucho hay que hacer todavía.** Muy cerca de nosotros, casi rozando con Europa, **se encuentra un vastísimo continente, cubierto en su mayor parte con el velo del misterio: el Africa.** Allí existen razas sujetas a la más triste abyección y miseria; hay allí hordas que **han descendido a la mayor degradación** a que puede llegar el género humano: la antropofagia. Allí, exceptuando escasos puntos del litoral, **no hay más que ignorancia y fanatismo; la barbarie reina por todas partes.** A esos pueblos, a esas hordas salvajes se **debe hacer saborear algún día el néctar de la civilización.** Aunque **no nos impulse un sentimiento de humanidad, debería movernos el anhelo de ampliar nuestras relaciones comerciales, el deseo de adquirir exóticos productos, el afán de ensanchar la esfera de nuestros conocimientos**” (Gatell, 1949: 119)

El discurs construït sobre l'encontre amb el Marroc evoluciona. Parteix de la descripció d'aspectes més físics i visuals com la brutícia i la diferència, per acabar amb la construcció d'un discurs reflexiu que vincula l'endarreriment i la manca de civilització i cultura dels seus pobladors.

Quan ja s'ha instaurat oficialment la protecció europea al Marroc, Olmet concep Àfrica de la següent manera:

“**¡África! Pitas y chumberas y manadas de dromedarios.** He visto grandes grupos de esos rumiantes deformes, apacibles y dóciles, pastando los hierbajos secos. **¡Qué bien armonizan con el paisaje, y qué prestigio de dan á la llanura! Son la decoración viviente del bárbaro escenario**” (Olmet, 1916: 38).

Per Olmet, que viatja només per la zona de protecció espanyola, recalca en els elements visuals més diferenciadors per tal de presentar-nos el territori marroquí com un “bàrbar escenari”. En aquest sentit, el viatger prossegueix el seu discurs considerant que:

“Nosotros, los hombres, **amamos á la tierra por una sensación representativa y sintética.** Yo no amo á Africa por su feracidad dormida, ni por sus riscos abruptos, ni por sus pobladores extraños, ni por sus misterios y leyendas. **Yo amo por sus dromedarios poéticos. Me parece que lo simbolizan todo!**” (Olmet, 1916: 38).

Amb el més pur estil orientalista, el viatger a l'hora d'introduir-nos al continent africà es serveix de l'associació simbòlica d'Àfrica amb la figura del dromedari: una bèstia.

### 7.1.2.3 Colonialisme espanyol: pros i contres

D'altra banda, Carmen de Burgos, més coneguda com Colombine, es desplaça a Melilla per voluntat pròpia quan esclata la guerra hispanomarroquí de l'any 1909. Des del primer dia col·labora amb la Creu Roja alhora que des de que envia la primera crònica periodística a la Península, es converteix en la primera dona espanyola corresponsal de guerra. Així, la realització del seu viatge es veié motivada per la seva vocació de periodista que ansiejava trobar-se al *lloc* de la notícia i poder observar i informar lliure de censures. Essent d'aquesta manera, el relat *En Guerra, Episodios de Melilla*, ficciona lleugerament les seves impressions viatgeres i les seves cròniques de guerra per construir una breu novel·la basada en l'experiència viscuda al nord del Marroc. Així, l'autora, a la dedicatòria del relat manifesta obertament que

“**He escrito esta novela en el campamento,** con el mismo brazo que acababa de curar heridas de verdad... por eso hay un raro temblor en ella. **Impresionada por las**

desgarraduras y crudezas de la guerra vista frente á frente, sin telégrafo ni censura por medio, necesitaba una sangría que me aliviara de todo el exceso de sangre que bebieron mis ojos, y de cuya carga deplorable no sabía como aligerarme... a esa necesidad urgente se deben estas cuartillas atormentadas y cruentas, que hasta como obra de artista son algo accidental y en el fondo labor de periodista momentánea, envuelta en la emoción atropellada, y un poco llena de convencionalismos á los que no podía sustraerme. Tal vez no retrate en ella todo el horror que la guerra me inspira ni toda la tristeza de las cosas contempladas en la ciudad, en el hospital y en el campamento, pero algún día haré esa historia cruel” (Burgos, 1912: 9).

El viatger Cabrera, que recorre també la zona del Protectorat espanyol portant a terme quatre exploracions científiques entre 1913 i 1923, manifesta que **“he pasado la mayor parte de mi tiempo en el campo**, conviviendo con los montañeses o con los nómadas de tiendas y camellos” (Cabrera, 1924: 5). Essent així, afegeix des d’una perspectiva més social que:

“En cuanto a los moros, **los hijos del pueblo que hizo un vergel de la tierra donde nacieron mis padres, sólo puedo decir que para mí han sido siempre afectuosos y hospitalarios**. [...] Verdad es que también yo, como Pierre Loti, **me he sentido siempre un alma mitad árabe, mitad europea**, y por tanto a mi también “hay que tenerme por sospechoso de parcialidad por ese país de Islam” (Cabrera, 1924: 6).

En aquest sentit més maurofílic, també Sánchez Pérez repara en que “es cosa singular que, después de tan empeñadas luchas, **se acuse, entre los unos y los otros, una corriente de simpatía que no hace falta ser muy observador para advertir**” (Sánchez Pérez, 1925: 10). D’aquesta manera, manifesta que:

“Quiero hablaros de ellos **como los veo y como creo que son**: dignos, por el caudal admirable de su sensibilidad meridional, de que **les dediquemos toda nuestra atención y de que aunemos todos nuestros esfuerzos para sacarlos de la ignominia en que viven** [...] Poco importa que quienes juzgan a la ligera no sepan encontrar en algunos moros de nuestra zona rasgos de la legendaria gallardía y fineza de los antiguos caballeros árabes. **Es preciso conocerlos y ahondar en sus espíritus, es necesario vencer desconfianzas para que podamos asomarnos a lo recóndito del alma mora; porque muchas veces, bajo una yilaba parada, se encuentra un corazón sensible** [...] La desgracia y el infortunio se han cebado en ellos y los han convertido en **seres adustos y fieros** [...] La conquista de sus almas sería acaso lo más admirable que hubiera realizado un pueblo que tiene en su historia la página excelsa de haber descubierto un mundo...” (Sánchez Pérez, 1925: 10-11).

Finalment, el discurs de Sánchez Pérez acaba retraient que **“lo único censurable de los moros es que vivan retrasados ocho siglos, ideológica y materialmente. Y de que vayan a nuestro compás es de lo que se trata**” (Sánchez Pérez, 1925: 25). Tanmateix, també existeixen aportacions d’un alt pragmatisme, especialment les del darrer període d’anàlisi. En aquest sentit, Fresco, que escriu el pròleg del relat del viatger Tirant, en referir-se als imaginaris que genera Marroc, escriu que:

“Para los que no lo conocen, adopta necesariamente una de las dos formas: **o cuatro peñascos rocosos sin ningún interés ni posibilidad de aprovechamiento, o un país de ensueños, escapado de Las Mil y una noches, con todo el encanto de huríes, bayaderas, etc. Y en realidad, Marruecos no es ni lo uno ni lo otro**” (Fresco, 1934: 12).

Essent d’aquesta manera, insisteix que:

“En cuanto al aspecto legendario del Imperio marroquí, bueno es distinguir la **fantasía de la realidad**, para que no se llamen a engaño los que allí acuden atraídos por curiosidad turística, **pues si bien ningún país en igual proximidad al nuestro supera a Marruecos en tipismo, originalidad y exotismo, estas cualidades, en numerosos**

casos, aparecen como disimuladas y ocultas por los característicos defectos de los indígenas y, sobre todo, por el principal de ellos: la falta de limpieza” (Fresco, 1934: 13)

Per Fresco, malgrat que el Marroc posseeix dosis de tipisme, originalitat i exotisme, també té un gran problema i aquest són els seus pobladors. Altres aportacions, defugen dels tòpics referents a la manca d'higiene i el que retreuen és que amb la implantació d'Occident a Orient el que es perd és el tradicional tipisme, l'originalitat i l'exotisme anteriorment citat. Llegim:

“Es verdad que Francia impuso ya su cultura y su progreso material, y llevó la seguridad a sus vías de comunicación, pero Marruecos, con su poder evocador, siempre estuvo en nuestra mente envuelto en una confusión de lenguas ondulantes de fuego, humo de pólvora y destellos fugaces de armas homicidas [...] **No obstante, si había un eco de verdad en estas visiones, hoy está contenido todo por el cerco de hierro de la civilización de Europa. El Marruecos de nuestros días está sembrado de hoteles con las mismas comodidades de los de París, y cruzando por buenos caminos. Se acabó ya aquel aislamiento feroz del país del Sol Poniente. Preparémonos, tan sólo, a pasar calores e incomodidades, por el placer, por la emoción de descubrir...**” (Martínez Ferrando, 1929: 11-13)

Per la viatgera Bertrana, que presta especial atenció a l'afecte que causa com a dona que viatja sola, escriu en les primeres pàgines del relat que:

“He tornat sana, estàlvia i satisfeta del meu viatge. Però els meus amics i llegidors romandran astorats i esmaperduts quan els digui **que les poques molèsties i contrarietats que m'han embarassat en terra de moros no eren filles ni de la temperatura ni de les bèsties, ni de mals físics, ni d'homes africans, sinó dels europeus d'Àfrica**” (Bertrana, 1936: 6)

Així, per ella: “en general, vaig observar que els perills, molèsties i entrebancs **al Marroc protegit pels francesos són menys bàrbars i primitius, per a una dona sola, que al Marroc protegit pels espanyols**” (Bertrana, 1936: 7-8). D'aquesta manera, es mostra clarament com el propi colonialisme té els seus pros i els seus contres.

## 7.2 Els paisatges exòtics marroquins

En analitzar les contribucions que fan referència a l'exotisme vinculat al paisatge observem que apareix de forma variada en almenys tres escales geogràfiques diferents. En una escala d'anàlisi paisatgística regional, els paisatges més exòtics que apareixen són sens dubte els de muntanya i els del desert, o sia, els dels Atlas i els del Sàhara. Tot i que el viatge el Marroc es caracteritza per ser un viatge més urbà que rural i que dedica molt més temps a la zona del què serà el Protectorat espanyol que a la resta del país, algunes aportacions ens deixen referències explícites del seu pas per aquests paratges o evocacions que hi fan referència directa quan es troben a una relativa distància. En aquest apartat, es repassaran aquestes aportacions en relació a les impressions que suggereixen aquests espectaculars paisatges.

Des d'una perspectiva més social també s'observa una voluntat per destacar l'exotisme en les descripcions dels mercats marroquins, on apareixen i es reproduïxen els estereotips referents a la població i també a la cultura i al territori del Marroc. Es tracta quasi d'una reproducció en miniatura de tot el país en un sol espai, el mercat. Essent així, també dedico un apartat a analitzar les seves representacions a través del text i de les seves imatges. Per

últim, en l'escala d'anàlisi de l'exotisme urbà<sup>33</sup> destaquen les aportacions que fan referència al poder evocador dels temples religiosos i de les cases de les famílies musulmanes benestants. Essent així, s'ha considerat oportú també fer-hi referència i dedicar-li una anàlisi en un nou apartat.

### 7.2.1 Grans paisatges: divisant les muntanyes i el desert

Els paisatges més entranyables que les aportacions viatgeres destaquen del Marroc es presenten en la seva màxima esplendor al sud del país. Els majestuosos paratges de l'Atlas i la immensitat del desert seran els paisatges exòtics més evocats en les narratives que s'analitzen. Així, els viatgers/es davallant per l'interior del Marroc o deixant enrere les ciutats atlàntiques de Rabat i Casablanca en direcció al sud-est, deixaran constància del canvi bruscat del paisatge i del clima mitjançant la incursió d'interessants descripcions paisatgístiques.

Les contribucions literàries destacaran que el canvi de latitud -més meridional- configura nous paisatges. A la vegada, mencionen l'exuberància dels paratges naturals, sigui l'encant de les encaixades valls i carenes o la seducció de l'enlluernador desert. Al mateix temps, la visualització d'aquests grans paisatges generarà als viatgers/es tot un nou ventall de sensacions que acaben generant percepcions individuals -també col·lectives- que transmeten l'alteritat espacial que exposa al mateix temps els aspectes culturals del colonialisme (Cosgrove, 2002). En aquest sentit, "allò" observat quedarà sotmès als canons estètics, a les convencions morals i a la ideologia occidentals de l'època (Zusman, 2008).

Les narratives viatgeres espanyoles evoquen els exòtics paisatges de desert i muntanya en referir-se a la ciutat imperial més meridional del Marroc<sup>34</sup>. Al mateix temps, els viatgers i viatgeres que es desmarquen dels itineraris més típics -que ressegueixen bàsicament els principals enclavaments urbans del país-, coneixeran de més a prop les geografies d'aquests paisatges mencionats alhora que també deixaran constància de les transicions paisatgístiques que els acompanyen.

En aquest sentit, Martínez Ferrando, en deixar enrere Casablanca i dirigir-se cap a Marràqueix, malgrat constati encara un panorama de bastes extensions de cultius de cereals considera que "el paisaje no se presenta atractivo. Mas luego que atravesamos un pueblo de bastante importancia, el cambio es para empeorar, desalentador" (Martínez Ferrando, 1929: 175). Amb aquesta constatació de canvi en el paisatge,

**"El camino es de una monotonía aplastante, mortificante; oleaje de terrenos muertos. Tristes montes desérticos de poca altura, con repliegues pedregosos, marcados por las avenidas torrenciales del invierno. Terrenos ásperos de rocas calcinadas, resquebrajadas, sin personalidad, sin vida... una tierra taciturna y trágica, recelosa, quemada por la lluvia de fuego del sol implacable. No hay nada que verdee, nada que consuele nada que viva. Desolación, una desolación espantosa"** (Martínez Ferrando, 1929: 175-176).

---

<sup>33</sup> Les aportacions que fan referència a les ciutats marroquines recullen uns imaginaris molt amplis i unes descripcions abundants ja que el viatge espanyol al Marroc es caracteritza per recórrer uns itineraris bàsicament urbans. Per aquestes raons exposades, les seves contribucions literàries són analitzades en un capítol apart, concretament al capítol VIII d'aquesta tesi. En aquest apartat només faig referència a l'exotisme associat a determinades construccions urbanes i no pas a ciutats concretes.

<sup>34</sup> Vegeu capítol VIII, apartat 8.3.3 on es tracta específicament de la ciutat i rodalies de Marràqueix.



Esteve, coincidint amb les aportacions de Martínez Ferrando, enuncia que “de Rabat a Casablanca el camp es veia millor conreat, manifestant-se arreu la presència dels europeus” (Esteve, 1996 [1932]: 241). Però en davallar vers el sud, el viatger també constata que “a prop de Casablanca ja desapareixien els conreus, mentre la **terra esdevenia cada vegada més eixuta, el verd s’esvaïa, entrant a l’estepa subdesèrtica**” (Esteve, 1996 [1932]: 241). Davant d’aquestes noves contrades, “enlloc es veu ací una vivenda i sols de tant en tant les gasolineres donen l’oportunitat de parlar amb algú” (Esteve, 1996 [1932]: 241). En aquesta mateixa línia, també Jiménez de Noguera observa que “al sortir de Casablanca, dejando su bullicio de gran ciudad activa y cosmopolita, **nos adentramos ya en esta África insondable y salvaje que nuestro deseo aguardaba y que no ha de defraudarnos**” (Jiménez de Noguera, 1933: 25). Internant-se vers el sud marroquí, l’autora explica que,

“**Nuestros horizontes van convirtiéndose en líneas ondulantes**, unidas como el mar, y que, como él, nos parecen **cada vez más inmensos**, en tanto que la cinta negra de asfalto de las carreteras, libre de vados y obstáculos, **se abre ante nuestra vista en una recta sin fin**. A un lado y a otro, postes indicadores, en árabe y francés, nos dicen los kilómetros que median entre un distante zoco...” (Jiménez de Noguera, 1933: 25).

Finalment Bertrana, delerosa de noves aventures i fortes emocions, exhala: “ara... **al Sahara minyons; Atlas enllà...** Ja veurem què passa!” (Bertrana, 1936: 255). Així, essent la única dona i estrangera que esperava junt amb els locals el vehicle que els ha de transportar més al sud, ens fa saber que:

“Entrem en un hangar fosc, al fons del qual un camió ens espera. Ja és ple de moros. Quines pintes, senyors! **Aquests sí que fan cara de propòsit per anar a la zona insotmesa. Dignes fills del Desert o de l’Atlas**, perfils d’àliga, barbes negres i esbullades, esguards durs i llavis espessos. Embolcallats amb mantells foscos, **duen els braços plegats sobre el pit i el punyal penjat del cinyell... llur silenci absolut i llur posat altiu diuen més que discursos i amenaces**” (Bertrana, 1936: 253).

A través d’aquestes breus pinzellades veiem les diferents maneres d’aproximar-se als paisatges meridionals del Marroc. El viatger Martínez, gran narrador de paisatges emocionals, associa aquests nous paratges de transició a un sol que plou foc i que fa desaparèixer la vida. Esteve, amb un llenguatge més precís, ens enuncia l’existència de l’estepa subdesèrtica i deshabitada. Per Jiménez de Noguera, la grandiositat dels nous paisatges surenys mostra el dur contrast entre la costa industrialitzada i l’interior del país desconegut i tradicionalment insondable. Per últim Bertrana, recalca en el canvi de l’aspecte social del paisatge.

### 7.2.1.1 La majestuositat dels Atlas

Malgrat disposar de poques contribucions que facin referència explícita als desplaçaments fets pels Atlas, totes les disponibles coincideixen en considerar que aquests paisatges muntanyosos suggereixen una emotivitat exòtica única que vincula les particularitats de la seva geografia –hi regnen els elements naturals en el seu estatge més pur– amb l’exaltació de trobar-se en una de les contrades històricament més inhòspites i desconegudes del Marroc<sup>35</sup>. Les aportacions recalquen la proesa de l’empresa i en l’oportunitat de conèixer allò més inaccessible, menys humanitzat i talment més bell dels grans i intrèpids paisatges

<sup>35</sup> Tradicionalment, els viatgers que recorrien el Marroc evitaven endinsar-s’hi, desestimant el trajecte que creua el país per l’interior i salvant el pas de la carena muntanyosa vorejant-la per la plana atlàntica occidental. En aquest sentit, els Atlas eren concebuts com un territori prohibit a l’estranger, associat –per la seva desconexió i la por– a una gran perillositat i risc pel viatger.

marroquins. Així, tot i el risc i les dificultats, els Atlas sedueixen i l'atracció a l'aventura empeny a conèixer-los.

Provenint del sud del país i viatjant direcció a Fès, Pareja divisa els primers estreps dels Atlas mitjans reconeixent-lis els seus elements més característics: grans altures, presència de neu als cims i gran massa forestal. En aquest sentit, ranconta en el seu diari de viatge, que

“Allá a lo lejos se veía la **nevada cima del Atlas entre los claros que dejaba el bosque**, y en torno nuestro no se divisaba ni una choza, un aduar, un ser viviente, que denunciase la proximidad de un centro habitado; **pero entre la grandeza selvática de aquella naturaleza virgen, sentíamos el íntimo goce de la más absoluta libertad**” (Pareja, 1908: 96).

El viatger, que en destaca la soledat i la no presència humana, així com “grandesa selvática i verge” atribueix a aquest paratge i a la seva contemplació un sentiment íntim de llibertat; una idea romàntica associada talment en contraposició a les conseqüències de la fervent industrialització a les societats europees i, en concret, als canvis soferts en els seus espais urbans (Turri, 1984). En relació explícita al paisatge dels Atlas, detalla que

“**El paisaje hacía cada vez más espléndido**. En las lomas que atravesábamos, la vid **silvestre**, enlazándose a los olivos, sicomoros y acebuches, **formaba verdaderas cortinas de un verde esmeralda magnífico**; el azul del cielo, coloreado con ese tinte dulcísimo de las primeras horas del día, **presentaba un hermoso contraste con el verde oscuro del bosque, mientras allá abajo, en los estrechos valles que formaba la barranquera, las espinosas palas del nopal agrupábanse al pie de los tamarindos y las palmeras**. El **penetrante olor** de las yerbas aromáticas, entre cuyos perfumes se notaba el de la camuesilla triturada por los cascos de los caballos ensanchaba los pulmones, **recreando el olfato**; abajo, en el valle, el calor debía ser ya intenso, porqué la arena de aluvión, a trechos desnuda reverberaba como bruñido cristal” (Pareja, 1908: 101).

Sembla, doncs, que la vegetació dels diferents estatsge latitudinals embelleixen la carena i les seves valls respectives aportant al paisatge una riquesa de matisos que per l'autor esdevenen esplèndids no sols a la vista sinó també als altres sentits. Martínez Ferrando, per la seva banda, en presentar-nos la grandiositat d'aquests paratges, es serveix del recurs literari de la juxtaposició d'extrems paisatgístics propers geogràficament: l'escassetat d'aigua que caracteritza el desert es transforma en fertilitat vegetal a les vessants escarpades dels Atlas. Escriu:

“De sus picachos rotos, **llegan las aguas que rumborean ocultas en la densidad del ramaje, y obran el milagro de tanta fertilidad junto al Gran Desierto**. ¡El Atlas! Des sus **laderas misteriosas, todavía sin explorar** bajaron en el siglo IX los almorávides, que fundaron el vasto imperio de Occidente y dominaron toda la España árabe por los años que van desde 1093 hasta 1148. **¡Atlas gigante, barrera infranqueable de las viejas civilizaciones, tras la cual se abren las soledades infinitas y trágicas de los arenales!**” (Martínez Ferrando, 1929: 217).

A més de la riquesa natural i de la fertilitat visual que produeix l'abundància d'aigua en aquesta paratges, els Atlas seran exòtics perquè encara mantenen el seu misteri i continuen inexplorats i sent inaccessibles. Al mateix temps, aquesta massa muntanyenca és considerada com una gran barrera, com un paisatge fronterer entre climes i també entre cultures.

La viatgera Bertrana reconeix al llarg del seu relat l'atracció que li generen els grans paisatges marroquins. Així, manifesta que “cal anar a l'Atlas **misteriós, atractiu i llunyà**” (Bertrana, 1936: 249). Fins i tot comenta que “l'**obsessió esglaiadora i fascinant de l'Atlas m'empenyia a**

marxar” (Bertrana, 1936: 251). Ja abans de desplaçar-s’hi considera la visita als Atlas com una obsessió envoltada de misteri alhora que l’associa amb el concepte geogràfic de llunyania i, per tant, de diferència. Presa per la fascinació, l’autora es dedica a deixar constància de la gradació canviant dels paratges que recorre. Essent d’aquesta manera, escriu en relació al trajecte realitzat des de Marràqueix a les entranyes de l’Atlas:

“Hem deixat enrere les vuitanta-sis palmeres de l’oasi. Marraqueix s’ha fos entre els seus vint quilòmetres de verdor. Ara, la plana deserta ens devora. Surt el sol. **Espectacle magnífic, alhora que espantós.** El disc roent, immens, apareix primer com una flamarada, **entre l’horitzó i aquest oceà de terra i de pedres;** després s’enlaira amb majestat s’arrodoneix i ens amara de sagetes encegadores. Al lluny, en semicercle alterós, la serrallada atlàntica es tenyeix d’un rosa molt viu, mentre llurs pics nevats es vesteixen de boires rosades i pàl·lides. **Dues hores més tard ens embarquem en les corbes encara suaus dels primers contraforts de l’Atlas.** Turons pelats de terra groga, entre els quals **s’amaga algun miserable poblat amb hortets i sínies.** Ens creuem amb freqüents caravanes d’homes, amb dromedaris i burrets. **Cap a les deu del matí ja ens volta el més grandios dels paisatges. [...] Pocs paisatges al món m’han impressionat més que aquests. Les valls alpines i les valls polinèsies són més frondoses, certament; però ni la majestat monòtona dels avets ni la luxúria de la selva tropical no posseeixen la riquesa de matisos d’aquesta carena africana”** (Bertrana, 1936: 255-56).

Abans que el dia despunti deixen enrere Marràqueix. L’alba en aquestes latituds produeix a l’autora una certa contraposició de sentiments: presència un “espectacle magnífic alhora que espantós”. Havent transcorregut certa distància i davant l’aproximació a la carena dels Atlas pel vessant nord, apareix una nova sensació: la grandiositat del paisatge. Bertrana per justificar la seva opinió recorre a la comparació amb altres paisatges emblemàtics tals com l’alpí o el tropical i acaba afirmant que el paisatge dels Atlas resulta ser el més bell de tots per la riquesa de matisos que posseeix. Essent així concreta:

“**Els paisatges més torturats succeeixen els aspectes més desoladament fantàstics.** El solc de la pista, en espiral, s’enlaira prodigiosament per les cimes atlàntiques. **La gosadia d’aquesta obra sembla una provocació a la més salvatge i esquerra de les naturaleses. Hi ha un passatge entre dos precipicis que fa posar pell de gallina. [...]** Arribem a dos mil set-cents metres d’altitud. Poc després davallarem pel vessant Sud de l’Atlas. **Nous paisatges s’ofrenen al meu esguard curiós, dotats d’una riquesa de colorit sorprenent. [...] Jo penso amb tots els pintors amics, i voldria acoblar-los al meu entorn.** Però l’allunyament i les dificultats més grans ens separen! L’aparició del primer castell atlàntic, encimbellat i majestuós a flanc de muntanya, distreu el sentimentalisme que n’envaïa. Havíem deixat el massís de l’Atlas darrera nostra. **Rodàvem per la desolada plana de l’antedesert: petites dunes pedregoses, roentor impecable de sol. La calor era aclaparadora. Ens sentíem mig desesmatats i amb una recança infinita d’aquell paisatge de l’Atlas central. Com enyoràvem l’amable ombratge dels noguers centenaris enfront d’aquell erm que s’eixamplava fins a l’horitzó!** Unes hores després arribàvem a un magre oasi militaritzat, ja en plena zona insotmesa” (Bertrana, 1936: 258-59).

Per l’autora travessar els Atlas és un pas previ per arribar al que ella considera la geografia marroquina insubmissa, la més llunyana a Europa. Durant el trajecte però, apareixen i afloren un gran ventall d’emocions associades al paisatge muntanyós d’aquestes contrades. Així, existeix un fort contrast sensorial entre la percepció de les valls i les carenes, convertint-se els Atlas africans en un conjunt muntanyós de gran riquesa de matisos paisatgístics. A aquests, a la vegada, se li associen qualificacions emotives que quan superen el poder textual de les paraules, requereixen apostar per la plasticitat artística, recurrent d’aquesta manera a les virtuts de l’art. Finalment, doncs, en davallar per la vessant sud, el paisatge canvia de nou degut a la rigorositat climàtica i topogràfica. Així, ens presenta la ja

plana predesèrtica on predomina com a la sortida de Marràqueix, l'omnipresència del sol africà.

### 7.2.1.2 La immensitat del Sàhara

Com en el cas dels Atlas, el desert tampoc serà el paisatge més trepitjat pels viatgers/es que es desplacen al Marroc. Els més intrèpids del primer període i les darreres persones que s'hi desplacen seran els que en deixaran constància. Pel què fa a la inclusió de descripcions paisatgístiques en les narratives, aquestes seran més significatives a final del període, ja que les primeres tenen un caràcter més “exploratiu” i defugen d'incorporar aportacions més subjectives en els seus relats.

Per aquells que visiten Marràqueix, la ciutat i l'esplanada que l'envolta ja és una verídica oportunitat per experimentar les particularitats del clima i el paisatge desèrtic. Esteve per exemple, considera que **“va ser un encert que sortirem pels voltants de Marraquesch un matí molt aviat, quan la llum rasant del sol novell allargava les ombres de les palmeres i donava a l'ambient com una boirina de veladures que multiplicaven els termes i les perspectives del bell palmerar”** (Esteve, 1996 [1932]: 247). Davant aquesta bella perspectiva paisatgística l'autor manifesta pres per la impressió d'allò contemplat: **“una escenografia que creuríem fictícia, visió d'un decorador i era una realitat allí present”** (Esteve, 1996 [1932]: 247). Per l'autor, el singular paisatge esdevé un decorat, no real però immens. En aquesta mateixa línia, el viatger Daniel Martínez, incorpora en el seu relat que **“hay algo en todo lo que vemos que nos dice constantemente, que estamos cerca del Gran desierto, de las tierras sin ley y sin dueño, como los anchos mares”** (Martínez Ferrando, 1929: 195-196). Així doncs, per l'autor, hi ha quelcom indefinible que enuncia la proximitat al Gran paisatge anàrquic del desert, el qual posseeix la immensitat dels oceans. De camí, però, detalla que,

**“La carretera es un serpenteante río de fuego, que no se puede mirar... Caminan por ella los indígenas, arropados hasta los ojos, con sus telas blancas, lo mismo que en invierno, para defenderse mejor de la temperatura ambiente, más alta que la del cuerpo. El paisaje es un horno en plena actividad, y la vegetación, sumida en su pasado sueño, tiembla en la lejanía. La tierra toda, exhala de sus entrañas abiertas vahos incandescentes, brasas, llamas, como si hubiera un incendio apocalíptico en las fraguas del Vulcano... Arden las hierbas por los ribazos en cortinas de fuego y humo... de las ramas de los árboles, han caído a tierra algunos pájaros asfixiados; efectivamente, la respiración se hace fatigosa, el pecho se llena de aire caliente... ¡Ah, los patios aquellos de la ciudad, con las telas oscuras que impedían el paso de la luz! El cielo, recalcitrante, implacable, sigue enviando su lluvia de ambar derretido... ¡Calor! ¡Calor! ¡Calor!”** (Martínez Ferrando, 1929: 142).

El paisatge acaba essent dominat per la potència climàtica d'aquestes latituds. Així, es transforma en un gran forn pròxim (també) a la mort. Davant la descripció d'un ambient tant incandescent i de forma paral·lela a la viatgera Bertrana, Martínez Ferrando acaba evocant els refugis urbans que s'escapen de les inclemències climàtiques del desert. Malgrat la calor soferta, per Martínez Ferrando, aquests paratges tenien una gran atracció de seducció i d'immensitat. En aquest sentit es pregunta:

**“¿Por qué se complacerá la Naturaleza con estos espectáculos divinos, sobre tierras inhóspitas preñadas de espanto? Tal vez estos contrastes enormes, producen las imaginaciones exaltadas, las que tan grandes brincos dan por el país de la fantasía”** (Martínez Ferrando, 1929: 179).

En el regne de la natura, que domina el paisatge desèrtic i n'ofereix espectacles de gaudi per l'autor divins, fa despertar l'imaginari més fantasiós del viatger, associant a aquests nous paratges el propi poder de la naturalesa més capritxosa. Tanmateix, a la idea de desert

també s'associa la d'oasi, com la seva pròpia antítesi geogràfica, però necessària. D'aquesta manera, després de la pregunta/evocació que li suggereixen aquests nous paisatges, Martínez Ferrando afegeix:

**“Cada grupo de palmeras es un gracioso y abundante surtidor verde, que nace, valiente, de las secas arenas. Cruzamos un paisaje bíblico, por el que parece que acaba de pasar el espléndido cortejo de los tres reyes Magos de Oriente. Con sus ropas llenas de resplandores, siguiendo una estrella, que ocultan ahora, sin duda, las cabelleras enmarañadas de los árboles. En dirección contraria vienen los rebaños que levantan densas nubes de polvo; los beduinos que van tras ellos, con sus fachas astrosas, son como diablos negros, escapados de algún retablo de la Edad Media. Así que nos vamos alejando, va adquiriendo el campo cierta monotonía, rota un momento, por unas plantaciones de alfalfa, y hierbabuena que huele deliciosamente, junto a un arroyo. Palmeras, más grupos de palmeras; luego, avanzadas del Desierto, y más palmeras”** (Martínez Ferrando, 1929: 207).

Ara doncs, la presència del verd i de les palmeres, en contraposició a l'immens arenal viatjat, fa que el viatger evoqui un nou paratge, un nou imaginari: el paisatge bíblic. En aquest paisatge quasi mític, que ens retrotrau a temps passat, el paisatge entre oasi i sequedat del desert oscil·la en el davallar vers la immensitat d'aquestes contrades.

Per la viatgera Jiménez de Noguera el contacte amb aquests paisatges es caracteritza per la difusió de la negació o del res: no vegetació, no localitats, no vida; el res com un immens arenal on simplement es divisen *figuers de moros*. Per la viatgera, el desert és la imatge d'Àfrica i el camell el nexa més representatiu d'aquesta associació mental. Llegim:

**“Ni pueblos, ni casas, ni árboles; sólo el suelo arenoso, tapizado de algunas finas hierbas, y flores, y chumberas y más chumberas de un gris azulado y grandes como árboles, formando a trechos verdaderos bosques. Gentes sí, cruzamos muchas en nuestro camino; tribus nómadas [...], pastores de pardas chilabas [...], y para que tengamos más completa y plena sensación de África, grandes grupos de camellos, lentos y graves, moviéndose con pesado balanceo los enormes bultos que llevan sobre sus gibas, mercancías que transportan a Marrakech Dakey tras largas jornadas”** (Jiménez de Noguera, 1933: 26).

Juntament amb l'aparició de les tribus nòmades que hi transiten, Jiménez Noguera també deixa constància del canvi en la construcció dels habitatges, ja més propers geogràfica i morfològicament a les terres subsaharianes. Explica que,

**“En los raros poblados de brezo gris, perdidos en medio de la extensión desierta, comienza a aparecer la cabaña redonda y cónica del Sudán y del Senegal, de tierra aplastada, con cubierta de cañas y rodeada de vallados de chumberas espinosas y azuladas”** (Jiménez de Noguera, 1933: 26).

Amb una mirada retrospectiva, Jiménez de Noguera visiona el que ha deixat enrere. Així, en pondre's el sol, manifesta commocionada per la bellesa del paisatge que l'envolta:

**“La bella luz de oro comienza a languidecer sobre todo esto, y va volviéndose paulatinamente de un gris violeta. La llanura es más árida; conforme van cayendo las sombras, más africana. Sólo por una parte se dibuja, como un festoncito de un azul crudo y apagado, una cadena de montañas lejanas; son los montes del Atlas, coronados de blanca nieve, majestuosos y altivos sobre la planicies sin fin”** (Jiménez de Noguera, 1933: 27)

Els grans i solemnes paisatges marroquins quedaran units per la seva majestuositat però també pel seu contrast. D'altra banda, Bertrana, que amb gran delit es dirigeix vers el sud

del país, en arribar als estrepes del desert, primer de tot ens comunica la seva opinió personal: “començo per dir que, per a mi, l'encís del desert ja no existeix” (Bertrana, 1936: 161), considerant que “l'han destruït els automòbils i els aeroplans” (Bertrana, 1936: 261). D'aquesta manera, per l'autora:

**“La grandiositat terrorífica del Sahara es fon amb la substitució del dromedari pel vehicle a motor, com la facilitat de transports fa desaparèixer la dolcesa consoladora de l'oasi. L'impressionant miratge de palmeres i d'aigua enlluernadora i cruel per un assedegat, perd el noranta-nou per cent, albirada de l'automòbil estant, a través de les grogues ulleres, sota l'ombra migrada, però benefactora, de la capota... I l'oasi, que semblava un petit paradís als pobres caminants, plens de llagues i malaltissos, víctimes de la immensitat roent dels sorrals, avui és una banal i pueril visió de rierols i palmes pel que baixa d'un automòbil o d'un avió, algunes hores després d'abandonar una ciutat urbanitzada”** (Bertrana, 1936: 261-62)

La modernització d'aquests territoris fruit de la colonització europea és el motiu principal pel qual el desert ha deixat de ser desert, perdent la seva essència típica i tradicional. Per l'autora, l'encís genuí del desert l'ha destruït Occident, que ha alterat la relació espai/temps tradicional del lloc. Tot i aquesta primera consideració en relació al Desert, l'autora també recalca en els elements més característics d'aquests paratges: la combinació a través de l'al·lucinació de les contrades més desertes amb l'existència d'oasis. Així, quan el guia/taxista li comunica l'aparició d'un miratge, Bertrana presta una gran atenció per experimentar-lo i transmetre'ns-el. Inclou en el relat:

**“Un miratge? Quina ganga per a una cronista! Sóc “tota ulls”. Segueixo veient la blavor intensa de l'aigua transparent i la beutat pueril i gastada d'unes verdes i tendres palmeres, immòbils, cap per avall. [...] A poc a poc, suaument, l'aigua esdevé menys blava. La franja aquàtica minva. Les palmeres s'esborren. Tot es fon amb el blau del firmament. Ja no roman cap nota entenedridora en la desolació del paisatge: una plana erma i roja, festonejada de petits tossals, sota un blau esmaltat que enlluerna... després trobem per ci per lla, escampats al llarg de la ruta, alguns esquelets de dromedari, testimonis humils, però fidels, de les darreres víctimes del desert. I un poc més enllà ens sobta la visió clàssica de la caravana; homes, camells, alarbs de llambregada dura i orgullosa, passen hieràtics sota els mantells negres, amb el punyal dins la beina d'argent i filigrana. A última hora, ja prop de l'oasi, ens fereix la nota més dramàtica de la jornada. Un dromedari moribund, solitari i abandonat”** (Bertrana, 1936: 264-265).

La fal·làcia del miratge reitera la desolació i la duresa climàtica associada al desert, extremada per la representació de la mort en la terminació de l'al·lucinació típica d'aquestes contrades i ja explicitada per Martínez Ferrando. Per Jiménez de Noguera, l'experiència es concreta de forma similar:

**“Recorriendo los desiertos en la clara atmósfera “del medio día”, nos fingen espejismos. Ante nuestros admirados ojos aparece un fresco riachuelo que parece llamarnos, misterioso, tentador, con reflejos de árboles en sus aguas ligeras. Luego, al poco rato, comienzan a jugar, a replegarse o a desaparecer los gentiles y ficticios lagos, dejándonos el amargor de un desengaño, y pensando en la mentirosa crueldad que serán estos espejismos en pleno desierto para las caravanas sedientas”** (Jiménez de Noguera, 1933: 32)

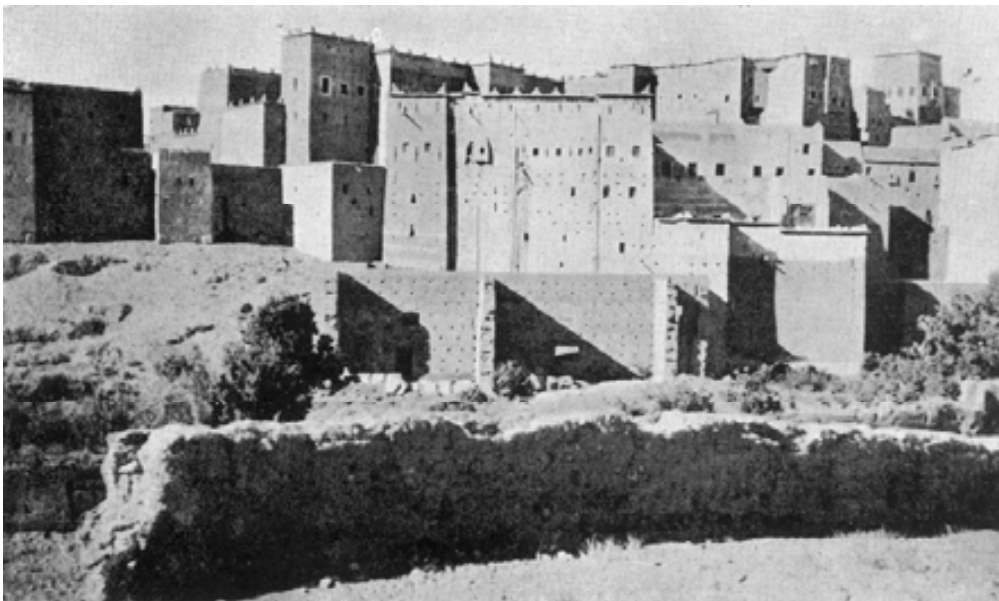
En les aportacions que fan referència a les impressions del desert també recalca en l'existència dels oasis com un element oposat però necessàriament requerit. Bertrana, afirma en relació a la seves percepcions dels oasis visitats:

**“Militars i palmeres. Els substantius que encapçalen aquest capítol representen per a l'autora el component integral de la seva impressió d'un oasi. Destriant la part purament geogràfica (tants graus de latitud i de longitud, vuit-centes trenta-una palmeres,**

cinc deus, quatre-cents vint habitants, un fortí, etc), la visió d'un oasi pot ésser molt diferent per a vós que per a la cronista. Literàriament, l'interès de les cròniques viatgeres rau, al meu entendre, no precisament en l'exactitud fotogràfica d'un lloc, sinó en la visió personal de l'autor. Però aquesta visió no depèn exclusivament de l'autor, sinó de les circumstàncies que l'acompanyen" (Bertrana, 1936: 267)

Tot i la intenció de visitar unes -prèviament anomenades- "terres insubmises", l'autora acaba sentenciant que la impressió d'aquestes contrades es redueix a la visualització i existència de militars i palmeres. Així, si bé la presència occidental al desert ha destruït el seu encant, la desproporció existent de militars francesos als oasis, configuren per l'autora, unes percepcions que es desmarquen dels estereotips paisatgístics de l'època, i per tant, superen la típica *orientalització* d'aquests paisatges. Malgrat aquestes consideracions, quan es troba a "les portes del Sahara" destaca la màxima alteritat en relació a la resta de paisatges marroquins coneguts [vegeu imatge 1]. Així, comenta que:

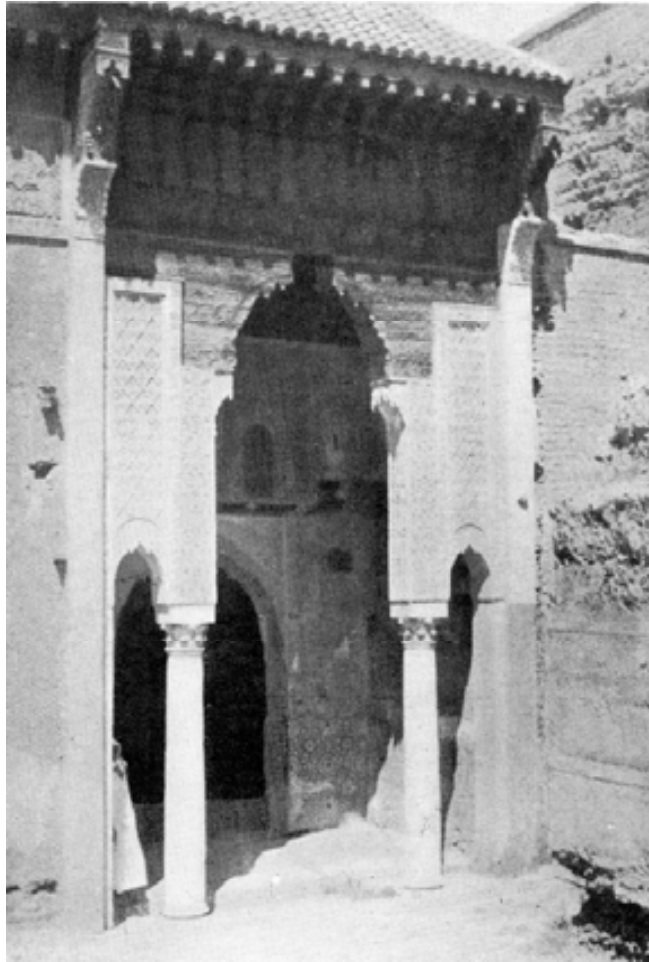
**"Contemplant l'arquitectura i els habitants de Taurirt hom sent el canvi de latitud. Som al Marroc encara, però els efluis del Desert i del Sudan amaren ja el petit oasi. Hi ha molta més gent de pell fosca i nas aixafat que pellatges clars i nassos inquilins. Però encara no és la ingenuïtat ni el primitivisme dels negres, si bé no es diferencien dels altres en el fet de menysprear-nos"** (Bertrana, 1936: 281).



**Imatge 1.** Fotografia de l'alcassaba de Ouarzazate inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936).

La morfologia urbana del sud del Marroc, adaptada a la rigorositat del clima, genera a l'autora una sensació de llunyania i diferència espacial i social. Per reafirmar aquesta nova idea enviada als lectors, l'autora es serveix del recurs de la inclusió fotogràfica [vegeu imatge 1], que il·lustra en un primer pla, les característiques arquitectòniques de Taourtit-Ouarzazate, ben diferent de les medines de les ciutats més grans de l'imperi marroquí. Essent així, Bertrana concreta emportada pel retrocés temporal que experimenta:

**"Jo anava comparant aquest paisatge al de les illes del Corall, perdudes en el gran Pacífic, quan sorgiren enfront dels nostres ulls les muralles majestuoses d'una alcassaba d'estil sahàric, residència del senyor feudal de Taurirt. El vell i ruïnós palau apareix fereït i inhospitalari, amarat de grandesa i senyoriu"** (Bertrana, 1936: 285)



Imatge 2. Fotografia de les “portes d'un castell alarb” inclosa en el relat de Bertrana (1936).

**“Jo havia desitjat sovint, en els meus anhels de viatgera, visitar un castell alarb, una d'aquestes imponents ciutadelles moresques que il·lustren l'Atlas i el Sud marroquí, habitades, encara, per un senyor feudal, noble i hospitalari, polígam i guerrer. Ara, enfront de la realitat, se m'encongia el cor. Tanta grandiositat moridora m'esbalaïa! No podia capir que aquell edifici gran com un poble, caduc i ruïnós, allotgés un caid amb els seus califes i esclaus, dones, concubines i progenitura”** (Bertrana, 1936: 288)

Bertrana, seduïda per la idea de poder realitzar el somni de contemplar amb els seus propis ulls un *palau alarb* amb tot allò “reimaginat”, ens remet a l'existència de residències on encara hi habiten “senyors feudals”. En aquest sentit, la decadència de l'edificació i del paratge on es localitza [vegeu imatge 2] genera a la viatgera una fèrria idea de feracitat, encanteri i inhospitalitat, però també de senyoriu i grandiositat, contraposicions experimentades quasi sempre en l'elaboració d'un estereotip socioespacial (Minca & Oakes, 2006).

En relació a l'arquitectura típica d'aquests paratges, Gatell, que també coneix el sud del Marroc, incorpora en seu relat un dibuix/croquis de la casba de l'enclavament de Taroudant [vegeu imatge 3]. Amb la necessitat imperiosa de deixar constància d'allò vist i d'allò extremadament diferent, Gatell es centra en personalitzar les muralles de l'enclavament per destacar aquells elements paisatgístics més significatius, l'arena i les palmeres, típiques de contrades semidesèrtiques. Al mateix temps, cal destacar la rigurositat



i el detall de la informació aportada pel dibuix, servint-se d'orientació, mida, escala i especificació de l'interior.



Imatge 3. Dibuix de Gatell de la kashba de Taroudant inclòs en el seu relat (1879).

### 7.2.2 Els mercats: els paisatges socials *orientalitzats* del Marroc

Els espais públics marroquins on es desenvolupen les activitats comercials i lúdiques esdevindran una de les geografies imaginatives més consolidades tòpica i típicament de totes les emanades per les aportacions viatgeres que fan referència al Marroc. De fet, totes les narratives hi faran referència perquè aquest espais recolliran i reproduiran -des de la primera a la darrera aportació- la gran majoria d'estereotips socials forjats per la mirada espanyola des de segles enrere. Essent així, els mercats, comunament anomenats *zocos* pels viatgers/es, es convertiran en l'exemple més clar del procés d'*orientalització* del Marroc.

Les imatges i clixés que apareixen a les narratives en relació als mercats -a diferència de les que fan referència a les vinculacions entre viatge i colonialisme-, es mantindran estables al llarg de tot el període d'estudi. En analitzar les aportacions literàries i iconogràfiques que hi fan referència, veiem que "superen" temporalment la seva dimensió purament espacial i es converteixen en un "lloc únic" que a més de caracteritzar-se per la seva efímera i quasi espontània construcció social quedarà fortament condicionat per l'estereotipada mirada del

viatger/a. En aquest sentit, es constata una reproducció mecànica del procés de *reconeixement – assentiment – difusió* d'allò ja prèviament imaginat, llegit o concebut.

Quan es refereixen a l'ebullició dels mercats<sup>36</sup> marroquins, molts dels viatgers/es es transformen en una espècie d'observadors socials que pretenen donar-nos a conèixer els resultats del seu treball de camp etnològic, de l'escola però, orientalista. Al mateix temps, també és destacable l'interès que els propis viatgers/es incorporen per produir “material visual” amb l'objectiu d'enriquir les aportacions textuais. A tall d'exemple, el viatger Escamilla, en referir-se al seu company de viatge, detalla que “siempre va provisto de su Kodak, hasta el punto de que creo que al dormir la ponía debajo de la almohada, en lo cual hacía bien porque su máquina era fiel guardadora de nuestro tesoro artístico” (Escamilla, 1927: 18). O per Sáenz, que reconeix obertament que una de les seves pràctiques preferides quan viatja és “tirar fotos”. Explica en una ocasió:

**“Mi máquina fotográfica permanece inactiva entre mis manos, y esto provoca la sorpresa general. Están acostumbrados a verme tirar placa tras placa y les sorprende que hoy no lo haga... [...] Finalmente, abro mi máquina y sin detener mis pasos comienzo a disparar. Me enerva y emociona la ansiedad de saber si mis fotografías serán claras y allá en mi tierra lejana, húmeda, opulenta y hermosa de Vasconia podrán, en días futuros, desfilan ante mis ojos estos mismos rostros que ahora capto haciéndome retornar a esta mañana de sol implacable que ahora sufro y disfruto”** (Sáenz, 1947; 142-143)

Molts dels viatgers i viatgeres al llarg dels seus relats deixaran constància del fet quasi obligatori de retratar tot allò digne de mostrar i compartir amb els compatriotes a la tornada. L'ànsia de disparar i pensar si ha estat o no una bona fotografia capficarà i molts a alguns dels viatgers/es, com és el cas de Sáenz. D'alguna manera, la foto, la imatge, es va convertint amb el temps, en el record més viu del viatge i de la geografia visitada.

#### 7.2.2.1 *El tipisme del mercat i la barreja de “razas y tipos”*

L'estudiant Montero, quan ens introdueix les seves impressions dels mercats ens informa primer de tot que “es el zoco, como saben muy bien mis lectores, lo que aquí llamamos un mercado: una reunión de compradores y vendedores, para verificar transacciones; y por cierto que es una de las cosas más típicas de Marruecos” (Montero, 1913: 91). Les representacions dels mercats en la literatura viatgera seran unes de les aportacions més repetides i també les més representatives del procés d'*orientalització* social de l'Orient domèstic espanyol. En aquest sentit, el prevere Collell, inclou en el seu relat que,

**“Pictòricament no hi ha res més bonich que una reunió de moros, sian del camp, sian ciutadans. Els colors y'l tall de ses vestidures, l'ayre desenfadat y natural de sos moviments y la expressió de ses cares, tot forma un conjunt que no es estrany que després de la nostra guerra del 1860, una série de pintors que podriam anomenar *fortunystes*, produhissen un verdader museu de pintura marroquina”** (Collell, 1921: 13).

<sup>36</sup> Malgrat existeixin *zocos* urbans i rurals, en aquest apartat només ens remetrem a les aportacions que fan referència als mercats dels enclavaments urbans ja que disposem de més i variades aportacions (recordem que els itineraris portats a terme pels 30 viatgers/es que s'analitzen són eminentment urbans).

Collell, per referir-se a les escenes de mercadeig observades al Marroc recorre a l'evocació pictòrica orientalista tant de voga a finals del segle XIX<sup>37</sup>. Amb la remissió a l'art dels pinzells, el viatger ens presenta l'atracció visual i plàstica que li suggereix en el seu conjunt la variada conjuminació humana que es reuneix al voltant de l'activitat comercial. Si bé Collell es serveix de la descripció artística per referir-se als mercats, Amor per la seva banda, opta per deixar constància de la dificultat de descriure amb paraules el galimaties propi de les escenes de bescanvi. En aquest sentit i en referència al mercat dels diumenges que es fa als extramurs de la ciutat de Tànger, ens fa saber:

**“Nada más difícil de explicar que la singular animación, el raro efecto que produce la confusión de aquel extraordinario número de personas,** unas que venden y otras que compran. Además de los cristianos, moros y judíos del país, vienen gentes de otros muchos puntos. [...] Hay allí diversidad de trajes: desde la recatada mora que vela su rostro tras de los largos pliegues de su impenetrable jaique, hasta el negro miserable que solo oculta bajo su sucio pedazo de tela alguna parte de su cuerpo” (Amor, 1859: 38)

El viatger mostra un clar interès en deixar constància de l'estrany efecte que li produeix l'escena. Aquesta manifestada estranyesa té per objectiu fer aflorar i separar les diferents concepcions de mercat entre Orient i Occident. Així, per exemple, destaca la mescla de les tres religions que conviuen en el territori marroquí –la musulmana, l'hebrea i la cristiana– així com les diferències observades en els abillaments, que a primera vista, són l'element de diferenciació de la cultura, de l'ètnia i de la classe social. D'aquesta manera, Amor ens introdueix el què es perfilarà com allò més significatiu dels mercats: la barreja humana. Així, moltes d'altres aportacions també hi recalquen, portant a terme una veritable encara que tòpica classificació social de la població marroquina. Per Colombine, per exemple, l'element oriental aflora de forma especial als mercats ja que **“veíase claramente el deseo de atraer á los forasteros con la evocación de las leyendas, que no podían subsistir dentro de su atmósfera europea”** (Burgos, 1912: 20). Al mateix temps, per la viatgera:

**“Aquellas tiendecillas eran verdaderos bazares:** de los pequeños y revueltos estantes salían toda clase de enseres [...] Detrás de los mostradores, **venerables cabezas de judíos,** con la pura corrección de sus perfiles aguileños, sus luengas barbas y sus tranquilos ojos claros, **recordaban á los patriarcas bíblicos.** En otras, **árabes tunecinos, de morenos rostros y de facciones más dulces é inteligentes que los moros rifeños,** cubiertas las cabezas con el rojo casquete del *fez*, rematado en borla de seda negra, se sentaban a la trastienda, sobre pedazos de estera, con los pies cruzados, envueltos de sus trajes semitalares, y **fumaban sus largas pipas de opio, con la mirada vaga, perdida, como si viesan dibujados entre el humo los lejanos paisajes de recuerdos ó ensueños. Evocaban las figuras de aquellos mágicos mercaderes de Bagdad, que vendían las alfombras y las pomas milagrosas de los cuentos de Scherazada”** (Burgos, 1912: 20).

En l'evocació de la reportera apareixen aquells estereotips socials associats a les diferents ètnies que conviuen al nord d'Àfrica. Per ella, el jueu, el més intrèpid comerciant, esdevé un “patriarca bíblic”; l'àrab, quasi en contraposició al “moro rifeñy”, queda associat a la mera divagació i representat fumant narguil (però opi i no tabac que és el que normalment es fuma!). En aquesta mateixa línia, l'evocació de Colombine conclou amb l'assimilació del mercat magrebí amb aquells basars *orientalitzats* del conte “oriental” de les mil i una nits.

---

<sup>37</sup> Com altres viatgers, Collell esmenta la tradició pictòrica orientalista encapçalada pel pintor català Marià Fortuny, que al 1859 becat per la Diputació de Barcelona es desplaçà al Marroc per deixar constància pictòrica dels enfrontaments hispanomarroquins de 1859-60. A part però de les cròniques il·lustrades de la guerra, aquest pintor i d'altres, deixaren un voluminós llegat de pintures que fan referència als paisatges i a les tradicions marroquines.

Jiménez de Noguera quan descriu el mercat de Marràqueix opta per presentar-nos-el com si d'una lliçó d'etnologia de “razas y tipos” es tractés. Narra en aquest sentit:

“Recorremos los zocos, donde el bullicio es más abigarrado e impresionante que en parte alguna de Marruecos, y la mezcla de razas y tipos más diversa. **Árabes, con marcado carácter oriental, de blanca piel y reposados modales**; gran parte de los cuales son nómadas que, montados en sus excelentes caballos, van con sus rebaños de cabras, ovejas y camellos, tras el agua y los pastos, a través de las estepas. **Berberiscos de morena piel**, enérgicos y montaraces, excelentes agricultores y artífices, divididos en infinidad de pueblos enzarzados en una lucha perpetua entre sí y con los árabes. **Negros hercúleos de la región del Atlas, traídos en otro tiempo del Sudán como esclavos**, a través del Sahara, y que en la actualidad se han cruzado con los indígenas, como todas las demás razas, dando así lugar a todas estas ganas de colores y rasgos característicos tan distintos, que desconciertan y chocan de primer momento. **También los judíos, de bíblicas barbas**, forman en todas las ciudades del norte de África un núcleo importante, cuyos miembros actúan de prestamistas, joyeros y sastres, y acaparan, con calma y cautela, todo el gran comercio y las actividades de importancia” (Jiménez de Noguera, 1933: 30).

La viatgera traça una dissecció analítica a l'estil de Murga, on diferencia entre l'àrab, elegant però nòmada; els *moros* de la Berberia, violents i enèrgics; els patriarques jueus, aclaparadors dels beneficis del comerç i, fins i tot, per trobar-se en la ciutat més meridional de l'imperi, els herculis negres. Al mateix temps, per Montero, el mercat entès com una gran reunió humana, queda representat espacialment amb que “todos se reúnen en la Plaza, llegando a varios miles de personas; **allí puede el observador curioso formarse idea de los tipos marroquíes**. Allí está el feroz rifeño [...], el moro aristocrático [...], el niño [...], el joven arrogante [...], el anciano venerable [...]; allí la mora de la kábila [...] la señora aristocrática [...]; ni falta el tipo judío” (Montero, 1913: 92-92). Essent d'aquesta manera, pel viatger, ara “observador social”,

“**Todo forma un espectáculo curioso**; la variedad de tipos, la multiplicidad de colores en los trajes, aquella agitación de todos, andando de un lado a otro; discusiones sobre los precios; éste comprando huevos, aquél vaciando cereales; una probando frutos; otro comprando hortalizas; **¡qué variedad!, ¡qué delicia!, ¡qué animación!**” (Montero, 1913: 93).

#### 7.2.2.2 Tot el Marroc està al mercat

Després de prestar atenció a la variada gent allí reunida, la majoria de les aportacions passen a introduir-nos tant el que queda considerat com “rars escenes” que ocorren als mercats com la variada i curiosa quantitat de productes que es venen i es compren. D'alguna manera apareix un paral·lelisme entre el mercat i el país, o el mercat i Orient. Essent així, el viatger Amor, prossegueix descrivint-nos que

“Entre aquellas entes **pasan rarísimas escenas y se ven mil objetos que llaman la atención ó escitan la curiosidad**. Aquí unos **dromedarios** hincan en tierra sus rodillas y bajan su gibosa espalda para que el rústico camellero pueda quitarles con facilidad la enorme carga. Junto á ellos **varios moros** de Tetuan venden á la puja **desmesuradas espingardas, corbas gumías ó puntiagudos cuchillos para los rifeños**. [...] y hay tambien **puestos de ropas** donde se venden albornoces y chilabas, blancos alquiceles, telas varias, y anchurosos linos con que las honestas moras ocultan sus hermosos rostros á la ávida mirada de los europeos. **Para los moros pobres hay tambien comidas** [...]. Cafés económicos, [...], aguadores ambulantes [...]. Hay médicos empíricos sentados en el suelo [...]. **Ni falta tampoco quien entretenga al pueblo con los mas estraños y brutales juegos. Negros saltimbanquis del interior con repugnantes espectáculos**. [...] Aquí se verifica la venta de una esclava, allí se enajena un pequeño asno moruno [...]. Y por todas partes gentes tendidas ó sentadas, pregonando ó vendiendo; aquí fuman, allí comen, y allá, en fin, los carniceros hacen cuartos los pequeños pero robustos bueyes, que son trabajar han pastado la fértiles campiñas. **Y mientras ricos moros cruzan**

majestuosamente luciendo sus trajes elegantes, ancianos andrajosos piden la limosna y acompañan sus lastimeros ruegos con el monótono son de sus *carcabas*” (Amor, 1859: 37-41).

Aquest sintetitzat fragment recull d'alguna manera la totalitat de les escenes i transaccions portades a terme en el mercat, que són moltes i variades. Cal que ens fixem però, en la importància que prenen les primeres associacions *exotitzants* incloses en la cita referents a la presència de camells i a la subhasta d'armes que pel viatger, són “per als rifenys”. En segon lloc, tenim la inclusió de la venda de peces de roba, que per les seves característiques també enalteixen l'alteritat entre els locals i els/les viatgers/es que provenen d'Europa. Des d'una perspectiva classista, també ens podem adonar de la voluntària inclusió de la diferència observada entre rics i pobres i, fins i tot de l'existència del tràfic d'esclaus. D'altra banda i com també recalaran altres aportacions, al mercat hi podem trobar de tot. Tot allò però, diferent, des de metges a saltimbanquis.

L'atracció que generen els mercats d'Orient en general i del Marroc en particular, comporta que molts dels relats que s'analitzen deixin constància escrita del què esdevé l'activitat preferida del viatger/a quan visiten els mercats. Aquesta consisteix en deixar-se impressionar voluntàriament per l'ambientació pròpia del lloc i, simplement deambular i observar la frenètica activitat que passa simultàniament en dites pràctiques culturals tant característiques –pels viatgers/es- d'Orient. Essent així, la viatgera Jiménez de Noguera, per exemple, ens explica com ella es transforma en una observadora de l'espectacle del mercadeig com sí d'una representació teatral es tractés. Escriu:

“Hoy es día de zoco, y la abigarrada multitud hierve y bulle por el barrio musulmán, y es tan fuerte y pujante la nota de color, que guarecidos en un rincón del zoco del Foki, dejamos pasar tal vez una hora viendo el ir y venir de la gente como si asistiéramos a un espectáculo preparado de antemano para nuestro deleite” (Jiménez de Noguera, 1933: 12).



Imatge 4. Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933).

La viatgera, tal i com s'anirà mostrant al llarg de l'anàlisi, presta una gran atenció en deixar constància visual de tot allò que visita. En aquest sentit, el seu relat es converteix en un

àlbum de fotos d'una viatgera turística delerosa de poder demostrar en tot moment que ella ha estat *allí*. Així, també inclou una fotografia (d'ella i els seus companys de viatge) al mercat de Tànger [vegeu imatge 4]. Malgrat la mala conservació de la imatge, veiem els turistes en un primer pla posant per la foto rodejats de l'ambientació del mercat.

Tot sovint els mercats també queden associats a les particularitats urbanístiques de les medines musulmanes. En aquest sentit, l'embriac de trobar-se en dits espais es confon i es complementa amb l'experiència del mercat, que per Sáenz queda caracteritzada per reproduir una vegada més, la imatge "congelada" de la cultura oriental i del seu territori. Comenta:

**"Pero te adentras en sus calles, y, perdido aquel temor que te asaltó, te lanzas a embriagarte con toda la enigmática belleza que a cada paso descubres. ¡Qué tortuosidades tan deliciosas! ... ¡Qué recovecos tan graciosos!... ¡Qué arcos que se cruzan y se entrecruzan infatigablemente, siempre iguales, siempre diferentes!... [...] Los zocos se suceden. [...] Y todo permanece igual.** Mañana, en el mismo zoco, se venderán los mismos géneros y serán estos mismos hombres y mujerucas de destapado rostro quienes los vendan. **La vida del zoco permanecerá inmutable.** Como desde los siglos que transcurre con la misma tranquilidad. **¿Qué hoy una española se mezcla a la multitud? Parecen ignorarla. La venta continúa como ayer, como hoy, como mañana"** (Sáenz, 1947: 112)

Per la viatgera, l'exotisme rau en la sensació que no ha passat el temps, en l'estancament i la reticència a la incorporació de la modernitat europea. Aquesta fascinació es veu accentuada quan ella mateixa recalca en la seva pròpia invisibilitat dins el tradicional tràfec comercial dels mercats.

Algunes de les aportacions també es dediquen a presentar-nos i a descriure'ns el què va més enllà de les meres transaccions comercials i el que el viatger Tirant (1934) anomena "*els annexos*", reducte exclusiu dels mercats d'Orient. Així, per exemple, per Jiménez de Noguera, que considera el mercat un espectacle, en trobar-se al de Tànger, detalla específicament:

**"... El zoco grande... una gran mancha de mil colores en continuo movimiento, con la infinita variedad del más maravilloso kaleidoscopio.** En un gran corro está el **encantador de serpientes**, hierático e impasible a las mordeduras de los reptiles, que introduce entre sus ropas y su carne a los monótonos compases de un tambor y una chirimía, que sólo **umentan el encanto bárbaro de la escena.** Otro corro, éste de tan **hondo sabor patriarcal**, que por un momento nos hace desear ser niños y moros... el **narrador de cuentos**, sentado en el suelo como todo sus oyentes, chicos y grandes, debe de estar contando alguna maravillosa historia, a juzgar por el deleite con que todos le escuchan, y son tan expresivos los gestos y movimientos de narrador que **a nosotros mismos nos tiene encantados"** (Jiménez de Noguera, 1933: 8)

En aquesta ocasió, la narració de trets exòtics i orientalistes apareix quan l'autora repara en la presència al mercat d'un encantador de serps, que segons ella, fa augmentar considerablement "l'encant bàrbar de l'escena". D'altra banda, també queda abstreta i adduïda per l'encant del narrador de contes, que considera "d'un profund sabor patriarcal". Al mateix temps, la viatgera també deixa constància d'un altre racó del mercat on s'hi portaven a terme el tràfic d'esclaus. En aquesta ocasió, narra:

**"Otro cuadro de pujante color** es el Garsal-l-Quiriba, **lugar de subastas y bullicio, y el antiguo mercado de esclavos, donde el corazón se aprieta** al pensar que aun en estos tiempos en que en nombre y con la bandera de la libertad tantos libertinajes se consuman, **pueda existir aún la esclavitud que mata todas las iniciativas en el ser humano, al**

que convierte en una cosa sin voluntad y sin albedrío, triste máquina de los deseos de otro y bajo todos puntos doloroso” (Jiménez de Noguera, 1933: 15)

Per Jiménez de Noguera és important denunciar aquesta cruenta activitat, que tot i haver-se vist disminuïda encara no havia desaparegut del tot. En trobar-se allí, el cor se li constreny en imaginar-se la injusta salvatjada que suposa la compra/venta de persones. En aquesta línia, la viatgera Bertrana, també ens deixa constància iconogràfica en el seu relat d'aquesta pràctica antigament habitual [vegeu imatge 5]. La fotografia que s'inclou de l'antic mercat d'esclaus de Marràqueix fou en la primera edició del relat la portada del llibre.



Imatge 5. Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936) i titulada “antic mercat d'esclaus”.

Escamilla, per la seva banda, presta una especial atenció en destacar que les escenes de mercat queden copades per l'astúcia jueva. En referència al mercat de Tetuan ens enuncia que “al trasponer los **umbrales de la puerta mora**, y cerca de ella, **los hebreos traficaban** especialmente en el cambio de la moneda española por la *bassani*. A cada paso la **muchedumbre era más compacta** por delante de las tiendecitas de tejidos y bisutería, también de los hebreos” (Escamilla, 1927: 21).

De forma similar a altres aportacions, es destaca –quasi fins al punt de denúncia- la destresa comercial dels jueus alhora que com a membres d'una altra religió clarament se'ls diferencia sigui a través de trets físics, de vestimenta o de tradicions. Paral·lelament, també se'ls il·lustra, com ho exemplifica la fotografia inclosa del relat de Prats [vegeu imatge 6]. Tanmateix, és de manifestar que entre les aportacions narratives dels paisatges socials dels



mercats apareixen subtils però interessants matisos entre uns i altres viatgers a l'hora de copsar tant els musulmans com els jueus. Així síper Colombine els que fumen pipa i viuen abstrats de la realitat del comerç són els musulmans, en la imatge inclosa de Montero, aquesta mateixa descripció representa als jueus.



Tipos judíos  
Imatge 6. Fotografia inclosa en el relat de Santiago Prats (1915)

Escamilla, continuant amb el seu recorregut per l'extensa àrea del mercat i passejant pels carrers comercials del voltant de la plaça central, ens fa saber que “casi agazapados subimos la estrecha y empinada escalerilla de una casa sórdida, **para ver un telar primitivo en el que trabajaban tres indígenas**. No interrumpieron su faena, aunque varias veces nos miraron al soslayo. **¿qué pensarían de sus indiscretos visitantes?**” (Escamilla, 1927: 21). El viatger repara no sols en les transaccions comercials sinó també en el treball que s'hi porta a terme. En aquest sentit, a més de preguntar-se què pensarien els obrers d'ells que entraven al taller a tafanejar també deixa constància del primitivisme industrial d'allí en relació al seu país d'origen.

En sortir del taller i prosseguir l'itinerari establert pel guia, l'autor ens comenta que “por debajo las **bóvedas de las sombrías callejuelas**, en que se acurrucaban haraposos pordioseros, **volvíamos a la parte central y más abierta y soleada del lindo zoco**” (Escamilla, 1927: 21). Veiem ara com el viatger també repara en aquella població més vulnerable que aprofita el vaivé del mercat per demanar caritat. En aquest sentit, l'aguda observadora Bertrana, també ens deixa constància d'aquestes persones, tal i com ho demostra la seva fotografia d'un captaire marroquí [vegeu imatge 7]. Finalment, en trobar-se a la plaça del mercat, la descriu de la següent manera:

“En una plazuela (zoco del Foki) exornada con los verdes pámpanos de sus emparrados, los flecos de oro de la luz por ellos filtrados y el hilo de cristal de su fuente, **cabe la cerrada mezquita, vendedoras de albaricoques, higos y ciruelas, ofreciéronos sus dulces y jugosas mercancías**” (Escamilla, 1927: 22).

Submergir-se en l'ambient dels mercats i experimentar-lo en primera persona no sempre serà una pràctica entranyable. En algunes aportacions, especialment les femenines, que són



més explícites a l'hora de deixar constància d'allò emotiu i personal, es manifesta obertament com trobar-se *in situ* pot convertir-se en una experiència aclaparadora i angoixant. En aquest sentit, per la viatgera Mercedes Sáenz-Alonso, passejar pel mercat de Ksar-el-Kvir esdevé l'exemple més clar del rebuig a la diferència i a l'alteritat cultural i social. Així, trobant-se “clavados en el suelo **permanecemos asombrados** ante la humana avalancha que comercia en el zoco a cuya entrada nos encontramos. **Sin palabras en los labios abarcamos el asombroso conjunto** que se estira, se ensancha y se pierde por un **Alcazarquivir sucio y horrible, paupérrimo hasta más allá de la imaginación**, maloliente y agolpado” (Sáenz, 1947: 142).



Imatge 7. Fotografia d'un captaire inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936)

A partir d'aquesta introductòria descripció del context que ens presenta un sentiment de vulnerabilitat propi del qui observa l'escena com a *outsider* i també una ambientació *alteritzant* que destaca tots aquells aspectes més despectius de l'entorn, afegeix:

**“Sigo, hipnotizada de estupor, los pasos de mis amigos y penetro, regazada, en una multitud compacta, sudorosa y gesticulante que nos rodea. Como un inmenso mar amenazante su proximidad me agobia. [...] Me abro paso por entre la multitud y rozo andrajos de arpillera que constituyen trajes, percibo el fétido olor de pieles negras, el aliento cargado de bocas desdentadas y el contacto de rugosas manos que, indiferentes a mi curiosidad europea, se posan en mis brazos desnudos para abrirse paso en la muralla ciega. Siento instintivo horror a cuanto me rodea, y acelerando mis pasos busco, a empellones, la proximidad de los míos. Me hallo entre ellos y respiro a gusto”** (Sáenz, 1947; 142-143).

Immergir-se en l'univers comercial indígena no té perquè ser una experiència plaent. Per Sáenz esdevé un veritable malson. La massiva presència i frenètica activitat dels locals deixa a la viatgera immòbil i estupefacte. La sensació d'amenaça només pot superar-se per l'autora amb el retrobament dels seus companys, els quals li donen seguretat enfront l'amenaçant univers de l'alteritat.

Veiem també com Montero, hàbil i astut constructor d'un discurs altament intervencionista, aprofita l'ocasió en què es refereix als mercats per evocar en la seva narrativa, aquell estereotip orientalista que associa l'home musulmà amb l'exotisme bel·licós i la pertinença d'armes. En aquest sentit, són interessants les aportacions tant textuals com iconogràfiques en relació al funcionament del mercat de Tetuan a partir de la instauració formal del Protectorat d'influència espanyola. Expressa en referència als homes que provenen de les rodalies de la ciutat que "es muy de ver cómo vienen con sus borricos o mulos delante cargados completamente, y con la espingarda al hombro, pues **sabida es la afición de todo moro a las armas**" (Montero, 1913: 91). Essent així,

"Al llegar a las puertas de la ciudad, **los centinelas del Tabor, que hay allí, les obligan a dejar sus fusilas, como ellos dicen, para luego, al concluir el mercado, recogerlas; entran pues en Tetuán desarmados, medida muy bien tomada, pues dado el carácter y el valor selvático de aquellos cabileños, no quedaría en la ciudad ni un europeo, si llevasen sus armas y un día se les antojase degollarnos**". (Montero, 1913: 91-92).



Imatge 8. Fotografia inclosa en el relat de Montero (1913).

Montero mostra un gran interès en emfatitzar l'organització i activitats de la *policia del Tabor* [vegeu imatge 8], de la qual informa a través d'un peu de pàgina del relat que “es indígena, excepto las clases de oficiales y capitanes, que son españoles, lo cual me llenó de orgullo patriótico” (Montero, 1913: 21). Al mateix temps, recalca en considerar encertada l'operació dels sentinelles que obliguen als cabilencs a entrar desarmats a la ciutat. Emfatitza una vegada més en l'odi engendrat entre espanyols i marroquins a través de titllar els locals amb adjectivacions violentes i salvatges. Amb la intenció d'enaltir la intervenció espanyola i vexar les tradicions i el caràcter dels mercaders, Montero prossegueix informant-nos que,

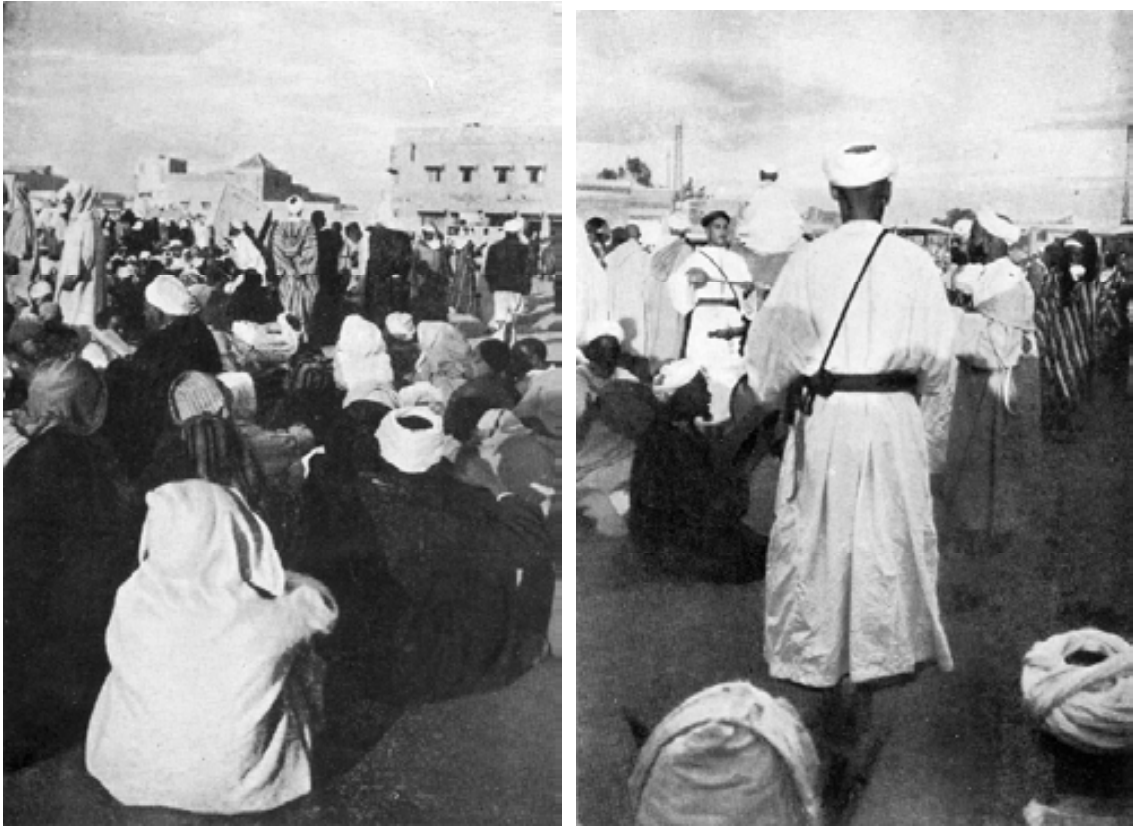
“El zoco suele durar hasta cerca del *luuli*, o sea las doce; terminado, se retiran los ciudadanos a comer y los cabileños a sus vecinos aduare. **Muchas veces les he visto salir por las puertas de Tetuán, empuñar luego su espingarda, cargarla al punto y disparar tiros al aire, sin duda alguna para satisfacer sus instintos de guerra y de pillaje. Y al mirar aquellos hombres de aspecto fiero y salvaje [...] ha acudido a mi memoria el recuerdo de mis queridos compatriotas, que sostienen una lucha titánica con hombres tan salvajes como aquéllos, en las regiones del Riff; y luego me ha parecido vislumbrar en lontananza la aurora del día felicísimo, en que veamos a aquellos hombres, hoy tan bárbaros, civilizados, y civilizados por España, la nación que tuvo energías en otro tiempo para civilizar un Nuevo Mundo**” (Montero, 1913: 94-95).

D'aquesta manera, observem com el viatger ens deixa explícit tant el seu ideari polític – emfatitzat per la imatge inclosa- com l'estereotipada percepció de la població local, especialment la masculina. Així, a la idea de la necessitat –occidental- que els cabilencs entrin a mercadejar a la ciutat desarmats s'hi afegeix la constatació de l'autor que aprofundeix en la bel·licositat d'aquests. Mitjançant aquesta intencionalitat discriminatòria vers el poblador local, el viatger engrandeix la figura de la pàtria espanyola i dels compatriotes que porten a terme la colonització del territori en la primera línia del front.

Finalment, si bé aquests espais i la literatura i iconografia que els descriu [vegeu imatges 9 i 10] recullen el llegat que fa referència al folklore marroquí més genuí, les aportacions de l'últim període d'anàlisi incorporen ja en les seves descripcions aquells elements “moderns” que provenen d'Europa. En aquest sentit, llegim:

“Hervidero de mercaderes de ganado y de gibas de camello, con los corros de los músicos que tocan el gemberí y bailan, vestidos de mujer, los encantadores de serpientes con el acompañamiento de sus pandero, los tenderetes, en los que, junto al azúcar de pilón, al té verde y a las especias, la hierbabuena y los perfumes, se alinean los discos de gramófono, los relojes y la gasolina” (Jiménez de Noguera, 1933: 31)

D'aquesta manera, els mercats acaben essent el baròmetre de la intromissió d'Occident a Orient però també l'espai on es salvaguarden les tradicions més ancestrals.



Imatges 9 i 10. Fotografies del mercat de Marràqueix incloses en el relat de Bertrana (1936).

### 7.2.3 L'exòtica urbanística oriental: l'omnipresència de les mesquites i la bellesa oculta de les llars benestants

En revisar les aportacions que fan referència a l'exotisme dels paisatges urbans marroquins, destaca -a més de la singularitat dels mercats- el volum de contribucions que evoquen les particularitats de l'arquitectura civil i religiosa. En alguns casos, les aportacions que fan referència a l'arquitectura local i genuïna del territori marroquí presenten paral·lelismes clars amb la típica i també evocada de l'Al-Andalus. Així, tant mesquites, com palaus, minarets o patis interiors, ompliran pàgines i pàgines en la narrativa viatgera espanyola. Alguns, ben seduïts, hi prestaran molta atenció, com és el cas del viatger Escamilla<sup>38</sup>. Aquest, incorpora en el seu relat tot aquell imaginari associat a les particularitats de l'exòtica urbanística marroquina. Per aquestes raons apuntades i per la seva valuosa dignificació es treballaran per separat les aportacions que fan referència als temples religiosos i els civils.

<sup>38</sup> En aquest sentit, dedica un capítol als "zocos", un altre a "las calles y sus luces", un a "mezquitas y fuentes" i també un altre a "interiores".

### 7.2.3.1 Ciutat i religió: la majestuosa visibilitat de la confessió islàmica

Les mesquites i la religiositat musulmana<sup>39</sup> seran temes molt tractats a les aportacions viatgeres perquè suposen l'exemple més representatiu de l'alteritat existent entre Orient i Occident. Per a la mirada viatgera occidental cristiana, les mesquites esdevenen el símbol més majestuós i visible de la religiositat islàmica i en aquest sentit, la seva contemplació genera un conjunt d'evocacions literàries que recullen una variada amalgama de sensacions que oscil·len entre el temor, l'encanteri i el màxim respecte.

#### 7.2.3.1.1 La ciutat oriental esdevé una gran mesquita

Per a molts viatgers i viatgeres, la ciutat musulmana s'acaba copsant com si fos una gran mesquita. La gran majoria de les aportacions destaquen la palpable omnipresència de la religió islàmica a les ciutats del Marroc. Escamilla, que es perfila com el gran narrador de les emocions que afloren de la contemplació espacial, reporta repetidament la presència simbòlica dels temples dedicats al culte religiós musulmà. Constata que “hay, efectivamente, **en cada rincón una mezquita y en alguna plazoleta, dos.** [...] Sobre el positivismo del mercado, por encima de la férrea disciplina del cuartel, **está la mezquita victoriosa siempre**” (Escamilla, 1927: 39). Per tant, allò més important i característic de l'exòtic paisatge urbà marroquí serà la presència arquitectònica de les majestuosos mesquites. Essent d'aquesta manera, també ens comenta:

“¡Ah, las mezquitas! **¡Qué poder magnético tenían para mi espíritu, errabundo unos días por las leyes y costumbres del Islam, de las que hasta entonces tuvo rudimentario conocimiento.** Paladinamente declaro que, por no ignorar a dónde llega el terrible rigor contra los infractores de los preceptos prohibitivos de la ley coránica, **desfilé por delante de ellas con deseos y con temores**” (Escamilla, 1927: 40).

Pel viatger, el fet que els preceptes islàmics restringeixin severament l'entrada a les mesquites a aquelles persones que no els professen, s'associa a un estrany sentiment d'atracció i repulsió vers aquests temples. Així, el desconeixement existent i la solemnitat observada, genera unes emocions contraposades que acabaran caracteritzant la construcció dels estereotips espacials orientalistes. Amor, en aquesta línia matisa que “en las mezquitas (Chemas) no pueden entrar ni las mugeres, ni tampoco quien pertenezca á otra religión” (Amor, 1859: 44). En aquest sentit, però, Escamilla s'explica i ens informa que el seu temor queda fundat en que

“Dijéronme que de quienes no siendo musulmanes lograron entrar en ellos, no ha vuelto a tenerse noticia. Y ¡vamos! **Que la consecuencia obliga a mirar con prevención al antecedente. Lo que vi fue, como dice el vulgo, de refilón**” (Escamilla, 1927: 41).

El desig i el temor que generen aquestes simbòliques edificacions de l'Orient musulmà provoca que la majoria de viatgers i viatgeres les observin des d'una certa distància. D'aquesta manera eviten que es generin sospites entre els creients que hi acudeixen alhora que els salvaguarda de possibles represàlies. Essent així, les evocacions literàries que hi fan

---

<sup>39</sup> Tot i que aquest apartat es centri específicament amb els elements principals que caracteritzen el paisatge religiós a les ciutats, la literatura viatgera també tracta molt extensament el temàtica religiosa des d'una vessant social. Així, destaquen les aportacions que fan referència al seu fanatisme (a través d'incorporar referències a les sectes i confraries musulmanes) i a les implicacions socials que generen la pràctica d'aquesta religió, especialment en relació a la condició social de la dona (per aprofundir en aquesta última constatació, vegeu capítol IX).

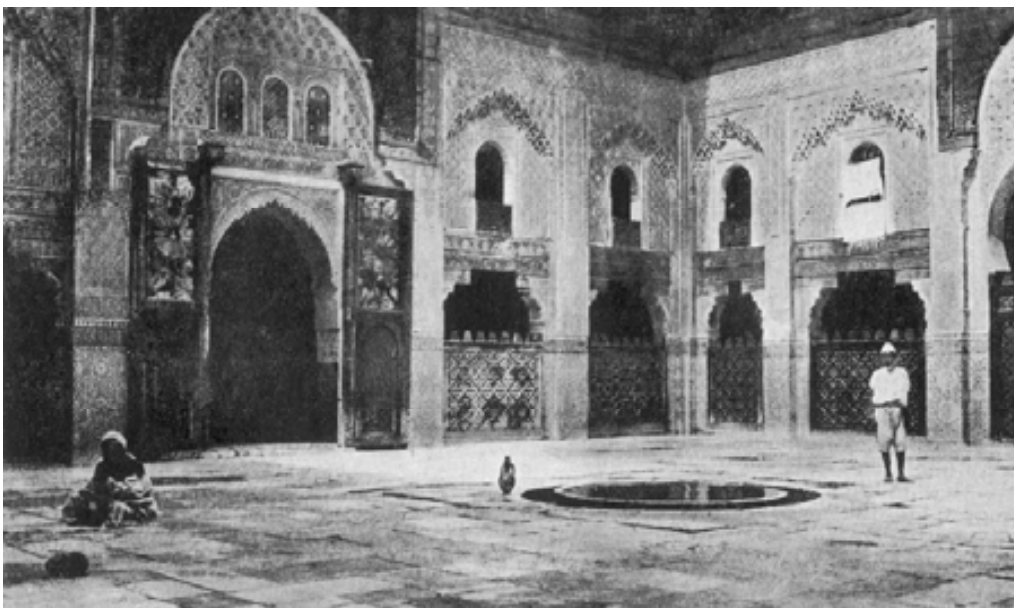
referència tindran un to més divagador i faran referència a l'exterior de l'edifici, especialment a les seves portes i minarets.

Jiménez de Noguera, en trobar-se a Fès, considerada la ciutat més santa del Magrib, ens fa saber que arreu senten el poder omnipresent de la religiositat musulmana. En un primer moment ho copsa a través de l'element arquitectònic que més crida l'atenció del conjunt paisatgístic de la ciutat: les torres adossades a la mesquita des d'on el muetzi convoca els creients a l'oració. Essent així, en el seu relat podem llegir que **“cada vez que levantamos la vista, en los más inconcebibles rincones, la esbelta airosidad de un alminar escalando el cielo con sus cuadradas torres** rematadas por un nido de cigüeñas, que, descansando sobre sus altas patas, nos miran inmóviles” (Jiménez de Noguera, 1933: 36). Al mateix temps, la viatgera també engega el conegut mecanisme d'associació entre les característiques arquitectòniques dels temples religiosos musulmans i el llegat urbanístic del Al-Andalus localitzat al sud del país de procedència. En consonància amb altres aportacions, també deixa constància de la impossibilitat que té d'accedir-hi i de les restriccions que té per poder captar en imatges (prohibides als països musulmans) la bellesa conjuminada dels elements paisatgístics religiosos. Essent d'aquesta manera, en introduir-nos les mesquites més importants de la ciutat de Fès, concreta que:

**“Mezquitas de Karauin y Muley Ismael, recubiertas sus techumbres de azulejos verdes como los de la Alhambra, las más santas de todo el Mogreb, grandes como una ciudad, donde nos está seriamente vedado entrar, ni aun tomar fotografías desde fuera”** (Jiménez de Noguera, 1933: 36).

Tanmateix, la curiositat de la viatgera no impedeix que quan es troba a la porta d'entrada del temple intenti “espia” els interiors amb la finalitat de poder desmantellar al lector/a algun dels seus misteris. Essent així, ens informa que,

“A través de la gran puerta ojival divisamos indefinidas perspectivas de columnas y arcadas de exquisitas formas, festoneadas de estalactitas de nivosa candidez. [...] **Son tan grandes estas mezquitas que es imposible formarse idea de su plano y por sus puertas llega hasta nosotros la clara luz de sus patios** o la salmodia de rezos y cantos, que tienen un ritmo especial, siempre el mismo, entonados con un fe que **impresiona e inspira respeto**” (Jiménez de Noguera, 1933: 37).



**Imatge 11.** Fotografia de l'interior d'una mesquita inclosa en el relat de Bertrana (1936).

A partir de la fugaç visualització d'allò que s'amaga dins el recinte de culte, la viatgera ens descriu amb tota minuciositat l'atmosfera única que creen les particularitats arquitectòniques en capturar la llum que entra a l'edifici. Amb estreta relació amb la descripció literària de Jiménez de Noguera, tenim la contribució visual d'Aurora Bertrana. La imatge que incorpora [vegeu imatge 11] és molt il·lustrativa i també significativa perquè intenta revelar als lectors/es l'interior d'una mesquita amb tota la profusió de detalls que ofereix la fotografia i que prèviament havien estat evocats per altres aportacions literàries. Essent d'aquesta manera, hem vist com les contribucions viatgeres han passat de considerar tota la ciutat com una gran mesquita a aproximar-se el màxim possible a les particularitats d'aquests edificis per descriure'ns les intimitats que s'amaguen en els seus interiors, teòricament inaccessibles a la mirada occidental cristiana.

#### 7.2.3.1.2 *La solemnitat del muetzi i l'impacte de la crida a l'oració*

Malgrat que sumptuositat de les mesquites “impressionin i inspirin respecte”, la seva majestuosa espacialitat també serà concebuda com quelcom exòtic i altament seductor. Essent així, la contemplació al capvespre de la mesquita més representativa de la ciutat de Tetuan, és copsada pel viatger Escamilla, com una veritable meravella. Llegim-ho:

**“Todo en aquellos instantes eran notas de refuerzo en la sinfonía del enigma. Hízose un silencio prolongado. Del fondo suavísimo del cielo, que con igual debilidad e indeterminación en el color iba del azul al verde, de éste al amarillo y del amarillo al rosa, destacábanse los esbeltos minaretes y sobre todos, seductor por su gentileza que a los postreros rayos del sol fulgura como una joya cuajada de gemas, el de Yamaá Bachá con sus ocho facetas distintamente coloreadas. Para los espíritus sutiles el minarete de Yamaá Bachá es una maravilla”** (Escamilla, 1927: 91).

El capvespre per si sol ja té un fort poder evocador, però augmenta considerablement quan es contempla una evocadora mesquita i s'experimenta la crida a l'última oració del dia. D'aquesta manera, molts viatgers i viatgeres deixen constància d'aquest precís moment ja que pren una emotivitat extraordinària que relliga paisatge, temps i alteritat. Així per Jiménez de Noguera, aquest mític moment queda narrat com:

**“Cae la tarde. Otra vez, envueltos en el misterio de sus callejuelas, gozamos, algo emocionados, el encanto del día que muere con tan nuevas luces para nosotros. Y entonces, en la suprema paz del bello rincón que, callados, admirábamos, surge de las alturas un canto monótono, lento y a la vez vibrante, que nos hace levantar los admirados ojos. Es el almuédano que, desde lo alto de la torre de la mezquita vecina, desde los cuatro puntos cardinales, canta, como cada día, su salmodia a la salida y a la puesta del sol, invitando a los creyentes de Alá a la oración. Y se desprende en este momento una magia de encanto tan sutil, que nosotros también nos quedamos un instante recogidos, y seguimos nuestro camino calladamente, pensando en los hondos repliegues de esta raza, que es fuerte porque conserva su fe y su tradición”** (Jiménez de Noguera, 1933: 17).

El paisatge religiós, per tant, genera a la mirada viatgera moments únics plens de màgia, malenconia i també recolliment. A la viatgera, aquesta vivència li genera un sentiment d'admiració solemne vers el pes i la força que té la religió mahometana al Marroc per unir i agermanar la seva població. Per Escamilla, l'experimentació en primera persona d'aquests capvespres li genera un ventall d'emocions incapaces d'ésser traduïdes a cap llenguatge existent. Per ell:

**“Yo había oído hablar a otros viajeros de la solemnidad conturbadora del ánimo de este momento de la llamada del muecín, campana viva que convoca a la oración**

musulmana. Lo havia leïdo hábil, pintorescament narrado por plumas fidelíssimas al dictado de eminentes cerebros, y **os declaro con la franqueza que perjudicó mi vida social, que en su ambiente, y al escucharla por primera vez, causa una emoción indescriptible. Todas las figuras de dicción resultan pobres al contrastarlas con la realidad**" (Escamilla, 1927: 92-93).

Per Amor: "el efecto que produce en la imaginación del europeo ver el rostro del Muden por entre las almenas del elevado mejeran, cuando es de día, y el oír, durante la silenciosa noche el lúgubre sonido de su voz, **es extraño y melancólico**" (Amor, 1859: 44). En aquesta perspectiva aproximativa que relaciona Orient amb Occident o islamisme i cristianisme, Pareja considera que la religiositat està més arrelada als territoris musulmans. Escriu:

"Yo llevaba al Africa el prejuicio de que entre los moros existía la más absoluta indiferencia religiosa; **pero al oír la voz del muecín y ver que los que había en las azoteas se prosternaban en tierra con el rostro vuelto al Oriente y hacían su oración, vine en memoria de que los cristianos somos más descreídos é infinitamente menos religiosos que los árabes, como pude comprobar más tarde**" (Pareja, 1908: 25).

Pel jove Montero, en canvi, l'espectacle consistia quasi en un hissar competitiu de banderes i identificació d'himnes propis. Així, pels musulmans la crida del muezí els recorda que és hora de resar mentre que per ell, l'oració a seguir era la dictada per les trompetes militars colonialistes. S'explica:

"Volviendo mi vista pude divisar una bandera blanca y encima la media luna; **era en la Mezquita Mayor**. Enseguida vi ondear otras banderas en todos los demás templos musulmanes. **En los alminares aparecieron luego los almuédanos que comenzaron a cantar, anunciando a los creyentes musulmanes la hora de la oración del Magreb. El silencio solemne del crepúsculo fué turbado por aquella multitud de voces diferentes, que producían en mi espíritu una impresión de dulce melancolía. Después vibraron por el aire notas argentinas de trompas militares; mi corazón latió con fuerza; era un aire militar genuinamente español, la banda del Tabor (cuartel de policía) que tocaba también a la oración**" (Montero, 1913: 33).

Finalment, per Escamilla existeix al voltant del temple religiós un altre nou i visible contrast:

"¡Otro contraste! **Podría afirmarse que la mezquita es el punto en que convergen dos caminos de muy distinta textura: el del mundo, mísero y borroso, y el del cielo, amplio y eterno**. Socorrimos a algunos de aquellos infelices, sin que faltase por nuestra parte el móvil interesado de **convencerles que se dejaran retratar, a lo que manifestaban hostilidad en la idea, de que el Kodak era una máquina infernal, y continuamos nuestra artística exploración del enigma**" (Escamilla, 1927: 43).

De nou ens apareix la necessitat de retratar sempre tot allò que sigui possible. Ara s'intenta amb els captaires que pidolen a les mesquites, però no hi ha sort. La *Kodak* tan apreciada entre els viatgers/es no és acceptada entre els musulmans.

El paisatge religiós, caracteritzat per l'omnipresència de les mesquites, dóna una forta identitat als paisatges urbans de les ciutats marroquines. En aquest sentit, veiem com la mirada viatgera cristiana tem i admira la religiositat present als territoris musulmans i l'espectacle evocador que suposa la crida a l'oració, manifestació que consideren d'una gran alteritat però solemnement atraient.



### 7.2.3.2 Ciutat endins: les bellesa arquitectòniques ocultes dels musulmans

Les descripcions urbanes que fan referència a les llars<sup>40</sup> de les famílies acomodades marroquines també ostenten i fan aflorar l'imaginari seductor exòtic generat per l'arquitectura religiosa musulmana. Per Escamilla, per exemple, els interiors d'aquestes cases “**son intensamente sugeridores del ensueño**” (Escamilla, 1927: 50). D'aquesta manera, moltes de les contribucions fan referència a la curiositat que tenen per poder tafanejar i conèixer la bellesa oculta en els espais privats de les famílies marroquines riques. Essent d'aquesta manera, el viatger reconeix que,

**“Ansiamos investigar lo que encerraba el hermetismo de las casitas cuadrangulares por las azoteas coronadas. ¿qué habría a través de aquellas puertas pequeñas, chatas, de los típicos arcos de herradura que, a los golpes secos, quizás convenidos, de las enormes argollas que de aldabones les sirven, daban entrada en ellas? ¿sería también insensato, pecaminoso o delictivo trasponer sus umbrales?”** (Escamilla, 1927: 46).

Com en el cas de les mesquites, els interiors de les cases amaguen hermèticament allò més genuí de la cultura musulmana, que tot sovint és inaccessible a la mirada viatgera occidental. En aquest sentit, l'imaginari orientalista evoca l'arquitectura domèstica marroquina servint-se d'allò que han conegut a través de visitar l'Alhambra o reviure l'Al-Andalus. Al mateix temps, i especialment per l'imaginari masculí, la bellesa reclosa d'aquests espais també queda estretament vinculada al món femení musulmà<sup>41</sup>. Sigui com sigui, els viatgers i les viatgeres mostren una gran tenacitat i voluntat per deixar constància escrita i visual d'aquests espais recòndits plens de sensualitat. Escamilla, en aquest sentit, inclou en el seu relat:

**“-¡Qué difíciles de sacar serán estas positivas!- exclamaba mi amigo, el ingeniero, yendo de acá para allá con su máquina fotográfica, cada vez más asombrado por tanta y tanta interesante belleza y sin dar paz a la mano que oprimía la goma del obturador. Y el más lerdo se convenciera, ante aquellos durísimos contrastes, de que sólo un fotógrafo muy práctico y un artista aún más calificado podrían obtener con éxito satisfactorio esas copias que conservamos como valioso recuerdo”** (Escamilla, 1927: 31-32).

D'aquesta manera veiem com la fotografia pren tant o més valor que el text. Però com sempre, el què seguirà essent més important és l'haver-hi estat i haver-ho vist amb els propis ulls. Però, com narren les cases visitades? Què en destaquen? Anem-ho a veure.

#### 7.2.3.2.1 Les cases de les mil i una nits

Molts dels viatgers i viatgeres tindran l'oportunitat de conèixer alguns espais domèstics de les famílies marroquines benestants. De fet, aquest tipus de visites s'acabaran convertint en una cita obligada per tota persona que viatja pel Marroc, convertint-se en una activitat turística més. Tanmateix, sigui la visita *teatralitzada* o no, quan accedeixen a aquests espais,

<sup>40</sup> Les contribucions viatgeres espanyoles només deixen constància escrita de les cases de les famílies acomodades. Essent així, és interessant observar la intencionada omisió d'altres habitatges existents a les ciutats musulmanes, pertanyents a d'altres classes socials o a població no musulmana. Aquesta constatació és significativa perquè il·lustra i manifesta les preferències i gustos de la mirada orientalista espanyola, que per un cantó voldrà identificar i catalogar els elements més exòtics i per l'altre tendirà sempre que pugui a crear nexes d'unió entre allò que observa al Marroc i els elements paisatgístics espanyols de l'antic Al-Andalus.

<sup>41</sup> Per un anàlisi més profund entre l'espacialitat domèstica i l'entorn femení, vegeu capítol IX.

els hi aflora immediatament l'imaginari orientalista els que transporta als espais llegendaris de les confabulacions de les mil i una nits.

Essent d'aquesta manera i en contemplar per primera vegada aquests espais, que normalment sempre són els patis dels habitatges, es reconeix que:

“Motivo había la mayor parte de las veces para su asombro. **Ante los detalles del patio** de Mohamed Torres, **estaba justificadísimo**. Las hojas de las **puertas** que, según nuestro guía comunican con la cocina y dependencias de la servidumbre esclava, **hallábanse adornadas con ese trazo geométrico en colores, complicadísima combinación de triángulos, que caracteriza el dibujo morisco**. [...] **En uno de los flancos, la fuente de líquidos cristales que refrescan el ambiente, bonita como una mujer maquillada**. Y en el testero, de idénticos arcos, una **coquetona estancia con divanes bajitos, con profusión de almohadones de varios y brillantes colores, con visos, y recubiertos de transparentes telas blancas, menudamente bordadas**. [...] Los pájaros cantaban y el perfume de áloe adormecía” (Escamilla, 1927: 47-48).



Imatge 12. Fotografia inclosa en el relat d'Escamilla (1927).

Tal i com queda palès a la fotografia inclosa del relat d'Escamilla [vegeu imatge 12], disparada al pati que el text fa referència, veiem detalladament la riquesa de l'arquitectura moresca descrita així com els protagonistes del relat i del viatge: la parella de Bilbao<sup>42</sup> i els dos andalusos. La inclusió de la imatge ens mostra una vegada més, l'objectiu de verificar i il·lustrar les paraules aportades al text així com la voluntat de deixar també constància

<sup>42</sup> Tot i que el viatge el porten a terme Escamilla i Fossi, Tetuan la recorren acompanyats d'una parella de Bilbao. En el capítol IX se'n tornarà a parlar i s'analitzaran les aportacions amb més profunditat en relació a la visió de les dones.

material al lector d'haver estat allí. Essent així, es constata de nou la intertextualitat existent entre el text i les imatges incloses en les narratives de viatge espanyoles al Marroc al llarg de tot el període d'estudi.

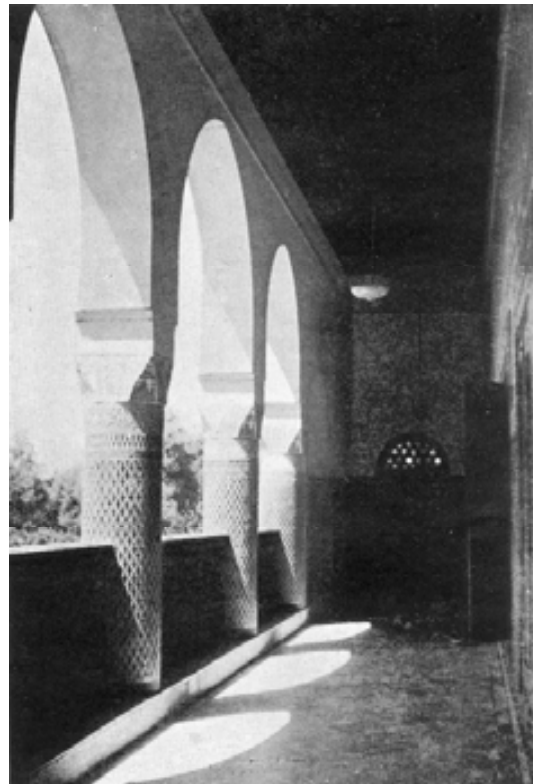
En aquesta mateixa línia, les aportacions de Jiménez de Noguera també destaquen l'exuberància i l'exquísida d'aquests espais privats. Per ella:

**“Un sencillo vestíbulo, y tras él, una puerta toda claveteada y todo es ya como un deslumbramiento; sus patios, rodeados de columnas del más rico estilo, son remansos de paz; sus fuentes desgranán hora tras hora la clara canción del agua [...] Sus salones son relicarios de obras de arte [...] todo recamado de oro y colores, techos y muros; en cuanto a los suelos, hay espesos tapices que amortiguan las pisadas y ante los que aparece una profanación no desprenderse, al entrar, del polvoriento calzado [...] Contornean los muros anchos divanes cubiertos de sedas y cojines y más cojines. Sentados sobre ellos nos ofrecen el té de la hospitalidad, que tiene entre los árabes, la solemnidad de un rito”** (Jiménez de Noguera, 1933: 15-16).

Tal i com mostren les fotografies de Pareja i de Bertrana [vegeu imatges 13 i 14], que emfatitzen les particularitats de l'arquitectura benestant del Marroc, aquests espais recullen l'enginyer per tal d'aconseguir l'harmonia de la llum, la bellesa global de la conjuminació dels arcs i el valor simbòlic de l'aigua i el benestar. Per la viatgera Jiménez i pel què es desprèn de les imatges incloses, es tracta realment d'un veritable enlluernament oriental.



**Imatge 13.** Fotografia inclosa en el relat de Pareja (1908).



**Imatge 14.** Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936).

Així doncs, els patis i els terrats acabaran sent els espais més evocats per les narratives viatgeres. Sáenz, per exemple, inclou al relat que:

“Una frescura cantarina de **fuentes** rumorosa envuelve el *Palacio del Bajá*, y cuando, atravesando un corto pasillo de mosaicos, **desembocamos en el patio central, hallamos la maravilla, hecha realidad, de un cuento oriental**” (Sáenz, 1947: 146).

La mirada de l'autora és capaç de realitzar una translació espacial mental quan es troba just davant del pati central del palau i en conseqüència les geografies imaginàries del conte afloren i es reinventen en el meravellós lloc visitat.

Des d'una altra aproximació ben diferent, la presència viatgera masculina no musulmana pot arribar a ser considerada com una intromissió a la intimitat de la població local femenina. En aquest sentit, també apareixen en els relats consideracions al respecte:

“En más de una ocasión el *baxa* acudió a nuestras autoridades para que vecinos impertinentes de los barrios moros no violasen, con su permanencia en las azoteas, el seductor misterio de los cubos blancos. **¡Lástima grande que tales prohibiciones de la etiqueta tetuaní me privasen del encanto de los ojos brujos que hechizan, de las bocas grana que atraen, y hasta de eses inesperado surgir del *hantús* áureo junto a los pretils en que la cal azulea que, con más fortuna, logró disfrutar Pierre Loti durante su estancia en Fez**” (Escamilla, 1927: 88).

La precocitat de la mirada masculina occidental seduïda per l'oclusió de les dones en els espais privats acabarà essent trucada per les autoritats locals. Amb certa resignació, doncs, s'evoquen aquestes dones misterioses que Loti i altres es dedicaren a *orientalitzar*. Les evocacions que mesclen arquitectura oriental i sensualitat femenina també seran molt present en la narrativa viatgera espanyola, especialment les que procedeixen de l'escriptura masculina.

Al mateix temps, moltes de les aportacions també deixen constància del contrast existent entre l'aspecte exterior i interior dels habitacles. Així, per exemple, per Sáenz, “**es increíble que este patio dorado, estas habitaciones suntuosas y ese jardín soñador, puedan estar enclavados en el barrio moro que hemos cruzado**” (Sáenz, 1947: 135). Per la viatgera esdevé una gran sorpresa el fet que puguin existir aquests espais de somni en les entranyes de les medines urbanes del Marroc. En aquest sentit, ella prossegueix reflexionant:

“**El pensamiento se vuelve al barrio sin admitir el palacio, y la realidad encuentra el palacio desconociendo al barrio. Antagónicos en apariencia, son, en verdad, esencia una del otro; viven y existen íntimamente unidos en el imperturbable reposo de un cuento oriental escuchando muchos años antes**” (Sáenz, 1947: 135)

La curiosa relació entre espai privat i barri, antagònica per l'autora, en convertirà en una de les característiques fonamentals (encara que contradictòria) de la percepció de l'espai oriental, la qual oscil·larà entre el menyspreu i l'admiració. En aquest sentit, per la viatgera:

“**Es delicioso e increíble hallar**, tras de nuestra visita a un zoco ululante y fétido, **este lujo principesco** y saborear un té moro reconfortante y único, mientras el hermano del Bajá nos deleita con su conversación amena, que seguimos interesados. [...] y **detengo mi pensamiento en estos dos opuestos polos** de la vida que he vivido en una misma mañana” (Sáenz, 1947: 146).

Tal i com ja s'ha apuntat, la visita a les llars de les classes benestants marroquines acabarà convertint-se en un ritual viatger més i d'aquesta manera, a les principals ciutats de l'imperi s'acabaran construint uns itineraris de visites a cases i finques particulars que molts viatgers i viatgeres aniran reiterant durant el període d'anàlisi. Així doncs, a part de les cases ubicades en els barris musulmans, algunes aportacions també deixaran constància de la



visita a finques ubicades a les afores dels principals enclavaments urbans. En aquest sentit, podem llegir que

“La finca de Selauí es un trozo encantador de belleza oriental sólo concebido como decorado fantástico para los “cuentos de las mil y una noches”, y el aspecto apostólico de su propietario aumenta, si es posible, la seducción del cuadro que al visitarla se ofrece al viajero” (Escamilla, 1927: 53).



Imatge 15. Fotografia inclosa en el relat d'Eguilaz (1912).

D'aquesta manera, adinerats, càrrecs polítics i parents de mandataris locals mostraran als viatgers i viatgeres les interioritats dels seus habitatges. Així, l'aportació d'Escamilla en relació a la finca de Selauí presenta el mateix missatge i la mateixa significació que la fotografia inclosa d'Eguilaz [vegeu imatge 15], on apareixen tant l'amfitrió –que embelleix l'escena i la dota d'exotisme- com els turistes/viatgers espanyols.

#### 7.2.3.2.2 *Evocacions de l'Alhambra granadina i de l'Al-Andalus*

Pel cas espanyol també s'observa la reaparició d'evocacions espacials que fan referència a l'Al-Andalus i més concretament al palau de l'Alhambra. D'aquesta manera, la mirada viatgera, en copsar les belleses de les interioritats arquitectòniques de les cases particulars d'algunes famílies marroquines, ho associen directament al llegat àrab medieval de la Península. En aquesta línia, disposem d'aportacions tals com:

“Al entrar por vez primera en una vivienda mora, quedéme absorto contemplando tanta belleza y tanto lujo. ¿quién había ni de sospechar siquiera, que aquella puerta sin fachada iba a encerrar tanta hermosura? [...] Ya lo había yo observado en la Alhambra, torreón ciclopeo, sin aspecto agradable al exterior, y por dentro verdadero edén de delicias y de encantos” (Montero, 1913: 50-51).

De forma significativa, el peu de la fotografia inclosa d'Escamilla [vegeu imatge 16] recalca el missatge que es desprèn de la cita de Montero, la qual assimila l'arquitectura marroquí a la tradició del llegat àrabohispanic. Algunes de les aportacions textuais no només es serviran de la influència que ha tingut (per a la construcció de la mirada orientalista espanyola) el llegat físic musulmà a la Península sinó que també es remetran al llegat romàntic de poetes espanyols que trobaren en l'Orient imaginat la inspiració literària. Essent així, vàries aportacions recorren a citar fragments del poemari *Granada* de Zorrilla. Montero, en trobar-se davant de “tan hermosa estancia **trajo a mi mente los inspirados versos**, con que el poeta, que podemos llamar oriental, describe el camarín de Lindaraja” (Montero, 1913 51):



La arquitectura fragil y seductora de sus palacios  
atestigua la tradición árabe - española.

(Fot. Nouvelles Galeries)

**Imatge 16.** Fotografia inclosa en el relat  
d'Escamilla (1927).

“Era un regio y magnífico aposento  
el suelo de esta estancia deliciosa  
era de blanco mármol, a pedazos  
cubierto de alkatifas argelinas  
y cojines de raso azul y rosa;  
sus puertas se cerraban con cortinas  
de telas de oro y seda  
estancia, donde se presentían

“... esas célicas huríes,  
que pintan las musulmicas leyendas  
reclinadas en frescos alhamíes  
sobre lechos de azahar, bajo albas tiendas;  
cuyos labios de rosa y alelíes  
guardan de ardiente amor sobrosas prendas,  
palabras que embelesan los oídos  
y besos que adormecen los sentidos”

*Zorrilla,*

Leyenda de Alhamar (Montero, 1913: 51).

Una vegada superada l'escala arquitectònica domèstica, moltes aportacions transposen l'exotisme oriental a l'escala urbana del barri i de la ciutat<sup>43</sup>. A tall d'exemple i per copsar com s'entrellaça la voluntat de la mirada espanyola per *orientalitzar* l'espai marroquí, servim-nos de les suggerents aportacions de la viatgera Sáenz i del viatger Escamilla.

La viatgera, en un capítol del seu relat que es titula *Latidos de Oriente*, inclou que,

“Nadie que no haya visitado uno de estos barrios podrá formarse idea de la **emoción que produce pisar por primera vez las calles de las herméticas ciudades árabes**. Se siente una emoción; una emoción que en vano pretendemos calmar. Y aun diré más: se experimenta cierto temor, temor humillante. **Porqué tú, europeo orgulloso de tu civilización, creías que al entrar aquí te sentirías apesadumbrado con la vida retrasada de estos pueblos, y tu sorpresa es grande cuando te das cuenta de que no es éste tu sentimiento sino uno bien distinto: el sentirte extraño en una civilización que a la tuya sirvió de maestra**. Porqué aquí llegaste dispuesto a embelesarte con el arte inconmesurable que les conocías, y a no regatear tu admiración para sus ciudades veladas; pero para lo típico guardabas, aun sin pretenderlo, la bolsa de tu compasión, que hoy la ves rechazada porqué no la necesitan, pues con su pobreza, si quieres, presientes que no les superas en felicidad” (Sáenz, 1947: 111).

Traslladar-se a un nou espai i experimentar-ne l'alteritat és una pràctica intrínseca al viatge, però la viatgera en aquest cas, vincula el teòric endarreriment d'aquests paisatges amb la també teòrica superioritat dels europeus. En aquesta creada relació apareix un decalatge que és el que dota d'exotisme els paisatges orientals. Des d'un altre punt de vista, l'andalús enamorat de Tetuan, en un capítol del seu relat es dedica a traçar estrets paral·lelismes entre aquesta ciutat i la de Granada. Així, llegim que

“Una tradición cuidadosamente conservada nos dice que **Al-Hamar, el Nazarita, rey de Granada, vió en un sueño delicioso, mágico palacio de encaje** en el que la luz, al quebrarse en los hilos de su artística trama y en las linfas pulverizadas de los surtidores de sus fuentes, tenía sugestionadora coloración. Mujeres hermosas, como huries descendidas del séptimo cielo, dulces melodías que sólo los ángeles podían producir y perfumes suavísimos nunca aspirados, brindaban allí el encanto de los placeres que jamás se apuran, porque en el enervamiento aniquilador está quintaesenciado el goce. **Era pues, el suyo un sueño de los que no se quiere despertar**. Pero el Nazarita despertó. Despertó y atraído, dominado, obsesionado por la fantástica visión, llamó a su presencia a sus más hábiles arquitectos y alarifes y les exigió que diesen realidad a aquella ideal mansión en las estribaciones de la pintoresca como ninguna otra Sierra Elvira. **Y el prodigio fue copia fiel del prodigio de la imaginación de un rey musulmán, sutil, exquisitamente exaltada**. De las sombras, y al conjuro de las fulguraciones de la Fe y la Poesía, surgió Alhambra, la Roja, palacio de deleites hecho con randas de piedra, urdidos con hilos de agua y hebras de luz. **Yo recordé esta tradición de la Alhambra vagando por aquel laberinto de la ciudad noble del Mogreb**” (Escamilla, 1927: 28-29).

Veiem doncs, que Escamilla perfila i reinventa una llegenda de la recreació de Tetuan a imatge i semblança de l'Alhambra i els seus voltants. En aquest sentit, des d'una perspectiva espacial “dando crédito de realidad a mi fantasmagoría, que puede no serlo, **se comprende la fundación de la urbe mora de más refinado espíritu mahometano, hidalga pese a su modestia, deslumbrante y sombría, sensual y mística**” (Escamilla, 1927: 31) i des de la més vivencial “**el europeo, y mucho más el andaluz, se siente invadido de un goce inefable**. Sus nervios se paralizan, su cerebro se excita y el corazón se le llena de dulzura” (Escamilla, 1927: 31).

<sup>43</sup> Per un anàlisi més acurat de la relació entre l'orientalisme literari i les evocacions espacials urbanes, vegeu la totalitat del capítol VIII.

### 7.3 La “modernització” espacial del Marroc: nous paisatges colonials

Les aportacions viatgeres també destaquen la creixent *occidentalització* del territori marroquí. Si bé per un cantó la mirada viatgera busca aquell exotisme que no existeix als seus llocs d'origen i en conseqüència es dedica a *orientalitzar* els seus paisatges –tal i com s’ha vist en l’apartat anterior–, aquesta també és capaç d’emfatitzar, mitjançant un alt pragmatisme, aquells elements que fan “endarrerir” els seus paisatges en relació al seu país d’origen. S’observa l’aparició d’una visió paradoxal que per una banda condemnarà el seu endarreriment, especialment en relació a l’estat agrari del seu país, i per l’altre, es dedicarà a destacar tot allò modern implantat en el territori des de la penetració colonial informal i l’establiment de la protecció europea. En relació a les aportacions que fan referència al Protectorat espanyol, existeixen veus crítiques amb les intervencions fetes i altres que les defensen i les enalteixen en honor a la Pàtria.

#### 7.3.1 Ruralisme: paisatges inerts, territoris endarrerits

Els paisatges descrits que fan referència als territoris marroquins fora muralles queden associats al que la mirada espanyola considera elements típicament africans, però també apareixen estretament lligats a la tenacitat mostrada per la majoria dels qui s’hi desplacen per estimar-ne el seu valor econòmic. En aquest sentit, les aportacions oscil·laran entre evocacions que *orientalitzen* el territori marroquí i quasi informes de rendibilitat empresarial dels seus recursos naturals.

##### 7.3.1.1 Paisatges i escenes rurals marroquines

Les aportacions que s’analitzen en relació a l’entorn rural marroquí presenten uns elements paisatgístics força bucòlics que acaben caracteritzant la ruralitat de forma estereotipada a través dels elements africanistes. En aquest sentit, Amor, per exemple, desplaçant-se per l’interior de l’imperi, divisa una

“Vistosa torrentera, á cuyos pies y en una larga fila, tuve el gusto, por primera vez en mi vida, de hallar **bebiendo una caravana de 56 camellos**. [...] dije a mis acompañantes que deseaba **detenerme unos momentos en un sitio para mi tan encantador, el paisaje era por todos los lados nuevo y melancólico, y tan distintos los objetos que veía, que no me era posible convencerme de que estaba á tan pocas leguas de España**” (Amor: 1859: 57-58).

Cabrera, per la seva banda, que viatjà consecutivament quatre vegades al Marroc, narra en relació a un dels seus viatges que

“Nuestra tercera jornada, que había de terminar en Alcázar, nos descubrió **un país de aspecto nuevo. Ya no eran montes escabrosos, ahora marchábamos por una llanura inmensa** [...]. **El paisaje parecía cada vez más africano, acaso no por el paisaje mismo, sino por las largas filas de camellos que a cada momento encontrábamos, avanzando con ese paso elástico y silencioso que les es peculiar**, moviendo el largo cuello al compás de la marcha, caído el belfo, medio entornados los ojos de estúpido mirar” (Cabrera, 1924: 70).

D’aquesta manera veiem que quan els viatgers visualitzen un camell [vegeu imatge 17] aquest queda directament associat en *trobar-se* a Àfrica de veritat. Per Amor, encantat amb la contemplació d’aquest paratge que li evoca llunyania li és difícil concebre la proximitat



geogràfica entre aquests nous paisatges i els paisatges propis d'Espanya, sense camells. Per Cabrera, en canvi, és més la presència de l'animal que el propi paisatge el que el fa adonar que es troba en terres africanes. Al mateix temps, la conjuminació de les aportacions presentades en referència a la consideració del camell com un dels elements que més orientalitza el territori marroquí també queda relacionada amb el gravat inclòs en el relat de Prats, que justament emfatitza el caràcter bucòlic de l'escena presentat per les aportacions d'Amor i Cabrera.



Imatge 17. Gravat inclòs en el relat de Prats (1915).

Al mateix temps, Cabrera també ens aporta altres aportacions en relació al ruralisme marroquí. Descriuint el desplaçament entre Tànger i Asilah ens informa de les particularitats del viatge i com aquestes acaben generant nous elements paisatgístics a les àrees rurals. Llegim:

“Entre Tànger y Arzila hay que cruzar, amén de numerosos riachuelos, cuatro ríos, es decir, en aquella época se cruzaban si se podía, pues en ninguno había puentes ni nada que se les pareciese [...], el viajero que tenía el desacierto de llegar a un vado al comenzar la pleamar veíase obligado a armarse de paciencia y esperar que bajase el agua. **Estos largos altos junto a los vados eran cosa tan natural y frecuente, que dieron origen a una pintoresca industria: la de los cafeteros nómadas.** [...] sea como quiera, lo cierto es que en Marruecos uno de los tipos más populares es el *kabuayi*, que instala su rústico tenderete, bajo unas viejas lonas, en todos aquellos puntos donde suelen hacer alto los viajeros, así como en los zocos y en las inmediaciones de los campamentos” (Cabrera, 1924: 63-64).



FIG. 31

Vadeando el Uaf el Haxef. El nómada, sobre su yegua, tratando de meterse en el agua

**Imatge 18.** Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924)

El viatger, que esdevé un àvid observador i un excel·lent divulgador, ens il·lustra també a través de la inclusió d'una fotografia [vegeu imatge 18] la rudimentària manera de franquejar els rius a la vegada que podem imaginar-nos a la perfecció l'existència del què ell anomena "la pintoresca indústria de les cafeteries nòmades". D'altra banda, per l'autor, el ruralisme també es pot concebre de forma bucòlica. Així, quan es troba a les rodalies d'una cabila, narra que:

"Pronto nos revelaron la proximidad del poblado numerosos rebaños de cabras y de vacas que a cada paso encontrábamos, custodiados por chicos y mujeres. **Por todas partes se oían tiernos balidos y mugidos sonoros, que, mezclados con el dulce silbo de aquellos pastorcillos de sucia chilaba, daban al paisaje el aire de una nueva Arcadia**" (Cabrera, 1924: 14).



En la sierra de Kbdana. Como en los tiempos bíblicos, hombres y ganados se congregan alrededor de un pozo.

**Imatge 19.** Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924)

Aquesta nova *Arxàdia* que ens descriu també és associable al contingut de la fotografia que inclou en el seu relat [vegeu imatge 19] on denomina l'escena rural com una idíl·lica escena procedent dels temps bíblics. En estreta relació amb les aportacions textuais i visuals de Cabrera, disposem també d'aportacions d'altres viatgers que ens relaten les seves impressions del Marroc més rural. Jiménez de Noguera, per exemple, es fixa en com els locals renten la seva roba en un paratge similar al presentat per Cabrera, on dominen les figueres de moro i els margallons. Explica:

**“Una llanura pedregosa sembrada de palmitos y chumberas sucediendo a paisajes quebrados de un verde primaveral por los que serpentea un río. A su orilla, unos moros lavan sus ropas, pisoteándolas furiosamente sobre una piedra y acompañando de risas y cantos sus saltos grotescos”** (Jiménez de Noguera, 1933: 35).

Altrament per Martínez Ferrando, en sortir de Meknès i travessar una àmplia i llarga extensió d'oliveres narra que **“los corpulentos olivos de enferma cabellera, contribuyen a la formación de un paisaje sobrio y polvoriento de otras edades, cuyo carácter, lo acentúan las vestiduras de los moros”** (Martínez Ferrando, 1929: 43). Al mateix temps, també considera que

**“Es un paisaje impenetrable, hermético, lleno de hostiles matorrales, hosco y ceñudo, sobre el que pesa el silencio de las tierras deshabitadas.** Nos perdemos entre chumberas, y un verdadero bosque de altísimos áloes entre los que crece la enmarañada maleza, y se marcan los senderos” (Martínez Ferrando, 1929: 117-118).

Pel viatger, la contemplació dels paisatges rurals, el transposen temporalment a temps passats tal i com també passa a altres persones que ens narren les seves impressions del ruralisme marroquí. A més de l'associació amb un retrocedir temporal, Martínez Ferrando afegeix a les impressions certa basarda, sobrietat i també impenetrabilitat. En una altra ocasió, aquest excel·lent narrador de paisatges, descriu les contrades viatjades fixant-se en que,

**“Como se han segado ya los trigos brillan los campos en barbecho. Álzanse, a ambos lados, montes sin gracia, sin personalidad, y, sin árboles,** desde luego. Al parar en una estación pequeña y solitaria, el canto de las chicharras, por la tierra abrasada y calcinada, **da la impresión de que hierve... Esterilidad completa, desolación, muerte...”** (Martínez Ferrando, 1929: 32).

Quan les zones agrícoles no es troben cultivades, la sensació de desolació augmenta, i si coincideix que es contempla el paisatge en zones d'un clima més rigorós i àrid, fins i tot esdevenen estèrils i morts (Zusman, 2008).

### 7.3.1.2 Subdesenvolupament agrari

Les aportacions que s'analitzen que fan referència als paisatges rurals també presten una gran atenció en descriure l'estat en que es troben els cultius i en estereotipar la situació de l'agricultura marroquina tradicional considerant aquests paisatges d'inerts i, en conseqüència, com a territoris endarrerits. Valguem-nos d'alguns exemples il·lustratius.

Amor, desplaçant-se per àrees rurals, portant a terme part de la seves tasques d'exploració com a naturalista, acaba manifestant que,

**“Pensamos tambien mucho, porque no es posible dejar de hacerlo, en la inmensa riqueza que esta parte del pais tiene perdida;** la enorme cantidad de granos, de semillas, de

aceite, de frutos y de maderas, **que estos feraces terrenos podrían producir si se hallasen sometidos á un racional cultivo**" (Amor, 1859: 168-169).

Benítez, per la seva banda, directament associa el paisatge observat a l'actitud dels seus pobladors. Explica que:

"Como los árabes, por regla general, **no cultivan más terreno que aquel en que las labores son fáciles y cuya feracidad es grande**, dejando el resto para el ganado, la montaña en cuya vertiente nos encintrábamos y **cuyo terreno era muy fértil, la tenían destinada para pastos, por no ser sus labores tan fáciles como las de la vega**" (Benítez, 1899: 3).

Uns anys més tard, també Esteve també menciona que "al sortir de Tànger la carretera va per **terres ermes, rogenques i soltes, bones per al conreu, incomprensiblement abandonades**" (Esteve, 1996: 236) i Sáenz repara en que "el campo sigue sin cultivarse; las ásperas montañas no se prestan a ello" (Sáenz, 1947: 105). Observem, doncs, la intencionalitat de la mirada viatgera per destacar que moltes de les terres marroquines no es cultiven. Per uns és no aprofitar unes riqueses naturals, per altres un misteri, per alguns peresa dels seus habitants i per d'altres conseqüència de no aplicar un cultiu racional damunt del territori. Jiménez de Noguera, en aquest sentit, puntualitza:

"Al salir de Larache, el panorama se ensancha más y más: campos de trigo y de cebada hasta lo infinito, pero sin casas ni cercados. **La tierra, espesa y negra, debe ser asombrosamente fértil. ¡Qué granero de abundancia late en este Marruecos!**" (Jiménez de Noguera, 1933: 20).

En aquesta mateixa línia, Tirant, ens narra que:

"De Melilla, per una carretera que en la seva primera part és un model de traçat, tenint en compte el terreny accidentat que travessa i passant per extensions que podrien tenir un gran valor de cultiu, **arribem a la vega d'Alhucemes, que és el millor de la nostra zona. Aquí, però, com arreu del que és nostre, està tot per fer**" (Tirant, 1934: 25).

En aquesta ocasió, a part d'emfatitzar les capacitats agrícoles de la zona ressenyada, el viatger aprofita l'oportunitat per deixar constància de la seva opinió respecte la ineficiència de l'acció colonial espanyola en la seva àrea d'influència. En aquest sentit, les aportacions de Tirant seran crítiques amb el colonialisme espanyol especialment quan traça comparacions entre la situació de desenvolupament econòmic i territorial del protectorat francès i l'espanyol. Així, per exemple, considera que:

"A la regió d'Alhucemes i a la l'ex-Villa Sanjurjo es pot fer molt, de grans resultats. **Per a assolir-los, però, cal seguir la conducta del francesos, que ha donat sorprenents resultats al seu protectorat, i fer, precisament, tot el contrari del que hem fet fins ara i seguim fent al Nord d'Àfrica**" (Tirant, 1934: 35-36).

Tirant, encadena a través de la inclusió de les seves opinions en referència a la implantació colonial en general i l'estat de l'agricultura en particular, un joc d'escapes geogràfiques comparatives que relliguen un Marroc dual amb uns països mediterranis veïns de característiques molt diferents. En aquesta mateixa línia, el viatger puntualitza que

"en començar la pista que condueix a Guerchiff, **es travessa una regió plana i fèrtil, però absolutament inculca. Aquesta i, més cap a Orient, són les dues zones de la regió oriental on més podria fer la nostra colonització**. En veure ço que els francesos han fet des de Tazza fins a Marrakesh, **on els conreus extensos i acurats donen al terreny un veritable aspecte de jardins, hom es fa càrrec de ço que podrien ésser aquestes**



immenses zones, si es fessin els treballs hidràulics o la projectada reclosa del Muluya” (Tirant, 1934: 33).



Imatge 20. Fotografia inclosa en el relat d'Otero (1930).

Una vegada més, podem constatar la interrelació existent entre la narrativa i la iconografia que es refereix al Marroc. Per aquest cas concret, el que es pot considerar un retret textual de Tirant en relació a les promeses mai complertes de la projecció i realització d'infraestructures en el territori marroquí, esdevé per Otero, un acte pamfletari de l'acció colonial espanyola a l'àrea d'influència. D'aquesta manera, la fotografia que s'inclou [vegeu imatge 20] del tram del riu Muluya on estava projectada la realització d'una reclosa és copsat tant com un projecte estrella de l'Estat com una promesa feta i mai realitzada, opinions a la vegada, que responen als diferents idearis colonials concebuts pel territori marroquí.

Al mateix temps, algunes aportacions *tecnifiquen* l'estat agrari del territori marroquí. Curiosament la viatgera Jiménez de Noguera, en aquest sentit reporta que:

**“No llegan a una vigésima parte de su superficie las tierras que podrían aprovecharse para cultivos, tras de roturarlas y ponerlas en condiciones. De momento, en la zona española, de una extensión de 2.080.000 hectáreas, sólo 100.000 de ellas son cultivables”** (Jiménez de Noguera, 1933: 19).

Altres però, arriben a generar un discurs altament perniciosos en relació a la situació agrària del país. Olmet, per exemple, en discórrer per les terres del Rif, anota en el seu diari que,

**“Estamos en la región más feraz de nuestra zona. Riscos de Melilla. Un sol caliginoso, amarillento. Ni una palmera, ni un olivo, ni una huerta reidora. Pacen las vacas unos hierbajos resecos. El moro, sucio, astroso é indolente, se conforma con una vida frugal. Esta es la sensación que produce la zona de Melilla en su visión agraria. Nada más engañosa, empero, que esta sensación. Si la zona aparece desolada, es**

**debido á la incuria de los marroquíes.** Esta raza impulsiva, que dominó Iberia, que fundó un califato espléndido, que tuvo vegas rientes, palacios suntuosos, ricas armas, médicos y sabios, ha caído en la abyección” (Olmét, 1916: 79).

Així doncs, el paisatge agrari respon a l'estat d'endarreriment dels qui l'habiten i en aquest cas i per Olmet, com per Benítez unes dècades abans, no es tracta de que el sòl sigui infèrtil, sinó que la seva esterilitat es deu única i exclusivament a la incúria dels que hi viuen, o sigui de la població marroquina. Així, són repetides i freqüents les aportacions que fan referència a un futur imperi de riquesa alhora que també ho són les que condemnen el *savoir faire* marroquí. En aquest sentit, en parlar i referir-se a l'agricultura del país visitat s'aprofita l'ocasió per justificar una vegada més la presència colonial damunt del territori a través de la condemna i inferiorització de l'element local. Llegim de forma sintètica:

“Desde el punto de vista práctico, **el Norte de Africa contiene una riqueza enorme, lo mismo en el aspecto agrícola que en el minero, a la que sólo falta poner en valor, encauzando las actividades de los indígenas, facilitándoles los medios culturales y económicos necesarios.** La inmensa variedad de zonas, las refrigerantes nieves del Atlas, la extensa costa marroquí, lo mismo en el Atlántico que en el Mediterráneo, son **condiciones que conspiran para crear allí un emporio de riqueza, si se sabe explorarla debidamente. Por el contrario, si se deja la iniciativa de su aprovechamiento al elemento musulmán, siempre indolente y descuidado, la mayor parte de las riquezas quedarán perdidas**” (Fresco, 1934: 12-13).

### 7.3.1.3 Habitacles rurals

D'altra banda, els assentaments rurals marroquins, anomenats indistintament *aduars* o *cabiles*, queden representats com primitius conjunts de cabanyes. El viatger Martínez Ferrando, contemplant les vistes que se li anaven apareixent mentre es desplaçava per l'interior de l'imperi, recalà a consciència en els materials constructius d'aquests humils habitacles. Inclou:

“Pronto estamos en **nuevas sequedades.** Montes color siena tostada, no muy altos, y un camino blanco que serpentea por sus ladera [...] **En una loma, cuatro i cinco chozas indígenas, hechas con palos, paños y cuerdas, como pequeños tinglados de circo**” (Martínez Ferrando, 1929: 35).

En la mateixa línia, Prats, trobant-se d'excursió a les rodalies de Melilla ens informa que,

“De paso visitamos el único poblado de aquellas cercanías: **un pequeño aduar,** bajo cuyas tiendas se cobijaban algunas familias moras, y ocho o diez **casuchas de mísero aspecto, diseminadas por el llano y medio ocultas entre las chumberas**” (Prats, 1915:170-171).

A la vegada, la fotografia que s'adjunta, extreta del relat del naturalista Cabrera [vegeu imatge 21] il·lustra a la perfecció els habitacles que Martínez Ferrando i Prats descriuen. Tanmateix però, Cabrera ho menciona com una *jaima* alhora que fa incloure en la imatge el cavall àrab del cap de la família, d'una alta significació quan es tracta de la vida rural del Marroc.



Una jaima de los Ulad Settut. Ante la puerta, ensillado, el caballo del cabeza de familia.

**Imatge 21.** Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924).

Per altre cantó, les localitats rurals sedentàries, queden descrites com edificacions miserables on hi manquen aquells elements més imprescindibles. En aquest sentit, Prats ens informa que:

“Los moros del campo, y sobre todo los de la montaña **viven en miserables casas, mejor diríamos madrigueras, de barro, sin puertas en los huecos, ni cristales, ni ventanas;** o hace vida nómada (que es lo más común) en tiendas que no bastan a protegerle contra la intemperie, y que aglomeradas componen los llamados *aduares*” (Prats, 1915: 258).

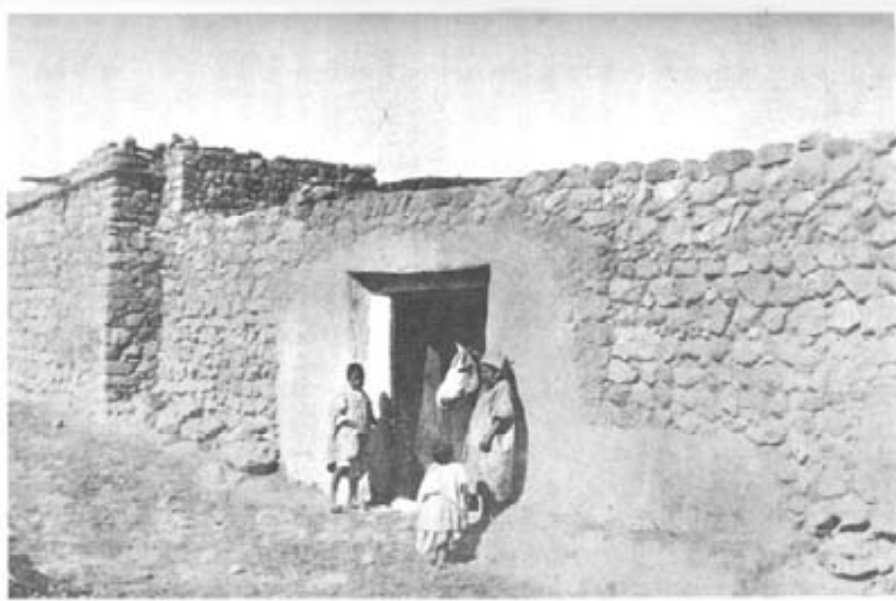
Per Amor, és tan característic la pròpia edificació com aquells elements que ell considera típicament africans, com pot ser el reciclatge constant de les figueres de moro. Diu:

“Llegamos á Mesnada, pueblecito colocado en la cumbre y falda de un montecillo, y **cuyas pequeñas casas con paredes de fábrica y techos de ramaje, están perfectamente blanqueadas con la cal; las cercas de pitas y nopales dan á esta aldea, como á las demás de esta parte, la misma rara y especial fisonomía**” (Amor, 1859: 165).

En referència a aquests habitacles, el viatger Cabrera, també ens aporta documentació visual. Les fotografies que s'inclouen [vegeu imatges 22 i 23] mostren doncs, l'exterior i el pati interior de les tradicionals cases rifenyes.

En aquesta mateixa línia, per la viatgera Jiménez de Noguera:

“También las cabilas y los aduares abundan más en esta zona. Las cruzamos a nuestro lado, junto a la carretera o recostadas en las lejanas colinas, **lo más pobre y miserable de que pueda uno tener idea, compuestas casi siempre de treinta o cuarenta cabañas construidas de paja y hierba seca en su totalidad,** de forma redonda y con el techo cónico, **todo tan primitivo que apenas el pensar que dentro de estas viviendas se hacinan y moran seres humanos**” (Jiménez de Noguera, 1933: 19-20).



Exterior de una casa rifeña.

**Imatge 22.** Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924).



Patio de la casa de los Bu Mohamedi.

**Imatge 23.** Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924).

Es destaca principalment la pobresa, però també el seu primitivisme i endarreriment, i per l'autora, l'astorament que li suposa que realment la gent pugui viure en aquests habitatges vistos i descrits.



### 7.3.2 Occident viatja i s'implanta a Orient

Les maneres de portar a terme el viatge, de desplaçar-se i de copsar els paisatges marroquins varien i molt entre les primeres i les darreres persones que s'hi desplaçaren. Les infraestructures de transport evolucionen a les metròpolis i també a les colònies. Així, els desplaçaments es fan més confortables pels viatgers/es en la mesura que s'instauren al Marroc elements propis de la societat occidental: hotels, línies d'autobusos o tren, guies de viatge, però molt especialment, les institucions colonials. A la vegada, també canvia i evoluciona la manera d'observar i concebre els nous territoris, especialment quan deixen de viatjar-hi només homes i apareixen aportacions viatgeres femenines.

En primer lloc, si prestem atenció a com les narratives deixen constància de les maneres de desplaçar-se pel Marroc, tenim, per exemple, que la darrera viatgera (1936), en referència explícita als transports, explica que **“la Compañía “La Valenciana” [línea de autobuses] es el medio más rápido y cómodo de que el Marruecos español dispone para trasladarse a cualquiera de las ciudades del Protectorado”** (Sáenz, 1947: 105). Paral·lelament però, quan visualitza un dromedari ens recorda que,

**“Para los viajeros que cincuenta años atrás pretendían recorrer un Marruecos huérfano de carreteras, los dromedarios eran imprescindibles. En grandes caravanas atravesaban lentamente estas soledades que hoy cruzan carreteras abiertas por los españoles”** (Sáenz, 1947: 130).

Així doncs, el pas del temps i la modernització en els desplaçaments implantada per les potències imperials europees, generen uns canvis profunds en el viatge, en les infraestructures de transport, en els seus paisatges i també en la manera d'implantar-se el turisme al Marroc. En aquest sentit i en relació a les condicions de viatge al Marroc, Cabrera esmenta a principi del seu relat que **“si molestos son siempre en Europa los preparativos de un viaje, mucho más lo eran en Marruecos hasta hace pocos años, cuando allí no existían carreteras, puentes ni caminos transitables para vehículos”** (Cabrera, 1924: 37). Essent d'aquesta manera, l'autor prossegueix afegint:

**“Quien entonces necesitaba viajar por el país, podía fijar la fecha de partida, pero no la de llegada, y, por consiguiente, se veía obligado a ir con la casa auestas. Las lluvias, las crecidas de los ríos, el robo de una o varias caballerías y otros incidentes no menos deliciosos, obligaban a veces a acampar lejos de toda población, o bien había que hacer noche en ciudades donde no había fondas ni hoteles, sino sólo los *fondaks* indígenas, especie de paradores, cuyas habitaciones hacen buena a la peor pocilga, y donde, por consiguiente, lo más indicado era plantar la tienda de campaña en medio del patio central, donde están atadas las bestias. Todo esto implicaba un bagaje que exigía, además de las caballerías de silla, un número no despreciable de acémilas, cuyo alquiler no era siempre fácil ni rápido”** (Cabrera, 1924: 37).

Als primers anys el cavall serà un bon aliat dels viatgers que es desplacen pel Marroc. La fotografia inclosa de Cabrera [vegeu imatge 24] mostra en primer pla com el cavall esdevé el principal mitjà de transport, almenys fins a la implantació formal de les infraestructures colonials.



Cruzando la llanura de Arkemán. De derecha a izquierda: el autor, Rabah Bu Mohamedi y el festivo Abd-es-Selám. Al fondo, la sierra de Kebdana.

Imatge 24. Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924).

Essent d'aquesta manera, Pareja també recalca sobre l'ús del cavall com a mitjà de transport. Inclou en el seu relat que “podíamos pues, emprender la marcha a Tánger, tanto más deseada por mí cuanto que **era preciso hacerla por tierra y á caballo, lo cual me permitía conocer aquella parte del país y solozarme con la vista de sus ignorados paisajes**” (Pareja, 1908: 53).

### 7.3.2.1 Canvis paisatgístics i acció colonial

En aquest sentit, moltes de les aportacions recalquen amb cert èmfasi en les diferències existents en el paisatge i en el territori marroquí abans i després de la implantació dels Protectorats. Cabrera, per exemple, que hi viatja en deu anys quatre vegades, inclou en el seu relat que:

**“Antes de la ocupación española (hay que decirlo, y decirlo mucho, para que se enteren propios y extranjeros) la única parte de Yebala por donde el viajero cristiano podía transitar con relativa seguridad, fuera del trayecto Ceuta-Tetuan-Tánger, era la parte que se extiende a lo largo de la costa atlántica, desde Tánger hasta Larache y Alcazarquivir, es decir, el camino de Fez, que alguien ha llamado también, muy oportunamente, “camino de las embajadas”, por ser el que seguían las que a los sultanes enviaban las naciones europeas. Todo lo demás, no sólo era *Blad es Siba*, es decir, Tierra de Nadie, País Insumiso, sino tierra prohibida, cerrada a la penetración extranjera”** (Cabrera, 1924: 61).

Així doncs, veiem que la presència colonial equival a seguretat pel viatger, i que aquesta, pel cas de Protectorat espanyol equival a les ja presentades ruta prototip o atlàntica septentrional<sup>44</sup>. Per l'autor, la resta del territori, resta prohibit.

Els viatges turístics de final del període també deixen constància de les preferències i comoditats que s'exigeixen a l'hora de desplaçar-se a la vegada que també enumeren les

<sup>44</sup> Vegeu capítol VI, apartat 6.1.2.

diferents modalitats existents de transport. Sáenz en aquest sentit, manifesta en el seu relat que

**“Nada agradable el viaje que me espera para trasladarme de Tetuán a Tánger. Me han dicho que hay un tren y me han advertido, también, que este tren es la mayor calamidad que sospecharse pueda. Sólo se me presenta como medio de transporte el autobús, y a éste lo desecho, debido a la incomodidad que significa. En un “taxi”, por lo tanto, me encamino a la zona españolísima de Tánger, que es internacional”** (Sáenz, 1947: 116).

Les infraestructures fèrries també desperten molt d'interès als viatgers més interessants en l'acció colonial espanyola i a la modernització territorial del Marroc. En aquest sentit, Olmet, en el seu relat, repeteix incisivament en la necessitat de la implantació de línies de ferrocarril a la zona del Protectorat espanyol [vegeu imatge 25]. D'aquesta manera, en relació a la línia de tren de Ceuta a Tetuan ens fa saber:

**“Cuando vine á la zona de Tetuán en 1913 estaban interrumpidas las obras del ferrocarril. Aquello me causó una pena muy grande. Este ferrocarril pondrá en comunicación dos importantes ciudades, enlazándolas con otras de bastante interés. Será un vehículo de civilización. Contribuirá á pacificar la zona. Un tren es más eficaz que dos brigadas. Urge pues, vivamente, íntensamente, que el ferrocarril se construya”** (Olmet, 1916: 113).



FIG. 5.  
Ferrocarril que transporta la piedra de las canteras de Benzú a las obras del Puerto de Ceuta

**Imatge 25.** Fotografia inclosa en el relat de Dantín (1914).

En referència a la zona oriental del Protectorat, Olmet manifesta obertament que:

**“Cuanto he dicho acerca del ferrocarril Ceuta-Tetuán puedo reiterarlo acerca del ferrocarril Nador-Zeluán-Tistutin, que va realizando el Estado penosamente. Es un ferrocarril de mucha mayor importancia aún que el de Ceuta-Tetuán. Atravesará comarcas mineras y feraces, llevando cultura y trabajo á cábilas que son hoy un**

**grave peligro. Pondrá en comunicación la zona melillense con la zona tetuaní, y, por ésta, con las de Tánger y Fez.** Un ramal llegará al Muluya, y aunque los franceses se nieguen á que enlacemos con ellos para evitar la competencia del puerto de Melilla á los modestos y poco interesantes puertos franceses, se habrá realizado de todos modos una obra muy hermosa” (Olmét, 1916: 116-117).

Per Olmet, el ferrocarril estructura i vertebrava el territori, però el que és més important: és vehicle de civilització. Per ell, és necessària la implantació del ferrocarril per tal de modernitzar-ne el territori. També uns anys més tard, ja cap al final del període d'anàlisi, apareixen noves aportacions en relació als paisatges de la modernitat i de les infraestructures de transport. Tirant menciona la necessitat de millorar les comunicacions, especialment les que comuniquen els protectorats i vertebrin el territori marroquí. Comenta:

**“Cal pensar a establir un mitjà de comunicació ràpid i directe amb Fez i la zona francesa,** i, mentre es resol la construcció d'un ferrocarril que enllaçaria amb tota la xarxa del protectorat francès, **cal fer una autopista ben estudiada, per tal que el turisme, entrant per Alhucemes, pugui fàcilment seguir cap a l'interior. Mentre aquestes coses no es facin, l'esforç de la conquesta d'Alhucemes restarà perdut,** i sense compensació les formidables despeses i els cruents sacrificis fets per a assolir-la” (Tirant, 1934: 28-29).

Des de la perspectiva de la millora del transport per carretera, Tirant afegeix la necessitat d'una implantació immediata, ja que la considera una infraestructura bàsica i necessària per consolidar el turisme a la zona. En aquest sentit, manifesta la seva observació afirmant que,

“El regrés de Ketama a Melilla resulta llarg i accidentat per l'estat en què ha deixat el cotxe la pista Ketama-Targuish. **La nova autopista, completament acabada, no es dona al públic fa uns quants mesos, per dificultats burocràtiques en la seva recepció; mentrestant, el turisme fuig cap a la zona francesa, on tot són facilitats i bons camins**” (Tirant, 1934: 30).

### 7.3.2.2 Elements que occidentalitzen el territori marroquí: diferències entre Protectorats

Un altre dels aspectes més destacables en relació a la implantació d'Occident a Orient és el que fa referència a aquells elements de procedència europea que construeixen nous paisatges marroquins. En relació al Protectorat espanyol, la mirada viatgera hi destaca –amb cert orgull– uns paisatges altament militaritzats mentre que al francès hi destaquen els elements típics de la industrialització.

Mercedes Sáenz, en desplaçar-se de Ceuta a Tetuan deixa constància del seu pas per la Duana de Castillejos i de l'existència de casernes de la Legió a l'entrada de la zona del Protectorat espanyol. En aquest sentit, el seu relat recull que

**“Es casi un pueblo.** Tiene peluquerías, tiendas, etc. La puerta es un arco y sobre él se lee: *“Legionario, a luchar; legionario, a morir”*. La Legión oye el toque de corneta, y presurosa se alinea en el patio. La fiereza en los rostros curtidos por el sol y la altanería de quien nada teme. **Y siento la emoción de estos muchachos, de estos hombres maduros que nunca supieron lo que era temor**” (Sáenz, 1947: 105-106).

La presència espanyola en la construcció del paisatge colonial al Marroc serà principalment militar i les aportacions que en fan referència traspasaran el seu patriotisme a la narració d'aquests nous paisatges. Així doncs, la Legió -un poble per Sáenz- destacarà entre l'aridesa del paisatge marroquí i serà un destacat emblema de la presència colonial espanyola. En

aquest sentit, existeixen altres elements també de gran significació territorial per la mirada espanyola. La pròpia Sáenz els descriu de la següent manera:

**“Caminos de África, silenciosos y monótonos [...] y aquí y allá del camino, separadas entre sí por kilómetros y kilómetros, las residencias de los Interventores, naciendo entre un enjambre de palmeras, teniendo bajo su custodia los hondos y difíciles problemas a ellos encomendados. Sin más contacto europeo que la limitada sociedad de ellos mismos con una extensión de hectáreas y hectáreas de terreno, las Intervenciones se repiten por todo el mapa del Protectorado español desde las llanuras atlánticas a las escarpadas y duras alturas del Rif”** (Sáenz, 1947: 126-127).

Sáenz no només recalca en els campaments de la Legió espanyola. També ens destaca la presència espacial de les residències dels Interventors en tot el Protectorat d'influència espanyola. Així doncs, existeix una segregació clara entre els pobladors locals i els que provenen de la metròpolis. Des d'aquest mateix punt de vista, Jiménez de Noguera ens narra que:

**“Al salir de la hoy tranquila Arcila, se encuentra el campamento de la A., una de las banderas de la Legión. Nos cruzamos con varios grupos de nuestros bravos legionarios, tan apuestos y aguerridos en la paz como en la guerra, que pasan riendo y cantando con sus gorros muy ladeados, de los que escapan rebeldes mechones de pelo, y muy abierto el cuello de la guerrera, exponiendo el pecho a los rigores del sol africano como antes los expusieron a las balas moras. Hoy su orgullo consiste en cuidar y acicalar su campamento, que han llenado de jardines y flores, las que cuidan y miman como a una novia, prestando la vida, alegría y un hálito de poesía a este rincón, hoy más tranquilo que el más tranquilo pueblo castellano”** (Jiménez de Noguera, 1933: 19).

El reconeixement de l'element militar, la Legió, i de l'element de caire més civil, les Intervencions, acaben transformant-se en homenatges a la intervenció espanyola damunt del territori marroquí. En aquest sentit, les aportacions femenines de Jiménez de Noguera i Sáenz, emfatitzen la bravura i l'honor dels que lluiten aferrissadament per la pàtria.

Montero, per la seva banda, uns anys abans, també considera d'importància les tasques portades a terme per l'exèrcit espanyol damunt del territori. Essent així, manifesta que

**“He de decir, en honor a nuestro Ejército, que a éste es debida la carretera de Ceuta a Tetuán, así como los puentes construídos sobre varios ríos y arroyuelos. Ya cerca del lugar donde me dirigía, encontré el campamento español, y vi como trabajaban con ahínco, chorreando sudor por sus tostadas frentes, varios soldados, que arreglaban los desperfectos del camino. Este es, a mi juicio, el medio único de penetrar en Marruecos: la vía pacífica y la introducción de ventajas y adelantos, que redunden en beneficio a los moros”** (Montero, 1913: 19).

Així doncs, els militars espanyols també construeixen paisatge i el modernitzen. A les aportacions de Montero, que recalca en la construcció i millora de les infraestructures de transport, que per ell, són mesures colonials pacífiques, hi correspon també la voluntat pamfletària de l'acció colonial espanyola del viatger Santiago Otero. A través de la fotografia inclosa en el seu relat [vegeu imatge 26] es fa publicitat de la modernització portada a terme per la nació protectora. Així, ens informa que a totes les carreteres de la Zona, i amb una freqüència de cinc quilòmetres, es troben uns habitacles on el viatger disposarà de telèfon, cures d'urgència i personal disposat a prestar ajuda. Novament en aquesta ocasió, queda manifestada la interrelació entre el text i la imatge a l'hora de crear significat, en aquest cas, per destacar les intervencions de modernització d'Espanya al Marroc colonial.



En todas las carreteras de la Zona, cada cinco kilómetros, se hallan estas casitas que son refugios, donde el viajero encontrará teléfono, curas de urgencia y personal dispuesto para ayudarle en lo que necesite.

Imatge 26. Fotografia inclosa en el relat d'Otero (1930).

Cabrera, també deixa constància de la presència espanyola damunt del territori marroquí. En referència al trajecte de Ceuta a Tetuan, no només té en consideració els elements materials, si no també els socials. Explica que:

“Saliedo para Tetuan por la excelente carretera que sigue las sinuosidades de la costa y que entonces sólo llegaba hasta la posición de La Condesa. **Pasada ésta, el camino era muy malo y estaba muy descuidado [...] era un camino verdaderamente africano, con largas filas de chumberas y piteras a uno y otro lado [...]. La influencia española se revelaba, sin embargo, en algunas parejas de la Guardia civil que de trecho en trecho hallábamos vigilando el camino, y en tal cual carro o recua de borricos que avanzaba pausadamente entre voces y juramentos de algún arriero andaluz.** A media tarde, después de atravesar el río Negro, llegamos a la Restinga, donde un antiguo fortín moruno servía de cuartel para la Guardia civil” (Cabrera, 1924: 17).

D'aquesta manera, ens presenta un paisatge modificat on destaquen les casernes i fortins militars espanyols i també la presència dels guàrdies civils i de la població andalusa. Cabrera, en les seves consecutives expedicions tindrà una relació molt estreta amb les localitzacions militars espanyoles damunt del territori marroquí. De forma il·lustrativa, podem llegir que:

“En el tiempo que me refiero, para llegar a El Medik era indispensable atravesar las bellas lagunas de la desembocadura del Smir, peligroso foco de paludismo apenas aprieta el calor. [...] **Había entonces en aquel punto un campamento muy pintoresco, o más bien un conjunto de tres campamentos: uno de infantería, otro de intendencia y el tercero de ingenieros, en comunicación diaria con Ceuta por medio de un vaporcito remolcador, para el que se había construido un pequeño muelle. Unos cuantos tabernuchos, cantinas y otros tenderetes por el estilo venían a ser como el embrión del poblado español que hoy se alza junto a la bahía.** [...] La oficialidad del campamento nos sorprendió con un banquete verdaderamente pantagruélico, **elocuente homenaje del ejército de ocupación a la ciencia en campaña**” (Cabrera, 1924: 20-21).

La presència colonial europea al Marroc és ben vista i reconeguda per la gran majoria de les persones que s'hi desplacen. D'alguna manera, el reconeixement damunt del territori marroquí d'elements típics de la civilització i industrialització europea es tradueix

immediatament en la construcció d'una imatge on Marroc es modernitza i de que les potències protectores hi estan portant a terme una feina exemplar. En aquest sentit, la viatgera Jiménez de Noguera, en contemplar els paisatges marroquins de principis dels anys 30 del XX, aclareix que,

“Una idea que teníamos formada de Marruecos, y que nos es preciso rectificar, es la de que **esperábamos encontrarlos con un paisaje árido y monótono, uniformemente pardo y triste, y lo que tenemos ante nuestra vista son tierras y más tierras de un verde jugoso que un encanto para la vista** [...] es tan fuerte esta impresión, que si no fuera por los moros que se cruzan en nuestro camino y que vemos labrando sus tierras, **nos creeríamos en España**” (Jiménez de Noguera, 1933: 10).

Constata d'aquesta manera, un paisatge diferent a l'esperat o preconcebut. Així, i considerant positiva la instauració del protectorat, els paisatges s'assimilen als espanyols, als propis de la pàtria protectora. En aquesta mateixa línia, l'autora també reconeix que,

“**Mucho lleva hecho España en Marruecos**: granjas de experimentación que estudian los cultivos que mejor se adaptan al clima y al terreno; ferrocarriles, carreteras estupendas, escuelas, dispensarios, hospitales, etc... **pero mucho queda por hacer**” (Jiménez de Noguera, 1933: 19).

Es constata doncs, la voluntat de presenciar i difondre trets propis de la civilització d'Europa a Àfrica. Així, Marroc es converteix en un territori promesa. Encara en relació al Protectorat espanyol, Olmet, que s'hi desplaça en el període inicial de la instauració formal de la protecció espanyola, manifesta en referència a les promeses econòmiques ubicades allí, especialment la minera del Rif:

“**Yo no he visto en mi vida, ni creo que lo verá jamás, nada tan estupendamente rico**. Esto no es una mina. Esto son montañas enteras de mineral, montañas enormes, rojizas, atestadas de hierro. No es preciso hacer excavaciones. Basta con llenar las vagonetas, en suelo es mineral, y la ladera, y la cumbre, y todo. [...] Es algo ciclópleo, legendario, de una grandeza infinita. [...] **¡Si viérais qué interesante es el cuadro formado por estos moros de ropajes exóticos, inclinados sobre las rojas manchas del mineral!** [...] La cábila de Beni-Buifrufr, donde se halla enclavada la mina, **es la cábila más pacífica de la zona. La mina, proporcionando trabajo y bienestar, es un agente de penetración y un estímulo**” (Olmet, 1916: 74-75).

Com les infraestructures de transport, la indústria, pel viatger, és un altre dels factors més evidents de penetració colonial. D'aquesta manera, la cabila no es troba la mina, en ple Rif, esdevé segons Olmet, la més pacífica de la zona.

Malgrat que les aportacions en relació a la implantació d'Occident a Orient tinguin present les accions portades a terme al protectorat espanyol, serà a la zona d'influència francesa on es palparà amb més intensitat la presència occidental. Essent d'aquesta manera, Tirant, per exemple, ens informa que “a Guerchiff **trobem l'autopista general, d'amplada i de conservació com les millors d'Europa, i per entremig dels camps, curosament conreats, a banda i banda del camí, arribem a Tazza**” (Tirant, 1934:39). També Esteve, quan hi viatja i en contempla els seus paisatges informa que tot i que “seguien les terres ermes, però a l'eixamplar-se la plana d'El Garb **ja es veien camps ben duts en mans d'uropeus, com ho manifestaven “les fermes”, moltes amb la seua “molinette”, per procurar-se electricitat**” (Esteve, 1996: 238). Així doncs, en traspasar cap el Protectorat francès s'accentua la presència occidental i se la presenta més *modernitzadora* que l'espanyola. Tirant en destaca la presència d'un exemplar autopista i uns conreus d'alta productivitat a la vegada que Esteve en destaca pròpiament amb vocables francesos, aquells elements importats de França. En aquesta mateixa línia,

“Camino de Casablanca, **todo es ya actividad y fiebre de civilización**; brigadas de obreros indígenas construyendo grandes zanjas para colocar la enorme tubería de Portland que ha de abastecer de aguas la ciudad, y que ahora se alinearon en correcta formación al lado de la carretera; granjas de experimentación; moros que pasan raudos en bicicleta, dejando flotar al aire sus blancas chilabas hinchadas al viento; industrias en explotación; agrícolas, mineras e industriales, con un séquito de postes, anuncios y camiones; en fin, **toda la energía colonizadora de Francia que se ha desbordado en esta zona de rico suelo y subsuelo, que tan generosamente paga y corresponde a sus desvelos y afanes**” (Jiménez de Noguera, 1933: 23).

Veiem doncs com França envia al Marroc tota la seva energia colonitzadora, fet que admiren els viatgers i viatgeres que provenen de la Península. Inclús es parla de “febre de civilització”. En aquest sentit més afalagador, també hi ha lloc per la crítica vers la minsa energia colonitzadora espanyola. Tirant, en aquest sentit, comenta que:

“Camí de Rabat, ens aturem a Fedhala, **platja de moda, prop de Casablanca, on hi ha un esplèndid Casino, Balneari i nombrosos hotels**. Diuen que a l'estiu és ple de gent de tot el Marroc francès i que ja comencen a acudir-hi molts europeus, car aquella platja es va fent de moda!!! **Nosaltres també tenim a Río Martín, prop de Tetuan, una platja immillorable, però no s'hi veu més que unes quantes barraques de fusta despintada!!!**” (Tirant, 1934: 56).

#### 7.4 Les recreacions literàries de la geografia de la guerra: paisatges victoriosos i derrotats

L'ocupació i la colonització territorial del Marroc no va ser una empresa fàcil. Des de la perspectiva espanyola quedà durament marcada pels repetits i continuats enfrontaments bèl·lics. En aquest context d'alta bel·ligerància es mobilitzaren un gran volum de soldats i artilleria, fet que suposà una presència militar espanyola molt destacable damunt del territori africà (Balfour, 2002; Guerrero Acosta, 1998; Madariaga, 1999; Nogué et al. 1999). Fent una lectura geogràfica, veiem que les escaramusses militars es produïren en els indrets on convergien els interessos contraposats d'Espanya i el Marroc, o sia, a les rodalies de Ceuta i Melilla. Si en fem una lectura històrica<sup>45</sup>, el període que s'analitza s'inicia amb els enfrontaments militars que Espanya batejà com la Guerra d'Àfrica (1859-60). Va ser una guerra que des del primer moment s'*orientalitza* i prengué un caire quasi mític en l'imaginari col·lectiu espanyol (González Alcantud, 2004; Marín, 1996; Martín Corrales, 2002; Morales Lezcano, 2004). Es va considerar una “gran victòria” que en realitat va tenir conseqüències polítiques i econòmiques limitades però que va ser la font d'inspiració per a la construcció d'un (nou) discurs colonialista que aglutinava tot el llegat d'exaltació de la reconquesta medieval espanyola. En aquest sentit, els viatgers i les viatgeres que feren la *ruta prototip* -de Tànger o Ceuta vers Tetuan-, trepitjaren el que fou el camp de batalla i per tant, de forma constant per tot el període d'anàlisi, rememoraren la fructífera i suculent victòria militar.

Paral·lelament, des de finals del segle XIX, aquelles persones que es desplaçaren a Melilla o que portaren a terme la *ruta rifeña*, també deixaren constància dels múltiples enfrontaments bèl·lics desenvolupats en el territori del Rif<sup>46</sup>. Melilla i les seves rodalies visqueren abans de l'establiment formal del Protectorat els infortunis militars dels anys 1893, 1909 i 1911. A

<sup>45</sup> Per a una més acurada contextualització històrica, vegeu el capítol 4 d'aquesta tesi, especialment l'apartat 4.3.

<sup>46</sup> En l'actualitat també existeixen relats de viatge que fan referència explícita a aquests paisatges bèl·lics. Un bon exemple és el llibre de Lorenzo Silva publicat l'any 2001 amb el títol *Del Rif al Yebala. Viaje al sueño y la pesadilla de Marruecos*, on detalladament l'autor-viatger relaciona el paisatge amb la memòria de les guerres hispanomarroquines colonials.



més, partir de l'any 1912, la resistència rifenya s'organitzà i protagonitzà el revés militar més dur per l'exèrcit espanyol conegut popularment com el "desastre d'Annual" (1921). Aquesta derrota, silenciada i censurada per l'Exèrcit i Govern espanyols (Maradiaga, 1999; Villalobos, 2004), va tenir posteriorment la seva contrarèplica amb el desembarcament d'Al-Hoceïma dirigit per Primo de Rivera l'any 1925 i on cooperaren per primera i última vegada els exèrcits espanyol i francès. Anul·lada militarment la resistència local, s'obrí un període de teòrica "pacificació" que durà fins el final del període, quan els mateixos generals espanyols de l'exèrcit africà dissenyaren i executaren el cop d'Estat del juliol de 1936 que desembocà en la Guerra civil espanyola.

Essent d'aquesta manera, aquest apartat aprofundeix en les aportacions viatgeres que vinculen *Paisatge i Memòria*, repassant exclusivament les cites explícites que fan referència als paisatges bèl·lics emanats de les evocacions dels enfrontaments hispanomarroquins entre els anys 1859 i 1936. Si prestem atenció a les aportacions que hi fan referència, trobem que exactament el 50% dels relats<sup>47</sup> ho tracten obertament. Per tant, quinze relats que per ordre cronològic són: Pareja (1868), Boada (1889 i 1893), Collell (1891), Burgos (1909), Eguilaz (1912), Dantín (1913), Montero (1913), Prats (1915), Olmet (1916), Zulueta (1916), Cabrera (1913-1923), Sánchez Pérez (1925), Otero (1930), Jiménez de Noguera (1933) i Tirant (1934).

Incloguessin o no evocacions en referència als escenaris de les guerres hispanomarroquines, el cert és que tant les persones que es desplaçaren al Marroc com la resta de la població espanyola estaven al corrent de les relacions conflictives entre Espanya i el Marroc (Bachoud, 1988). De fet, des de sempre les relacions hispanomarroquines havien estat marcades per un contacte constant que tot sovint problemàtic (Martín Corrales, 1999; Villanova, 2004). Essent així, el militar Sánchez Pérez, a l'inici del seu relat, manifesta que:

**"Siempre ha sido cosa peregrina el trato entre moros y españoles.** Desde la tradición del Conde don Julián, con la consecuencia de la invasión de Tarik, hasta nuestros días, **apenas si ha transcurrido entre ellos y nosotros un solo año sin lucha.** Primero la irrupción avasalladora, después la reconquista, iniciada por Pelayo en Covadonga y terminada en Granada aquel memorable 2 de enero de 1492; más tarde, las muchas con lo moriscos sublevados; las expediciones a Melilla, Ceuta, Orán y tantos otros puntos de la costa marroquí y argelina, donde anclaban los bajeles de los fieros bandidos del mar. **En tiempos de nuestros abuelos, la guerra de África, esmaltada de gallardías que tuvieron por escenario la exuberante tierra de Yebala; la campaña del 93 en Melilla y desde 1909 en Ceuta, Larache, Tetuán y el Rif, todas esas jornadas azarosas en las que –pese a quien acaso por no haberlas vivido no sabe poner las cosas en su justa razón– ha brillado con fúlgidos destellos la limpia ejecutoria de la raza"** (Sánchez Pérez, 1925: 9-10).

En referir-nos, doncs, a les evocacions espanyoles de la geografia de la guerra entre els anys 1859 i 1936 al Marroc, haurem de tenir present el llegat conflictiu heretat dels segles anteriors. Aquest condicionarà en bona part el discurs de definició de l'enemic (González Alcantud, 2002; Mateo Dieste, 1997), creant una particular mirada espanyola que no només recollirà els elements típics de l'època imperial sinó tot el conjunt d'imaginari forjats

<sup>47</sup> Els quinze relats restants no inclouen evocacions dels paisatges bèl·lics. Amor (1859) s'hi desplaça abans del primer enfrontament. Els aventurers Gatell, Murga i Benítez no en fan cap tipus de referència. San Martín, tot i que serà membre del cos de Duanes nascut de l'acord de pau de la Guerra d'Àfrica, el seu relat no la menciona en cap ocasió en relació al territori. Muro i Calvet per la seva banda, només coneixen Tànger. Mitjana, només farà referència a la missió diplomàtica que representa, la qual no passarà pels paratges bèl·lics que s'analitzen. Jara, tot i passar-hi, no en farà cap referència. Juarros i Escamilla només parlaran de la Tetuan del Protectorat. Martínez Ferrando, només conixerà el Protectorat francès i, Esteve, Bertrana i Sáenz, ometran tractar la temàtica.

d'antuvi en el sí de la societat espanyola. Essent així, aflora un patriotisme catòlic territorial que enllaça l'ideari de la reconquesta amb les noves necessitats colonials i l'odi vers el musulmà tradicionalment estereotipat. A més, no sols foren victòries espanyoles. Més aviat s'ha de considerar com un gran cúmul de derrotes militars que s'acabà convertint en un malson per Espanya.

#### 7.4.1 Entre Ceuta i Tetuan: la mítica geografia de la Guerra d'Àfrica

*“La célebre guerra de Tetuán fué promovida, por haber hostilizado los anyberinos nuestra guardia de la Caseta de la sangre, el día 11 de agosto de 1859, y, que dieron motivo durante algún tiempo á encarnizados combates entre los moros y nuestras tropas. [...] En la memoria de todos están aquellas memorables batallas del valiente ejército español acaudillado por los bravos generales que se llamaron O'Donnell, Prim, Echagüe, Ros de Olano, Gasset, Zabala y otros, que de combate en combate, y de triunfo en triunfo llegaron hasta los muros de la ciudad de Tetuán, colocando la bandera española sobre los torreones de la Alcazaba el día 6 de febrero de 1860. El Serrallo, los Castillejos, Monte Negrón, Río Izmir, Wad-Rás, son nombres escritos con letras de oro en las páginas de la historia y que hacen latir el corazón de los buenos españoles á impulso del más noble patriotismo” (Eguilaz, 1912: 12-13).*

Amb la Guerra d'Àfrica, Espanya modifica sensiblement la seva mirada i les seves aspiracions en relació a l'expansió territorial en el país veí (Martín Corrales, 2002). La victòria militar es perfilarà com la gran excusa i un motiu adequat per efectuar una primera intromissió real en el territori marroquí (Albet et al., 1997; Albet & Riudor, 1999; Urteaga et al., 2003; Urteaga, 2006). D'aquesta manera, les files colonialistes espanyoles faran de la Guerra d'Àfrica un mite patriòtic (Reguera, 2002) i del Marroc, el propi Orient domèstic (Marín, 1996, Martín Corrales, 2002; Moga Romero, 2006; Morales Lezcano, 2006).

La major part de les persones que es desplacen al Marroc recorren la *ruta prototip*, la que des de Tànger o Ceuta arriba a Tetuan. D'aquesta manera, en ruta –o no- evocaran el mític paisatge de la guerra guanyada, recrearan les emblemàtiques aportacions de l'època<sup>48</sup> i rememoraran també la inicial penetració colonial espanyola al Marroc. El resultat serà la construcció d'un complex imaginari col·lectiu que vincula percepcions paisatgístiques amb idearis patriòtics i ànsies colonials.

##### 7.4.1.1 La pàtria es fa al Marroc. Primeres evocacions de la gloriosa guerra

El període històric que s'analitza s'inicia amb la guerra hispanomarroquina de l'any 1859. Els primers viatgers que es desplaçaren al Marroc sentiran encara una viva emoció de la recent victòria militar espanyola i reconeixeran èpicament la petjada material i paisatgística que hi deixaren. De fet, la pròpia guerra -i la seva victòria- esperonà de forma clara el viatge al Marroc. Essent així, rememoraran pàtriament la batalla que s'havia convertit en la punta de llança de la penetració colonial espanyola al Marroc.

<sup>48</sup> En aquest sentit és de destacar l'impacte mediàtic que va tenir la crònica de la guerra hispanomarroquina (1859) del jove Pedro Antonio de Alarcón, granadí de Guadix que es desplaçà al Marroc com a voluntari i acabà sent-ne el “cronista oficial” (González Alcantud et al., 2004). Tanmateix, no va ser l'únic que va narrar l'enfrontament (Correa, 2004) i en aquest sentit, també cal destacar la influència que va tenir el pintor de Reus Marià Fortuny per immortalitzar i *orientalitzar* els escenaris d'aquesta guerra (Carbonell, 1999).

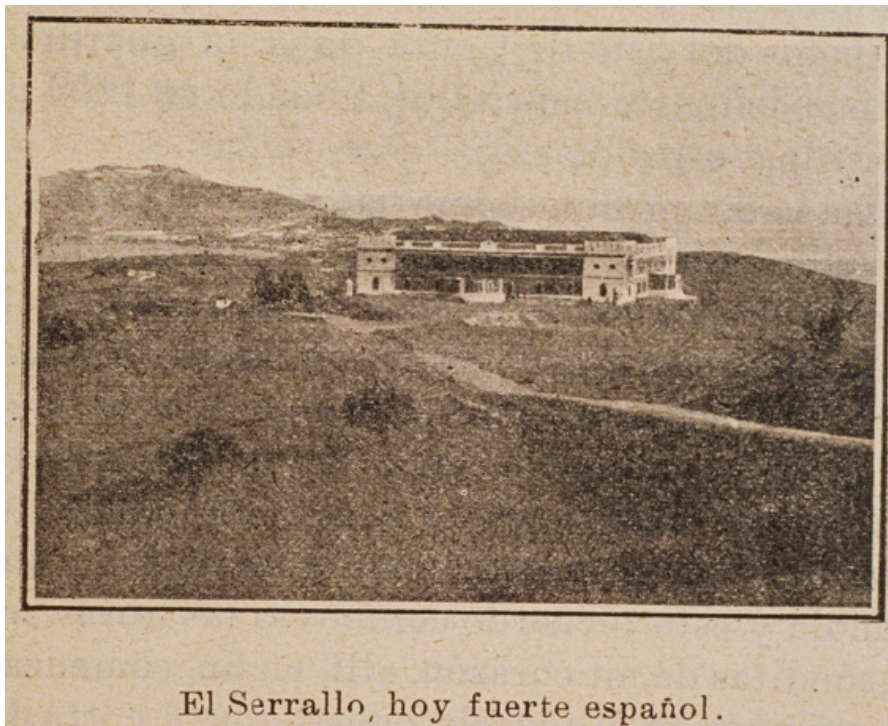
El viatger Pareja, desplaçant-se entre Tànger i Tetuan l'any 1868 [vegeu mapa 2] comenta en referència al trajecte:

“Larga jornada teníamos que hacer antes de llegar a Tetuán, por un **mal camino de herradura trazado en terreno quebradísimo**, entre peñascos y malezas. **Nada más pintoresco**, sin embargo, que la selvática majestad de aquel amasamiento de piedras, árboles y brozas” (Pareja, 1908: 15).

Enunciant-nos un mal camí però també un pintoresc paratge, afegim que,

“**En la espesura de aquel monte, hoy descuajado, se vertió la primera gota de sangre española, y este recuerdo conmovió las fibras más recónditas de mi corazón; allí, en fin, comenzaba el enigmático Mhogreb**” (Pareja, 1908: 13).

Per l'autor deixar enrere Tànger significa endinsar-se al “veritable” Marroc alhora que els paratges que es proposa trepitjar, prèviament imaginats i també escenaris “reals” de la batalla de l'any 1859, el commouen profundament. Fent aflorar la més pura emoció patriòtica incorpora en el seu discurs: “**poco después estábamos á las puertas del Serrallo, donde un pelotón de soldados del Fijo de Ceuta daba la guardia al primer baluarte marroquí, tomado en 1859 por las tropas españolas**” (Pareja, 1908: 13) [vegeu imatge 27]. L'autor sent també una necessitat material de deixar constància de la presència espanyola al territori africà i, així, en referir-se al *Serrallo*, inclou una fotografia amb l'objectiu d'emfatitzar l'espanyolitat de la plaça.



Imatge 27. Fotografia inclosa en el relat de Pareja (1908)

Prosseguint la ruta que l'ha de portar a Tetuan, afegim que

“La pendiente iba marcándose poco á poco. De pronto, al doblar un recodo, el monte se aclaró á pala, con terraplenes á uno y otro lado. Mjamet volviese hacia mí y señalándome aquella especie de carretera me dijo: - **Esto es obra de vosotros; por aquí subió la artillería española en la campaña de 1859 á 60**” (Pareja, 1908: 16).

El guia que acompanya a Pareja recala en fer-li veure un paisatge modificat fruit de la presència estrangera damunt del territori marroquí, concretat en la construcció de la primera infraestructura colonial espanyola (de finalitats bèl·liques). Tot seguit el viatger, endut per l'orgull d'ésser espanyol i per l'emoció que li genera trobar-se allí, s'embarca a reimaginar els detalls de la victoriosa batalla. Des d'una perspectiva territorial, traça una evocació espacial d'alta significació patriòtica. Inclou:

“De sus labios oí el relato de los sucesos más culminantes de la lucha. **Aquel terreno estaba regado con sangre española y, ante la palabra llena de sobriedad y sencillez del moro, veía con la imaginación el cuadro magnífico de la batalla, como en un diorama se ven los episodios de un combate cualquiera**” (Pareja, 1908: 16).

“Descendimos al llano, **pasando por las colinas donde los moros tenían aquel formidable campo atrincherado que tomó Prim al frente de los voluntarios catalanes**, y distraídos con la relación pintoresca de Mjamet, llegamos al pie de los muros cuyas troneras asomaban la boca verdosa los cañones marroquíes” (Pareja, 1908: 19).

Com si estigués contemplant les aquarel·les de Fortuny -subvencionat per immortalitzar-ne les escaramusses-, Pareja deambula absort per aquells paratges havent fet l'exercici nostàlgic de transportar-se alguns anys enrera. Finalment el viatger arriba al que fou l'emblemàtic “camp de batalla” [vegeu mapa 1]. Ens enuncia:

“¡Wad-Ras! ¡El campo donde se libró la temible batalla! ¡El puente tan heroicamente tomado por los cazadores de Ciudad Rodríguez! Yo reconstruía en mí mente el cuadro magnífico del combate [...]. Todo lo veía, todo lo recordaba, teniendo presentes los relatos hechos por la prensa, y mi corazón latía de orgullo evocando la hermosa epopeya de nuestras glorias nacionales, mientras la vista divagaba desde el bosque al valle, del valle al monte y del monte al norte, en cuyo horizonte y como manto de niebla se divisaban las costas españolas” (Pareja, 1908: 60).

D'aquesta manera el viatge, concretat ara en una panoràmica paisatgística de gran valor simbòlic per a la reconstrucció històrica espanyola, també té la capacitat de convertir-se en un exercici mental que vincula directament *Paisatge* i *Memòria*.

Anys més tard, altres viatgers que es desplacen per la zona rememoraran *ad nauseam* l'espai-mite de la victòria espanyola. Boada, que ho trepitja per primera vegada al 1889, ja era molt conscient de la càrrega emocional que posseïa aquell territori. Essent així, deixa constància en el seu relat que “**con la vista fija en el paisaje, el pensamiento vagando por aquellos campos tan llenos de recuerdos**, y el cuerpo abandonado al monótono vaivén de la marcha, seguimos hora tras hora” (Boada, 1999 [1895]: 266). Informat dels avatars ocorreguts trenta anys enrera i de la simbologia de la seva localització geogràfica, concreta que:

“Íbamos en demanda, desde la mañana, de la divisoria que separa las estribaciones de las montañas que cierran la llanura de *Uad-Ras* por el Este, y en cuyo sitio **está el fondak donde descansan las caravanas que cruzan estos caminos**; pasamos a pocos metros de distancia, y aunque á la ligera, **pudimos observar este fondak, famoso por el temido paso á cuya entrada se halla y que estuvo á punto de recorrer el ejército español el año 60**” (Boada, 1999 [1895]: 266).



**Mapa 1.** Zona occidental. Localització de *Uad Ras*<sup>49</sup>.  
Font: Mapa extret del llibre de Villalobos (2004).

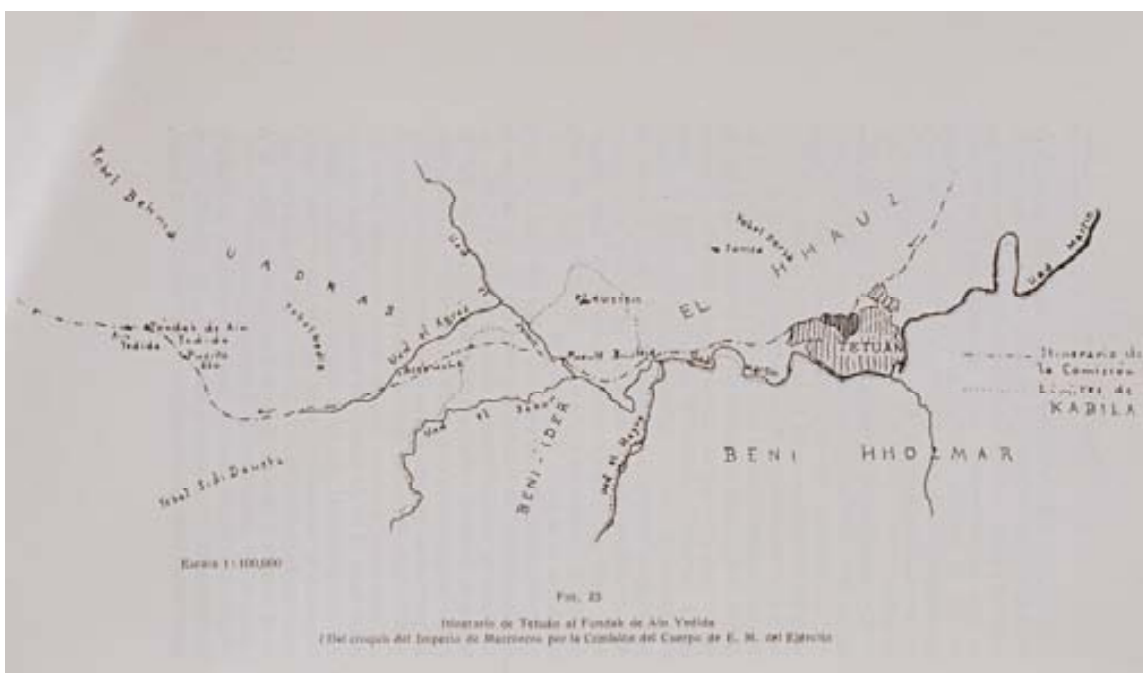
Però, també com altres viatgers, Boada un cop allí, considerarà que “**ni para un ejército ni para una caravana nos pareció pavoroso, en épocas normales, el paso del *fondak***” (Boada, 1999 [1895]: 267) [vegeu mapa 2]. Aquest aclariment fa referència a l'extrema perillositat descrita en relació a aquest tram pels cronistes de la guerra, especialment per Alarcón. Com Pareja, també Boada arriba a la mítica esplanada on ocorregueren els fets més *arxiconeguts* de la guerra d'Àfrica [vegeu mapa 1], i:

“Llegados al límite inferior del camino, encontrémonos ya en la llanura. Desde aquel momento la emoción fué grande. Teníamos ante nosotros la extensa llanura del *Uad-Ras*, con sus campos cubiertos de doradas espigas. En el fondo, y á nuestra derecha, una serie de lomas, formando escalones, recordábanos el sitio principal escogido por los marroquíes para formalizar la mayor resistencia cuando la célebre batalla. A nuestra izquierda, unos cuantos arbolillos raquíticos señalaban aún el sitio donde se firmó la paz que puso término á la empeñada contienda” (Boada, 1999 [1895]: 267).

<sup>49</sup> Fixem-nos amb la ubicació central de *Uad Ras* entre Tànger i Tetuan. Adonem-nos també de la proximitat amb el *Fondak*, espai molt evocat per les narratives viatgeres.

Un cop allí i encara que es trobés físicament davant un camp de cereals espigats, es dedica a reubicar espacialment les localitzacions-ícones més significatives de la batalla. Al mateix temps, endut per la nostàlgia, reconstrueix i reviu *in situ* les excentricitats d'aquell combat que suposà molt més que una simple victòria militar. Llegim:

“Por un momento creímos ver nuestros valientes batallones esparramados por el llano; el ruido ensordecedor del cañón y las descargas de la fusilería parecían herir nuestros oídos con ilusión creciente. **Como treinta años atrás, el sol doraba con sus rayos montes y valles, envolviendo en un nimbo de luz esplendorosa los mil episodios épicos que la historia registra en sus mejores páginas, formando, alrededor del nombre de España, una aureola de gloria inmarcesible.** [...] Sobre el terreno y formando una sola comitiva, examinamos el campo, reconstituyendo la disposición de los batallones y cuerpos de ejército en montes y llanos. **La imaginación suplía lo que en la realidad faltaba, presentándonos las principales fases del combate,** el más importante que se ha librado en tierra de Africa” (Boada, 1999 [1895]: 268).



**Mapa 2.** Croquis de ruta prototip portada a terme per l'expedició científica de 1913<sup>50</sup>. Mapa inclòs en el relat de Dantín (1914).

Collell, per la seva banda, rememora la mítica batalla en el primer moment de trepitjar terra africana (1891), portant a terme un exercici de translació territorial i desconnectant l'evocació bèl·lica del seu lloc d'origen. Essent així, el prevere manifesta que

“Al posar el peu en terra a Ceuta, de sopte's reverdiren en ma imaginació els recorts de la guerra del any 1860 que jo havia seguit ab la dalera del adolescent engrescat, en les notícies del *Telégrafo de Barcelona*, y sobre tot en les animades relacions que, en son *Diario de un testigo de la guerra de Africa*, ne donava en sengles fascicles copiosament ilustrats per bons dibuixants, en Pere Antoni de Alarcon” (Collell, 1921: 27).

<sup>50</sup> En aquesta ocasió és important reparar en la importància del tram, que recull els espais de l'enfrontament militar. A l'esquerra del mapa tenim la plana de Uad Ras i la senyalització del Fondak. També podem observar com l'itinerari resseguit pels expedicionaris (Dantín i Cabrera entre d'altres) arriba a Tetuan, ciutat estretament vinculada amb els records victoriosos de la Guerra d'Àfrica (1859).

En aquest cas veiem la importància que prenen les geografies imaginàries i el poder fàctic que pot arribar a tenir la literatura i la iconografia (popular, acadèmica o periodística) per crear i consolidar un imaginari patriòtic nacional. A la vegada, el desplaçament geogràfic a terres africanes incrementa l'efecte de versemblança, fet que comporta que des d'allí consideri:

**“Y fou tanta la vivesa del recort, que fins me semblá que jo hi havia viscut a Ceuta y coneixia'ls llochs hont se donaren les primeres batalles** en les quals fou ferit lo general Echagüe que havia estat de Coronel d'un seguiment de guarnició a Vich. El Serrallo, Castillejos, Sierra Bullones, Tetuán, tots aqueixos noms m'erán familiars, com m'erán ben coneguts els noms dels generals O'Donell, Ros de Olano, y sobretot el nom llegendari y vibrant com un tret de fusell, d'en Prim” (Collell, 1921: 27).

L'imaginari preexistent del viatger arriba a crear la paradoxa de ja haver trepitjat i de conèixer tant la geografia concreta d'aquell territori com un temps passat no viscut (simplement imaginat). Des de Ceuta, Collell evoca el seu escenari personal creat a propòsit de la popularment esbombada Guerra d'Àfrica alhora que relaciona el seu lloc d'origen – Vic- amb les trajectòries d'alguns dels militars que es feren famosos en dita batalla. El viatge en aquesta ocasió serà una pràctica de comparació espacial que relaciona el subjecte que es desplaça i les geografies del lloc d'origen amb les imaginades i viatjades.

#### 7.4.1.2 Desplaçaments colonials i evocacions d'un panorama paisatgístic complex

Els paisatges colonials evolucionaren entre el principi i el final del període d'estudi. També canviaren físicament els escenaris bèl·lics de l'any 1859 així com la manera espanyola de percebre el territori marroquí i la realitat colonial després de la implantació del Protectorat espanyol (1912). Les aportacions que fan referència als temps del Protectorat seguiran evocant l'èpica batalla però també inclouran les particularitats existents en el moment del desplaçament per les geografies bèl·liques.

Essent així, el viatger Eguilaz es trasllada a Marroc “con el propósito de hacer un viaje a Tetuán y de paso conocer los sitios aquellos donde tuvieron lugar los épicos combates de 1859 al 1860 que cubrieron de gloria en tierras africanas á guerreros españoles” (Eguilaz, 1912: 36). Sortint de Ceuta però, deixa constància que “en la frontera, y en sitio muy próximo, se encuentra el *Boquete de Anghera* sitio de recuerdo tristísimo, donde como en el barranco del Lobo, en Melilla (25 de julio de 1909), nuestras tropas tuvieron innumerables bajas” (Eguilaz, 1912: 39). Per tant, amb la intenció de portar a terme l'itinerari de la geografia de la guerra, la primera evocació pronunciada en deixar enrera Ceuta es concreta en rememorar els espais concrets de derrota on molts compatriotes espanyols deixaren la vida en honor a la seva pàtria. En aquesta línia prossegueix la resta del itinerari. Així:

“El camino que íbamos recorriendo era pintoresco y hermoso en extremo, abrupto y bastante escarpado en algunos sitios, difícil al tránsito de las caballerías y peligrosos por su mucha altura. [...] **Pasamos por los llanos de Castillejos y evoqué el recuerdo de los célebres voluntarios catalanes y del valeroso Prim en aquella memorable batalla, allí verificada, y que valió al ilustre general un título nobiliario**” (Eguilaz, 1912: 42-43).

“Seguimos poco después la marcha, internándonos por el Rincón que forma la base de Cabo Negrón, **lugar lleno de grandes matorrales y arbolado salvaje, sitio muy peligroso, por servir en todo tiempo de guarida á los bandoleros marroquíes. Entramos en las llanuras de Martín por sitio opuesto al que entraron nuestras tropas en 1860**” (Eguilaz, 1912: 64).

Resseguint els topònims cèlebres que es relacionen directament amb les escaramusses del 60 [vegeu mapa 1 i 2] i copsant amb vivaesa el paisatge natural del recorregut que l'ha de portar a Tetuan, el desplaçament es converteix en un encavalcament temporal i espacial de dues experiències ben diferents: anar a Tetuan i també reviure la mítica guerra en l'escenari real evocant els moviments estratègics de l'exèrcit i els personatges que allí es feren famosos.

Altres viatgers en passar a prop d'aquestes contrades, especialment després de la instauració formal del Protectorat i de la construcció d'una nova carretera d'enllaç entre Ceuta i Tetuan, també incorporaran referències -directes o indirectes- dels records de la mítica batalla, però contextualitzant-ho també en l'època concreta del desplaçament. Així, per exemple, Olmet, inclou en el seu relat que:

“El automóvil déjanos en puente Buceja, **de viejo olor a O'Donnell**, más allá de Laucién. **Nada nuevo nos ofrece el recorrido. Algunas fortificaciones más...** Muy poco. **El valle sigue siendo español, pero las altas sierras que lo dominan, continúan en poder de la insurrección africana**” (Olmet, 1916: 119).

“**Yo voy por este camino poseído de un interés inmenso.** Atavismos el corazón áspero de la morería. **Recorremos un terruño histórico, ¡el camino del Fondak!, donde aún no dominamos, donde vive la raza más indómita y salvaje de la zona, donde estamos por gracia y merced del Raisuli**” (Olmet, 1916: 120-121).

Tot i incorporar en el relat detalls de la memòria històrica nacional associada al territori que es trepitja, el viatger també fa referència a la necessitat imperiosa de completar la colonització i la penetració colonial espanyola en aquesta àrea, ja que segons ell, tot i el control espanyol de la vall, les carenes encara resten al domini del que considera la “insurrecció africana”. Més endavant, deixant constància de l'interès que li desvetlla el fet de desplaçar-se pel arxiconegut “camí del Fondak” [vegeu mapa 2], manifesta també que aquests paratges es trobaven sota el domini local del cabdill Raisuli, el qual tenia en aquelles èpoques una relació ambivalent amb les forces d'ocupació espanyoles. D'aquesta manera, veiem que la transcripció literària dels desplaçaments vinculen paisatge i memòria però també els imperatius colonials vigents de cada període.

Cabrera també evoca en el seu relat la famosa escaramussa hispanomarroquina. En relació al viatge que porta a terme [vegeu mapa 1 i 2], ens enuncia que “el camino que lleva de la más mora a la más cosmopolita de las ciudades marroquíes, **camino abandonado desde que España hizo la actual carretera**, pasa primero entre lomas que alternan con extensos campos de cebada, remontando el curso del Uad el Helú, o Martín con el Uad Haxra” (Cabrera, 1924: 38). Tal i com manifesta l'autor, a l'època que ell s'hi desplaça ja s'ha formalitzat el Protectorat i s'ha intervingut de forma més “conscientment” damunt del territori amb la construcció d'una nova carretera. Tanmateix, ell i la comitiva de la qual forma part es desplacen per la ruta antiga, la que feren els militars espanyols durant la batalla del 60. Segons aquest itinerari i “pasada la confluencia de estos dos ríos, después de seguir buen rato por la orilla septentrional del primero, **lo cruzamos por el puente y entramos de lleno en la vasta llanura del Uad Agrás, que nuestra campaña de 1860 hizo famosa**” (Cabrera, 1924: 39). Davant d'aquest ja conegut escenari ens informa que

“**Confieso que aquellos parajes no me parecieron tan inaccesibles como se ha dicho por algunos cronistas de guerra. No había subidas difíciles ni bajadas peligrosas. En tal camino había peligro, indudablemente, pero éste no estaba en el terreno, sino en sus habitantes, en los temidos kabileños de Uadrás, maestros en el arte de aprovechar la ventaja que su posición en los montes les daba sobre los que pasaban por la tortuosa senda**” (Cabrera, 1924: 41).



Com Boada, Cabrera considera que el perill associat a la contrada no es troba en la seva topografia sinó en els seus habitants, grans coneixedors alhora de la geografia local. En relació a l'efecte que li suggereix el paisatge, inclou que:

“El paisaje de Uadrás, aunque poco variado, es de una belleza áspera y bravía indescrptible; pero lo malo del camino, la precaución con que había que ir para que las cabalgaduras no tropezasen y cayesen y la fama que tenían de peligrosos aquellos sitios, hicieron que las tres horas largas que empleamos en pasar por ellos nos pareciesen otros tantos siglos” (Cabrera, 1924: 42).

Ja a final del període, altres aportacions també rememoren la significació patriòtica d'aquest paisatge. Tanmateix, apareixen nous elements a considerar a part de l'evocació mítica d'una guerra victoriosa. Santiago Otero, sortint de Tànger, comenta:

“Poco después, pasamos por el Puente Internacional, donde comienza la Zona de protectorado español, **enclavado al pié de Cuesta Colorada, monte de trágicos recuerdos, escenario de actos guerreros y de bandidaje, muchas veces teñido por la sangre de inocentes viajeros y de soldados de España**” (Otero, 1930: 13)

Fins i tot la turista Carmen Jiménez de Noguera ens fa saber que:

“**Hoy completamente pacificado, abierta esta difícil pista, levantada en el paso de mayor compromiso, frente a los terribles Beni Hassan, el campamento de la legión de zoco el Arbaa nos parecen una lejana pesadilla los dolorosos episodios que, no hace aún trece años, cubrieron de sangre estas tierras**” (Jiménez de Noguera, 1933: 43)

Aquestes darreres aportacions, malgrat manifestin una aparent pacificació i una colonització real de la zona, acaben més que evocant una victòria, recordant les recents derrotes militars espanyoles, especialment les tràgiques de l'any 1921 [vegeu mapa 4]. Tanmateix però, la ruta prototip, el trajecte de Ceuta-Tànger vers Tetuan, tindrà per l'imaginari geogràfic espanyol la significació de la victòria concebuda com el primer pas cap a l'annexió territorial del nord del Marroc.

#### 7.4.1.3 La guerra d'Àfrica i Tetuan

Si bé la possibilitat de trepitjar el camp de batalla comporta inevitablement –a les aportacions espanyoles- l'evocació de la Guerra d'Àfrica, també la ciutat de Tetuan s'acabarà convertint en l'enclavament urbà que generarà més evocacions patriòtiques en relació a la guerra de 1859-60, que alguns l'han acabat anomenant la *batalla de Tetuan*<sup>51</sup>. Així Cabrera, per exemple, considera que:

“Una de las grandes bellezas de Tetuán consiste en su especial situación entre las escarpadas montañas que dan sus aguas, y con ellas la feracidad, al extenso valle del Uad Martín. [...] son estos montes una tentación para todo amante de la Naturaleza y del excursionismo, y durante muchos años, **desde que España franqueó al mundo las puertas de Tetuán en 1860**, los valles que hacia el Martín se abren eran el sitio escogido para las partidas de campo de la colonia europea de esta ciudad. **Tienen además las montañas de Beni Hozmar cierto interés histórico por haber sido hasta hace muy poco el límite meridional, el punto más internado de las exploraciones científicas en la porte oriental de Yebala. Pasar de allí costaba la vida**” (Cabrera, 1924: 188).

Tetuan que recordem-ho, acabà sent la capital del Protectorat espanyol al Marroc, queda estretament vinculada a l'imaginari mític de la guerra. En aquest sentit, el patriotisme

<sup>51</sup> Per més detalls en relació a Tetuan i la Guerra d'Àfrica vegeu capítol VIII, apartat 8.2.1

espanyol ho utilitzà per considerar que fou “Espanya” qui obrí les portes d’aquesta ciutat al món. Al mateix temps, Cabrera, en referir-se a Tetuan també fa referència a l’interès històric que tenen les seves rodalies com a frontera colonial, com a límit real de la penetració espanyola. Per ell, el colonialisme i la ciència segueixen el mateix itinerari i, per tant, més enllà de Tetuan no es podien portar a terme exploracions científiques per la perillositat associada a no ser encara territori colonitzat per les tropes espanyoles.

També Sánchez Pérez recorda la simbologia de l’imaginari col·lectiu que té per Espanya la ciutat de Tetuan, *orientalitzada* però també colonitzada per les reiterades mirades espanyoles. Inclou:

“Los que en sus mocedades gustaron de saborear romances; los que se deleitaron con la prosa palpitante de entusiasmo de Alarcón; los que oyeron consejos que decían de las guerras con los moros; los que pensaron, durante los últimos años, en los miles de soldados que cumplieron en tierras moras una sagrada misión, **miran a Tetuán como se mira a algo muy suyo, muy querido y muy digno de anhelos y sacrificios**” (Sánchez Pérez, 1925: 14)

#### 7.4.2 Rodalies de Melilla: escaramusses a les portes del Rif (1893-1926)

Melilla i la geografia de les seves rodalies també tindran un gran poder evocador en el conjunt dels paisatges bel·licosos memorats per les mirades viatgeres espanyoles al Marroc. Seran uns paisatges que s’aniran repetint i ampliant en les aportacions narratives que no sempre prendran aires victoriosos. Des de la “*Campaña de Melilla*” de l’any 1893 al “*Desembarco de Alhucemas*” de l’any 1925, el *hinterland* de Melilla recollirà un rera l’altre, els cruentos enfrontaments bèl·lics entre l’exèrcit espanyol i la resistència rifenya.

##### 7.4.2.1 Els primers aldarulls explicats al peu del camp batalla

Dues de les trenta aportacions tracten específicament la temàtica bèl·lica hispanomarroquina perquè varen ser corresponsals de guerra. Boada, com el primer corresponsal de guerra de *La Vanguardia*, deixà constància dels enfrontaments de l’any 1893. En aquella primera ocasió, divisant la costa de Melilla, “**el Cabo de Tres Forcas dibujábase en el horizonte. La costa rifeña, pelada y abrupta, atraíanos de un modo particular**” (Boada, 1999 [1895]: 336). Certament el Rif, durant el període d’anàlisi, experimentarà la paradoxal dicotomia d’atracció colonial vers el seu territori (colonitzable) i la consciència de repulsió cap els seus habitants, tal com si d’un estereotip geogràfic es tractés. Així doncs, trobant-se a Melilla, Boada raconta:

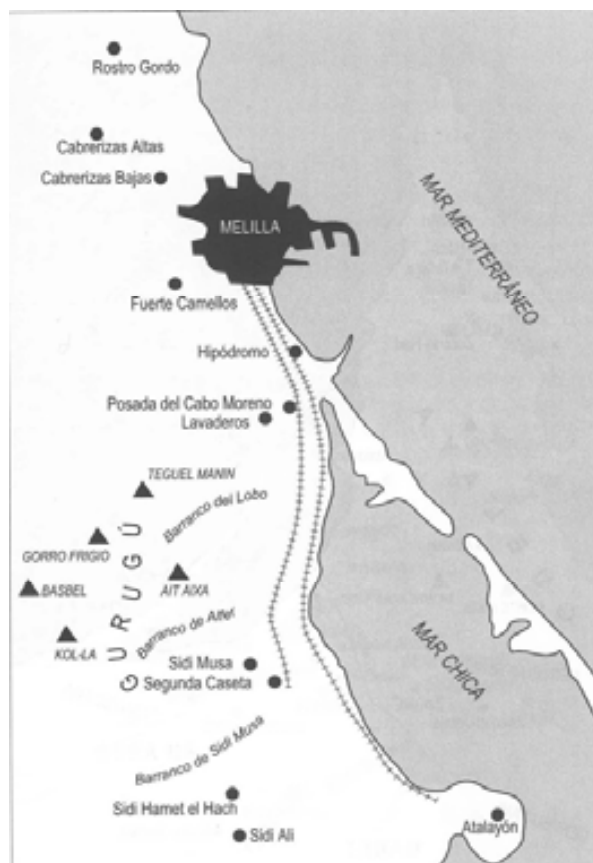
“**Acostumbrada la opinión á las continuas escaramuzas provocadas periódicamente por los moros fronterizos de aquella plaza africana**, hubo de convencerse por el número de bajas y duración del combate de la importancia que había revestido éste, y de la escasa gloria que en él había correspondido á las armas españolas, para **sentirse unánimemente excitada clamando venganza del bárbaro atropello rifeño, y dispuesta á agotar cuantos medios fueran necesarios para dejar á salvo, al par que el honor de nuestra bandera, la integridad de nuestros derechos**” (Boada, 1999 [1895]: 325).

El viatger corresponsal ens deixa constància de l’existència de persistents escaramusses entre els militars espanyols de Melilla i els rifenys de les cabiles de les rodalies. Aquests aldarulls fronterers que representaven una forçada normalitat, s’aguditzaren fins al punt que

l'any 1893, un d'aquests va ser considerat com “un greuge a la pàtria espanyola” i amb el renaixement en el sí de la societat espanyola de les ànsies de venjança vers el “bàrbar rifeny”, esclatà una desproporcionada guerra<sup>52</sup>. Essent així,

“No debía pues sorprender á nadie el que apenas comenzados los trabajos del nuevo fuerte, los escasos soldados que protegían las obras viéranse atacados por fuerzas muy superiores, ocupando posiciones ventajosas y por ende en situación crítica. [...] Alármose entonces la opinión, sacudió su inercia el Gobierno, y dada la gravedad de las circunstancias decidióse el envío de refuerzos. **El entusiasmo que reinó en todos los ámbitos de la Península, no tuvo límites. Y es que la guerra al moro ha sido siempre muy popular en nuestro país, teniendo el don de enardecer todos los corazones. No en vano ha sostenido España una lucha de siete siglos con ellos, para que, al menor conflicto, recuérdense antiguas glorias, apagadas ambiciones y no vengadas ofensas**” (Boada, 1999 [1895]: 326).

Melilla i el seu entorn més immediat es convertirà d'aquesta manera en una dura espina clavada al patriotisme espanyol. Les constants escaramusses, algunes de les quals es convertiran en descomunals batalles, faran evocar des dels seus inicis, tal i com comenta Boada, l'odi a mort al “moro” i exaltaran el més pur sentiment de venjança forjat molts segles enrere.



Mapa 3. Rodalies de Melilla. Localització del Barranco del Lobo<sup>53</sup>.  
Font: mapa extret del llibre de Villalobos (2004).

<sup>52</sup> Per més detalls en relació a la Campanya de Melilla de l'any 1893, vegeu capítol 4, apartat 4.4.1

<sup>53</sup> Aquest mapa ubica el Barranco del Lobo (molt pròxim a Melilla ciutat) on l'any 1909 l'exèrcit espanyol sofrí un gran revés militar. Els punts negres que apareixen en el mapa són els fortins militars espanyols, mentre que els triangles representen els accidents geogràfics més destacables.

Uns anys més tard, concretament a l'estiu de l'any 1909, Carmen de Burgos, més coneguda com Colombine, també estigué al peu del camp de batalla a les afores de Melilla [vegeu mapa 3]. El seu relat novel·lat<sup>54</sup> ens deixa constància de la històrica simbiosi existent entre aquest territori i els repetits enfrontaments bèl·lics. En plena guerra ens fa saber que

“Los batallones en columna doble de dos líneas estaban de cara al cerro, **entre cuyas hendiduras habían quedado insepultos tantos cadáveres de españoles en las recientes batallas.** La silueta pizarrosa del Gurugú recordaba la del Vesubio por la línea quebrada de la cumbre. [...] **A sus espaldas se alzaban los fuertes de Alfonso XIII y de Camellos con sus formidables baterías de cañones, á la izquierda el mar iba á batir con sus olas de espuma las arenas de la playa,** extendiendo su franja azul hasta la suspirada costa española, **mientras que á la derecha el terreno arenisco, estéril, se esfumaba en el horizonte internándose en el Rif**” (Burgos, 1912: 28).

La geografia de la guerra deixa enrere les costes atlàntiques que divisen la pàtria per referir-se al territori del Rif com una demarcació espacial “estèril” on jauen insepultats militars espanyols i on destaca visualment la presència del Gurugú i els nous fortins militars espanyols. Colombine, en relació directa amb el que es conegué com el “*Barranco del Lobo*” ens informa les calamitats de la guerra:

“**Aquel siniestro barranco del Lobo, donde quedaran insepultas las víctimas del 27 de Julio, se había recorrido en la última descubierta. Los que llegaron hasta él contaban con horror el espectáculo lúgubre de los cadáveres insepultos, desnudos, despedazados por los cuervos y profanados por los rifeños feroces**” (Burgos, 1912: 55-56).

En aquesta ocasió el paisatge i la memòria difereixen i molt de les glorioses evocacions que fan referència a la guerra d'Àfrica, ara el paisatge s'ha convertit en un escenari ben tràgic.

#### 7.4.2.2 Evocacions paisatgístiques de les geografies de la derrota: diferents visions

Després de l'any 1909, els viatgers que recorregueren les rodalies de Melilla també es detingueren a recordar els camps de batalla on molts espanyols hi deixaren la vida, rememorant i resseguint d'aquesta manera, els itineraris de la geografia bèl·lica. Prats, per exemple, en trepitjar terra africana evoca explícitament el territori on es materialitzaren les batalles anteriors al seu desplaçament i deixa escrit que,

“Para mí, igual que para todos los que hayan leído en la historia las repetidas guerras de los españoles en Africa, **el nombre del Cabo de Tres Forcas es perfectamente conocido, familiar [...]** ¡Por tal hubiera yo entonces rechazado la idea de ver un día con mis propios ojos este gigante pico, mudo testigo de la bravura española, sepulcro de cientos de héroes que vertieron la sangre por su patria, que también lo es mía...!” (Prats, 1915: 155).

Després de reconèixer la topografia més destacable de la zona [vegeu mapa 3] i exaltat patriòticament, s'apropa a la geografia concreta dels deliris bèl·lics evocant els cruentos enfrontaments entre espanyols i marroquins. Explica:

“Mi vista, al paso del coche, **seguía recorriendo aquellos lugares por donde, en justo castigo, persiguieran nuestros soldados a los traidores rifeños,** y observaba las ruinas de los caseños destruidos por la artillería, permaneciendo aún los escombros cual vivo testimonio de la tradición de sus antiguos moradores. **¡Y pensar que aquel suelo, que**

<sup>54</sup> Les cròniques de guerra es publicaren a l'*Heraldo de Madrid* entre l'agost i el setembre de l'any 1909.

**nosotros pisábamos, había visto mezclarse con la de los moros la sangre de nuestros hermanos, la del pérfido islamita con la del noble cristiano! En verdad, que me estaban dando ganas de estrangular al primer marroquí que me hallara al paso... sólo la caridad cristiana podía contemplar mi indignación”** (Prats, 1915: 168).

Prats, capellà i acadèmic salamanquí, presenta a través de la contemplació del paisatge, el seu discurs catòlic més reaccionari: l'ancestral guerra de religions on topen “nobles cristians” amb “pèrfids islamites”, o sia, bons i dolents. Amb aquesta evocació afloren els sentiments més patriòtics i inquisitius del capellà, explicitant en el text les ganas d'estrangular a l'enemic. Prossegueix:

“En derredor nuestro una gran explanada, que se prolonga en la vasta laguna (tal es Mar Chica), cuya faja de separación del mar se pierde entre la bruma azulada; al Sur el cerro del Atalayón; hacia el Poniente **el Gurugú, que en su imponente elevación, y vestido de luto por las sombras de la tarde, llega a parecerme inmenso mausoleo erigido por la naturaleza a los mártires del deber que en las faldas de este monte sucumbieron. Una resplandeciente nube oculta a la sazón su encumbrada cima, y, sin saber por qué, me figuro ver en ella algo simbólico, así como el blanco cendal con que el Dios de las batallas quiere cubrir las lobregueces del barranco del lobo y del de la muerte, sepultura de los innumerables soldados que con su sangre escribieron el 27 de Julio una de las páginas más gloriosas de nuestra historia contemporánea”** (Prats, 1915: 168-169)

Després de traçar una detallada panoràmica vers tots els punts cardinals, el viatger, encara ofuscat, recalca en el temor de la inseguretat que inspiren aquestes contrades i per aquest motiu, acaba manifestant que **“los soldados que continuamente vigilan aquellos lugares infundían, con su presencia, en nosotros la tranquilidad que, de faltar ellos, no hubiéramos tenido, máxime desde el punto en que la noche nos salió al paso durante el regreso”** (Prats, 1915: 171). En aquesta mateixa línia, en arribar a la propera població de Selouanne, constata que

“Una cosa se echa de ver apenas se llega a Zeluán. En sus casas de madera sencillas, con lo estrictamente indispensable para proteger a sus moradores contra la intemperie, **advierte el menos avisado que todo allí es postizo, que falta aún aquella seguridad, aquella calma precisa para las obras sólidas y estables; se adivina a la legua que estamos en tierra de enemigos.** El poblado se reduce a una calle formada por dos manzanas de casas destinadas a cantinas, donde los soldados, relevados de la rígida disciplina militar, triunfan y se divierten confundidos con sus jefes. [...] A unos cien metros del sitio se alza la célebre Alcazaba, de gigantescas proporciones, **refugio de los rifeños, donde impunemente se guarnecía después de hostilizar a nuestras tropas”** (Prats, 1915: 225-226).

Pel viatger, la geografia bèl·lica de les contrades de Melilla es caracteritza per la inestabilitat i fragilitat del seu paisatge. Prats, denota una manca de seguretat degut a la proximitat i desconeixement de l'enemic. El resultat per tant, és un paisatge postís que depèn directament d'una necessària presència militar.

Tanmateix, els mateixos paisatges també poden generar diferents opinions, i fins i tot, evocacions tremendament optimistes quan queden estretament relacionades amb les aspiracions més materialistes del colonialisme espanyol. Des d'aquest punt de vista, el relat d'Olmet ens enuncia:

“Cuando vino, en 1911, á Melilla Don Afonso XIII, la plaza había tenido una pequeña expansión. El Rey pudo recorrer á caballo la zona ocupada. Hoy hacen falta cuatro ó cinco días para recorrerla en automóvil. **Fuera de los primeros choques ocurridos en el año 9 y de la infortunada excursión al Kert del 11, etapas sangrientas, momentos arduos, la ocupación se ha ido haciendo sin ruido, sin dolor, sin tragedia. [...] Poseemos ya hasta el Muluya, límite de nuestra zona, dilatados territorios. El Kert es un regato inofensivo. Monte Mauro, estorbo grande para llegar á Alhucemas. [...] Lo que**

**todos hemos de reconocer es que la obra realizada tiene, desde el punto de vista militar considerable importancia”** (Olmert, 1916: 35).

Per Olmet per tant, els paratges bèl·lics queden tremendament “relativitzats” pels positius canvis ocorreguts damunt del territori, segons ell, entre 1911 i 1915, període que s’instaura el Protectorat formal. Essent així, per Olmet, els intents d’ocupació espanyola no estaven sent tràgics. La seva mirada deixa enrere els encontres i les derrotes bèl·liques i destaca exclusivament l’augment de la influència espanyola damunt del territori. En trobar-se allí, afegeix:

**“Hemos llegado á las más avanzadas posiciones. Desde ellas se dominan las jaimas ó campamentos de los moros nómadas que guerrear contra nuestra invasión. Y ahora, al regresar, lleno de polvo, de sol y de esa energía física y espiritual que comunica el espectáculo de la guerra, quisiera tener una paleta gigante para trazar este cuadro asombroso”** (Olmert, 1916: 36).

En desplaçar-se fins a l’extrem més fronterer o en el que era considerat el front de batalla, el viatger transforma la seva narrativa en una lírica èpica i al·legòrica dels enfrontaments existents pel domini del territori. Al mateix temps Olmet, endut per l’emoció de contemplar la “prosa espanyola” es remet a la incapacitat textual de transmetre les emocions i evoca una necessitat més artística o la capacitat d’un pintor per descriure el que ell considera l’espectacle de la guerra. A la vegada i retornant a la temàtica de les polítiques d’ocupació, especialment en l’àrea del Rif, on la resistència fou més virulenta, inclou noves referències a l’espanyolitat dels territoris ocupats. Inclou:

**“A la derecha se laza el Gurugú. Hoy se le recorre á pie, sin armas. El Barranco del Lobo es una grieta verde que sonríe al sol. [...] Cuanto abarcan los ojos, aquellas montañas hermosas de la lejanía, todo, todo pertenece a España”** (Olmert, 1916: 36).

Per Zulueta, en canvi, la visualització d’aquests paratges, l’obsessionen i el fan emmudir. Observant el territori i associant-lo al seu passat recent, el maleeix i l’adjectiva d’ingrat i d’estèril. Com a escenari bèl·lic que va ser, pel viatger, aquests paratges queden condemnats a no ser mai fecunds: estan maleïts. Llegim:

**“La emoción callada que experimenté en aquel primer momento, constituía para mí una verdadera obsesión. El paisaje iba desenvolviéndose áspero y de aspecto ingrato. Los pocos restos de arbolado, alguna higuera raquílica y desmedrada, cantados pinos encanijados proclamaban a las claras la esterilidad de aquel suelo ingrato. La sangre con que lo habíamos regado no podía ser fecunda. ¡Tierra maldita!”** (Zulueta, 1916: 19).

Com altres viatgers, també es desplaça a la geografia del crim i allí afloren de forma cruenta els records dolorosos associats a la pèrdua de compatriotes. En la narració dels paisatges bèl·lics però, el component geogràfic també esdevé un element d’anàlisi important. En aquest sentit l’autor detalla que:

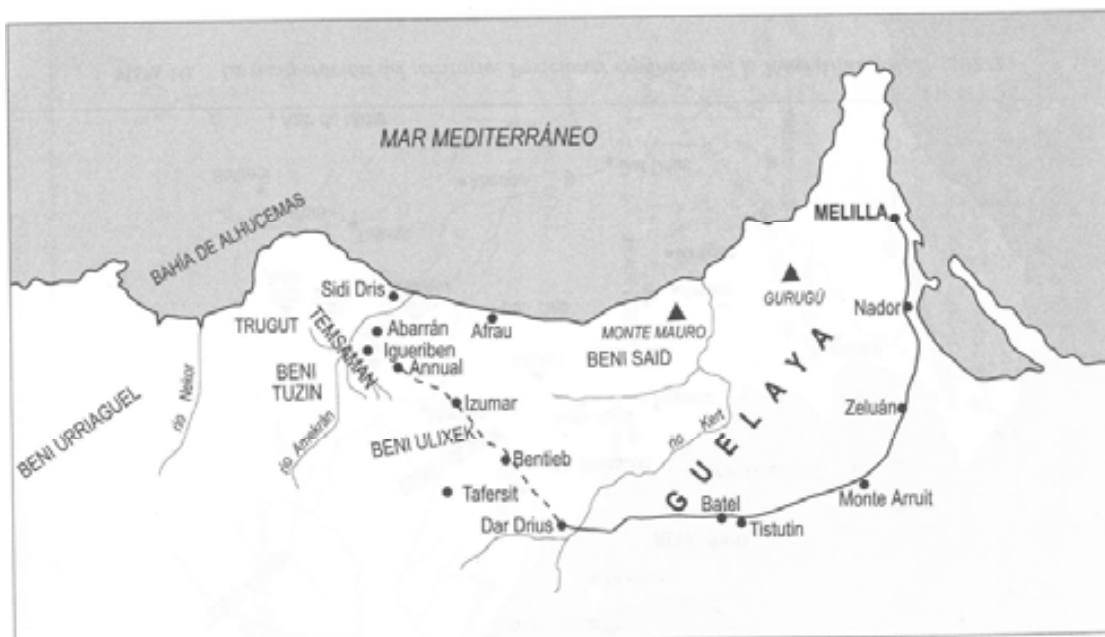
**“Contemplamos a nuestro sabor el barranco del Lobo. ¡Siempre el recuerdo doloroso! Pero el auto corría ya por una carretera bien conservada, por entre líneas férreas, y se nos ofreció la perspectiva de Mar Chica y de Nador, por entre la combinación de hilos telegráficos y postes, que nos hablaban, con su muda silueta, de civilización y progreso. Nador no más dista 14 kilómetros de Melilla. ¡Cuántos combates para dominar tan reducido espacio! La población es insignificante; los edificios poco más que barracas grandes. Es menester que el guía, complaciente, nos advierta que los grupos de chumberas ocultaban habitaciones humanas”** (Zulueta, 1916: 20).

Enmig d'un encavalcament entre el passat dolorós i el present canviant (degut a la implementació d'elements que modernitzen i colonitzen el paisatge), l'autor objectiva i delimita també la insignificança del territori ocupat traçant la comparativa entre l'esforç portat a terme i el total de la superfície colonitzada. En aquest sentit, la seva opinió difereix i molt de la del seu compatriota Olmet.

#### 7.4.2.3 El fatídic 1921

Les campanyes militars espanyoles al Marroc tingueren la pitjor derrota<sup>55</sup> l'any 1921, amb una gran escabotxada que tingué unes dures repercussions a la Península i en el sí de l'organització militar espanyola. En aquest sentit, el naturalista Cabrera que coneix la Zona oriental del Protectorat l'any 1919, informa en el seu relat que:

“**Monte Arruit no tenia entonces la trágica fama que hoy tiene**, siendo simplemente una de tantas posiciones con poblado español adjunto, a la que daba alguna importancia el hecho de dominar la inmensa llanura del Garet, donde se desarrollaba la explotación agrícola de la Compañía Española de Colonización, que era la que había construido el poblado, compuesto de edificios bajos, bastante confortable, con fachadas de estilo árabe, formando calles tiradas a cordel sobre la llanura, entre la vía férrea y el monte, cuya cima ocupaba la posición” (Cabrera, 1924: 114).



**Mapa 4.** Zona oriental. Localització de *Monte Arruit* i *Annual* i també de la trajectòria de la derrota militar espanyola de l'any 1921. Font: Mapa extret del llibre de Villalobos (2004).

El paisatge narrat i la descripció territorial inclosa és ben diferent de les que es generaran a partir de l'any 1921. Així doncs, quan Tirant hi viatja als anys trenta del XX i recorre les rodalies de Melilla, evoca el que ell considera els escenaris de la més gran de les tragèdies viscudes al Marroc [vegeu mapa 4]. Inclou:

<sup>55</sup> Per a un aprofundiment sobre la temàtica, vegeu el capítol IV d'aquesta tesi. O vegeu: Carrasco García (1999), Leguineche (1996) i Villalobos (2004).

“Es travessen, des de la sortida de Melilla, **tots els indrets que foren teatre de la tragèdia de l'any 21, i, en veure'ls, no podem deixar de sentir vergonya per aquell desastre que sembla impossible que no s'evités.** Nador, Zeluà, Mont-Arruit, Dardrius, sobretot les tres primeres, són posicions fàcils de socórrer des de Melilla, **on hi havia 18.000 homes !!! que no foren utilitzats ni poc ni molt per tal d'evitar aquella vergonya nacional** [...]. Nador conserva encara enrunada la fàbrica de farines on es feren forts els herois que resistiren, esperant l'auxili que no arribà. [...] Mont-Arruit deu tenir una cota que no arriba a cinquanta metres, i dista de Melilla molts pocs quilòmetres; hom pot utilitzar per a quasi tot el recorregut la “Mar Chica”. ¿Com s'explica, sinó per un pànic insuperable, que el comandant general de Melilla abandonés els homes d'aquella posició? Les responsabilitats per la catàstrofe del Marroc, de l'any 1921, potser no s'escatiran mai... ; si ho fossin, explicarien allò i moltes altres coses posteriors” (Tirant, 1934: 30-33).

D'aquesta manera veiem com es perfilen a través de la comparació de les aportacions viatgeres la concepció d'uns paisatges bel·licosos canviants. Per Tirant, com per Zulueta, els escenaris guerrers es converteixen en uns paisatges bèl·lics de frustració, d'incompetència i també escenaris de la vergonya. D'aquesta manera, en trepitjar el territori i conèixer-ne la seva geografia, apareixen noves valoracions del què prèviament s'havia conegut per altres canals informatius.

Com en altres ocasions, les percepcions dels paratges de lluita poden tenir diferents interpretacions i múltiples evocacions. Essent així, Santiago Otero, gran propagandista de l'acció colonial al Marroc, quan es refereix a les àrees limítrofes de Melilla, la seva lectura i interpretació es projecta en el què pot arribar a ésser, defugint així, de tota mirada retrospectiva de la història del territori. En aquest cas concret, la vinculació entre paisatge i memòria queda distorsionada per l'omissió de fets molt rellevants en relació a les recents i virulentes derrotes militars ubicades allí. Dóna la sensació doncs, que després del desembarcament d'Al-Hoceima –i amb la corresponent censura prèvia i posterior-, i considerant que “havent mort el gos” ha desaparegut la ràbia, les mirades colonialistes dedicades a aquests paratges ja no fan referència del tràgic 21 [vegeu mapa 4]. D'aquesta manera, s'observa la voluntat de fer desaparèixer i esborrar les reiterades tragèdies militars disassociant-les del seu paisatge.

Otero, doncs, encara la temàtica i descriu el seu paisatge des d'un punt de vista totalment diferent. Ho fa introduint-nos Villa Sanjurjo<sup>56</sup>. Escriu: “de noche hacemos entrada en la coqueta y risueña población, la más jovencita de todas las hermanas de Zona. Apenas cuenta tres años” (Otero, 1930: 117). D'aquesta manera ens informa:

**“Considerad que hace poco más de dos años Villa Sanjurjo era todavía un campamento. La historia de su desarrollo es brevísima.** Durante dos siglos y medio, España, desde la isla de Alhucemas, contempló con amor estos campos rifeños; fué aquel Peñón faro de esperanza, que captó lentamente afectos y voluntades de los vecinos costeros, a favor de un próspero comercio, llegando a introducir entre los indígenas nuestra moneda y nuestro idioma que se hablaba en la costa casi tanto como el xelja. **No se registra violencia alguna hasta la exaltación de Abdelkrim el Jatabi con su ridícula república rifeña. De acuerdo con Francia y España para destruir, en interés del pueblo reprimido, la pseudo soberanía de éste, las flotas de guerra de ambas naciones, el 8 de septiembre de 1925, apoyaron con sus fuegos el audaz desembarco de las heroicas tropas españolas, que se afirmaron en las crestas que circundan esta meseta, y venciendo en pocos días la porfiada resistencia rebelde, llegaron a dominar las feraces vegas, en cuyo centro floreció la antigua Nekor**” (Otero, 1930: 118).

<sup>56</sup> Villa Sanjurjo és el nom que va rebre de forma temporal Al-Hoceima, després de la contundent contrarèplica militar espanyola de 1925 que partí des d'aquesta ubicació.



En aquesta ocasió, com en el cas de Prats, veiem com en referir-se a dits espais es parla més aviat de la morfologia i evolució d'aquests enclavaments partint de la no construcció que no pas de la seva significació abans i durant la penetració colonial espanyola. Tanmateix, Otero deixa constància de la construcció d'un nou paisatge a partir de la construcció del campament militar tot i fer referència de la presència espanyola a l'illa d'Al-Hoceima des de temps enrere. Així, en referència als paisatges de la guerra, Otero parla tant sols d'un poble reprimit per la "ridícula república rifenya" de El-Jatabi i d'unes forces d'alliberació –espanyola- de la força rebel executada eficaçment amb pocs dies i amb brillants resultats. Així, per l'autor:

**“Las afortunadas operaciones de las tropas aliadas en 1926 y la entrega del Jatabi, consolidan la situación, y a las barracas suceden construcciones de mampostería; se traza a futura ciudad, se la dá el nombre del popular y bizarro general Sanjurjo, y entre las primeras luces de cultura que se encienden como propulsor y heraldo de la labor iniciada, aparece en 1927 un periódico, *Diario Español de Albuemas*, para contribuir en primera línea a la labor civilizadora, razón de existencia del nuevo pueblo, empezando por definir las ventajas de seguridad, salutíferas y económicas, de su ocasional emplazamiento en emotivas páginas vibrantes de pasión y de redentores anhelos”** (Otero, 1930: 119).

En aquesta la línia més intervencionista i colonial, Otero es remet només al post desembarcament d'Al-Hoceima per referir-se a la construcció d'uns nous paisatges colonials damunt del territori, ometent d'aquesta manera, variats i repetits enfrontaments experimentats en la concreta geografia del hinterland de Melilla. Així, la provisionalitat del campament militar esdevé, segons l'autor, quelcom més sedentari i prelude d'una futura ciutat anomenada en honor del conegut general militar espanyol Sanjurjo.

A través doncs de la revisió de les aportacions viatgeres que fan referència a les àrees que rodegen les ciutats espanyoles de Ceuta i Melilla, veiem com s'han anat formulant i recreant els paisatges de la glòria i fracàs militar espanyol al nord d'Àfrica.

## Referències bibliogràfiques

Albet, Abel; Nogué, Joan; Riudor, Lluís (1997). Exploratori, militar, topografi: la cartografia spagnola del Marocco. *Terra d'Àfrica*, 1997, pp. 15-40.

Albet, Abel; Riudor, Lluís (1999). “Evolución de la cartografía española de Marruecos: entre el documento territorial y la representación simbólica del poder”. A: Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Bachoud, Andrée (1988). *Los españoles ante las campañas de Marruecos*. Madrid: Editorial Espasa Calpe.

Balfour, Sebastian (2002). *Abrazo mortal. De la guerra colonial a la Guerra Civil en España y Marruecos (1909-1939)*. Barcelona: Península.

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.

Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].

Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.

Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914). Memòries*. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. [El viatge és de l'any 1909. La primera edició és de l'any 1958].

Carbonell, Jordi (1999). *Marià Fortuny i la descoberta d'Àfrica: els dibuixos de la guerra hispanomarroquina (1859-1860)*. Barcelona: Columna.

Carrasco García, Antonio (1999). *Las imágenes del desastre. Anual 1921*. Madrid: Almena Ediciones.

Collell Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Correa Ramón, Amelina (2004). "Los otros cronistas de la Guerra de África". A: González Alcantud, José Antonio (ed) & Lorente Rivas, Manuel (Col.) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la Guerra de África. Del entusiasmo a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos.

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].

Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

González Alcantud, José Antonio (2002). *Lo moro: las lógicas de derrota y la formación del estereotipo islámico*. Rubí: Anthropos.

González Alcantud, José Antonio (2004). "Poética de la conquista en la obra orientalista de Pedro Antonio de Alarcón". A: González Alcantud, José Antonio (ed) & Lorente Rivas, Manuel (Col.) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la Guerra de África. Del entusiasmo a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos.

González Alcantud, José Antonio (ed) & Lorente Rivas, Manuel (Col.) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la Guerra de África. Del entusiasmo a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos.

Guerrero Acosta, José Manuel (1998). *El ejército español en campaña (1643-1921)*. Madrid: Ediciones Almena.

- Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.
- Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.
- Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.
- Leguineche, Manuel (1996). *Annual 1921. El desastre de España en el Rif*. Madrid: Alfaguara.
- Madariaga, M.R (1999). *España y el Rif. Crónica de una historia casi olvidada*. Melilla: Ciudad Autónoma de Melilla i UNED.
- Marín, Manuela (1996). Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1912). *Hispania*, LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 93-114.
- Martín Corrales, E. (1999). "El Protectorado español en Marruecos (1912-1956). Una perspectiva histórica". A: Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- Martín Corrales, Eloy (2002). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.
- Mateo Dieste, Josep Lluís (1997). El "moro" entre los primitivos: el caso del Protectorado español en Marruecos. Barcelona: Fundació La Caixa [publicació de la tesi doctoral de l'autor dirigida per Verónica Stolcke]
- Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.
- Moga Romero, Vicente (2006). "El imaginario de papel, el papel del imaginario". A: González Alcantud, José Antonio (ed.) (2006). *El orientalismo desde el Sur*. Rubí: Anthropos.
- Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.
- Morales Lezcano, Víctor (2004). "Pedro Antonio de Alarcón en el torbellino de la Guerra de África". A: González Alcantud, José Antonio (ed) & Lorente Rivas, Manuel (Col.) (2004). *Pedro Antonio de Alarcón y la Guerra de África. Del entusiasmo a la compulsión colonial*. Rubí: Anthropos.
- Morales Lezcano, Víctor (2006). *Historia de Marruecos. De los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui.
- Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.
- Nogué, J. & Villanova, J.L (eds) (1999). *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Editorial Milenio.
- Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.
- Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

- Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.
- Reguera Rodríguez, A. (2002). “La formación de la conciencia africanista en España”. A: Díez Torre, A. R (ed) (2002). *Ciencia y Memoria de África. Actas de las III Jornadas sobre “Expediciones científicas y africanismo español, 1898-1998”*. Madrid: Ateneo de Madrid y Universidad de Alcalá.
- Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.
- San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.
- Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.
- Silva, Lorenzo (2001). *Del Rif al Yebala. Viaje al sueño y la pesadilla de Marruecos*. Barcelona: Ediciones Destino.
- Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.
- Urteaga, Luis (2006). *Vigilia colonial. Cartógrafos militares españoles en Marruecos (1882-1912)*. Barcelona: Edicions Bellaterra i Ministerio de Defensa.
- Urteaga, Luis; Nadal, Francesc; Muro, José Ignacio (2003). Imperialismo y cartografía: la organización de la comisión española de Estado Mayor en Marruecos (1881-1882). *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, 2003, vol. VII, nº 142.
- Villalobos, Federico (2004). *El sueño colonial. Las guerras de España en Marruecos*. Barcelona: Ariel.
- Villanova, José Luis (2004). *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Barcelona: Edicions Bellaterra. Colección Alborán.
- Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Rif*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.

## **8- La ciutat: imaginari urbans marroquins**

En analitzar les narratives viatgeres espanyoles que fan referència al Marroc destaca des d'una perspectiva paisatgística, el voluminós gruix d'aportacions que fan referència a enclavaments urbans. De fet, quasi la totalitat dels viatges portats a terme són resultat d'uns itineraris que es dediquen a resseguir damunt del mapa les principals ciutats del país. Per aquest motiu, aquest capítol, es dedica a presentar i catalogar en clau geogràfica els principals imaginari urbans marroquins construïts per les diverses mirades viatgeres espanyoles.

L'anàlisi que es presenta inclou l'evolució de les percepcions d'allò urbà, condicionades en gran mesura, per l'augment de la presència imperial europea a l'Àfrica. Tot i que cada ciutat presenta les seves pròpies característiques respecte la resta d'enclavaments urbans, també apareixen trets comuns que es van reiterant en les narratives i que acaben aglutinant totes les ciutats marroquines en una única però complexa formació discursiva que les concep com la plasmació més dinàmica d'un Orient estàtic, endarrerit en relació a Europa però seductor per la seva alteritat.

Els imaginari urbans de les principals ciutats marroquines de l'època es presenten en tres apartats diferents que s'expliquen per haver tingut en consideració tant les casuístiques territorials de les localitzacions de les ciutats en relació als desplaçaments fets pels viatgers/es com per les particularitats de la pròpia dinàmica colonial ocorreguda en el territori marroquí. Des d'aquests inicials punts de vista, s'inicia el capítol amb Tànger, ciutat porta de l'imperi visitada per quasi tothom que es desplaçà al Marroc i que va tenir una trajectòria única en el context del repartiment de l'imperi marroquí. Les deu ciutats restants<sup>57</sup>, queden repartides entre el Protectorat espanyol i el francès. Aquesta distinció s'ha fet perquè un dels objectius principals d'aquesta investigació ha estat veure com i de quina manera es percep i s'explica el territori sota la influència d'uns imperatius imperials concrets. En aquest sentit, s'aprofundeix sobre la concepció espanyola d'un territori que tot i ser marroquí, restà dividit sota dues àrees d'influència diferents<sup>58</sup>. L'últim apartat del capítol es dedica a sintetitzar des d'una perspectiva més general el conjunt de les aportacions de caràcter urbà del Marroc.

### **8.1 Tànger, la ciutat "internacional" del Marroc**

La inclusió de referències sobre Tànger en la narrativa viatgera espanyola que fa referència al Marroc gaudeix de la trajectòria temporal més llarga i la que queda més vinculada als preàmbuls colonialistes europeus vers l'imperi del Magrib al-Aqsa. Ja sigui per aquest fet, per la proximitat geogràfica existent amb Europa o per convertir-se en el primer port d'entrada d'aquests al país, Tànger acabà titllant-se –molt significativament– per la població

---

<sup>57</sup> Pel què fa als topònims emprats, jo he utilitzat els que l'ICC i Enciclopèdia Catalana concretaren com la traducció catalana d'aquests. Les cites dels relats que s'utilitzen mantenen l'ortografia original de les publicacions. Al mateix temps, els destacats que apareixen en les citacions incloses en aquest capítol són de l'autora amb l'objectiu de facilitar-ne la interpretació.

<sup>58</sup> En aquest sentit, les aportacions narratives que fan referència al què va ser Protectorat espanyol són molt més voluminoses que les que fan referència a la resta del Marroc. Per una explicació més detallada sobre aquest aspecte, vegeu capítol VI.

marroquina com “*la prostituta dels cristians*”. Formulació ben diferent –com és de suposar i es mostrarà- de les que faran els viatgers i viatgeres que aquí analitzarem.

L'imaginari paisatgístic espanyol vers la ciutat de Tànger és múltiple i variat fruit de la pluralitat de mirades que la cobejaran durant un llarg període de temps (Djbilou, 1989). També es veurà enriquit pel diferent èmfasis que hom posarà per destacar-ne els seus trets més singulars o pel propi procés de canvi experimentat en la morfologia urbana promogut per la presència europea. Al mateix temps, però, i com en altres localitzacions marroquines, apareixeran elements comuns, recurrents i observables a la gran majoria d'enclavaments i que acabaran per caracteritzar la particular mirada espanyola vers el Marroc colonial (González Hidalgo, 1993).

Així doncs, i primer de tot, Tànger queda presentada com una ciutat portuària: “una **bella ciutat** emplaçada al fons d’una **esplèndida badia** i bastida sobre turons de poca altura” (Tirant, 1934: 62). També és una ciutat que, observada des del seu centre neuràlgic, la alcassaba, “ofrece **aspecto tan nuevo como bello, tan propio para impresionar como difícil de describir**” (Amor, 1859: 31). Quan es tracta de plasmar literàriament les emocions generades per la novetat de copsar l’alteritat espacial i les sensacions generades fruit del desplaçament físic real, o la sorpresa i enlluernament de copsar allò tant esperat i d’alguna manera prèviament “*orientalitzat*”, moltes de les narratives voluntàriament deixen constància –escrita- de la impotència i de la incapacitat de recollir en paraules tot el ventall de sensacions experimentades i viscudes.

És possiblement per aquest motiu exposat que moltes de les descripcions dels enclavaments urbans marroquins acaben configurant-se a través de variades comparacions reflexives i convertint-se en sorprenents metàfores espacials amb la intenció de remetre al lector, de la manera més pròxima possible –també imaginada i orientalitzada- aquests nous i diferents espais. En aquest sentit, Amor finalitza el paràgraf anteriorment citat detallant que “a la sombra de una de las torres de su renegrida muralla, permanecí algunos momentos poseído de **sentimientos extraños**” (Amor, 1859: 31) o el periodista Boada, al mateix indret, assevera: “presenta un **panorama espléndido** que cautiva tanto al **artista como el viajero**” (Boada, 1999 [1895]: 66). Així, si bé la ciutat en un estatge més descriptiu provoca adjectivacions tals com bonica, bella, formosa, encantadora, esplèndida o magnífica, també acabarà per transformar-se en la seva vessant més subjectiva en quelcom que impressiona, és estrany o, inclús, misteriós.

Tànger però, també és la ciutat més “internacional” i “cosmopolita” del Marroc, “ciutat hont hi ha la **representació diplomática d’Europa prop del Sultán de Fez**” (Collell, 1921: 6). La presència europea a Tànger serà sens dubte un dels fets més distintius que les narratives expliquen i que, indubtablement, condiciona el caràcter paisatgístic de la ciutat<sup>59</sup>. Estretament relacionat amb el procés colonial marroquí i remetent-se a l’època en que conegué la ciutat, Collell assevera enunciant-nos: “Tingas present que aleshores no hi havia hagut res dels tractats de Algeciras y de Cartagena. **Tànger, ara fa trenta anys, era mes espanyol que no pas ara**” (Collell, 1921: 6-7). Des d’aquest punt de vista, la ciutat de Tànger tindrà una trajectòria colonial pròpia i autònoma de la resta del territori marroquí<sup>60</sup>. Pel seu valor geoestratègic i per les dinàmiques geopolítiques del període, Tànger fou altament cobejada per les nacions europees i, finalment, internacionalitzada. En aquest sentit, les descripcions del seu paisatge així ho reflectiran. Per exemple, Sáenz, en arribar a la ciutat ho deixarà palès descrivint-la de

<sup>59</sup> Per aprofundir en aquesta aproximació, vegeu: Djbilou, Abdellah (1989). *Tànger: puerta de África. Antología de textos literarios hispánicos (1860-1960)*. Madrid: CantArabia; González Hidalgo, J.L. (1993). *Tànger en la literatura española*. Madrid: Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe.

<sup>60</sup> Per conèixer el procés de forma més detallada, vegeu capítol IV i VI.

la següent manera: “Tànger se asoma con su **aire cosmopolita**. [...] **Carteles españoles, ingleses y franceses**. Europeos en tanta profusión como escasez de africanos.” (Sáenz, 1947: 116). Cabrera, per la seva banda, ho remarcarà amb les següents paraules:

“Hay mucha gente que cree conocer Marruecos por el hecho de haber estado en Tánger. [...] ¡Qué ilusión! **Tánger es lo menos marroquí que hay en Marruecos**, y cuando se llega allí [...] la decepción que se experimenta es terrible. Tánger es sencillamente, un puerto europeo con muchos moros [...] **No lector; Tánger no es Marruecos; es el mundo entero metido en una ciudad**” (Cabrera, 1924: 48-49).

La ciutat de Tànger sovint es perfila com l'encarregada de recollir les primeres impressions en terra africana de molts dels viatgers/es. En aquests casos, i arribant per mar, les impressions seran més fresques, espontànies i a voltes, contràries a allò prèviament esperat. Així, per exemple, Muro comenta que “desde el mar, cuando se llega embarcado, Tánger parece un **inmenso tendero de ropa**, de los que gastan **las lavanderas del Manzanares**” (Muro, 1891: 14). Sense haver abandonat encara els seus referents més familiars i locals, el cuinòleg madrileny assimila la panoràmica de Tànger amb la imatge quotidiana de les bugaderes madrilenyes feinejant al riu Manzanares. En d'altres casos, però, les expectatives creades del territori prèviament imaginat, en arribar al Marroc i concretament a Tànger, es veuen dràsticament truncades. És el que li passà, per exemple, al jove gallec San Martín, que comenta al principi del relat:

“-**Héme ya en una ciudad de Berbería!**- pensaba yo dirigiendo á todas partes curiosas miradas. **Empero mis observaciones estaban muy lejos de satisfacerme**, y muy lejos tambien de las ilusiones que me habia formado respecto á aquella población musulmana. [...] ¡Cuánto me equivocaba!” (San Martín, 1870: 19).

Contràriament per altres, l'arribada a Tànger –i a Àfrica-, esdevé extremadament al·legòrica. Per Boada, Tànger és “*la Sultana de Occidente*”, i en divisar-la, li llampeguen, a mode de flaix, totes aquelles evocacions incrustades culturalment des de segles enrere en l'imaginari col·lectiu espanyol. Narra:

“A su vista agólpase á nuestra imaginación todos **los recuerdos y consejas de moros y cristianos**, que hacían latir de entusiasmo nuestro corazón de niño; nuestra **grandiosa epopeya de siete siglos de lucha con árabes y bereberes**; toda la historia de España, en fin, mezclada y confundida en gran parte con la del imperio marroquí. Y es que el solo nombre de **África hirió siempre la imaginación de un modo particular**” (Boada, 1999 [1895]: 55).

En general, a l'hora de descriure-la, destaca la potència visual de la seva blancúria, fomentada per la tenacitat de la llum solar d'aquelles latituds. És, com altres ciutats del nord del Marroc, d'una plasticitat especialment enlluernadora. En aquest sentit, “deslumbra la **blancura** de las viviendas, en cuyos muros y azoteas reverberan los **rayos del sol africano**” (Muro, 1891: 14) o “**son blancas é inmaculadas como la nieve las viviendas**” (Muro, 1891: 17). Paral·lelament, el blanc de les edificacions contrasta sensiblement amb el verd de la vegetació que rodeja l'entramat urbà, construint així, un paisatge més ric i variat. Així, les descripcions que fan referència estricta a la “blanca” densitat de l'entramat urbà, que acabaran corresponent a la “ciutat musulmana”, s'acompanyen d'altres més panoràmiques com “... y una **inmensa campa**, matizada con todos los tonos del **color verde**, sirve de asiento á Tánger y á sus **suburbios** entre sembradura, entre flores y entre árboles corpulentos” (Muro, 1891: 14) o en la que formula en clau comparativa el naturalista Cabrera. Llegim:

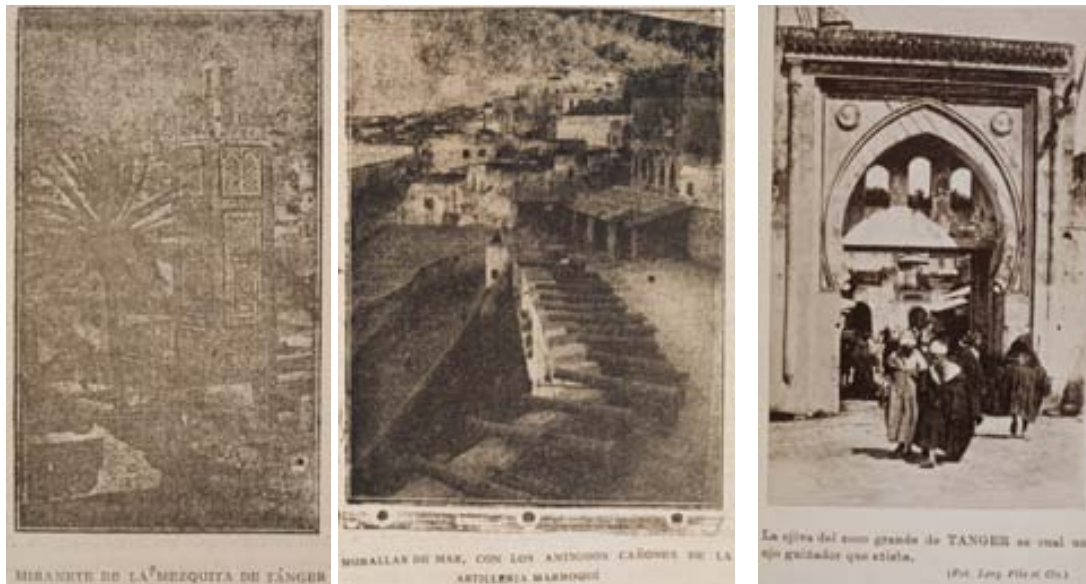
“Una de las más **bellas** cosas que tiene Tánger es el “Monte”, el Yebel Quebir, con sus **numerosas quintas escondidas** entre espesuras de eucaliptos y pinos gigantescos. Lo

pintoresco y apacible de aquel lugar **contrasta singularmente con lo grotescamente caleidoscópico del casco de la ciudad**" (Cabrera, 1924: 56-57).

Pel que fa a la morfologia urbana de la ciutat, apareix una imatge dual, típica del paisatge urbà del nord d'Àfrica que s'anirà repetint en les consecutives visites a la ciutat i que recull esquemàticament la segregació de la ciutat tradicional, amb la ciutat de nova construcció, moderna o dita també, colonial. D'aquesta manera, i en relació a la "Tànger la mora", tenim aportacions prototípiques com:

"Las casas con sus techos planos y blanqueados con la misma cal que sus fachadas, aparecen como **grandes cajas boca abajo**; pero hacen ofrecer al **conjunto la mas hermosa y estraña perspectiva**, que se aumenta con el **raro aspecto** de las fortalezas" (Amor, 1859: 24).

"Sus **casas** [...], edificadas en forma de **anfiteatro**, los **esbeltos minarettes** de sus mezquitas cubiertos de **brillantes azulejos**, y la **alcazaba** ó ciudadela, erizada de cañones dominando completamente á la poblacion, presentan un golpe de **vista admirable, encantador**" (San Martín, 1870: 18).



D'esquerra a dreta:

**Imatge 1.** Fotografia inclosa en el relat d'Eguilaz (1912)

**Imatge 2.** Fotografia inclosa en el relat d'Eguilaz (1912)

**Imatge 3.** Fotografia inclosa en el relat d'Escamilla (1927)

En aquest sentit, la iconografia que es recull de Tànger remarcarà els elements més diferenciadors, aquells més allunyats dels paisatges familiars i a la vegada, típics de la ciutat tradicional musulmana. Així, significativament, se'ns presenta la imatge més prototípica del paisatge marroquí format per la perfecta i simbòlica conjuminació d'un minaret de mesquita amb la seva corresponent palmera, tal i com ho il·lustra el gravat que s'inclou en el relat d'Eguilaz [vegeu imatge 1]. Pel cas concret de Tànger, també es ressalta la seva naturalesa portuària i defensiva. En aquest sentit, també Eguilaz, ens adjunta una fotografia de la vetusta fortalesa de la ciutat, on en un primer pla ens apareixen els canons de l'artilleria marroquí [vegeu imatge 2]. Finalment, un altre dels elements també destacables del paisatge urbà marroquí inclòs en les aportacions narratives, serà el format per les portes



d'entrada i sortida de la ciutat. En aquest cas, el viatger Escamilla, ens inclou la porta d'accés al mercat de la ciutat de Tànger, destacant, a través del peu de fotografia, l'arquitectura ogival de la construcció passat pel tamís orientalista de l'època [vegeu imatge 3].

Aquestes imatges literàries i visuals que destaquen l'estructura urbana de la ciutat en forma d'amfiteatre, les seves muralles o les indispensables mesquites, queden complementades i prenen més personalitat en contraposar-se amb la seva imatge oposada, la de la ciutat suburbial, nova o europea. Reiteradament doncs, apareixen detallades descripcions que es dedican a emfatitzar aquesta dualitat. L'empresari català Tirant, per exemple, constata que “compta Tànger amb **magnífics edificis** on s'estatgen les **ambaixades** de tots els països” (Tirant, 1934: 63), que molt adientment es pot complementar amb la informació que aporta Muro, que detalla i informa:

“Las chumberas y las palmeras con el pino y el abeto, el olmo y el cedro, y el corpulento geranio, cercan ó ocultan las **construcciones modernas al estilo europeo**, esparcidas en torno de la ciudad” (Muro, 1891: 14).

“Lo mejor de Tànger, **su encantadora y opulenta campiña**, que al que no le va ni le viene cosa alguna en Madrid, en Londres o en Paris, al que está enfermo ó al que tiene deseos de trabajar y está harto de luchar en Europa y no quiere nada con América, le atrae, le subyuga y le brinda con un buen lugar en el **vecindario tangerino**” (Muro, 1891: 35-36).

Si bé hom concep i reconeix Tànger com una ciutat dual, les impressions que se'n desprenen, tot sovint quedaran filtrades i valorades a través d'una mirada que opta per la predilecció i afavoriment d'allò conegut i familiar, i que al mateix temps exalta de forma negativa allò diferent. En aquest sentit, la concreció de l'alteritat, acaba generant un ampli ventall de valoracions que pot oscil·lar entre la positivitat i la negativitat absolutes. El funcionari Jara, tot i l'esforç de reconèixer alguns dels trets distintius i favorables de la ciutat, acaba desaprovant-la. Comenta:

“Recorrimos la capital diplomática del imperio jerifiano que á pesar de tener más de 50.000 habitantes, de servir de cabeza á la provincia de Haabat, una de las más ricas de Marruecos, y de ser el más importante de sus puertos y una de las residencias de invierno más frecuentadas por los ingleses, ofrece **en todas las manifestaciones de su vida muy pobre aspecto**” (Jara, 1903: 161).

En aquesta mateixa línia, San Martín opina que Tànger “**no ofrece nada de notable**, como no sea la **irregularidad** de sus edificios y la **estrechez** de sus calles tortuosas” (San Martín, 1870: 20). Quan compara allò esperat amb allò trobat, quasi en renega recordant-nos que “**no se divisan palacios árabes de esos que nos describen los cuentos de Las mil y una noches**” (San Martín, 1870: 20). Així, San Martín, acabarà afirmant que “Solo **rompen la monotonía** de las calles de la ciudad, algunos **edificios construidos á la europea**, que son las moradas de los embajadores ó ministros residentes, ó viviendas de hebreos ricos, aficionados á nuestras costumbres. (San Martín, 1870: 21). Només valorarà doncs, aquells elements del paisatge, que li recorden allò conegut, allò provinent d'Europa.

Si disminuïm l'escala d'aproximació de l'anàlisi de la ciutat, ens continuen apareixen observacions de caràcter perniciosos, condicionades majoritàriament per la pròpia mirada del qui ho mira, i que, a través de la seva infinita repetició, acabaran esdevenint clíxés altament estereotipats. Així, en relació als carrers de la ciutat moresca, molts viatgers coincideixen en emfatitzar a part de la seva irregularitat i estretor, les idees de fortor, manca d'higiene i endarreriment: tot allò oposat, el negatiu del què suposadament es posseeix a les seves ciutats, les europees. Així, per exemple, s'emfatitza constantment que “**las vías públicas sucias como no hay idea de ello, y con un piso lleno de accidentes y de peligros**” (Muro, 1891: 17).

Aquest imaginari inclús es consolida a través d'una retrospectiva històrica. En aquest sentit, el prevere Collell escriví:

“Diu que avuy está **transformada**; l'any 1891 era encara ben moruna; **los carrers bruts i mal empedrats, sense llum al vespre** [...]. Tota la població feya una olor, una fàrum característica, barreja de perfums i de fetors, que si ara després de trenta anys m'hi portessen aclucat d'ulls a Tànger, ho coneixeria tot seguit per l'olor” (Collell, 1921: 8-14).

Essent així, a través d'aquestes descripcions paisatgístiques, es construeix un imaginari urbà que fa augmentar la idea d'alteritat espacial del Marroc. A través de la narració d'allò diferent i mitjançant la imatge mirall de la que enuncien per l'altra societat i espai, les aportacions poden ésser extrapolades per entendre que als llocs d'origen, el seu paisatge i la seva gent es situen en l'altre extrem valoratiu, i així, els viatgers i viatgeres, s'autodefineixen en la línia higienista europea.

Per altres però, les característiques morfològiques urbanes són el que menys compten per la construcció del paisatge urbà de la ciutat. Per Mercedes Sáenz, el paisatge tangerí queda formulat a partir d'altres elements. Explica:

“A Tànger no le hace falta triunfar en las calles; **le basta el violento colorido de sus dos zocos para quedar muy fija por siempre en la memoria**. El Zoco Grande y el Zoco Chico. He aquí los dos **centros** de donde no sólo parte la vida indígena, sino también la de los barrios pobres de los europeos. [...] No sé cuál es más típico e interesante [...]; **sólo se que me sorprenden tanto, que apenas puedo articular palabra**. Tànger muestra en estas dos plazas la reunión más diversa de tipos que pueda imaginarse. **Es algo que con palabras no puede precisarse, pues su valor está en el colorido asombroso de esta reunión absurda**” (Sáenz, 1947: 122-123).

De fet, els mercats copen gran part de l'imaginari viatger en relació al Marroc per ésser un espai on es concentra tot allò que s'acaba convertint en l'essència del què és Marroc o Orient. Però el què és significatiu de l'aportació de Mercedes Sáenz és com per ella dits espais arriben a organitzar la ciutat de Tànger, particularitzant-la i a l'hora fent-los inoblidables. A part de la vivesa del color, de la multitud agrupada i de la impressió que li causa el mercat -sentiment altament compartit per la narrativa viatgera-, també és de destacar com, per l'autora, la ciutat no queda segregada en una ciutat autòctona/tradicional vers una nova/colonial, sinó que la concep entre “barris pobres” i “barris europeus”. Ara doncs, tenim, a part de les dicotomies més recurrents -autòcton-foraster, vell-nou-, la de “pobre-ric”, una versió encara més pejorativa de la noció jeràrquica entre Orient i Occident.

Encara en relació a les diferències urbanes dins la ciutat, Carmen Jiménez constata que a Tànger “como en todas las ciudades de Marruecos, tiene su barrio europeo, el moro y el judío o mellach” (Jiménez de Noguera, 1933: 8). Pel que fa al “barri moro”, Tirant afegeix que és “d'**aspecte menys pur** que el de les altres ciutats del nord d'Àfrica, car aquí abunden més els jueus, que, si bé es troben a tot arreu, **a Tànger és molt més grossa la densitat d'aquesta plaga**” (Tirant, 1934: 62). Així, la pèrdua d'essència d'allò moresc a la ciutat –en part fomentada per la seva occidentalització-, fa més visible pel barceloní, ja no tant allò europeu –més familiar-, sinó la presència hebrea, que queda referida amb unes connotacions, diguem-ne, gens filosemites.

Les implicacions de la modernització de la ciutat i de la forta presència europea acaba portant a reflexionar a alguns dels viatgers sobre el pes i la significació de la petjada colonial en el paisatge de la ciutat. Cabrera ho argumenta i ho explica de la següent manera:

“La Alcazaba es lo único moro que en Tánger queda verdaderamente y típicamente moro, la única parte de la ciudad cuya población es exclusivamente musulmana. **Allí están los últimos restos de un sistema que agoniza** [...] todo lo cual, visto a la radiante luz del sol africano, antójeseme un símbolo cabal del bárbaro **poderío mogrebino sucumbiendo ante la política europea, un verdadero emblema del imperio que se derrumba**, pese a todo los eufemismos con que se quiera disfrazar su derrumbamiento” (Cabrera, 1924: 53-54).

Tornant al paisatge urbà i tal i com passarà també amb altres localitzacions marroquines, alguns barris, carrers, construccions o racons, evocaran -a través d'un efecte mirall- altres emplaçaments coneguts pels viatgers i viatgeres, especialment a aquells georeferenciats a la terra d'origen, establint-se d'aquesta manera, curioses i suggerents correspondències geogràfiques. En aquest sentit, l'“aspecte magnífic” de Tànger segons Tirant “recorda **els paisatges de l'illa de Madera**” (Tirant, 1934: 62). A la basca Sáenz per la seva banda, al recórrer la “part més alta” de la ciutat, considera que “allí los palacios, que me recuerdan las **torres catalanas**, se multiplican sin cesar, y **me parece que me encuentro en Sarriá**, admirando los jardines de gusto exquisito” (Sáenz, 1947: 119). Inclús Muro, al parlar del cèntric carrer de Siaguin inclou que “si á alguna se parece en el mundo, es á la de Mazagrán en Biarritz” (Muro, 1891: 18). Si repassem però aquestes evocacions geogràfiques, ens adonem ràpidament de la diversitat d'indrets citats. Sembla, doncs, que l'imaginari dels viatgers pel cas de Tànger és extremadament “cosmopolita” i que abandona la tradicional vinculació amb l'imaginari sovint evocat de l'Al-Andalus.

Per altra banda, Tànger, a diferència d'altres ciutats del Marroc, tindrà un paper pioner en relació al turisme occidental emergent, ja sigui per la seva proximitat amb Europa, per la major presència europea, pel clima o per la mescla de totes elles. Essent així, apareix un discurs molt relacionat amb les necessitats turístiques i la mirada i comportaments particulars d'aquests. D'aquesta manera, per Muro, Tànger és la ciutat turística marroquina ideal: propera i exòtica. Explicita:

“Si se viene á ver Tánger, á darse el gustazo de **pisar tierra africana** y á aprovechar bien el tiempo, de vapor á vapor. Es decir: **veinticuatro horas ó cuarenta y ocho á lo sumo**. Se recorre el pueblo por arriba, por abajo; se discurre por sus intrincadas callejuelas; se visita la Alcazaba, los dos zocos, el de fuera y el de dentro, y de tienda en tienda, por la calle principal, pasa uno revista á la diversidad de tipos, de trajes y de usanzas, al mismo tiempo que se compran babuchas, bandejas, gumias, fezes y todo lo que uno puede ó quiere mercar en **recuerdo del viaje**” (Muro, 1891: 35).

L'espai urbà de la ciutat, sembla que es pot conèixer i recórrer simplement amb un parell de dies, visitant allò més significatiu i portant a terme sense dificultats, els rictus turístics de l'època. En estreta relació amb aquesta idea turística de la ciutat, acabaran també apareixent valoracions sobre la oferta hotelera. Així per exemple, Jara comenta que “La situación del *Hotel Bristol* no puede ser mejor” (Jara, 1903: 151) ja que “ocupa uno de los lados del Zoco pequeño, centro y única plaza de la ciudad” (Jara, 1903: 151) i on “se encuentran las tres oficinas de correos sostenidas por España, Francia é Inglaterra, los mejores almacenes y bazares, los cafés europeos, la Iglesia católica y la gran mezquita” (Jara, 1903: 152). També reconeix que “El *Continental* y el *Ville de France* gozan de la hermosa vista de la bahía” (Jara, 1903: 151). Paral·lelament, altres aportacions també informen del prototip de turista benestant i de les activitats que porta a terme. Així, per exemple, Sáenz inclou: “Eduardo va explicándome su vida aquí: la vida del perfecto holgazán, **que contempla la hermosa bahía tras el primer plano de los jardines del Minzha durante toda la mañana, y que a la tarde acude al Zoco a sentirse en Marruecos**” (Sáenz, 1947: 120). El turista, per tant, es serveix de la dualitat espacial de la ciutat, combinant l'element de confort europeu amb el xoc emocional del ritme frenètic, autòcton i exòtic del mercat. La ciutat doncs, es cospa i s'utilitza ja, d'una nova manera. En conseqüència, altres viatgers acaben constatant que a Tànger,

“Se ha construído mucho, es cierto, y la población se ha extendido bastante; hay más hoteles y más centros de diversión; coches y automóviles han sustituido a las mulas y caballos de alquiler; han desaparecido de la escena los alemanes; los franceses son mucho más orgullosos, y las francesas más, infinitamente descocadas; **pero Tánger sigue siendo la ciudad eminentemente cosmopolita**” (Cabrera, 1924: 213).

La sensació enunciada de “torre de Babel” o de “cosmopolitisme” intenta, a la vegada, ser una singularitat que permet una reflexió global que recull tots els elements característics del fet colonial junt els propis de l'emplaçament. Així per exemple, el viatger madrileny comenta que “este **cosmopolitismo tangerino** se explica lógicamente” (Cabrera, 1924:50). Les raons que ell apunta són ben significatives de la mirada colonial al Marroc. Llegim:

“Durante largos años, Tánger, como la ciudad marroquí más próxima a Europa, ha sido la más accesible, casi podríamos decir la única verdaderamente accesible para los extranjeros. [...] por otro lado, también la historia ha tenido algo que ver en esto, pues no hay que olvidar que Tánger estuvo efectivamente en poder de los cristianos [...] y en los últimos cien años, por tres veces han entrado en su bahía escuadras extranjeras en son de guerra [...] es decir, siguió siendo marroquí de derecho; he hecho, **Tánger está en poder de las naciones europeas, sobretodo desde nuestra campaña de 1860**, que aseguró la tranquilidad de la plaza y dio lugar a importantes reformas que Europa ha sabido aprovechar para fomentar intereses y crear comercio. [...] **Reconozcamos, y reconozcámoslo con orgullo, que los españoles hemos contribuido en gran medida a la europeización de Tánger**” (Cabrera, 1924: 50-52).

## 8.2 Protectorat espanyol: el nou Al-Andalus colonial

Per la mirada viatgera espanyola la zona marroquí d'influència espanyola tindrà una significació especial, serà quelcom més propi i també més genuí. A més, molts dels viatgers/es que s'hi desplacen només en recorren aquesta àrea. En conseqüència, disposem de més aportacions que queden més estretament relacionades amb l'acció colonial espanyola al Marroc. En aquest apartat es presenta en primer lloc Tetuan, que esdevé a partir de 1912 la capital del Protectorat espanyol. A continuació, es tracten les que podem anomenar les petites grans promeses urbanes de la zona d'influència per avaluar el canvi de percepció i valoració que es feu d'aquests enclavaments. Per últim, per la seva excepcionalitat, s'inclou l'imaginari referent a Xauen, inserida en la dinàmica colonial ja entrats els anys 20 del XX.

### 8.2.1 Tetuan, la moresca capital del Protectorat espanyol

La ciutat de Tetuan mereix per ella mateixa una especial atenció perquè es convertí, per l'imaginari viatger espanyol, en la ciutat marroquina més emblemàtica (Bennani, 1992). Emblemàtica perquè tingué la capacitat de relligar en un únic espai algunes de les pinzellades de la compartida història medieval amb la recreació de les repercussions “eufòriques” i “patriòtiques” de la Guerra d'Àfrica (1859-60) i, també, amb el fet, que dita ciutat, s'acabés convertint al 1912, en la capital del Protectorat d'influència espanyola. D'aquesta manera, els avatars històrics, l'atracció que generà la geopolítica colonial, la proximitat geogràfica amb la Península —a 11 quilòmetres de la costa mediterrània—, així com la voluminosa producció literària que acabà inspirant i, la necessitat imperiosa d'*orientalitzar* tot allò no europeu, desencadena la necessitat que la vasta majoria de viatgers/es que es desplaçaren pel Marroc la visitessin i en deixessin extenses referències escrites.

A molts dels relats doncs, apareix la idea que “**Tetuan es una de las ciudades más importantes del Imperio de Marruecos**” (Eguilaz, 1912: 67); idea que s’interrelaciona sovint amb descripcions de la ciutat que la ubiquen i la doten de significació territorial. El mateix Eguilaz, l’emplaça i la descriu de la següent manera:

“Tetuán está emplazada en la **orilla** del río Martín y á poco más de once kilómetros del mar Mediterráneo [...]. Se encuentra circundada por **fuertes murallas** flanqueadas de torres y almenados. [...] **La Alcazaba** se alza majestuosamente al N.O. dominando toda la ciudad. La superficie que abarca la pintoresca población es de unas **setenta hectáreas**. En las proximidades existen terrenos de cultivo, así como una zona minera envidiable. La ciudad está **rodeada de huertas**” (Eguilaz, 1912: 67).

A la vegada, també s’observa una tendència en deixar constància del procés de canvi, on la ciutat es va convertint en un enclavament important, en una ciutat que creix. Així, moltes narratives especifiquen la seva evolució demogràfica. D’aquesta manera, entre les primeres i les darreres aportacions es constata que la població de Tetuan augmenta considerablement. Així, just a l’inici del període i abans de l’esclat bèl·lic (1859), Amor menciona que “la población tiene **20.000 almas**” (Amor, 1859: 63). Amb l’inici del doble Protectorat (1912), Eguilaz, apuntant a “meras conjeturas”, censa la població de Tetuan de la següent manera: “debe calcularse de **28 á 30.000 almas**, divididas en 18 á 20.000 musulmanes; de 7 á 8.000 israelitas y de 1.500 á 2.000 cristianos. De estos, 250 familias españolas, 150 francesas y 6 inglesas” (Eguilaz, 1912: 70). Cap al final del període d’anàlisi, al 1930, Otero ens enuncia que “cuenta con una población aproximada de **60.000 habitantes**, de los cuales 35.000 musulmanes, 6.000 hebreos, 18.500 españoles y el resto de otras nacionalidades” (Otero, 1930: 70). Veiem doncs, que la població de Tetuan es triplica entre l’inici i el final del període que s’analitza, i es dobla, entre el 1912 i el 1930.

L’imaginari geogràfic provinent de les narratives viatgeres espanyoles confirmen especialment pel cas de Tetuan, la suggerent idea apuntada per Paradela (2005) en relació a un dels trets distintius de la literatura viatgera, on per naturalesa, totes les aportacions incorporen un fort component ideològic que va més enllà de senyalar simplement allò diferent, i que fa aflorar en conseqüència, el què és propi, personal o nacional. En aquest sentit,

“Para los españoles, Tetuán tiene todavía **mayores encantos** que el de mirarla bella, aristocrática, esplendente y populosa. Tiene para nosotros el **encanto supremo de ser evocadora**” (Sánchez Pérez, 1925: 13).

A més del poder evocador que tindrà dit espai urbà, els relats insistiran en palesar l’essència autènticament marroquina de la ciutat. D’aquesta manera “es Tetuan la ciudad moruna por excelencia. [...] **Tetuán se conserva puro y aborígen, lleno de misterio y de encanto**” (Olmét, 1916: 108). Com també il·lustra la fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera, existirà un cert neguit per perpetuar l’essència del barri moresc de la ciutat, sigui deixant-ne constància escrita o visual. A la fotografia, els turistes “posen” molt a consciència a davant de la porta de la medina [vegeu imatge 4], deixant constància i record de la seva singularitat. En aquest sentit, les opinions de Cabrera i Tirant hi lliguen a la perfecció. Llegim i observem:

“La **ciudad indígena estaba idéntica** a como yo la conocí; más limpia, sí, y con alumbrado eléctrico, pero por lo demás **inalterable**, con todo su sabor local, con ese **ambiente exótico** que aún no conoce el **turismo universal**” (Cabrera, 1924: 174).

“Aita Tettauen és la **ciutat mora més bella de tot el Marroc**. A dues hores d’Espanya, hauria de tenir un turisme constant i nombrosíssim, i, a pesar d’això, aquest és força limitat. **El barri moro de Tetuan és el més formós, més típic i més net de tot el Nord**

d'Àfrica, i, trobant-se a menys d'un dia de Madrid i a menys de dos de París, **dóna sensació de trobar-se en un país llunyà.** (Tirant, 1934: 70).



Imatge 4. Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)

El descobriment o arribada a la ciutat per part d'aquells que viatgen al Marroc també serà un dels moments més emotius que quedaran recollits en els relats, incloent-hi tant una espècie d'èxtasi visual i sensorial, com aquella repetida incapacitat d'expressar només a través de paraules tota l'amalgama de sensacions experimentades. Així, per exemple, alguns expressen que "Tetuán aparecía á mis ojos **aún más poética que me atreviera á soñarla**" (Pareja, 1908: 18) i d'altres fins i tot es pregunten "¿Cómo describir yo tantas impresiones, como de pronto recibí, al atravesar sus calles silenciosas y tranquilas? [...] **¡Qué raro, qué curioso** se me hacia todo aquello! (Montero, 1913: 25). L'estupor generat per la visualització de la mítica Tetuan pot arribar a traduir-se en una manifestada contradicció, com la que mostra l'estudiant Montero, molt típica alhora del procés de creació de l'estereotip espacial orientalista, que versa constantment entre l'afecte d'atracció i el de repulsió.

Com Tànger, Tetuan serà repetidament presentada i evocada com "la Blanca", "**la blanca, la hermosa y la risueña**" (Boada, 1999: 323) o, com una "**bellísima ciudad, típica y blanca**" (Dantín, 1914: 41). De fet, moltes de les ciutats marroquines rebran aquest apel·latiu, convertint-se així, en un element comú denominador de l'imaginari urbà espanyol del Marroc. Tanmateix, pel cas concret de Tetuan, Jiménez de Noguera insisteix en que:

"Todas las ciudades del Mogreb merecen este apelativo, **pero ninguna con más justicia que Tetuán.** Cuando desde lo alto de la soberbia Alcazaba que domina la ciudad aparece ante nuestros ojos, nos **quedamos deslumbrados, cegados ante tanta blancura,** albor que no desmerece al acercarse a los primeros planos, sino que es más absoluto todavía. **Y es que el moro de Tetuán, el más limpio de toda la zona, en su afán de superarse enjalbega hasta los suelos de sus terrazas, y así está su ciudad que parece una bandada de palomas detenida para descansar de los rigores del sol africano**" (Jiménez de Noguera, 1933: 11).

L'autora, aquí, a part d'exposar i justificar-ne la blancor, la personalitza i la transvasa a la seva població, afegint-t'hi el valor de netedat, tret molt poc freqüent en les narratives que es refereixen al Marroc. D'aquesta manera, la viatgera concep que la ciutat esdevé blanca

perquè la seva gent –parla del moro tetuaní que gaudirà d'unes característiques úniques- és la més neta del país. D'aquesta manera, a part de blanca, la ciutat serà neta.

Per molts viatgers i viatgeres al divisar la ciutat [vegeu imatge 5] els hi “sorprende las **mezquitas, las calles estrechas** reverberando al sol, el jalbegó de sus **muros**, las **tapadas silenciosas**, entre cuyos albos rebocillos y el oleaje de sus vestiduras, brilla el azabache de sus ojos y el **ir y venir de los moros** con sus reatas de caballerías cargadas” (Dantín, 1914: 41). El paisatge urbà quedarà dissenyat doncs, per la combinació visual de les imprescindibles mesquites, l'estretor dels carrers de la ciutat tradicional i dels seus habitants. Imaginari, per tant, que destaca allò més moresc, allò que és ben diferent.



Vista general de Tetuán

Imatge 5. Gravat inclòs en el relat de Boada (1895)

A l'imaginari urbà de les ciutats magribines apareix reiteradament la idea de segregació urbana, així com la del procés de constitució d'una part europea, cristiana o colonial. Pel cas que aquí es treballa, s'observa la tendència de destacar preferiblement allò construït de procedència o origen espanyol. Per la ciutat de Tetuan, i en referència al 1859, sabem que:

“Se halla **dividido en dos partes**, comunicándose por varias puertas que se cierran al anochecer: **la parte en que viven los moros es mucho mayor, y se llama morería; la judería es la habitada por los hebreos**. En esta última tienen sus casas los vice-cónsules, y en ella se hallan también las dos pequeñas fondas donde vienen á parar los poquísimos cristianos que viajan por gusto ó atraídos por cálculos comerciales. En toda la población solo residen dos familias que profesen nuestra religión” (Amor, 1859: 66-67).

Al mateix temps, i poc després de la guerra d'Àfrica, Pareja (1868) incorpora noves apreciacions que donen idea ja de la iniciació del procés colonial que indubtablement, fa canviar el paisatge urbà de la ciutat. Diu que Tetuan “encierra en su recinto **tres razas distintas** [la europea, la hebrea y la musulmana], la europea representada por familias españolas de Algeciras, Málaga y Ceuta” (Pareja, 1908: 25-26) i que tot i que “**predomina el islamismo, se advierte mucho la influencia de los cristianos**” (Pareja, 1908: 25-26). Per tant, en menys de deu anys, i amb una guerra pel mig, la presència espanyola a Tetuan comença a consolidar-se i a ser influent. Des d'aquest punt de vista tant valorat per alguns dels viatgers, uns anys més tard, s'hi retorna, amb noves valoracions i explicacions com, per exemple, les del periodista Boada que escrigué:

“En Tetuán ya sea por ser esta **ciudad más conocida de los españoles** por la guerra de África, ya sea por su **proximidad á Tánger y Ceuta**, ó por las **condiciones especiales de sus habitantes**, ó por todas estas causas juntas, lo cierto es que hállanse establecidos allí buen número de españoles, dedicados la mayor parte al comercio al por menor” (Boada, 1999 [1895]: 325).

En referència a les múltiples descripcions de la morfologia urbana de la ciutat, apareixen de nou aquelles reminiscències insistents en fer aflorar allò al·legòric del patriotisme espanyol, intentant portar a terme una constant revifalla de la “immortal” i quasi mítica victòria de Uadras (1860). D'aquesta manera, Eguilaz, comença informant-nos de que “Tetuán está dividido en **seis barrios moros y el mel·lah** [...]. **Siete son las puertas** que tiene sus murallas la pintoresca ciudad moruna” (Eguilaz, 1912: 79), per acabar fent-s'ho anar bé per inserir en relació a una de les portes d'entrada a la ciutat, la següent informació:

“Es sin duda alguna **la más pintoresca y característica** la que por los españoles y hebreos es conocida por la *Puerta de la Victoria*, por la que la **colonia española siente verdadera simpatía**, como la sentimos los que allí vamos, porque **recuerda el término glorioso de una de las páginas más brillantes de la historia de nuestro ejército**” (Eguilaz, 1912: 79-80).

De totes les portes de la ciutat en destaca curiosament la que ell anomena la de la “victòria” del 1860, que afegeix al discurs procolonialista explícit la suposada valoració positiva que en fan els jueus de la penetració espanyola a la ciutat. Boada, al mateix temps, creu que “por lo general, las calles de Tetuán **son más anchas y menos sucias** que las de las demás ciudades marroquíes” (Boada, 1999 [1895]: 325) i Amor ens fa saber que “las calles de la judería están **mas descuidadas aun y mas sucias que las de los moros**” (Amor, 1859: 101). Per Boada, que ha conegut altres indrets de l'imperi, matisa després de la visita al barri jueu: “quedamos gratamente sorprendidos: **acostumbrados á los melajs de las otras poblaciones, el de Tetuán resultaba notable y superior á la ciudad árabe**” (Boada, 1999 [1895]: 327). D'aquesta manera, de nou s'arriba a concebre la ciutat de Tetuan com una ciutat neta, com anteriorment ja s'ha apuntat en comentar la cita de la viatgera Jiménez de Noguera.

Però no serà així per a tothom. Les impressions que genera la ciutat queden condicionades i matisades pel joc d'escales mentals i observacionals. Així, sí en la inicial evocació de la ciutat, Tetuan es configura com la “**más bella** de las ciudades que la **fantasía pudiera soñar**” (Cabrera, 1924: 22) i “como la **ciudad ideal** que todos hemos **soñado después de leer *Las mil y una noches***” (Cabrera, 1924: 22) o inclús “**para nosotros los españoles**, los recuerdos históricos que encierra y los brillantes capítulos que el *Testigo de la Guerra de África* le consagra, **aumentan los encantos de esta población**” (Cabrera, 1924: 22); aquestes inicials evocacions poden acabar capgirant-se totalment quan el viatger canvia el presentat registre mental per l'observacional. Així, al trepitjar la ciutat evocada:

“**Perdí la ilusión en gran parte una vez hubimos entrado en la ciudad.** [...] La blancura de sus casas, que de lejos se aumentaba por el contraste con el verde esmeralda de los campos, de cerca **aparecía mitigada más de lo conveniente por una capa de mugre**; los minaretes de sus numerosas mezquitas, que a distancia resultaban dorados por el sol, **al aproximarse a ellos ofrecían tremendas y feas desconchaduras**; las calles, mal empedradas eran en algunos sitios **cenagal infecto**” (Cabrera, 1924: 22-23).

La ciutat doncs, en quedar materialitzada perd els elements evocadors i pot acabar esdevenint una “ciudad **inhospitalaria**” (Cabrera, 1924: 23). D'aquesta manera veiem, que tot i la consolidació de l'imaginari col·lectiu referent a la ciutat, la seva visita, pot fer canviar allò preconcebut. En aquesta línia, altres viatgers també constaten l'aspecte gens entranyable del paisatge urbà de la ciutat tradicional tetuaní. Així, per alguns viatgers, es compara el seu



aspecte amb la d'una població “**destrozada por un fuerte bombardeo**” (Eguilaz, 1912: 70) on “muchas de sus casas se hallan en ruinas, desvencijadas y llenas de escombros” (Eguilaz, 1912: 70).

Avançant en l'eix temporal però, ens apareix la idea de canvi i millora de l'espai urbà de la ciutat. Així, per exemple, Cabrera, deixa constància també que “de entonces acá [del 1913 al 1924], Tetuán ha ganado bastante” (Cabrera, 1924: 23). En aquest sentit, per Olmet:

“Llegados á la capital ensoñadora, no se entra por la puerta de siempre. **Ahora se entra por la llanada donde estuvo el campamento.** Y esto sí que nos deja un poco absortos, pues aquel antiguo campamento abigarrado, inconfortable y sucio, ha sido **trocado en barrio moderno**, y aquellas callejuelas hediondas, en las que se formaba un barro pestilente, **son ahora unas vías bien pavimentadas**” (Olmet, 1916: 108).

Es constaten significatius canvis urbans a la ciutat, on se'n destaquen però, aquells que “modernitzen” l'espai tetuaní. En relació encara a l'urbanisme, a la seva nomenclatura i significació, és de destacar la simbologia que copa la plaça d'Espanya de la ciutat de Tetuan. Per molts és quelcom molt honorós i l'anomenen la “**gran plaza**” (Eguilaz, 1912: 71), essent la de Tetuan, “**la mayor y más regular de todo Marruecos**” (Boada, 1999 [1895]: 326), i “con **edificios de diversos órdenes arquitectónicos**, viéndose en ella desde la casa europea de tres ó más pisos hasta el tenducho bajo” (Eguilaz, 1912: 71). Altres n'al·leguen els canvis soferts des de l'última vegada que la contemplaren. Així, “la Plaza de España, completamente urbanizada, no era ya ni recuerdo de aquella polvorienta llanada donde se revolcaban las caballerías y se oía constantemente el ronco son de los panderos de los aisauas” (Cabrera, 1924: 173). O per Jiménez de Noguera:



Imatge 6. Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)

“La plaza de España... La vamos a encontrar ahora en **todas las ciudades del Protectorado, siempre parecida y siempre tan distinta**, con sus jardincillos y pérgolas, que nos recuerdan el parque de María Luisa en Sevilla: pero esto nada más por un momento, **pues los minaretes de sus mezquitas y el misterio de las callejuelas que a ellas desembocan, nos gritan en seguida su misticismo sarraceno**” (Jiménez de Noguera, 1933: 12)

Com en altres fotografies incloses en el relat de la viatgera Jiménez [veure imatge 6], queda reiteradament il·lustrada la voluntat de deixar constància del pas pels enclavaments més significatius de cada localització. Aquesta vegada, doncs per immortalitzar la importància que prengué la pròpia plaça, el text s'acompanya de la fotografia que deixa palès i fa la visita verídica.

Altres veus i noves mirades copsen i valoren la ciutat des d'altres perspectives. Així, de forma quasi contraposada a la majoria d'evocacions, l'estudiant valencià Francesc Esteve, al recórrer la ciutat deixa escrit que **“Tetuan no és ciutat monumental**. Crec que no té cap medina, i les mesquites, ja tardanes i menudes, no es poden veure” (Esteve, 1996 [1932]: 235). Com si d'un viatge il·lustrat a l'estil del *Grand Tour* es tractés, Esteve no troba a la ciutat allò esperat ni res de rellevant excepcionalitat. D'altra banda, la ciutat colonial, en vies d'expansió, també desperta pel cas tetuaní, diferents i contrariades opinions. Juarros, per exemple, apunta que l'eixample modern de la ciutat **“recuerda a una población española en vías de formarse”** (Juarros, 1922: 59). Considera que:

“Las calles son anchas y rectas; los edificios huelen, por su arquitectura, al otro lado del Estrecho; pero como los ideadotes de la obra desdeñaron los datos referentes al clima de la población, a sus vientos dominantes, a sus lluvias torrenciales, esas **vías mal adoquinadas**, a cuyos bordes se alzan fachadas de confitería resultan **intransitables**” (Juarros, 1922: 59).

Davant d'aquesta constatació, queda manifestada una manera de procedir errònia. Per ell, “los civilizadores no traen por ideal sino la **visión de una capital de provincia de la Península, y proceden como si no recordasen haber cruzado el Estrecho**” (Juarros, 1922: 61). En aquest mateix sentit, i deu anys més tard, Tirant afegeix:

**“El barri europeu de Tetuan és un veritable desastre**. Exceptuant la plaça d'Espanya en la seva part central, única urbanització que té un gust refinat i adequat al paisatge, tota la resta, edificis públics i privats, carrers i places, és una cosa deplorable” (Tirant, 1934: 71).

Encara en relació al procés colonial reflectit en la modernització de l'espai urbà i en la comparativa constant entre l'Europa capitalista i l'Orient colonial, moltes de les aportacions de l'últim període emfatitzen allò contraproductiu que suposa transferir i implantar la civilització occidental al Magrib, molt especialment en aquelles ciutats amb una personalitat pròpia i ben definida. En aquest sentit, Sáenz, que és la darrera viatgera del període d'anàlisi, presenta la ciutat mitjançant la personificació geogràfica següent:

“Tetuan sigue trepando por la loma, y entre las montañas oscuras parece una **joya del Islam que busca refugio en el agreste paraje**, huyendo de las **persecuciones que la civilización** pueda hacer en ella” (Sáenz, 1947: 107).

En les referències literàries de Tetuan apareix de forma molt clara l'ideari colonialista espanyol més exaltat i patriòtic. Un ideari que es recrearà en l'escenari urbà de la ciutat ja sigui per haver estat el taló de fons de l'epopeia de la batalla d'Àfrica com pel esdevenir posteriorment la moresca capital del Protectorat espanyol. Els sentiments més purament africanistes transpiraran en moltes de les narratives, però de forma molt especial, en aquelles generades en el període de la penetració pacífica del segle XIX i aquelles ubicades

entre la instauració del Protectorat (1912) i el desastre d'Annual (1921). Essent així, Olmet, al 1916 i en relació exclusiva a la ciutat al·lega que “**Tetuan es lo más bonito de la zona, y de Marruecos, y del mundo**. Tres años transcurridos no le han quitado ante mis ojos su prestigio y su belleza. Por lo contrario, aún me ha parecido mejor” (Olmet, 1916: 107). Sembla doncs, que només han calgut tres anys de “protecció colonial espanyola” per fer-ne de Tetuan, la ciutat més “bonica del món”.

L'eufòria de l'epopeia del 1860, també evoca un imaginari concret en relació a la ciutat de Tetuan i al fet colonial espanyol al Marroc. En aquest sentit, Boada, que coneix la ciutat a finals del segle XIX, escriu amb certa exaltació:

“Tetuán!... ¡Tetuán!... **La ciudad de los recuerdos y de nuestras ilusiones**, la que hizo llorar de júbilo á todo un pueblo, provocando las mayores explosiones de entusiasmo que se han visto en este siglo; la que despertó con su toma los apagados ímpetus de toda una raza, reverdeciendo olvidados laureles; la que presenció, en fin, las grandes victorias del ejército cristiano que inmortalizaron los nombres de los O'Donnell, Prim, Ros de Olano, Echagüe, y toda aquella pléyade de generales esforzados y valerosos soldados que formaron el ejército de África...” (Boada, 1999 [1895]: 322).

L'ideari africanista es concentra densament en l'espai urbà tetuaní, esdevenint la ciutat dels mítics records, però també, la ciutat de les il·lusions, el lloc on queden dipositades gran part de les esperances colonials<sup>61</sup>. Els records doncs, ens transporten a la guerra d'Àfrica, a la lírica d'Alarcón i a l'imaginari col·lectiu creat i recreat per diferents generacions. En aquesta mateixa línia però uns anys més tard, disposem de les aportacions del jove estudiant de Salamanca, que evoca de nou, en l'espai urbà de Tetuan, totes les ànsies colonialistes. Llegim:

“Y al fin aparece [...] Tetuán, la **histórica ciudad**, llena de recuerdos, y que **está hoy mismo pregonando al mundo entero que sólo España debe poseerla**, por ser nuestra Patria la autora de la gloriosa epopeya del 60. ¡Ah! [...] por allí **subió el general Prim a plantar en la Alcazaba la bandera roja y gualda**; más allá se dio la **famosa batalla de Wad-Ras**; por doquier la **sangre de nuestros soldados** corrió con abundancia, fertilizando aquellas regiones escondidas” (Montero, 1913: 20).

Ara però, les esperances colonials espanyoles queden ja personalitzades i suposadament manifestades per la pròpia ciutat marroquí. Tanmateix, més endavant, Montero, com posseït per un deliri, segueix la seva evocació ubicat a la part més alta de la ciutat. Llegim:

“Yo estaba como absorto, contemplando el panorama; y turbando aquel silencio solemne de la tarde, me pareció oír la voz dulce de aquellas hermosas tierras, que se animaban y decían: “**¡Españoles, venid a nosotras!** Somos ricas, somos fértiles, encerramos en nuestras entrañas riqueza y tesoros. [...] No os dejéis seducir por apóstoles falaces, ni abandonéis a vuestra querida Patria, la que os vió nacer [...] para ir a parecer quizá víctimas del hambre y de la fiebre en las insalubres pampas del Panamá y del Brasil... Venid a nosotras: os esperamos... es más, os pertenecemos; nos habéis regado con la sangre generosa de vuestras venas...” (Montero, 1913: 31-32).

Tal i com ja ens havia aparegut al llarg del capítol VI -que tracta específicament les relacions entre el viatge i el colonialisme-, veiem que en la descripció de l'espai urbà de Tetuan també apareix la idea colonial de transvasar el flux migratori espanyol de les *Amèriques* a les *Afriques*. En aquest sentit, és altament significatiu i estable el recurs literari emprat per transmetre aquest ideari: la personificació de la pròpia ciutat.

<sup>61</sup> Per un aprofundiment en aquesta temàtica concreta, vegeu: Bennani, Aziza (1992). *Tetuán. Ciudad de todos los misterios*. Granada: Universitat de Granada.

Per el militar Sánchez Pérez, Tetuan també té una alta significació patriòtica, és “un trozo de **gloria de España**, un **orgullo** que podemos ostentar” (Sánchez Pérez, 1925: 14), inclús emfatitzant que la ciutat és “una **digna prolongación de la tierra española**, un bello apéndice de Andalucía” (Sánchez Pérez, 1925: 14). En aquesta línia més colonialista i patriòtica, on ja Marroc és una “prolongació” d'Espanya, Olmet acaba afirmant que:

“**Tetuán es la Meca donde debieran concurrir cuantos se interesan por Marruecos.**  
Tetuán convence. Tetuán persuade. Tetuán nos hace sentir toda la grandeza de la obra que estamos realizando” (Olmet, 1916: 111).

En aquest sentit, la traducció més visual de “l'obra que es realitza” l'aporta la fotografia inclosa en el relat del periodista Otero [vegeu imatge 7], on apareix en primer pla “la Meca” del què simbolitza la intervenció espanyola al Marroc: l'ostentosa arquitectura de l'edifici d'Intervencions de la ciutat, que dóna una poderosa visibilitat urbana de la presència colonial espanyola a la ciutat.



**Imatge 7.** Fotografia inclosa en el relat d'Otero (1930)

Certament Tetuan fa explotar la imaginació del viatger. Serà tant la ciutat de les mesquites, com la ciutat santa, la Sevilla africana o, inclús, “*la perezosa matrona reclinada en su lecho*”. A la geografia tetuanina li recaurà també, tot el pes de l'orientalisme espanyol de l'època, recollint tot tipus d'evocacions divagadores, sensuals, exotitzants, i fins i tot, irracionals. Així, els viatgers, a través de la patològica mirada orientalista (Sardar, 2001), acaben reformulant la ciutat en clau femenina.

Des d'aquest punt de vista, Juarros ens fa saber que a Tetuan “pocas urbes podrán comparársele en **caudal lírico**” (Juarros, 1922: 51). Tot preguntant-se quin deu ésser l'encant específic de la ciutat, ens comunica que,

“No esperéis recibir emociones de novela, ni sentir nostalgia de aventuras de la Reconquista. La impresión es otra: como si pasaseis la mano por viejos tapices bordados con hilo de oro. [...] Os gana el espíritu una quemante **sensación de sensualidad**” (Juarros, 1922: 51).

Així doncs, la ciutat deixa d'evocar tot allò relacionat amb el passat compartit i amb les trifulgues colonials per passar a transmetre a l'espectador viatger una exaltada sensualitat. Amb certa freqüència, aquesta sensualitat que apunta Juarros es converteix en un elixir eternament femení, especialment aquella que procedeix de la mirada masculina. D'aquesta manera, en les aportacions que defugen de tot allò relacionat amb el que és merament racional s'observa l'aparició de divagacions on es vincula i es confon la ciutat amb l'element femení. Així, per exemple, la ciutat s'imagina “como **blanca paloma dormida en su nido, ó perezosa matrona reclinada en su lecho, apareció la ciudad deseada**” (Pareja, 1908: 17).

Altres viatgers formulen la correlació ciutat-dona servint-se de la tradició romàntica europea juntament amb l'imaginari orientalista que desperta (per l'home) l'oculta dona musulmana tapada. Inclou:

“Yo adoro á Tetuán con toda mi **alma de romántico. Adoro a sus mujeres tapadas, que serán feas tal vez, pero que van ocultas, y que os parecen odaliscas de cuento poético.** Adoro sus encrucijadas, sus arcos, sus fachadas, su olor... Tetuán **huele** fuertemente, embriagadoramente á Marruecos. Es un olor extraño á jardines bien cuidados y á **piel morena de mujer**” (Olmé, 1916: 110).

El misteri que genera la dona marroquí a la mirada viatgera masculina, acaba transformant-se líricament en exòtiques aportacions que es remeten ja no a la propera ciutat de Tetuan sinó als fantàstics espais narratius orientals, on les “verges” hurís habiten el paradís de Mahoma. D'altres aportacions, directament conceben la ciutat com una dona, qualitat que dota a l'emplaçament de ferment. Juarros s'explica:

“Es la **ciudad hembra**, acaso porque en ella apenas pisan la calle las mujeres. Hembra, casta, pudorosa. Hay que adivinar su belleza. Su hermosura como toque de clarín que enardeciera a la imaginación. Y su prodigio, prodigio no de linterna, sino de espuela. No lo que muestra, sino las doncellas en que hace pensar, con que obliga a soñar, que impone desear. **La ciudad fermento**” (Juarros, 1922: 52).

Per altres, la ciutat esdevé l'amant més estimada i còmplice:

¡Ah, Tetuán, Tetuán **amante** hasta el agotamiento en el éxtasis de sus **dulzuras proféticas, fascinadora**, grande en la devoción de sus características raciales, **la hidalga**, la elegante en su modestia, la bella en su digna humildad, **élite de la morería**, preferida del sol africano que en su regio manto la envuelve vivificando su organismo, estimulando su alma cándida, **cual la de una novia que aguarda, experta y decidida, como la de una madre que defiende el fruto de sus entrañas madurado!** En la caja de sándalo de mis recuerdos, por ser una de las **joyas más preciadas** que con amorosa avaricia guardo, irás conmigo en los años que me resten de ambular por sendas de ingratitudes y fingimientos, porque en ti viví y disfruté, sin convencional limitación, los días deseados, las horas suspiradas” (Escamilla, 1927: 16).

Finalment, Tetuan, quan deixa de ser dona, reprèn les seves qualitats d'efecte mirall i torna de nou a evocar indrets ja coneguts i propis de l'imaginari nacional del qui es desplaça, tot prenent qualitats d'altres emplaçaments. Essent així,

“¡Tetuán!... La sucesora de Granada por sus palacios y habitantes, ofrecíasenos á nuestra codiciosa mirada envuelta en los misterios de las sombras, luchando vencedoras con las débiles claridades del crepúsculo” (Boada, 1999 [1895]: 323).

Repetides vegades Tetuan serà la “Granada marroquina”, i els seus palaus, reminiscències de l'Alhambra. Tanmateix, alguns viatgers arriben a manifestar fins i tot que “**¡Qué hermosa apareció entonces a mis ojos! [...] ¡Qué belleza! ¡Qué encanto! Me recordó la vega de Granada, vista**

desde la torre de la Vela; pero opino que aún es más bello Tetuán” (Montero, 1913: 30-31). Sense abandonar en cap moment l'adjectivació de bellesa per referir-se a la ciutat, les evocacions canvien d'emplaçament. Així per Olmet, “Sevilla es Tetuán de España” (Olmet, 1916: 110) i per Sáenz, en passejar els carrers de la medina de Tetuan,

“Córdoba aparece a mis ojos. La Córdoba de la sonrisa sultana [...]. La Córdoba de reyes de leyenda oriental, pródiga en magnificencias insospechadas, impregnada toda ella en una distinción inigualable. Pero una Córdoba donde no llegaron los adelantos del siglo. Una Córdoba que no verá alterada su paz por el sonido estridente de automóviles” (Sáenz, 1947: 113-114).

L'imaginari urbà de Tetuan es reinventa en les aportacions discursives de la narrativa viatgera espanyola com la nova insígnia de l'Al-Andalus.

## 8.2.2. Les noves promeses urbanes: Asilah, El-Araïch i El-Ksar-el-Kvir

La inclusió conjuminada d'aquestes tres localitzacions respon a la necessitat de prestar una atenció especial al que podem anomenar les petites grans promeses urbanes del Protectorat espanyol del Marroc. Es tracta d'enclavaments d'una importància limitada en el conjunt urbà marroquí però que prendran un gran protagonisme en les descripcions viatgeres espanyoles, especialment després de la instauració formal de la protecció colonial espanyola al nord marroquí<sup>62</sup>.

Nuclis pròxims entre ells i ubicats dins d'un dels itineraris més recorreguts, s'acabaran consolidant com a destinacions obligades de la que hem anomenat ruta triangular entre Tànger/Ceuta, Asilah/El-Araïch i Ksar/Tetuan de la zona nord occidental del país. Asilah i El-Araïch es localitzen al front marítim atlàntic, mentre que Ksar-el-Kvir s'ubica a l'interior. S'ha elegit tractar conjuntament aquests tres enclavaments perquè els paisatges i les impressions viatgeres evolucionen en paral·lel i dràsticament a partir de 1912, esdevenint indrets d'una gran significació per l'imaginari espanyol viatger de l'època.

A la vegada, ens trobem davant d'una divergència de representacions espacials en funció de l'eix temporal i dels interessos i inquietuds d'aquells que s'hi desplaçaren, mostrant d'aquesta manera les idees i els imaginaris propis de l'època a la que pertanyien, que canvien i evolucionen considerablement entre les primeres i les darreres aportacions. A més, aquestes localitzacions, un cop visitades són comparades entre elles, a la vegada que de les aportacions iconogràfiques que disposem -exclusivament fotografia- són de l'últim període d'anàlisi.

### 8.2.2.1 Asilah

Les primeres aportacions que fan referència a Asilah -emplaçada “en un árido arenal, del que se halla la mar á una respetable distancia” (San Martín, 1870: 76)- són extremadament desfavorables, destacant-ne a propòsit, la seva manca d'importància i el seu estat vetust. El viatger Pareja, que la visita al 1868, escriu que “Arsila es pobre, muy pobre” (Pareja, 1908: 69) constatant que “si

---

<sup>62</sup> També foren un pols d'embranchida colonialista els enclavaments perifèrics de la ciutat de Melilla, a la part oriental del Protectorat. Localitzacions com Al-Hoceima, Nador o Selouanne també presentaren una evolució significativa durant el període del Protectorat, però s'ha optat per treballar les de la zona occidental, degut a que l'interès viatger estigué menys vinculat a les intervencions bèl·liques localitzades especialment a les rodalies de Melilla.

no fuera por el número de casas que lo forman y una especie de alcazaba que tiene que domina la ciudad y el mar, **fácilmente se la tomaría por un aduar**” (Pareja, 1908: 69). La qualificació doncs, que rep inicialment, és la d'un simple i pobre llogaret.

Viatgers posteriors la qualifiquen de “**ciudad muerta**” (San Martín, 1870: 76) i inclús amb l'inici del Protectorat és titllada d'una “**ciudad pequeña, reducida**, que nos retrotrae a otros siglos” (Dantín, 1914: 88). D'aquesta manera, al descriure-la, queda ben palès el seu endarreriment en relació als llocs d'origen dels viatgers, l'Europa moderna, suposadament lliurada de cos i ànima al capitalisme industrial. Essent així, el propi San Martín destacà que,

“**Sin vida, sin comercio, ni industria alguna**, solo tiene de notable algunos **antiguos edificios** con torrecillas que pertenecen á la época en que aquella ciudad estaba dominada por los portugueses” (San Martín, 1870: 76).

En aquest sentit, Cabrera ens comenta que “en Arcila, lo triste es que **da la impresión de una cosa abandonada por vieja**, como un mueble antiguo olvidado en algún solitario desván” (Cabrera, 1924: 98). Davant d'aquesta constatació que s'haurà repetit *ad nauseum* des de l'inici del període d'anàlisi, començarà també a aparèixer un renovat interès en relació al seu estat “extremadament vell” així com considerable apreciació al paisatge natural que l'envolta. Així, Dantín narra que “todo respira **vetustez** y en este sentido es la ciudad más **interesante** que puede visitarse” (Dantín, 1914: 88) i Cabrera, destaca que “**como compensación, sus alrededores son singularmente bellos**” (Cabrera, 1924: 98). El paisatge circumdant, doncs, començarà a dotar-se de trets exòtics pels viatgers espanyols, quedant connectat ara ja amb l'imaginari marroquí preconcebut o *orientalitzat*. En aquest sentit, són de destacar les aportacions literàries i visuals del tàndem Dantín-Cabrera en relació al paisatge africà buscat i reeixit a partir de la visualització d'un conjunt paisatgístic evocador, centrat entorn del poder simbòlic de la palmera [vegeu imatge 8].

La cita que segueix de Cabrera correspon a la imatge que s'inclou de les afores d'Asilah en el relat de Dantín. Llegim i observem:

“A la salida de Arcila hay una cubba, la de Sid el Uazani, que **me sorprendió por su singular belleza**, aunque **tal vez contribuyó a esta impresión la esbelta palmera que le da sombra**. La palmera datilera, **asociada en nuestra imaginación al paisaje africano**, es árbol realmente raro en nuestra zona, y cuando se tropieza con alguna, **experimentase una especial sensación de alegría, como ante un deseo que se logra**. Parece algo así como si el viajero se dijese a sí mismo: “**¡Aquí está lo que yo buscaba!**”” (Cabrera, 1924: 99).

Amb l'establiment del Protectorat l'imaginari urbà d'Asilah canvia i es dota d'opinions més favorables. Així, per exemple, Olmet, en conèixer-la escriu que “es un **publecito muy moro, una miniatura de Alcázar**” (Olmet, 1916: 153). S'observa doncs que la mirada viatgera deixa enrera adjectius i connotacions negatives referides especialment a allò “vetust” de l'enclavament i comença a copsar-se i a valorar-se allò moresc com quelcom paisatgístic genuí i gratificant als sentits. En aquesta línia, la fotografia d'Aurora Bertrana, il·lustra “una de les entrades d'Arsila” on predomina l'element tradicional i moresc sense cap tipus de connotació d'inferiorització [vegeu imatge 9].





**Imatge 8.** Fotografia inclosa en el relat del geògraf Dantín (1914)

**Imatge 9.** Fotografia inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936)

Altres viatgers i viatgeres, convençuts de l'encert de l'actuació colonial espanyola, es refereixen a Asilah i la descriuen de forma gens coincidents amb les aportacions viatgeres d'antuvi. Ara es destaca la importància de la “nova ciutat” o la l'encertada combinació creada entre la tradicional i la colonial. Jiménez de Noguera per exemple, n'escriu:

“¡Arcila! Con sus antiguos castillos y torreones que se desmoronan y su nueva ciudad tan limpia, blanca y compuesta, **nos hace el efecto de una vieja coqueta retocada que se mira satisfecha en el azul espejo del mar**” (Jiménez de Noguera, 1933: 49).

Per la viatgera, la contraposició entre allò vell i allò nou, genera un efecte encantador i de certa autenticitat paisatgística. El “retoc” colonial dota de sentit a la localitat marroquina. D'aquesta línia discursiva més pendent de la “nova” Asilah gaudim d'un bon repertori d'exemples il·lustratius, on talment les més destacables siguin les fotografies incloses en el relat del periodista Santiago Otero. Ell, en referir-se a Asilah, en un acte pamfletari i propagandístic de la intervenció colonial, opta per il·lustrar-nos-la mostrant-nos la materialitat de la creació d'un nou paisatge urbà. En la imatge que s'inclou es pot observar una vegada més, l'aspecte innovador del “barri de cases barates” de la ciutat, creat al 1930 [vegeu imatge 10].





Imatge 10. Fotografia inclosa en el relat d'Otero (1930)

Tot i que moltes de les aportacions es centrin en enaltir les actuacions urbanístiques portades a terme per l'Estat espanyol i que certament reformulen un “altre” paisatge d'Asilah, també trobem, a finals del període, aportacions més reflexives, on a través de la descripció del paisatge i d'allò vist, aporten opinions –ara- crítiques amb la gestió de l'acció colonial espanyola al Marroc. Així per exemple, el barceloní Ivan Tirant ens informa que a Asilah visita el palau del Raisuni, “d'una barreja arquitectònica que mareja” (Tirant, 1934: 68). Des d'allí, i aprofitant la benentesa, comenta que:

“El palau es troba deshabitat, **sense que ningú pensi en aprofitar-lo per a res**. L'estat espanyol, **propietari** del palau, podria **llogar-lo** a una empresa amb solvència, per tal que fos habilitat per a un **gran hotel**; i al mateix temps, **tindríem un estatge confortable a la nostra zona, que bona falta hi fa**” (Tirant, 1934: 68-69).

A través de la realització d'una activitat merament turística, l'autor en aquest cas, projecta en clau empresària, un dels possibles escenaris futurs per aquesta construcció de propietat estatal. Al mateix temps, deixa constància que a la zona d'influència espanyola manquen allotjaments confortables pel viatger europeu. En aquesta línia més crítica, acaba afegint en les seves anotacions que,

“Al costat del palau hi ha un important **viver natural de llagostes**, actualment **explotat per una Companyia francesa** [...] sempre són els altres que s'aprofiten de les nostres riqueses! (Tirant, 1934: 68-69).

D'aquesta manera veiem que parlant del paisatge urbà referent a Asilah aflora part de l'ideari colonial de la persona que es desplaça pel territori marroquí. Tirant, en aquest sentit, renega de la mala gestió que per ell, està portant a terme un dels països protectors; en aquest cas, Espanya.

### 8.2.2.2 El-Araïch

A diferència d'Asilah, “Larache ya es una **verdadera ciudad**” (Pareja, 1908: 70) que “en tiempos del romántico y aventurero rey don Sebastián, pertenecía á Portugal” (San Martín, 1870: 35). La ciutat “está rodeada de **murallas antiquísimas**” (Pareja, 1908: 70), però per San Martín “**es triste, sombría, y está casi convertida en ruinas**” (San Martín, 1870: 35).

És precís recordar també, que a mitjans del segle XIX la seguretat de l'uropeu en aquelles contrades era de témer, i en aquest sentit, moltes de les primeres aportacions deixen constància de la inseguretat que suposava per un cristià el discórrer lliurement per dits emplaçaments. Així, Pareja, per exemple, ens fa saber que “no salimos de las habitaciones y nos contentamos con ver desde la azotea lo poco que era visible de sus calles” (Pareja, 1908: 71). Segons l'autor no convenia exhibir-se pels carrers “tanto porqué los moros de Larache son muy fanáticos, cuanto porqué hay muchos que aparentando ser vecinos pacíficos están en relación con bandas de ladrones que infestan parte de la costa” (Pareja, 1908: 70). Des d'aquest punt de vista que maximitza l'alteritat, altres viatgers del període també emfatitzen que “**los moros de aquella triste ciudad son lo más fanático y supersticioso que puede imaginarse**” (San Martín, 1870: 39). El xoc entre cultures diferents provoca que molts dels viatgers copsin el paisatge marroquí amb reticència, por i inseguretat.

Essent així, pels primers viatgers que s'hi desplacen, allò destacable del paisatge urbà serà “**la torre de la mezquita**, elegante y esbelta, lo único digno de llamar nuestra atención” (Pareja, 1908: 71). A part de la singularitat paisatgística de la mesquita (construcció urbana destacada per tots els relats en quasi tots els enclavaments urbans marroquins), les narratives també presten especial atenció a descriure'n els seus carrers. San Martín, per exemple, explica que “en las **torcidas calles** de Larache que **nadie se cuida de mantener limpias**, no es extraño ver borricos y perros muertos, y enormes montones de higos chumbos que se pudren al aire libre” (San Martín, 1870: 39). Altres en canvi, en destacaran particularitats poblacionals. Tirant, d'aquesta manera, ens informa que “**el barrio jueu de Larraix és un dels més notables**. S'enfila des del port dins a la part alta de la població” (Tirant, 1934: 90). Així doncs, en un primer moment es destaca el poder fàctic, visual i arquitectònic de l'altre religió però també la brutícia que els caracteritza -fruit de la seva incivilització segons la mirada viatgera-, i la presència de jueus en l'espai urbà de l'imperi del Magrib-al-Aqsa. Tot allò, per tant, diferent.

Més avançats en el temps i com en el cas d'Asilah, apareixen noves aportacions on El-Araïch deixa de ser quelcom inhòspit i ruïnós. Amb la instauració del Protectorat, la ciutat “**da una impresión muy simpática y muy atractiva**” (Olmert, 1916: 138), matisant inclús que “Larache se parece a Tetuán. No es tan moro. Es más moro pero que Melilla y que Ceuta” (Olmert, 1916: 138) i destacant que “sus barrios íntimos son pintorescos, llenos de luz y de originalidad” (Olmert, 1916: 138).

En aquest sentit més afalagador i positivista, Tirant, considera encara però en condicional, que “per la seva **posició** com per la **regió** de la qual és **cap**, hauria d'arribar a ésser **una bella i pròspera ciutat**” (Tirant, 1934: 89). En aquesta nova línia d'aportacions, el paisatge d'El-Araïch pren unes altres característiques i com ja comença a ser habitual, es posa èmfasi en destacar-ne la seva part de nova construcció –la ciutat colonial-, com ho il·lustra el peu de fotografia i la seva imatge corresponent de principis de 1914, on apareix un dels nous carrers de la ciutat [vegeu imatge 11].



Imatge 11. Fotografia inclosa en el relat de Dantín (1914)

L'arribada a la ciutat de Sáenz pren un aire més afí a la realitat colonial. Escriu: “entramos por una **amplia avenida, profusamente iluminada, a cuyos lados se alinean bonitas villas**, cubiertas de buganvilla” (Sáenz, 1947: 127). Poc després, “surge la Plaza España, circular y bella, ofreciéndonos el inmenso balconaje de su paso atlántico” (Sáenz, 1947: 127). En aquesta mateixa línia, es troben les aportacions de la viatgera Jiménez de Noguera, que explica:

“Larache, como Arcila, **tiene anchas calles tiradas a cordel, con nuevas construcciones bajas, de estilo colonial**, y sonrientes villas llenas de flores. En el centro y eje de la ciudad nueva está la plaza de España, muy blanca, muy alegre, con sus pérgolas y jardines, **contrastando con las callejas de la ciudad indígena**, llenas de sombra y con la majestuosa vetustez de las murallas y fuertes españoles de la Edad Media, calcinados y patinados por el sol y el polvo de los siglos” (Jiménez de Noguera, 1933: 20).

D'altra banda, moltes de les aportacions posaran un èmfasi especial en deixar constància de les intervencions a realitzar o realitzades a nivell d'infraestructures, especialment en relació a la construcció del port i el pont que creua l'últim meandre del riu abans de la seva desembocadura. D'aquesta manera, la inclusió de la situació de les construccions d'infraestructures al territori marroquí es perfila com un element més que pretén donar importància i dotar de significació a la modernització de l'espai urbà des d'una perspectiva colonialista. Al mateix temps, dita inclusió, serà tant textual com iconogràfica. En aquest sentit, Pareja, ja enuncïava a mitjans del segle XIX que:

“De pocos años atrás **se intenta construir un muelle**, para el cual había almacenados bastantes materiales; pero dada la proverbial pereza de los árabes, dudo que á estas horas se haya llevado á cabo la construcción” (Pareja, 1908: 70).

Cinquanta anys després, Olmet reprèn la temàtica asseverant que “si Larache tuviera un puerto seguro, arruinaría á todos sus iguales de la zona francesa, **porque Larache es el puerto natural del Marruecos atlántico**” (Olmet, 1916: 138). Inclús Tirant, uns anys més tard i encara en relació al port constata que

“Impracticable en la major part de l'any, hauria d'habilitar-se definitivament, per tal que hi poguessin arribar molts vaixells que avui es veuen obligats a quedar-se fora de la barra. Això **augmentaria molt la importància comercial de Larraix**” (Tirant, 1934: 89).

De forma paral·lela, Cabrera ens il·lustra a través de la inclusió d'una fotografia de l'estat del moll de la ciutat [vegeu imatge 12].



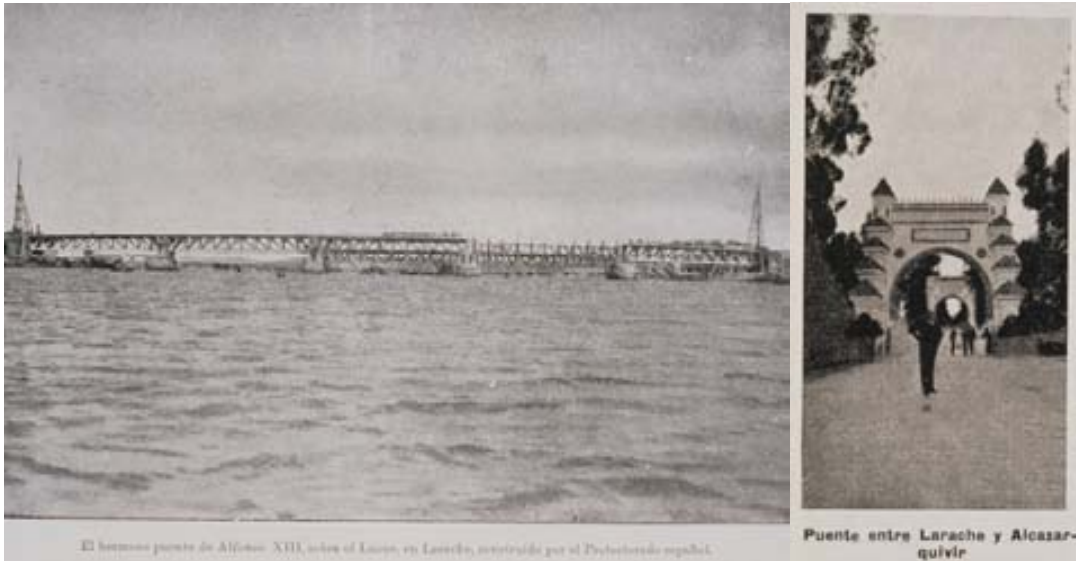
El muelle de Larache.

**Imatge 12.** Fotografia inclosa en el relat de Cabrera (1924)

A part del port, una altra de les infraestructures que interessadament destaquen les narratives viatgeres és la construcció del pont que facilita l'entrada a la ciutat. Així, per exemple, Cabrera, ens explica el canvi sofert entre la primera i la darrera vegada que visità El-Araïch. Llegim:

“Hoy, para entrar a Larache hay que dar la vuelta al último meandro del Lucus con objeto de tomar el puente; **pero hace diez años no había allí puente de ninguna clase, y el río se cruzaba por el mismo sitio donde fondean los buques que en él entran**” (Cabrera, 1924: 69).

En aquesta mateixa línia, també ens ho constaten les aportacions visuals d'Otero i de la turista Jiménez de Noguera [vegeu imatges 13 i 14]. La primera fotografia inclosa ens il·lustra la magnificència i importància de l'obra d'enginyeria portada a terme, anomenada en honor al monarca africanista “pont d'Alfonso XIII”. La segona, com un element més a col·leccionar entre els molts records del viatge, trobem al turista en primer pla amb el pont de nova construcció al darrera.



**Imatge 13.** Fotografia inclosa en el relat d'Otero (1930)

**Imatge 14.** Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)

Finalment, en aquest punt concret de contacte entre el riu, el mar, Marroc, Espanya i el colonialisme, fa que es generi, pel cas d'Olmets, un espai pont d'evocació, on es vincula la mare pàtria amb les ànsies colonials. Llegim:

“De pronto un río colosal, un río estupendo, un río mayor que el Tajo y que el Ebro. El Lucus. Lo cruzamos sobre un pontón, audaz obra de ingeniería. El mar, ya muy cercano, el mar que baña nuestras Canarias, y, más abajo, esas tierras misteriosas que se llaman Fernando Póo, Guinea... nos envía su aliento” (Olmets, 1916: 132).

D'aquesta manera, tot i referir-nos única i exclusivament a paisatges urbans, constatem com directa o indirectament, en la gran majoria de les aportacions, apareix el variat ideari colonial, que a voltes, és qui empeny a desplaçar-se als “altres” territoris.

### 8.2.2.3 Ksar-el-Kvir

Una de les primeres aportacions que fa referència a Ksar informa que “no muy lejos de Larache, se encuentra **el campo** llamado de Alcázarquivir, de triste memoria” (San Martín, 1870: 38) d'un aspecte “**inculto y abandonado**” (San Martín, 1870: 38). Per altres, no serà de destacar tant la seva proximitat amb El-Araïch com el fet que estigui “emplazada **estratègicamente** en el concurrido y amplio camino de Fez” (Dantín, 1914: 96), donant-li així un matís diferent en l'escala i estructura territorial marroquina. A la vegada, moltes de les narratives dediquen una llarga extensió del relat en comentar i detallar-ne la seva “particular” història. Així, per exemple, la viatgera María del Carmen, inclou que:

“Esta ciudad, **tan interesante de visitar**, tuvo un **pasado de extrema complicación**. De aquí partieron antaño las expediciones para la conquista de España, y algunos siglos más tarde, la ciudad tomada y perdida, vuelta a tomar y vuelta a perder, cayó en manos de los portugueses [...] hace trescientos años quedó definitivamente marroquí hasta nuestra ocupación española” (Jiménez de Noguera, 1933: 21).

En contemplar-la, primerament destaca el paisatge de les seves rodalies, quedant emplaçada **“en medio de una llanura fértil como la tierra de promisión, aparece rodeada de bosques de olivos y naranjos, magníficamente verdes”** (Jiménez de Noguera, 1933: 21). Altres també en destaquen les seves **“inmejorables condiciones para la ganadería”** (Cabrera, 1924: 76). Ja en referència explícita al nucli de població, de mer “campo”, evoluciona a:

“A los que la conocimos en los días de la ocupación, cuando aún no la unía a Larache, no digo yo el ferrocarril, sino ni aun una mala carretera [...] el efecto que esta ciudad nos produjo fue el de **un viejo poblachón toledano**, con sus sucias callejas polvorientas y sus casas bajas de ladrillo, techadas de musgosas tejas, con puertas y ventanas cuadradas” (Cabrera, 1924: 73).

Aquesta impressió de “poblachón” queda acompanyada per la d’una localitat “como olvidada en la llanura, compuesta exclusivamente de moros y judíos que conviven hace siglos. Los europeos existentes, en escaso número, son posteriores a la ocupación española” (Dantín, 1914: 96). Així, poc després de l’ocupació espanyola de Ksar –abans de la instauració del Protectorat–, la descripció de la població es concreta encara com **“una población muy moruna, pero pobre y miserable, sin aquel aspecto suntuoso que conserva la sacra Tetuán. No domina aquí el blanco purísimo [...] las casas aquí tienen el tono terroso del ladrillo que las compone”** (Dantín, 1914: 96), que és coincident i es complementa també amb les descripcions de Cabrera que informen que **“muchas casas estaban medio derruidas o sin techumbre, algunas calles llenas de escombros, y el conjunto producía la impresión de un pueblo bombardeado”** (Cabrera, 1924: 73-74). En aquesta línia, el viatger afegeix que li cridà també poderosament d’atenció l’**“extremada suciedad, casi diría mejor la extremada haraposidad, si se me permite este término, que distinguía a los moradores de la ciudad”** (Cabrera, 1924: 73).

Però amb l’entrada del Protectorat i la construcció de la nova ciutat colonial, el paisatge i les aportacions que en fan referència, canviaran. Així, ara Ksar **“es pequeñita, pero muy blanca, muy moruna, muy interesante”** (Olmét, 1916: 147). A la vegada que **“como Larache y Arcila, tiene su plaza España, con sus pérgolas y flores y sus palmeras; pero su carácter es más profundamente marroquí”** (Jiménez de Noguera, 1933: 21) o inclús esdevé una **“població de la zona espanyola que amb molt poc esforç podria ésser preciosa, la qual està però, terriblement descuidada”** (Tirant, 1934: 89).

Un altre dels elements que recalcaran amb més força els relats que fan referència a Ksar serà el de la rigorositat del seu clima. Per alguns, **“esto es ya el Africa tórrida”** (Olmét, 1916: 147), **“Alcazarquivir gime bajo un sol implacable. La atmósfera es densa; nos deprime el calor pegajoso”** (Sáenz, 1947: 141), on:

“El aire es gris. Todo es gris. **Se respira un vaho sahareño. Los camellos van en largas reatas, levantando polvo rojizo. Gracias a la velocidad del automóvil, no nos morimos, no nos insolamos, no sentimos, fulminante, la asfixia”** (Olmét, 1916: 147)

De nou, observem com el trepitjar el territori es converteix en una pràctica reflexiva i evocadora. Essent així, la viatgera basca, en trobar-se a Ksar i valorar-ne el seu emplaçament, acaba asseverant:

**“Alcazarquivir, tierra española, está cerca del límite que nuestro Protectorado tiene en Marruecos. Límite que debiera haber alcanzado las ardientes arenas del desierto y que una exagerada prudencia determinó quedara donde hoy se encuentra. España venció obstáculos que parecían insuperables para apoderarse de Tetuán y Xauen, y cuando los montes estaban ya vencidos y el llano, con su promesa de doradas mieses, se ofrecía a nuestros ojos, la frontera apareció. Mal del siglo XIX, falta de ambición. Y Francia, sin esfuerzo alguno, por medio de pluma y papel más que con armas, recogió el botín que España abandonó a sus manos. [...] Y todo lo que pudo ser un imperio, un imperio colonial, a las mismas puertas de la Península, se convirtió en un Protectorado de**

**limitada extensió. Límite de fronteras francesa e internacional, cuando sólo al desierto y al mar debimos darle tal privilegio”** (Sáenz, 1947: 140-41).

Aquesta darrera cita, com les de Tirant i Olmet que tanquen els anteriors apartats, treuen a la llum les inquietuds colonialistes que envolten el viatge al Marroc. En aquest cas, en trobar-se quasi a la frontera del Protectorat, la viatgera fa aflorar el seu descontentament amb les trifulgues colonials que rodejaren el repartiment de l'imperi del Magrib al-Aqsa.

### 8.2.3 Xauen, la ciutat santa del Protectorat

Presentant unes característiques úniques, Xauen serà la ciutat de més tardana aparició en els relats de viatge espanyols sobre el Marroc. Desconeguda i, per tant, mai visitada fins als inicis dels anys 20 del XX, el seu imaginari inclourà, primer de tot, els mecanismes discursius més activats quan d'allò desconegut a quelcom “descobert” es refereix, confeccionant-se d'aquesta manera, un imaginari ben il·lustratiu de l'orientalisme espanyol al seu Orient domèstic, o sia, el Marroc. Xauen, és tot sovint presentada en les narratives viatgeres com **“la Santa, la perla más pura del Mogreb, la que ningún extranjero había logrado profanar con sus impuras miradas”** (Jiménez de Noguera, 1933: 44). Al mateix temps que,

“Llamósele algún tiempo por los viajeros y cronistas **“Xauen la misteriosa”**, porque el hecho de **estar terminantemente vedada su entrada a los cristianos hacia soñar en ella bellezas no descritas, rincones atrayentes muy superiores a cuantos se pueden hallar en Tetuán”** (Cabrera, 1924: 176).

Així, “sabíase cómo en una **leyenda misteriosa** que existía, pero nadie sabía, a ciencia cierta, dónde” (Jiménez de Noguera, 1933: 44), insistint-se en remarcar que “los musulmanes que lo sabían **guardaban celosamente su secreto** con el empeño del amante que oculta y guarda para sí las gracias todas de su favorita. ¡Y sin embargo, **Xauen es más andaluza que mora!**” (Jiménez de Noguera, 1933: 44-45). L'apel·latiu de misteriosa es resol per l'enigma que suposa pels viatgers la negació del seu accés. Tal i com explica Cabrera, l'emplaçament secret dels musulmans feu volar la imaginació dels cristians, construint, d'aquesta manera, una llegenda al voltant de l'enclavament. Al mateix temps, el misteri s'acompanya de l'adjectivació de “santa”, que s'explica bàsicament pel predomini de l'element musulmà, de l'altre religió, fet que als viatgers els retrotrau vers la mítica Espanya medieval.

Tot i la proximitat real de la misteriosa localització a Tetuan, aquesta restà oculta i fora l'òrbita colonial durant un període força llarg. En aquest sentit, els relats també insistiran en remarcar quan i com això canvià. Així, si bé per alguns,

“El encanto que mantenía a Xauen aislada del mundo desde hacia **cuatro siglos y medio**, quedó roto el 14 de octubre de 1920, en que **ondearon juntos sobre la alcazaba de la ciudad impenetrable el rojo pendón del majzen y la gloriosa bandera de nuestra patria”** (Cabrera, 1924: 176).

Altres, ho deixaren manifest d'una manera ben diferent. Per Bertrana, “la Santa Ciutat de Xauen, malgrat l'heroica resistència del djebalins, **va caure** en poder dels aliats franco-espanyols pels volts del 1920. **Des d'aleshores sofreix la protecció d'Espanya”** (Bertrana, 1936: 99). Tal i com s'ha exposat, existeixen moltes i variades maneres de concebre la penetració colonial al Marroc, o més concretament la presència espanyola al nord marroquí. S'arriba a disposar doncs, d'una contraposició discursiva entre la consideració del fet patriòtic de ressaltar que la gloriosa bandera espanyola ondeja al punt més visible de la ciutat vers la que tot i que la ciutat resistí heroicament –a l'ocupació- caigué en mans franco-espanyoles i que a més, “ha de sofrir” la

protecció dels espanyols. De nou, aquestes cites, mostren la complexa relació existent entre el viatge i el colonialisme mitjançant la percepció dels seus paisatges.

Un altre dels aspectes singulars de Xauen és la seva localització entre muntanyes, fet que generarà molta curiositat entre els viatgers i viatgeres. En aquest sentit, Jiménez de Noguera i els seus companys de viatge es preguntaven,

“Por **qué ocultos designios** fue edificada esta **extraordinaria** ciudad tan **lejos de todo camino**, tan escondida entre los repliegues de estas altas montañas como en un ansia de ocultar los claros diamantes de sus fuentes y riachuelos, y la esmeralda de su vega a la codicia de profanos ojos” (Jiménez de Noguera, 1933: 43-44).

Així, per accedir-hi, “tomamos la **retorcida pista** abierta en una **región montañosa**, que es, conforme avanzamos, más y más abrupta” (Jiménez de Noguera, 1933: 42) on “es nuevo el **paisaje y de una grandiosidad que subyuga**” (Jiménez de Noguera, 1933: 42). S'emfatitza, doncs, la idea de llunyania i de la singularitat del seu enclavament, considerada per l'autora quasi com una joia amagada.

Prestant també atenció al discurs ideològic inherent a les narratives de viatge (Paradela, 2005), veiem l'alta significació que té l'enclavament per la majoria dels viatgers/espanyols. Cabrera considera que:

“Xauen dista mucho de ser una gran ciudad, pero **tiene para España un valor enorme, tanto por su situación estratégica cuanto por ser la más interior de las ciudades de Yebala y uno de los más importantes centros industriales del Marruecos septentrional**” (Cabrera, 1924: 175).

En visitar-la, coincideixen en destacar-ne la singularitat del seu paratge. Per Bertrana, “és un lloc impressionant per la grandiositat del paisatge, pel color de les pedres, per la forma de la vellíssima alcassaba” (Bertrana, 1936: 100). Al viatger Cabrera, per la seva banda, la conjuminació visual dels elements paisatgístics amb la llum crepuscular li fa copsar la ciutat de manera més subjectiva i com quelcom impressionant. Així, “bajo el cielo de topacio, entre los riscos violeta, próximos entonces a coronarse de nieve, **fue como Xauen se me antojó fantástica y misteriosa**” (Cabrera, 1924: 178). Tanmateix però, tot i havent-la considerat fantàstica i misteriosa, “fuerza es confesarlo, **no me pareció bella, ni la encontré limpia, ni hallé en ella grandes atractivos; pero desde luego la diputé por pintoresca como la más entre las ciudades marroquíes**” (Cabrera, 1924: 177). Quan les consideracions espacials racionals dominen a les més sensibles, l'enclavament s'adjectiva de “pintoresc” i se li destaquen aquells elements més pejoratiu i que augmenten la diferència amb les valoracions espacials del lloc d'origen.

Molts dels viatgers i viatgeres que la contemplen presten una especial atenció a l'alcassaba, que es converteix en l'element paisatgístic més significatiu de la ciutat [vegeu imatge 15]. Bertrana, per exemple, que la considera d'una gran bellesa, la fotografia i la inclou en el relat explicant que “si penetreu a la vella ciutat us sentireu tot d'una transportats unes centúries enrere” (Bertrana, 1936: 100).





**Imatge 15.** Fotografia inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936)

Com la gran majoria de les localitzacions marroquines narrades, Xauen també tindrà a part de la seva singular medina, el seu eixample urbanístic colonial. D'aquesta manera, els relats també deixen constància que

“Desde su alcazaba contemplamos el campamento y ensanche europeo, tan nuevecito y acicalado, con su flamante plaza de España rodeada de floridas pérgolas. La Intervención de la zona tuvo el buen acierto de construir este barrio en un descampado a la salida del caserío, **dejando así a Xauen impoluto con todo su salvaje sabor**” (Jiménez de Noguera, 1933: 46).

La segregació urbana de la ciutat de Xauen és clara, valorant-se inclús, la separació existent entre la ciutat tradicional i la moderna. En aquesta línia, la diferenciació entre ambdues parts queda explicitada en la narrativa de Bertrana. Considera que,

“La Xauen espanyola s'estén al peu de la Xauen moresca, la qual, darrera les grogues i emmerletades muralles de l'alcassava, **roman pètrica i incommovible com una mòmia, a despit del soroll dels clarins i tambors hispànics, de les botzines dels autos turístics, de les manifestacions militars del galopar sorollós i ostentiu dels oficials**” (Bertrana, 1936: 99).

En visualitzar Xauen, molts dels viatgers/es evocuen immediatament altres localitzacions conegudes, emfatitzant-ne primer de tot les seves similituds paisatgístiques. Per Tirant, Xauen, és “**interessant per ella mateixa** i per la regió on està situada, tenint una **disposició idèntica a la de Granada** i amb la mateixa abundància d'aigua de la nostra ciutat andalusa” (Tirant, 1934: 69). A part de les similituds paisatgístiques, l'agermanament amb la ciutat granadina l'explica també recurrent al passat històric. Segons l'autor “**fou fundada pels moros granadins en ésser expulsats d'Espanya**” (Tirant, 1934: 69), destacant que, encara llavors, a les cases més antigues tenien “com a gran honor exhibir una clau de la casa que ocuparen llurs avantpassats a Granada, amb l'esperança de recobrar-la quan els moros tornin a regnar a l'Alpujarra” (Tirant, 1934: 69). Granada, doncs, queda evocada històrica i paisatgísticament.

Curiosament però, no serà així per a tothom. Cabrera ens deixa escrit que la ciutat “ofrece un aspecto que **a todo español le recuerda algún rincón familiar de Castilla, de Andalucía o de los Pirineos**” (Cabrera, 1924: 177). Ara ja no és només evocada la ciutat andalusa, sinó que el ventall queda obert a una gran quantitat de diferents localitzacions espanyoles d'Andalusia, castelles i inclús Pirineus. En aquesta línia, l'autor concreta que “y a mí, algunos aspectos de la población [...] **me traían a la memoria esas queridas aldeas metidas en el Guadarrama**, en las que he

pasado algunas de las horas más cortas de mi vida” (Cabrera, 1924: 177). Li apareix doncs, allò més conegut, més proper, allò guardat amb més bon record a l'arxiu memorístic.

### **8.3 Protectorat francès: profunds contrastos entre l'avial interior i la costa europeïtzada**

Els protectorats europeus al Marroc es van caracteritzar per la seva gran desproporció territorial: el noranta per cent de tot l'imperi va estar sota la influència francesa. En conseqüència, tant les grans ciutats imperials de l'interior de l'imperi –Fès, Meknès i Marràqueix- com la major part de la franja costanera atlàntica –Rabat i Casablanca especialment- van estar sotmeses al dinàmic colonialisme francès. Malgrat que molta de la gent que es desplaçà al Marroc només conegué la zona més propera a Espanya, o sia, la zona d'influència espanyola, alguns/es també ens deixaren interessants aportacions en relació a les ciutats que formaren part del Protectorat francès.

A continuació, es presenten els imaginaris urbans emanats de la narrativa viatgera espanyola tot diferenciant entre les descripcions que fan referència a les ciutats interiors de Fès i Meknès, les costeres Rabat i Casablanca i la septentrional Marràqueix.

#### **8.3.1 Fès i Meknès, les ciutats imperials de l'interior marroquí**

Tot i ser ciutats diferents, Fès i Meknès s'acabaren convertint per la mirada espanyola com el tàndem urbà sagrat de l'Islam. Al mateix temps, degut a la seva proximitat, amb certa freqüència eren visitades conjuntament evocant-ne la seva genuïnitat i també la seva majestuositat vetusta i quasi críptica. Malgrat disposar de menys aportacions que hi fan referència, a continuació es presenten els fragments més significatius per a la construcció de l'imaginari urbà d'aquests dos enclavaments.

##### **8.3.1.1 Fès**

Fès, com una de les ciutats cabdals i emblemàtiques del Marroc rebrà per part dels viatgers espanyols l'apel·latiu de “**ciudad prohibida**” (Martínez Ferrando, 1929: 55) ja que era considerada com un “**recinto cerrado hasta hace poco**, en el que sólo se entraba sorteando grandes dificultades y peligros, y con pena de la vida” (Martínez Ferrando, 1929: 55). Malgrat la cripticitat de les primeres aportacions que fan referència a Fès, algunes des de bon principi deixen constància que,

“De las ciudades marroquíes que componen el norte del imperio, **Fez es la más notable y la más hermosa**, excepción de Tánger, que por su situación y tipo europeo no puede considerarse como perteneciente al Mohgreb” (Pareja, 1908: 124).

D'aquesta manera, la ciutat “tras sus altas murallas obscuras” (Jiménez de Noguera, 1933: 35) és “grande y solemne” (Jiménez de Noguera, 1933: 35) i considerada “la famosa ciudad de Muley Edris, fundador del Imperio del Magreb, según los marroquíes” (Benítez, 1899: 7). Tanmateix, un dels primers aspectes que es destaca en relació a Fès és el seu prestigi/desprestigi com a ciutat profundament religiosa. En aquest sentit, la mirada occidental i cristiana la presenta com un espai prohibitiu, misteriós i fons i tot inhòspit. Des d'aquest punt de vista, llegim que

“Las **mezquitas de Fez**, son, como es natural, lo más interesante de la ciudad; pero, desgraciadamente, están cerradas para los perros infieles, que se han de contentar con atisbar desde las puertas. [...] **Tal vez esto de que está prohibida la entrada les da mayor encanto, y las hace más hermosas en la imaginación**” (Martínez Ferrando, 1929: 68-69).

D'aquesta manera, la ciutat “tiene innumerables mezquitas, entre ellas la muy célebre de Sidi-Eddris, (Pareja, 1908: 124), ja que “**salvo la Meca, es la población más sagra de los musulmanes**, y centro donde se hace la peregrinación por los que no pueden visitar la Santa Kaaba” (Pareja, 1908: 121). Essent així, l'encontre amb l'altre fervent religiós, suposà per a molts dels que s'hi desplaçaren, que “a cap lloc com a Fes, mai tan intensament i tan palpablement com allí, **no he sentit la meva impotència enfront de la impenetrable societat musulmana**” (Bertrana, 1936: 157). Per altres, l'alteritat religiosa es projecta a tota la ciutat incloent inclús, certa translació temporal:

“La ciudad es un conglomerado enorme de oro puro con ligeros tintes rosados; cúpulas y minaretes, se alzan de la gran masa irregular, **orgullosos y hostiles contra nosotros**, llenándonos de una extraña inquietud que se desvanece en melancolía. [...] **La indiferencia general estaba salpicada de miradas de recelo y odio. Comprendemos las dificultades y los peligros de la ciudad fanática de otros tiempos**” (Martínez Ferrando, 1929: 75-76).

Fès, al mateix temps, ubicada al cor del Marroc, té “una posición topográfica en extremo **pintoresca**” (Benítez, 1899: 8) i “rodeada de huertas y jardines es, no sólo la más populosa, sino la más rica de todo el Imperio marroquí” (Benítez, 1899: 8). Així, essent “la **actual capital** del imperio, atraíanos poderosamente” (Boada, 1999 [1895]: 163).

Tanmateix, pels primers viatgers, tot i que “la ciudad de Fez ofrece desde el **exterior** un aire de grandiosidad y de **belleza muy agradable incluso para el europeo**, cuando se penetra en ella **la ilusión desaparece**” (Gatell, 1949 [1879]: 86), ja que “sus calles son tortuosas y sucias como las de las demás ciudades de Marruecos” (Benítez, 1899: 8) [vegeu imatge 16].

La ciutat de Fès doncs, a part de les mencionades mesquites, també té “un gran zoco [...], un mercado de esclavos” (Pareja, 1908: 124-125), i, inclús:

“**Muchos y buenos baños públicos** sirven de punto de cita á **comerciantes y viajeros**, que en ellos se ven y hacen sus contrataciones en grande ó pequeña escala, constituyendo una especie de Bolsa donde todo se cotiza y todo se discute. **Los cafés** son también numerosos, más limpios y más concurridos que el de Tetuán; más impera en ellos el mismo silencio é idéntico sistema de servicio” (Pareja, 1908: 125).

Contràriament al que succeeix a les portuàries Rabat i Casablanca, a Fès, sorprendrà més tot allò relacionat amb la cultura musulmana, la seva tradició i la seva història. Així, una de les viatgeres puntualitza que “si queréis conocer Fez es para dedicaros por entero a El-Bali, es decir, “el viejo”. La ciudad moderna no podría interesarnos en absoluto, y la Djedid o “La joven” tampoco” (Sáenz, 1947: 186). Tanmateix, aquesta repetida segregació espacial, recull, com en altres indrets, suggerents i suculentos descripcions del paisatge urbà de la ciutat.

D'aquesta manera, per una banda tindrem “altas casas de ciudad francesa en Marruecos, con arquitectura moderna y amplias avenidas con palmeras: ésta es la perspectiva que desde lejos os ofrecerá la ciudad, construida hace treinta y cinco años y que, para distinguirla, la llamaremos moderna” (Sáenz, 1947: 186). Per Tirant, la nova Fès, colonial i europea, i com tots els eixamples moderns que coneixerà de les ciutats marroquines, la considera que “**no pot ésser més satisfactòria**” (Tirant, 1934: 40). Hi veu:

“Ben encertades edificacions en les quals domina l'estil cubista –que tan bé s'agermana amb l'arab-; amples avingudes, edificis públics construïts amb veritable sumptuositat, i tots els serveis moderns d'hotels, restaurants, teatres, etc., etc., que **donen la impressió de trobar-se en una metròpolis europea**” (Tirant, 1934: 40-42).



Una calle de Fez  
Imatge 16. Gravat inclòs en el relat de Boada (1895)

En canvi per Sáenz, la opinió és ben contradictòria. Exclama: “¡Cómo se diferencia la ciudad moderna de Fez de las de Rabat y Casablanca!” (Sáenz, 1947: 188) i opina que:

“Ésta [Fez] parece una capital de provincia francesa de primeros de siglo. Le falta distinción y la inyección del modernismo. Calles tiradas a cordel, con una aplastante vulgaridad; escaparates, mostrando orgullosos objetos pasados de moda. Cafés viejos. Restaurantes malos. Así es la mayor parte de la ciudad de Fez (Sáenz, 1947: 188).

A Fes-el-Djedid, “está el Mellah judío y los barrios que el sultán mandó construir para la población que, en el siglo XII, se desbordaba en Fez-El-Bali” (Sáenz, 1947: 186) i en el mapa de la ciutat, “se extiende en el pasillo que separa el valle de El-Bali y el de la ciudad moderna” (Sáenz, 1947: 186). Al mateix temps, per l'autora, el barri està habitat “casi especialmente por los judíos del Mellah y la gente obrera, así como los negros y beduinos” (Sáenz, 1947: 186). Per Jiménez de Noguera,

“El barrio de los judíos, una población demasiado densa que se ahoga en sus estrechas calles sucias y mal olientes. [...] Así cuando salimos de este barrio de muerte, respiramos más a gusto, libres de opresión malsana de sus hacinadas callejas” (Jiménez de Noguera, 1933: 40-41).

Per Sáenz és “feo, decididamente feo y vulgar. Sucio hasta la saciedad [...] Las tiendas, miserables; la muchedumbre, repulsiva” (Sáenz, 1947: 201). Amb tot, on les mirades prestaran més atenció i divagaran més serà a la medina de la ciutat. Així, per exemple, Jiménez de Noguera, traça un clar paral·lelisme entre l'entrada a aquest barri [vegeu imatge 17] i l'encontre amb el misteri, destacant a la vegada, els trets paisatgístics que més li sorprenen. Inclou:

“Una triple puerta ojival y entramos en **“Fez la misteriosa”**, llamada así por el **laberinto de intrincadas callejas estrechas y oscuras**, cuyo plano dicen que no han podido descifrar ni aun los mismos que allí vieron la luz de la vida” (Jiménez de Noguera, 1933: 36).



Imatge 17. Fotografia inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936)

Altres aportacions emfatitzen més les característiques de la capritxosa trama urbana del barri. En aquest sentit, Boada, ens comunica com i de quina manera s'ha d'actuar per orientar-s'hi i no perdre's si s'és europeu. Llegim:

“para no extraviarnos indicónos Omar la conveniencia de que nos fijáramos al salir de su casa y pretender llegar al centro de la ciudad en torcer siempre á la izquierda, haciendo el contrario al regresar. **No de otro modo es posible orientarse en una ciudad en que las calles son estrechísimas é iguales casi todas, y en que no están rotuladas ni son conocidas siempre por el mismo nombre.** Verdaderamente no comprendemos cómo se las arregla esta gente para dar con una casa poco conocida. **Esto como se comprenderá, es muy incómodo para los moros y muy difícil para los cristianos, que no pueden prescindir de un guía que les acompañe constantemente en sus excursiones por la ciudad**” (Boada, 1999 [1895]: 168).

La medina pot arribar a tenir un gran poder d'evocació retrospectiva pels viatgers i viatgeres. Martínez Ferrando ens explica que “tal vez voluntariamente, por andar a solas con nuestros pensamientos, nos hemos perdido, en la noche, por las **complicadas callejas de Fez**”(Martínez Ferrando, 1929: 103). Junt amb aquest divagar, “sólo la electricidad, con sus flores amarillentas, nos quita, de vez en cuando, la impresión de que hemos caído en alguna ciudad de la **desvanecida España morisca de la Edad Media**” (Martínez Ferrando, 1929: 103). Essent així i trobant-se allí, “el alma parece avenirse mejor con esta idea retrospectiva que con la época actual de las industrias y las velocidades” (Martínez Ferrando, 1929: 103). Altres aportacions deixen constància que “las mudas paredes de las casas rezuman **vejez y misterio**” (Sáenz, 1947: 178), fet que conjuminat amb “**los velados fantasmas blancos, el secreto de una hermética raza, y yo, perdida** entre estos muros y estas blancas sombras” (Sáenz, 1947: 178), li generi unes emocions divagadores que fa que consideri que “no me siento cohibida ni extraña; me encuentro en mi lugar” (Sáenz, 1947: 178). Tanmateix, alguns altres viatgers simplement informen que “la Medina de Fez és dels més **notables** del Marroc per la seva **extensió**, per la seva **població** i, sobretot, per la seva **brutícia**” (Tirant, 1934: 40).

Per tant, “a Fez se llega para admirar su encanto de ciudad vieja, no para parar los ojos ante un pueblo vulgar y moderno” (Sáenz, 1947: 188). Tanmateix, es recalca la idea que “Fes és **la ciutat més laberíntica que es puga imaginar**. [...] I és que estem a la metròpoli indígena del Marroc, on es manté també més fort l'esperit nacional” (Esteve, 1996 [1932]: 251). Així, “Fes és el “rovell de l'ou” marroquí i els “fassi”, l'aristocràcia dels moros” (Bertrana, 1936: 159). D'aquesta manera doncs, la ciutat es converteix en “la veritable representant del pur Marroc, la capital indiscutible de l'Imperi, econòmicament, políticament, intel·lectualment” (Bertrana, 1936: 159).

Un dels aspectes més interessants del paisatge de Fez és l'imaginat. El casc antic de la ciutat doncs, serà una font d'inspiració evocadora per la gran majoria dels viatgers/es. En aquest sentit, les narratives s'explenen a l'estil més orientalista. Inclús s'arriba a llegir que “quisiera poseer aquella extraordinaria habilidad de Loti para describir” (Sáenz, 1947: 182). En aquesta línia:

“El **arco del Bu-Jolud me abre las puertas al ensueño**, y, a los pocos pasos que recorro, una callejuela estrecha, oscura y solitaria me cierra estas mismas puertas, dejándome presa y entregada por completo al **hechizo del Mogreb**, que languidece en el **recuerdo de tiempos pasados**” (Sáenz, 1947: 177).

Així, moltes de les aportacions destacaran la translació temporal que genera l'espai urbà i inclús la sensació de rebuig a la modernitat que traspua del casc antic [vegeu imatge 18]:

“Fez deja pasar los siglos nostálgicamente, recostado entre la verdura de una colina pródiga en frutos, importándole poco el que, con los años, las costumbres hayan podido modificarse; más aún, **despreciando este progreso, que él no acepta**” (Sáenz, 1947: 177).



Imatge 18. Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936)

A Fès doncs, moltes vegades, el viatger-turista se sent atret exclusivament a deambular, a desubicar-se dels seus referents temporals i espacials, portant a terme una espècie de transmutació imaginària. D'aquesta manera:

“Cuando yo voy a una ciudad, cuyo sortilegio es tan grande como el que Fez respira, jamás tengo plan alguno. Me dejo llevar de mi intuición para descubrir bellezas [...], permitiéndome admirar a mi entero placer el panorama delicioso de los tres Fez, reunidos y separados” (Sáenz, 1947: 199-200).

Els murs de la ciutat inspiraran tot tipus de pensaments que es traslladaran a les línies narratives dels relats. Els propis murs de la ciutat, en configuren el seu paisatge i d'aquesta manera, es considera que,

“Fez nunca podría llamarse, como Tetuán ni como Rabat, Ciudad de la Blancura. Ni roja tampoco, como Marrakech. **Fez ha adquirido con los años el color peculiar de la vejez.** [...] Porqué **su situación especial, de sultana reclinada entre los cojines de una colinas suaves, hacen huir de ellas un sol brillando en un mediodía esplendoroso.** [...] ¿Cuál es pues el encanto? **El innegable de lo no visto ni prodigado** y, sobre todo, el leer en ellos la verdad de los tiempos que pasaron, y leerlo sin la falsedad que podía originar el más pequeño cambio” (Sáenz, 1947: 180).

Amb aquesta idea d'encís vers la bellesa, l'ocàs i la decadència, i per davant de tot l'alteritat cultural, molts dels viatgers i viatgeres queden seduïts i fascinats. Alguns, inclús es pregunten quin és ben bé l'encant que s'amaga en dit espai urbà. Es tracta de l'obsessió orientalista que d'alguna manera plany la modernitat. Es formula doncs en, “¿**Qué es este encanto sutil que se desprende de la vieja capital de Marruecos?**” (Martínez Ferrando, 1929: 59). Evocant la “**¡Realidad increíble!**” (Martínez Ferrando, 1929: 59). Així, fins i tot:

“¡Oh, el perfume de poesía que emanan los rincones evocadores de las épocas muertas! Fez conserva todavía, el **carácter fuerte y condensado** en sus mezquitas maravillosas y en sus callejones misteriosos; es un cofre de sándalo que encierra las más ricas labores de los orfebres orientales, junto con la cultura y la ciencia marroquíes, que **corresponden a nuestra Edad Media**; es el **corazón hermético del Mogreb, que obsesionaba nuestra mente**, siempre en busca de lo imposible, de la fruta del cercado ajeno. De luz y de tinieblas es tu atracción irresistible. Es un placer indefinible el deambular descubriendo los detalles característicos de este pueblo, que se van a desvanecer pronto en lo insípido y vulgar. [...] **¡Qué horror, nuestras calles rectas, anchas... que se están imponiendo al norte africano, y acabarán por vencer!**” (Martínez Ferrando, 1929: 59-62).

Talment com en moltes d'altres localitzacions, Fès, també tindrà la capacitat de reflectir l'essència d'altres llocs propers de qui la observa. En aquest sentit, Benítez, al divisar la ciutat, narra que “dicho monte está cubierto de olivos y viñedos, y á no encontrarnos en él con los marroquíes, nos hubiéramos creído transportados á las **pintorescas montañas andaluzas**” (Benítez, 1899: 7). D'altres, ja a la ciutat comenten que “al fons, al darrer terme d'aquell desoír urbanísitic, es veia la mesquita Al-Andalusí amb el seu pati igual al de l'Alhambra, destacant la seua ordenada geometria entre l'embolec de cases i carrers” (Esteve, 1996: 252). D'aquesta manera, “todo cuanto vamos viendo, **nos va recordando la Alhambra**, de algún modo” (Martínez Ferrando, 1929:71). I, fins i tot, tenim la possibilitat de llegir que “dins d'ella hi ha 780 mesquites i mantes Mederses (universitats) que fan que Fez sigui una **espècie de Salamanca dels alarbs**” (Tirant, 1934: 40-42).

### 8.3.1.2 Meknés

La ciutat de Meknés, junt amb Fès, seran les ciutats interiors del Marroc amb un marcat caràcter més local que impressionarà i, destacaran la gran majoria d'aportacions. Com passarà pel cas de Rabat i Casablanca, Fès tindrà més aportacions i visites que la seva companya Meknés. Tanmateix, existeixen particularitats del paisatge de la ciutat que es creuen convenients destacar i incloure en aquest apartat.

En primer lloc, es destaca l'entorn paisatgístic de la ciutat. A Benítez, per exemple, li cridà l'atenció “el **bosque de olivos** que rodeaba á la población” (Benítez, 1899: 11). A Boada, els “**inmensos olivos seculares** dejaránnos asombrados tanto por su tamaño como por la antigüedad que contarían” (Boada, 1999 [1895]: 143). En aquest sentit, afegeix que “por esto es también conocida Mequinez por Zeituna, ó sea “la ciudad de los olivos” (Boada, 1999 [1895]: 144). Uns anys més tard, i en relació encara amb el paratge circumdant de la ciutat, Tirant, comenta que: “un tros d'immillorable carretera per entre vinyes, preciosament cuidades, que fan que **hom cregui trobar-se en el nostre Penedès o Priorat**, i quan s'acaben les vinyes, per entre uns tarongers plens de fruit daurat, arribem a Meknes” (Tirant, 1934: 44).

Les primeres referències que parlen de Meknés, la consideren “una de las **principales ciudades de Marruecos**; se encuentra situada en una llanura cerca de la cordillera del Atlas” (Benítez, 1899: 12). Altres en destaquen que és “la **ciudad más santa de Marruecos**, la histórica Muley-Dris” (Boada, 1999 [1895]: 142), ressaltant-ne que fou fundada “**sobre las ruinas de la antigua Volúbilis**, ciudad romana que alcanzó gran importancia en aquellas edades” (Boada, 1999 [1895]: 142). En aquest sentit,

“Por **encerrar** dentro de sus muros las veneradas reliquias del gran santo Muley-Dris-ben-Abdala, fundador de la dinastía de los Edrisitas, **es objeto esta ciudad de constantes peregrinaciones de los creyentes, siéndoles por esta causa imposible á los cristianos penetrar en su recinto**” (Boada, 1999 [1895]: 142-143).

Exemplificant aquesta constatació repetida *ad nauseam* a les narratives que es refereixen a les ciutats on el caràcter musulmà hi és molt més present, el viatger Pareja ens inclou la desventura soferta quan es trobà a les portes de la ciutat. Resulta que un dels soldats que feia guàrdia els digué que “**no podíamos entrar en la ciudad porque estaban cerradas las puertas á causa de la rebelión de los kabileños de la montaña**” (Pareja, 1908: 118). Tot i que no fou per motius religiosos, la ciutat restà tancada al viatger. Ell ho manifestà de la següent manera: “**¡Qué decepción tan grande! ¡Estar á las puertas de una de las ciudades más notables del imperio, y no poder entrar en ella!**” (Pareja, 1908: 118-119).

Al mateix temps, inclou en relat una suggerent imatge i un informador aclariment sobre quelcom que s'intueix penjat en elles [vegeu imatge 19]. Ens inclou:

“Sobre la puerta del norte y en alguna parte de las cortinas de la fortificación, **se veían algunas cabezas humanas clavadas en ganchos y destilando sangre aún; eran los despojos del combate, trofeos que los vencedores ostentan con orgullo**” (Pareja, 1908: 120).

Veiem, doncs, que quan no és fanatisme religiós, el què es destaca és la barbàrie.





Imatge 19. Fotografia inclosa en el relat de Pareja (1908)

Al mateix temps, Martínez Ferrando ens fa saber que “se le ha dado a la ciudad el nombre de **Versalles marroquí por sus jardines**, sus abundantes aguas y bellos edificios, así como por estar cerca de Fez, que volvió a ser la capital del Imperio” (Martínez Ferrando, 1929: 114-115). En aquesta línia, també es diu que “Meknes es la ciudad de Marruecos donde se encuentran, palpablemente, **las huellas de Imperios fenecidos**. El Imperio romano y el Imperio musulmán. El uno con la belleza de la majestad; el otro con la belleza de la gracia. Los dos absolutamente perfectos” (Sáenz, 1947: 176). Amb tot, un dels primers viatgers opina en relació a l'antiga caserna de la cort de Muley Ismael:

“Esto es lo único digno de mención que existe en la ciudad de Mequinez, y á no dudarlo, el tiempo hará con su mano destructora desaparecer ese enorme edificio y estanque, por no cuidarse las autoridades locales de repararlo, teniéndolo en el más completo abandono” (Benítez, 1899: 12).

Com també passarà amb Fès, “**Mequines és la ciutat del Marroc que en la seva part mora té un caire de major grandesa i sumptuositat**” (Tirant, 1934: 44). Així, a la ciutat tradicional “els edificis, les places, els mercats, els fondaks, tot és grandios com l'obra d'un **poble ric i aristocràtic**” (Tirant, 1934: 45). De fet, considera que “**tota la ciutat té un marcat aire aristocràtic i de riquesa que supera totes les altres del Marroc**” (Tirant, 1934: 44-45). Altres aportacions consideren que “las calles de Maquinez son más anchas y emplazadas con más regularidad que las de las demás poblaciones marroquíes. Su vista tiene algo de alegre y simpático que atrae” (Boada, 1999 [1895]: 151). Però al parlar de les altres parts de la ciutat, com pot ser el propi barri jueu, les opinions tornen a canviar. Així, “como todos los de Marruecos, es en extremo sucio y repugnante. Una red de callejuelas, cubierto el suelo de basura apisonada, despidiendo á trechos un hedor insoportable, constituye el principal distintivo de este barrio” (Boada, 1999 [1895]: 146).

D'altra banda, també apareix per al paisatge de Meknès, la correlació passat-medina. Essent així, “es el pasado, todo el pasado de Mequinez con sus antiguos esplendores, que se impone con su **polvo glorioso de recuerdos**” (Jiménez de Noguera, 1933: 32). Trobant-se a la medina de la ciutat,

“Paseamos por calles y plazas, ayer entrevistas en la oscuridad, solemnes y majestuosas, con un sello inconfundible de señorío y de cosas que fueron... hoy ajadas y muertas. Siguiendo las altas murallas, roídas por su base, visitamos el viejo palacio de Muley Ismael, tercer Sultán de Marruecos, y sus caballerizas enormes, en las que se cobijaban 3000 caballos, siempre en pie de guerra” (Jiménez de Noguera, 1933: 33).

De fet, el palau de Muley Ismael, serà la construcció insígnia de la ciutat i la més narrada i mostrada en relació al paisatge de Meknès. Les fotografies que s'inclouen [vegeu imatges 20 i 21], ambdues dels últims anys del període que s'analitza, mostren el mateix espai matisat a través del subtil canvi d'angle d'enfocament i voluntat d'autorepresentació fotogràfica. Així, la fotografia turística de Jiménez de Noguera –on apareix ells i els seus acompanyants en un primer pla-, dista de l'enfoc *outsider* de la viatgera Bertrana.



**Imatge 20.** Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933)



**Imatge 21.** Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936)

Les muralles de la ciutat també es configuraran com un recurs paisatgístic evocador. Així, per exemple, podem llegir que:

“para volver a entrar en la ciudad empezamos a franquear puertas y recintos infinitos, en los que se abren, encerrados siempre entre gigantescas murallas, grandes patios rectangulares, donde de corría antaño la pólvora. Hoy están estregados a la lenta destrucción del tiempo, y hacen pensar en lo que debían ser cuando, llenos de vida y movimiento, pifaban impacientes en ellas los nobles brutos del Sultán cruel, contemporáneo de Luis XIV” (Jiménez de Noguera, 1933: 33).

En relació a la ciutat colonial de Meknés, la seva ciutat nova, disposem d'opinions contradictòries, pròpies de la construcció de l'estereotip espacial orientalista. Per una banda, existeix la percepció que **“la bella ciutat mora de Meknes té un escaient complement amb la ciutat europea, tota nova i d'adequada arquitectura moderna”** (Tirant, 1934: 48), i per l'altra **“se tiene una horrible impresión de desencanto; es una vulgar población colonial francesa**, con almacenes, mercados, garages, bancos, colmados... **entre jardines modernos”** (Martínez Ferrando, 1929: 114). Finalment, però, **“a Meknes se le deja siempre con melancolía, y al alejarnos de ella dominamos, desde una loma sembrada de olivos, las siluetas airosas de once minaretes verdes”** (Sáenz, 1947: 176).

### 8.3.2 Rabat i Casablanca, pols de la modernitat francesa

Les marítimes ciutats de Rabat i Casablanca, com Fès i Meknés, també conformen en l'imaginari urbà espanyol un bloc homogeni. Ambdues ciutats, també properes, són visitades conjuntament i comparteixen unes evocacions que deixen enrere l'autenticitat moresca de les ciutats imperials de l'interior de l'imperi i ressalten, en canvi, les transformacions paisatgístiques fruit de la penetració colonial francesa. En aquest sentit, les narratives es refereixen a Rabat i Casablanca com si de ciutats europees es tractessin.

#### 8.3.2.1 Rabat

La gran majoria de les aportacions que es refereixen a Rabat, també ho fan de Salé. Tot i ser la població veïna, apareix en totes les narratives un gran interès per diferenciar-la. Així, per Pareja **“Rabat tiene aspecto europeo y Salé, árabe”** (Pareja, 1908: 71). Per altres, **“Salé es quizás una de las ciudades más antiguas del Imperio marroquí** (Benítez, 1899: 19) i **“sus habitantes son los más fanáticos del Magreb”** (Benítez, 1899: 19). Essent d'aquesta manera, doncs, moltes de les aportacions també deixen constància que **“no pueden entrar los cristianos sin verse expuestos a ser insultados por los moros”** (Gatell, 1949 [1879]: 81), i, per tant,

“La merecida fama que de fanáticos é intolerantes tienen los salentinos, obliga á los cristianos á **dar un gran rodeo por fuera de sus murallas** para dirigirse á la vecina ciudad de Rabat” (Boada, 1999 [1895]: 101).

Si bé aquestes cites recollides són fruit dels primers viatges i d'aquelles narratives publicades a la segona meitat del segle XIX, també tenim, a les acaballes del període, aportacions que encara constaten la forta diferenciació i contraposició d'ambdues. Així, per exemple, Jiménez de Noguera, al 1933, inclou que:

“Es Salé, situada frente de Rabat, en el otro extremo de la bahía, **tan árabe y hermética** dentro de su amurallado recinto junto a su hermana gemela Rabat, **tan distinta y destacada**, lanzando al aire las cúpulas de sus rascacielos y los anuncios luminosos” (Jiménez de Noguera, 1933: 22-23)



A la vegada, l'emplaçament de la ciutat de Rabat, “por ser un **puerto de mar**” (Gatell, 1949: 80), comportà que fos “**bastante conocida por los europeos**” (Gatell, 1949: 80). Tanmateix, altres viatgers, valoren també la seva estratègica ubicació respecte altres localitzacions del Marroc a l'hora de considerar-ne la seva importància territorial (i la seva obertura a Europa). En aquest sentit, Daniel Martínez destaca que:

“Su orientación, en la confluencia de dos valles que dividen los espinazos del Atlas, **es espléndida**. En todo tiempo, para ir del Norte al Sur del país, **tenían los viajeros que pasar por Rabat**, y se evitaban con esto el tener que escalar las grandes alturas de la imponente cordillera, con todos sus inconvenientes y peligros. **Fué, por lo tanto, la estación de descanso en el largo camino de Fez a Marráquex, las dos capitales del Imperio. A su situación estratégica debió, pues, en todas las épocas su florecimiento**” (Martínez Ferrando, 1929: 152-153)

En aquesta línia de consideracions geogràfiques, Gatell afegeix que “existen en Rabat **cónsules** de diversas naciones de Europa” (Gatell, 1949 [1879]: 80) i Pareja que “tiene **bastante comercio** y le **habitan no pocos europeos**, lo cual **ha modificado algo el carácter de sus habitantes**” (Pareja, 1908: 72). Tot i que existeixi sempre la tendència a destacar allò relacionat amb el lloc i cultura d'origen del viatger, la percepció de l'obertura de la ciutat i el trànsit intern que tingué històricament, porta a recollir consideracions com les que “los hebreos habitan un barrio aparte, pero gozan de una mayor libertad que los judíos de Marruecos o de otras ciudades del interior” (Gatell, 1949 [1879]: 80-81).

Aquestes particularitats apuntades, que construeixen el caràcter del paisatge de la ciutat, fa que alguns viatgers al visitar-la, considerin que “**no se parece a ninguna de las otras poblaciones del Mogreb**” (Martínez Ferrando, 1929: 154) tot i que conservi “la vieja ciudad sus murallas almenadas y sus hermosas puertas de otros tiempos” (Martínez Ferrando, 1929: 154). Acte seguit, el mateix Martínez, intenta descobrir i explicar al lector el perquè d'aquest aspecte tant diferent i comenta que:

“Tal vez porque **ha sido más accesible**, es la que **más conocida nos era** por haberla visto en dibujos, pinturas, y en algunos decorados de teatro. **Se aprecia pronto en las gentes el contacto europeo** y abunda mucho la cal” (Martínez Ferrando, 1929: 154).

Des d'aquest punt de vista i considerant ja la construcció d'un paisatge colonial a Rabat, fruit en part de la intervenció imperial europea, el viatger Martínez, manifesta encara en clau geogràfica, que:

“Los franceses no dejaron de advertir el valor incalculable de esta ciudad [...]. **Sin cambiar aparentemente las cosas, consiguieron lo que se proponían, y aunque sigue siendo Fez la capital nominal, de hecho, lo es Rabat, equidistante de las dos grandes ciudades cabezas del Imperio, en la costa, y con gran facilidad de comunicaciones, mejoradas de día en día, hacia todas partes**” (Martínez Ferrando, 1929: 153-154).

Sorprenentment, les aportacions que fan referència a la ciutat de Rabat seran altament positives durant tot el període d'anàlisi. Cal tenir present però, que també partim del fet que existeixen menys aportacions que en facin referència, perquè com ja hem dit, el viatge espanyol al Marroc es centrà a conèixer i recórrer bàsicament, el territori sota la influència del seu país d'origen. Tanmateix, pels viatgers del segle XIX, “es la ciudad de Rabat **aristocrática** por excelencia. En ella reside buena parte de la nobleza mogrebina, en **magníficas casas puestas con todo el lujo y refinamiento de la civilización oriental**” (Boada, 1999 [1895]: 113). Així, “las casas de Rabat pasan, como las de Tetuán, por ser las más hermosas del imperio” (Boada, 1999 [1895]: 114). D'aquesta manera, trobant-hi tots aquells elements paisatgístics familiars, les percepcions de l'espai urbans es concreten en favorables consideracions. Boada, en passejar-la, escriu que:

“Nuestras primeras impresiones no pudieron ser más favorables. La calle principal es bastante recta y relativamente ancha. Allí están los establecimientos de casi todos los comerciantes y consulados europeos. [...]. Por otra calle larguísima, recta y bastante ancha, pasamos también, calle alegre y limpia, en la cual vimos algunas mezquitas de lujosos alminares y cubbas sombreadas por altísimas palmeras” (Boada, 1999 [1895]: 107).

També ens ho mostra visualment a través de la inclusió d'una imatge d'un dels carrers descrits [vegeu imatge 22].

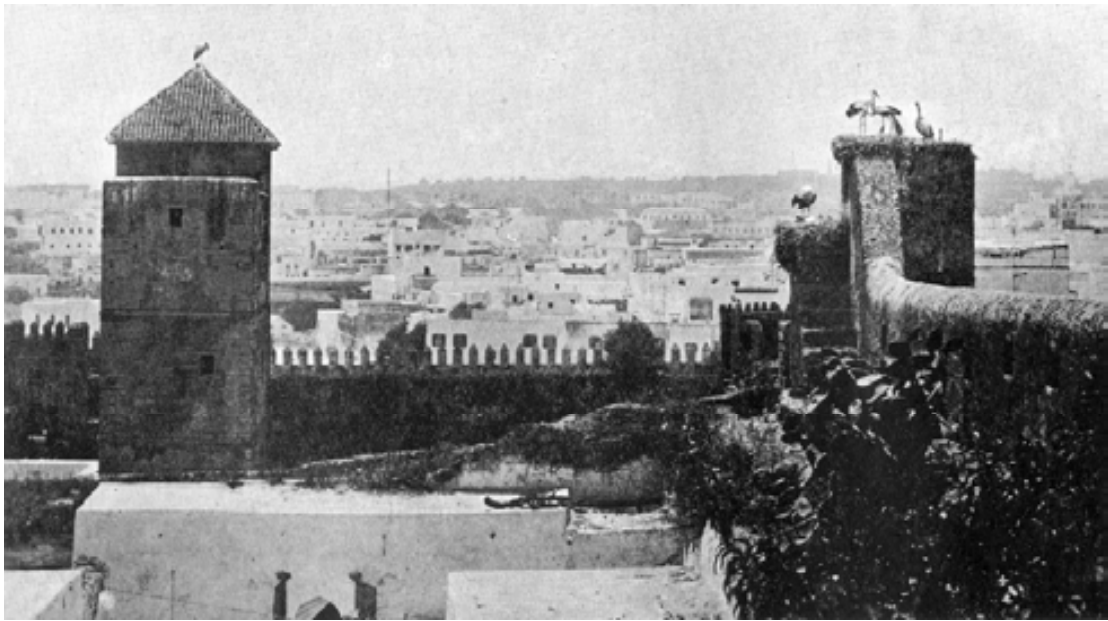


**RABAT. Una calle**

**Imatge 22.** Fotografia inclosa en el relat de Boada (1895)

Alguns dels elements heretats de l'època dels Udaies són els que singularitzen el paisatge de la ciutat [vegeu imatge 23]. D'aquesta manera, Sáenz, per exemple, inclou en el seu relat que “los Udayas, la dinastía que sintió por Rabat una predilección especial, quiso legarle una maravilla” (Sáenz, 1947: 170), feu néixer “la Kasba más poética del Mogreb y el barrio más puro y limpio de la ciudad” (Sáenz, 1947: 170).

A la vegada que altres aportacions deixen constància que “los principales y más notables monumentos de Marruecos enciérrense en Rabat. Son ellos la puerta de la cárcel y la torre de Hassán” (Boada, 1999 [1895]: 1908). De fet, la torre Hassan es convertirà en un referent paisatgístic (i turístic) de la ciutat i del país, que juntament amb la Kotubia de Marràqueix i la Giralda de Sevilla, formaran la trilogia arquitectònica de referència d'un passat compartit i reimaginat.



**Imatge 23.** Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936).

La potència visual i la singularitat de la torre (o potser la similitud amb la Giralda) farà que sigui el referent identitari de la ciutat i el monument més recordat i plasmat per la literatura viatgera, tant a nivell textual com iconogràfic [vegeu imatges 24, 25 i 26].

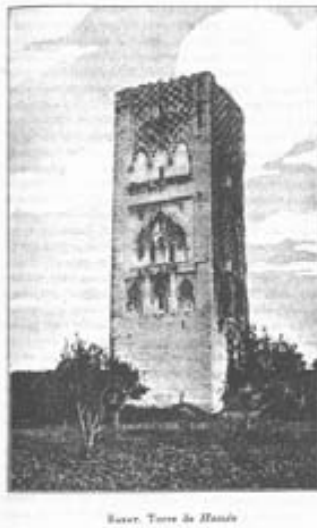


D'esquerra a dreta:

**Imatge 24.** Dibuix inclòs en el relat de Gatell (1879)

**Imatge 25.** Gravat inclòs en el relat de Boada (1895)

**Imatge 26.** Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936)



Així, Boada, per exemple, la divisa i la identifica encara lluny de la ciutat, narrant que:

“En el horizonte, la mancha negruzca y altísima de la torre de Hassán, teníamos maravillados. Allí estaba Rabat. Por la distancia que nos separaba aún de esta última población, y por la altura con que se nos presentaba la torre de Hassán desde aquel punto, comprendimos que en balde comparte con la Kutubia de Marrakeix la supremacía de los monumentos marroquíes” (Boada, 1999 [1895]: 100).

També Gatell en deixa constància explicant que “al lado oeste de la ciudad, y al borde del río, existe una bella torre cuadrada, muy antigua y bien construída, que se denomina Hassan; aquí existía en otro tiempo una gran mezquita” (Gatell, 1949: 80). D'aquesta manera, la torre Hassan serà un element que apareixerà amb constància en tot el període, tal i com ho demostra també la inclusió de la fotografia de la torre en el relat dels anys trenta de Bertrana. En aquest sentit, és de destacar com la mirada vers el monument es manté idèntica per tot el període, tal i com ho demostra el fet que tant al dibuix, com al gravat i també en la fotografia, aparegui representada de la mateixa manera.

Amb tot, les aportacions que fan referència al paisatge urbà de Rabat prestaran molta més atenció a descriure les particularitats de la modernització espacial de la ciutat que en deixar constància d'allò típicament moresc, especialment quan els viatgers procedeixen de conèixer les ciutats del Protectorat espanyol, o les tradicionals Fès i Meknès.

Així, per exemple, Jiménez de Noguera ens fa saber que “junto a la nueva Rabat está la antigua, encerrada dentro sus murallas y protegida por la vieja y soberbia Alcazaba” (Jiménez de Noguera, 1933: 22-23) mentre Tirant ens comenta [vegeu imatge 27]:

“**La Medina de Rabat té poc de notable**, sobretot després de veure les d'altres ciutats, on tenen més importància. En canvi, La Salé, barri marítim de Rabat, és força interessant. Es molt més net que la Medina de Fez; **els seus carrers, pavimentats amb portland, són netejats fàcilment**” (Tirant, 1934:50).



**Imatge 27.** Fotografia inclosa en el relat de Bertrana (1936).

El nou paisatge urbà, del qual curiosament no s'inclouen imatges, produeix la sensació i efecte de translació espacial cap allò més punter, convertint-se la ciutat marroquina en una veritable capital europea. D'aquesta manera ho manifesten algunes de les aportacions, llegim:

“Qué **extraña impresión** la de esta Rabat! **He aquí una población oriental al gusto francés**; una gran avenida de exposición con edificios suntuosos, en los que se han entrelazado los elementos decorativos de la rica arquitectura marroquí. **Todo muy nuevo, muy blanco, muy frágil... en estas nuevas construcciones**, que son a las ciudades orientales, como los hongos en un enmarañado matorral, se albergan las oficinas civiles y militares, los bancos, los restaurantes, la Residencia, el Palacio de Comunicaciones y los comercios franceses, en su mayoría, sucursales de los grandes almacenes de París” (Martínez Ferrando, 1929: 152).

Així doncs, la idea de capitalitat i dinamisme urbà de pàtina francesa s'acompanya de la presència física d'allò genuí i tradicional, el què les narratives consideren “allò oriental”: la visibilitat del Soldanat al costat de la Residència General. Se'ns informa:

“Tiene sus Galerías Lafayette y **todo el ajeteo de una moderna ciudad europea**, como le corresponde, por **ser sede y centro administrativo del Protectorado francés y actual residencia del Sultán y del Residente General de Francia**” (Jiménez de Noguera, 1933: 23).

La valoració que es fa d'aquest paisatge recull doncs, els preceptes del que era concebut com a èxit colonial. Així, per Tirant, a Rabat “tot és **nou, harmònic, resplendent de llum i de color. Una ciutat perfecta**, per la seva situació, la seva urbanització, les seves perspectives” (Tirant, 1934: 48-49). O per Martínez Ferrando, “**la urbe que da más sensación de dominio europeo, y de adaptación fácil a las corrientes de progreso moderno**. Sin embargo, ¡qué distinta fue hasta hace pocos años!” (Martínez Ferrando, 1929: 158). D'aquesta manera, la reinvençió de l'espai marroquí, ha estat una exportació del model europeu i,

“El efecto de todo esto, a decir verdad, no es desagradable, y es de admirar el esfuerzo que significa y, hasta el buen gusto que se observa de vez en cuando. Es un nuevo Marruecos que surge de las ruinas del antiguo, adaptándose, por completo, a la avasalladora corriente de la civilización universal. [...] **Hoy es la verdadera capital del viejo Imperio Marroquí**” (Martínez Ferrando, 1929: 152).

Finalment, i com passarà amb altres ciutats, alguns dels paisatges més singulars de l'enclavament evocaran a alguns dels viatgers indrets del lloc de procedència. Així, la viatgera Sáenz, deixa escrit que:

“No olvidaré fácilmente la impresión que me causó la kasba de los Udayas. **Es el rincón moro más profundamente español que nunca he visto. Parece un trozo de Andalucía** trasladado por medio del mágico tapiz, a la tierra del Mogreb” (Sáenz, 1947: 171).

La mirada viatgera relaciona amb força el territori conegut amb el territori descobert, generant en el si de la persona un exercici mental on “**tengo que hacer un esfuerzo** para creerme en Marruecos; **todo me recuerda a mi Patria**, y más que nada la limpieza asombrosa de estas calles” (Sáenz, 1947:172).



### 8.3.2.2 Casablanca

La ciutat de Casablanca, malgrat haver estat menys narrada que la presentada Rabat, serà copsada a través dels mateixos mecanismes observacionals. De fet, localitzades ambdues a la costa atlàntica, més o menys properes i inserides dins la mateixa dinàmica colonial, quedaran representades en l'imaginari urbà espanyol, com dues ciutats simètriques i paral·leles. Situada més al sud que Rabat i,

“Enmig de l'extensa plana de la Xauïa, regada pels rius Yhem i Xerrat, que fineixen en llacunes prop de l'Atlàntic; pel Nefifikh i el Malah i els més importants: Bou Skoura i Merzag, s'estén la ciutat de Casablanca, “Dar El Beida” en àrab i antigament “Anfa”, la fundació de la qual es perd en la boira dels segles” (Bertrana, 1936: 193).

Ja en l'època que la visitaren els primers viatgers, la copsaren com “una **urbe cosmopolita como Tánger**” (Pareja, 1908: 77). D'aquesta manera, es destaca que “hay en ella **mucho comercio europeo** y en sus afueras **comenzaban á construirse hoteles y casa de recreo**, como en la ciudad de que hacemos referencia” (Pareja, 1908: 77). Amb tot, per Gatell, jugant amb la toponímia, considera que “desde lejos merece el nombre que lleva, pero que vista de cerca es ya muy diferente” (Gatell, 1949 [1879]: 86).

Tanmateix, i davant d'una ciutat colonial que creix ferventment, els elements del paisatge tradicional s'hibriden amb els de nova construcció i la seva barreja impressiona, comportant que alguns dels viatgers acabin afirmant que:

“**La parte indígena ya no se sabe lo que es; [...] las mezquitas están ya como incómodas, fuera de lugar**, aplastadas por las grandes construcciones de cemento que asoman tras sus alminares, barridas por la impetuosa marejada de gentes de otras creencias, pero, a pesar de todo **¡con qué altivez resisten los minaretes tanta humillación!**” (Martínez Ferrando, 1929: 167-168).

Aquesta pèrdua d'identitat, o aquesta sobreposició d'una ciutat damunt de l'altre, acaba fent denigrar el paisatge dels llocs més emblemàtics de la ciutat. Sáenz, ens ho explica de la següent manera:

“Me pierdo en el dédalo de oscuras callejas. Un barrio parecido al que en Argel existe. Ladrones, mujeres depravadas, hasta asesinos tienen allí su hogar. En ese laberinto todos tienen entrada, menos la policía. He abandonado el barrio como una inmensa cárcel donde voluntariamente se recluyen las maleantes” (Sáenz, 1947: 153).

Algunes de les aportacions inclouen també la possible mirada o consideració de la població local respecte a la ciutat. Així, i tenint present els avatars colonialistes ocorreguts en el que es convertirà en una ciutat dinàmica del Protectorat francès, podem entendre la reflexió que inclou la viatgera Bertrana. Ella considera que “**des del 1907 Dar El Beida dels marroquins és un recó perdut, sense importància, mentre la Casablanca dels francesos és, sense cap mena de dubte, una de les ciutats més modernes i belles del món**” (Bertrana, 1936: 194). Sembla ser d'aquesta manera, que existeixen unes mirades ben contraposades a l'hora de percebre la ciutat, que responen a la dicotomia de colonitzat-colonitzador. D'aquesta manera, i concebut que d'alguna manera la mirada dels viatgers espanyols es correspon amb la dels colonitzadors, moltes de les narratives, al referir-se a la ciutat de Casablanca, afirmen que es tracta de “**el Marroc Europeu! En cap lloc no he sentit tan intensament i punyentment l'obra grandiosa i admirable, ensem que destructora, dels protectors occidentals**” (Bertrana, 1936: 194).

La nova Casablanca doncs, “dóna la sensació de **gran ciutat per qualsevol lloc que la mireu**” (Bertrana, 1936: 195). Inclús alguns la consideren com “una **ciutat definitiva**” (Tirant, 1934: 52).

Així, només “con la primera impresión, se aprecia pronto que **estamos en la principal plaza comercial e industrial de Marruecos y en su puerto más importante**” (Martínez Ferrando, 1929: 167-168). D'aquesta manera, “sus nuevas avenidas están llenas del mismo movimiento que las de cualquier ciudad moderna” (Martínez Ferrando, 1929: 167-168), fet que provoca que altres viatgers acabin afegint que “si hagués d'establir una comparació, no en trobaria altre de més encertada que la de **Marsella**. El seu port, els seus edificis, els carrers, les places, el tarannà dels habitants, tot recorda la ciutat mediterrània” (Tirant, 1934: 52). Per altres però, Casablanca serà el “París blanc” (Sáenz, 1947:150).

Tanmateix, algunes de les aportacions destaquen el “**desarrollo excesivo de Casablanca**” (Jiménez de Noguera, 1933: 24), on s'observa “gente entrando y saliendo de las oficinas y saturando el aire de la fiebre de los negocios y de la lucha por la vida **que habíamos venido a olvidar en la paz del Islam**” (Jiménez de Noguera, 1933: 24). D'aquesta manera, es pot reconèixer i visibilitzar ja en el territori marroquí, aquells elements que suposen el dany col·lateral de la fervent modernització capitalista. En aquest sentit, i d'una forma més plàstica, a Casablanca tot està en construcció. Llegim,

“Hemos llegado a una gran urbe en la que **no hay nada acabado**; faltan cosas en todas las calles y hay comercios instalados en solares, **provisionalmente**. Más que en ninguna parte, impera aquí el **cemento armado**, con cuyo material se han construido barrios enteros. Como se ha cuidado de blanquearlo todo, ahora, como nunca, le sienta bien el nombre que lleva” (Martínez Ferrando, 1929: 167).

La ciutat de Casablanca, per tant, tindrà tots els elements típics i afalagadors de la modernitat de qualsevol gran ciutat:

“El port, amb els grans i moderns transatlàntics; els altíssims dipòsits i carregadors automàtics de blat; els clubs nàutics; les amples vies amb moviment de vehicles constant; els barris administratius, on la sumptuositat dels edificis us admira; els carrers comercials amb botigues modernes, ben il·luminades; grans hotels; restaurants de totes categories; salons de te... També hi admirareu la piscina més gran del món, en construcció; l'estació de T.S.F; el Camí de Ferro; el camp d'aviació; els barris burgesos amb xalets dels estils més agosarats, entre arbustos i flors...” (Bertrana, 1936: 195).

Però també apareixen aquells que no sempre ho són tant, però que a la vegada també són inherents al procés d'urbanització moderna de la ciutat, i que moltes de les mirades viatgeres sistemàticament ho invisibilitzen. Llegim:

“Però el que més sorprèn Dar El Beida és **El Bushir**, la ciutat del plaer, el barri reservat, “el pou dels petons” segons un modern escriptor. Prop de tres mil prostitutes hi romanen enclaustrades. [...] Constitueix una altra curiositat d'aquesta població “**Bidon Ville**”, la ciutat de les llaunes, situada a un extrem de Casablanca. [...] Ocupa una extensió considerable [...] aquell pintoresc barri alberga uns set mil éssers de la casta més inferior de la ciutat” (Bertrana, 1936: 196).

Com una cosa sorprenent a les ciutats marroquines, Casablanca, s'especialitzarà en demostrar en el seu espai urbà, la seva cara més ociosa. En aquest sentit, la viatgera Sáenz, apunta que,

“Desparrama por las calles un número de cafés que ni contarse pueden. Estos cafés dan alegría a la vida de la ciudad, y por si con esto no bastara, acepta también la que le brindan los numerosos dancings. Dancings y cabarets. (...) Los cines soberbios decoran las fachadas de sus inmensos edificios con el anuncio de la película en cartel, y **la Plaza de Francia, donde un reloj típico marca las horas veloces que se deslizan por Casablanca, indica el límite de la ciudad europea con la indígena**” (Sáenz, 1947: 151).

El paisatge colonial de la ciutat, s'apropia, al cap i a la fi, del de la tradicional. Així, “com totes les ciutats marroquís, té la seva Medina i la seva barriada europea. Aquesta, d'una importància extraordinària, i aquella obligada a recular cada dia per les reformes que es van realitzant” (Tirant, 1934: 52). Tirant, en aquesta línia més regeneracionista explica que,

“Per aixoplugar els habitants indígenes, les cases dels quals deuen ésser derruïdes, el Municipi ve construint una nova Medina, amb totes les comoditats, conservant, però, tot el caràcter i les tradicions dels indígenes, en tot, menys en quant a la netedat i higiene, que ho són absolutes” (Tirant, 1934: 52).

Casablanca, també esdevé una ciutat que necessita distraccions per la seva població provinent de la metròpolis. El seu paisatge, des d'aquesta perspectiva, recull que “en Casablanca la gente se desborda. Y es que Casablanca trabaja. Trabaja para divertirse a su gusto por la noche” (Sáenz, 1947: 149). Tant és així, que Sáenz arriba a apuntar que “es el lugar del mundo donde más puede disfrutar un **hombre soltero** y... con ganas de divertirse. **Encontrará lo que ni en París ha podido lograr: lo exótico**” (Sáenz, 1947: 155). Essent així, explica que:

“Los cabarets casablanquinos tienen más “salsa”; muchísima “más salsa”; incomparablemente más. **Encarnan el desenfreno de la civilización blanca, con todos sus escándalos y su desvergüenza, y las languideces, las lascivas costumbres y los vicios orientales**” (Sáenz, 1947: 158).

Sembla doncs, que la combinació dels elements típics d'allò oriental a l'estil més occidental, triomfa en el gust viatger espanyol. Essent així,

“**Casablanca, en pocos años, ha hecho el milagro de convertirse en la mejor ciudad de África.** Argel quedó a la zaga, igual que el Cairo. Casablanca ha lanzado hacia el cielo la mole de sus edificios y las agujas de sus iglesias. **Casablanca es la ciudad del gusto. En la ciudad árabe, sus misterios milenarios, con los que siempre ha vivido. En la ciudad moderna, el más refinado confort, los adelantos más recientes**” (Sáenz, 1947: 152).

### 8.3.3 Marràqueix, la ciutat africana vertadera

La ciutat de Marràqueix, durant molt temps anomenada com *Marruecos* (igual que el país), és visitada principalment a principis i a finals del període que s'analitza. Aquest fet es pot explicar, en part, degut a que imaginada inicialment com la ciutat purament africana, d'accés difícil i reclosa en ella mateixa, només podia ser visitada en clau diplomàtica, convertint-se, pel primer període, en la “ciutat de les ambaixades”<sup>63</sup>. Amb l'acceleració del procés colonial i el repartiment del Marroc en dos protectorats, molta de la presència viatgera espanyola es centrà en recórrer quasi exclusivament la seva àrea d'influència; però a partir de les acaballes dels anys 20 del segle XX, amb l'augment i millora de les comunicacions junt amb l'obertura –forçada– del país a Europa, i, amb l'increment de tot tipus de desplaçament, la ciutat de Marràqueix torna a ser visitada per turistes i aventurers. Així, l'imaginari espanyol de Marràqueix durant el període d'anàlisi queda diferenciat en dues etapes clares: de la guerra d'Àfrica a l'ambaixada de 1900, i de 1928 –postpacificació– fins a final del període.

La ciutat de Marràqueix recollirà tots els contrastos més extrems que genera trobar-se amb allò llunyà i diferent: serà la ciutat més exòtica, però també la més inhòspita. Al mateix

<sup>63</sup> Es posa de relleu el tema de la renovació i ampliació de la xarxa diplomàtica espanyola de gran impuls després de la Guerra d'Àfrica relacionat estretament amb l'apogeu de l'imperialisme europeu vuitcentista vers Àfrica.

temps, el seu imaginari tindrà unes mires territorials més extenses, destacant-ne la singularitat de les seves contradiccions. Marràqueix, d'aquesta manera, representarà el sud i significarà un espai fronterer; serà la ciutat de més enllà dels Atlas i on quedarà palesa amb més força, la idea del desert.

Marràqueix, com Xauen, romandrà immersa en l'aurèola del què és desconegut. Una sensació que s'acaba transformant en una espècie d'embolcall mental altament susceptible de fer aflorar estratègicament allò que la consciència diferencia i que ho fa passar, sovint, pel tamís de la divagació d'entre allò passat, recreat i imaginat. D'aquesta manera, el què és desconegut és estrany, i pot acabar esdevenint misteriós, com ho manifesta el diplomàtic Mitjana al començar el viatge que l'ha de portar a Marràqueix. Escriu:

“Marchamos hacia lo **desconocido**, volvemos la espalda á la vieja Europa, y vamos en busca de civilizaciones **extrañas**, de mundos casi **ignorados**. ¡Marrakesh! **Mi fantasía, excitada por esta palabra, empieza á soñar**” (Mitjana, 1905: 13).

Marràqueix fa somniar. D'alguna manera, l'alteritat espacial –i el viatge en si-, s'acompanya d'una explosió de la fantasia, al llindar entre el què és conegut i desconegut, creant una frontera imaginària de temàtica espacial. Així, Mitjana procedeix el seu discurs, explicant que:

“Dicho nombre [Marrakech] me despierta en mí vagos recuerdos de poesía romántica, y los patios de la Alhambra y los jardines del Generalife, los gallardos héroes musulimes y las huirías del profeta, los misterios del harén y la luchas de los guerreros, las venganzas terribles y misteriosas, los dramas sangrientos, los artificios políticos, las sutilezas del ingenio, en una palabra, **todas las memorias de la historia y de la leyenda se agolpan confusamente á mi memoria, prometiéndome un sin fin de emociones nuevas y extraordinarias**” (Mitjana, 1905: 13).

Tal i com es desprèn de la cita, allò desconegut incita a divagar i, a voltes, incita també a traspassar la frontera cap a la territorialitat d'allò imaginat i preconcebut, com clarament ho manifesta Mitjana. Essent així, l'imaginari que desperta la ciutat de Marràqueix recull tota una sèrie d'elements que fan augmentar d'una manera o altra, l'alteritat espacial, però també la cultural i religiosa, com ho evidencia el viatger San Martín en enunciar la dificultat d'accés a la ciutat:

“Como no vaya acompañando al embajador de una nación muy respetada, ó no reniegue de la religión de sus padres, **ningún cristiano visitará aquella ciudad desconocida. El que lo pretendiera, hallaría la muerte en el camino, mucho antes de llegar á ella**” (San Martín, 1870: 251).

La idea de desconeixement també porta inherent la idea de manca de civilització i, pel cas que es treballa, la de fanatisme religiós. D'aquesta manera, l'alteritat religiosa-social comporta un sentiment de por vers la diferència que es tradueix pels viatgers-lectors, en una manca de seguretat: els territoris musulmans desconeguts (o sense presència europea) quedaran envoltats d'una perillositat extrema pel cristians.

En referir-se a l'emplaçament de la ciutat, molts dels viatgers deixen constància que “és la capital del Sud del Marroc i **té un emplaçament ideal**” (Tirant, 1934: 53), reconeixent que “els moros sabien molt bé de triar els llocs on edificar llurs ciutats” (Tirant, 1934: 53), i, inclús afirmant que “no es de extrañar que los **árabes** consideren el valle del Tensif como uno de los **lugares más bellos del mundo**” (Mitjana, 1905: 48). El paratge on s'ubica la ciutat, doncs, és ben singular i, per tant, “l'aspecte

de Marrakesh és dels que difícilment s'obliden” (Tirant, 1934: 53). El panorama ens queda descrit de la següent manera:

“Al fondo, cerrando el horizonte por el **Sur**, las altas montañas del **Atlas**, siguiendo sus cumbres, siempre cubiertas de nieve, hasta el cielo: á los pies de la cordillera, el fertilísimo **valle** que riegan los ríos Tensif é Issyl; en el centro del valle, una inmensa mancha verde oscuro; el gran **bosque de palmeras**; y en medio del bosque otra mancha más pequeña de color rojizo: **la ciudad**, Marrekesh-el-Amhrra” (Mitjana, 1905: 47).

Les aportacions que ens remetien a la ciutat de Marràqueix ho fan relacionant-la inherentment amb el seu entorn paisatgístic, d'unes característiques úniques que, a la vegada, la singularitzen i li donen personalitat. Així, al referir-se a la ciutat, es serviran tant de la imatge plàstica del desert –acompanyats de camells i palmeres– com de la potència visual de les muntanyes de l'Altas –que permeten l'existència de la ciutat oasi-. La combinació d'aquests elements suposa per Gatell que:

“Los aldeaños de Marruecos no tienen desagradables vistas: un cielo claro, un aire puro, el Atlas cercano, mucho agua, árboles frutales, y sobre todo las palmeras; **la presencia de una palmera embellece un paisaje: es un árbol poético**” (Gatell, 1949 [1879]: 1908).

La palmera es convertirà, doncs, en un element paisatgístic clau i d'una alta càrrega simbòlica per la mirada viatgera. Serà també, com clarament ho manifesta Gatell, un arbre profundament evocador. Així, per Jiménez de Noguera, “un **soberbio bosque de palmeras**, que es una **sorpresa y un refrigerio** para nuestros ojos [...], anuncia la proximidad de Marrakech. Esbeltas y tupidas palmeras lanzan sus arcos de verdor hacia el cielo y **nos traen el recuerdo de nuestro Elche**” (Jiménez de Noguera, 1933: 27). La palmera, al mateix temps, és senyal de proximitat del desert, imatge que representarà el sud, Àfrica i també, el paisatge de Marràqueix. En aquest sentit, la viatgera Sáenz constata que:

“**Allí, esa imagen africana, puramente africana, la tendréis en todo su apogeo.** Las palmeras rodean a Marraquech en un cinturón de palmas rumorosas, mecidas por el viento. Y si internándoos en este bosque continuáis sin interrupción durante un par de horas os sorprenderá la **imagen del desierto**” (Sáenz, 1947: 163).

L'imaginari del sud del Marroc queda estretament relacionat amb el color i la calor del desert, amb les palmeres, i amb tota una sèrie d'elements i sensacions que exotitzen el paisatge i la imaginació de la geografia meridional marroquina. En aquesta línia, apareix la idea de la ciutat miratge, que la viatgera catalana Aurora Bertrana ens narra explícitament:

“Podría creure's un **miratge** format per l'evaporació d'aquella **terra rogenca castigada per un sol roent**. Però el núvol blau es va canviant en verd i a poc a poc **destrio l'encis maragdi de l'oasi**. És Marràqueix” (Bertrana, 1936: 209).

Al mateix temps, Marràqueix és l'entranya del Marroc, “la **soberana** indiscutible del Mogreb” (Sáenz, 1947: 160) la “capital” del Sud amb una llarga i significativa trajectòria històrica: “Marruecos, ciudad fundada por el Sultán des los almaravides dió nombre á uno de los reinos en que el Magreb se dividía” (Benítez, 1899: 27). Marràqueix, d'aquesta manera,

“És un **oasi**, que originàriament estava poblat d'oliveres, fins que arribaren els almoràvids, convertits a l'Islam [...] convertint-lo en un **centre polític d'un imperi** que es dirà Marrakech, és a dir el Marroc, començant per aixecar els dos monuments més representatius d'un **poble guerrer i religiós: la Kasbah i la mesquita**” (Esteve, 1996 [1932]: 243).

Serà, doncs, la ciutat entranya, la ciutat oasi i “la **roja ciutat dels sahàrics**, rival de la burgesa Fes” (Bertrana, 1936: 209). Marràqueix és una ciutat imperial important, que dins la jerarquia urbana

del sud del Marroc, gairebé no tindrà competència. Sáenz, en aquest sentit, traça la següent comparació: “Meknes y Rabat pudieron conocer bajo Ismael y los Udayas días de gloria; pero sólo la santa Fez y este **rojo Marrakech**, que hoy visito, se repartieron las glorias de indiscutibles **capitales**” (Sáenz, 1947: 160).

A finals del segle XIX però, encara era una ciutat força desconeguda pels europeus: “esa inmensa capital cuya existencia aún ignoran muchas personas” (San Martín, 1870: 144). Per molts, “una **ciudad populosa é inhospitalaria**, enteramente cerrada al comercio y á toda idea civilizadora, que **yace soñolienta, aletargada y triste entre las palmeras de sus jardines**” (San Martín, 1870: 144). En aquest sentit, les primeres aportacions que fan referència a la ciutat consideren “**lejano, muy lejano aún el día en que las puertas de esta misteriosa ciudad se abran para el viajero curioso ó industrial, el nombre cristiano será indudablemente allí aún durante muchos siglos, objeto de ódio tenaz é incalificable**” (San Martín, 1870: 144). Les primeres percepcions recalquen la idea de llunyania espacial, però també, la sòcio-temporal. La ciutat i els seus habitants es troben lluny de la idea de civilització europea. En conseqüència, la mirada viatgera occidental fa aflorar amb més contundència la idea d'alteritat, convertint el paisatge de la ciutat en quelcom inhòspit i fanàtic, una combinació, que les narratives valoren repulsivament. En aquest sentit, queda manifesta implícitament la idea que comparteixen els viatgers, en la qual el domini colonial europeu (o més específicament francès, espanyol o anglès) suposa per tot occidental, més seguretat i per tant, menys perill en el desplaçament.

Els primers viatgers, tots ells homes, conceberen la ciutat presos per l'espant i la sorpresa d'allò tant extremadament nou i diferent. Essent així, per alguns, Marràqueix “**no ofrece nada de notable. [...] su aspecto es triste y casi desolado**” (San Martín, 1870: 167). San Martín enuncia que “si yo debiera darle nombre a aquella ciudad, la llamaría la **ciudad del sueño**; tan grande es el tristísimo silencio que en ella reina generalmente” (San Martín, 1870: 169). Tant el devia impactar Marràqueix que, fins i tot, acabà titulant “*Ciudad del sueño*” el seu llibre de viatges. De la mateixa manera, les impressions que li generà la ciutat, visitant-la formant part de la comitiva oficial de l'ambaixada d'Espanya, el portaren a afirmar que “más que la corte de un poderoso monarca, parece un **poblachón medio despoblado próximo a quedar convertido en ruinas**” (San Martín, 1870: 168). Aquesta idea queda reforçada amb l'aspecte que recull de l'espai públic. Diu que,

“En las **sucias y tortuosas** calles de Marruecos, y andando pausada y silenciosamente, solo se ven algunas moras cubiertas de pies á cabeza con sus blancos jáiques, judíos que se descalzan al pasar frente a la casa de algun personaje moro, y graves musulmanes repasando tranquilamente las cuentas de su rosario” (San Martín, 1870: 182).

Des dels inicis i des d'un punt de vista morfològic, la ciutat queda fragmentada als ulls dels viatgers. Gatell, a mitjans del segle XIX, la divideix de la següent manera: “de todo el conjunto de Marruecos se pueden hacer tres grandes divisiones: **la ciudad (medina) al norte; la kasba, en el centro, y los jardines del Sultán, al sur**” (Gatell, 1949: 109). Al mateix temps, l'element comú que envoltarà les diferents seccions serà la seva roja muralla [vegeu imatges 28].



D'esquerra a dreta:

**Imatge 28.** Fotografia inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936).

**Imatge 29.** Fotografia inclosa en el relat d'Aurora Bertrana (1936).

Així, si bé Marràqueix, “como todas las del Imperio, está amurallada para evitar cualquier ataque de las kabilas sublevadas” (Benítez, 1899: 27), també circumda un espai urbà que engloba “toda una variedad de paisajes, tipos y sensaciones tan inéditas, que podemos asegurar que la impresión más genuina y característica del desierto, en lo que tiene de típico y de salvaje, **la hemos recibido al pie de estas rojas murallas de Marrakech, que nunca podremos olvidar**” (Jiménez de Noguera, 1933: 28-29).

En relació als jardins del Soldà [vegeu imatge 29], també s'uneixen aquells referents típics ja presentats del paisatge típic de Marràqueix.

“Ante nuestros maravillados ojos se extienden **mares de verdor y jardines de ensueño**; naranjos y limoneros que embalsaman el aire; rosas, jazmines y madreselvas; grupos de **esbeltas palmeras meciéndose** al aire para acercarse y contarse sus secretillos; una tierra polvorienta, y ya todo cuanto sobresale, y abarca nuestra vista, **rojo, de un rojo de ocre moreno y cálido que armoniza maravillosamente con el intenso azul del cielo y el verdor de sus jardines**” (Jiménez de Noguera, 1933: 28).

Com passarà a altres ciutats del Marroc, Marràqueix també creixerà i es modernitzarà sota el paraigües de la protecció colonial francesa, i alguns viatgers i ja viatgeres, en deixaran constància. L'estudiant Esteve, al 1932, ens fa saber que “arribarem a Marrakesch, **ciutat exclusivament indígena**, en la qual mal es podia acomodar un europeu” (Esteve, 1996: 242). Daniel Martínez, el valencià que només viatjà per la zona d'influència francesa, ens descriu l'arribada a la ciutat al 1928 d'una altra manera:

“Pasamos entre las primeras filas de **pinos urbanos, paseos solitarios, casitas bajas de europeos. Calles anchas en construcción**. Arbolado. Una torre muy alta. Más árboles de jardín. Una calle moderna. Una plaza en fiesta... el Oriente de colores abigarrados, apagados por las sombras que llegan, con mezcla discordante de ruidos, y sonidos, y estrépitos de todas clases... **Algarbía de infierno... Confusión. Es increíble haber encontrado tierra habitada después del inacabable paisaje estepario** [...] Ha pasado la pesadilla agobiante” (Martínez Ferrando, 1929: 181).

Si bé Esteve ens recorda que Marràqueix és encara una ciutat ben indígena, Martínez ens deixa constància de la presència europea a la ciutat, concretament de l'existència de la ciutat suburbial-colonial. Al mateix temps, també plasma l'arribada al caòtic i calorós Orient, que genera al viatger tota una amalgama de sensacions noves que li acaben creant confusió. Uns anys més tard, Bertrana, al aproximar-se a la ciutat narra que “no descobrim sinó els palmeres immensos que la volten i el pas feixuc i harmònic dels primers **camells. Visió que esperàvem anhelosos**”

(Bertrana, 1936: 209). Com a ciutat africana que és, molts d'aquells que s'hi desplacen esperen trobar tots aquells elements que configuren el seu imaginari en relació a l'Àfrica profunda. Tanmateix, però, procedeix i segueix explicant que “a mesura que l'automòbil s'endinsa per les primeres avingudes urbanitzades neix la inevitable **desil·lusió, la recança inútil, dels danys occidentals, imprimint petjades destructores damunt la terra d'Àfrica**” (Bertrana, 1936: 209). L'existència d'una ciutat colonial al bell mig de la ciutat oasi crea un gran desencís a la viatgera, que sovint renegarà de trobar-se a Orient, allò que detesta d'Occident.

Per altres però, la ciutat de Marràqueix,

“Representa el tránsito entre Marruecos y el Sudán, y es por su envidiable situación y **por su rara originalidad la Meca y París de las tribus bárbaras**, que bajan de las estribaciones del Atlas a orar en la paz de sus mezquitas llenos de religioso misticismo o ansiosos del placer que les ofrecen con sus mil guiños de luz los cafés y lugares fáciles en que, danzarinas y adolescentes de todos colores, bailan moviendo el vientre y canturreando monótonas melodías” (Jiménez de Noguera, 1933: 27).

La consolidació de la presència francesa a la ciutat s'acompanya per tant, de la construcció d'una nova ciutat suburbial. Marràqueix doncs, “té una **ciutat nova**, atraient com totes, i una **Medina importantíssima**” (Tirant, 1934: 54). Per Esteve, “el **barri europeu** de Marrakech era molt **reduït i estava apartat, com tement a la ciutat indígena**, d'un **fanatisme religiós** que recorda els temps de les guerres santes de l'Islam” (Esteve, 1996: 243). Tirant, per la seva banda, també esmenta que existeix “**nombroses mesquites, fondaks i una plaça espaiosa que separa el barri europeu de l'indígena**, justa de proporcions i limitada per harmònics edificis” (Tirant, 1934: 54- 55).

En relació al barri indígena, Bertrana, el descriu de la següent manera:

“La **vella ciutat imperial** és un **pilot de cubs roigs**, desordenats, sobreposats o en files asimètriques, cuits i recuits pel sol, dins dels quals i entre els quals **les passions dels moros** (amor, mercat, política) no deixen lloc a l'expansió de la natura. [...] Alternen l'oració amb el negoci, la política amb la luxúria! (Bertrana, 1936: 211-212).

Troband-se allí “vagava sense rumb pels vells i estrets carrers ròncs, pelats, inhospitalaris, cercant l'emoció, ensumant els caires pintorescos” (Bertrana, 1936: 210) i després, ens acaba relatant que “**fou a Marraqueix on vaig adonar-me dels violents contrastos que caracteritzen el Marroc**. Entre els jardins més encisats s'amaguen les misèries més terribles” (Bertrana, 1936: 210-211). Talment en aquest passeig, i com a preludi del títol del seu llibre, experimentà allí, tot allò sensual, però també fanàtic.

Malgrat les transformacions físiques ocorregudes amb el pas del temps i l'evolució de les mirades d'aquells que s'hi desplacen, hom coincideix en recalcar el “**soberbio** panorama el de esta ciudad” (Sáenz, 1947: 160), la qual “dominada por los gallardos y elegantes **minarettes** de sus mezquitas” (Mitjana, 1905: 47) hi “descuella como reina y señora la primorosa construcción, rival de la Giralda sevillana, la gran torre edificada por Jacob Almansor el victorioso: **la famosa Kotubia**” (Mitjana, 1905: 47-48). Així,

“Y dominando este rojo mar de techumbres, torreones y minarettes, la hermosa Kotubia, **la torre gemela de la Giralda**, se alza grácil y morena, más desprovista de adornos que nuestra paisana, pero también más a tono con el paisaje, como una más entre las jóvenes danzarinas de desnudo cuerpo bronceado, que trezaron sus bailes para nosotros en las inolvidables noches de Marrakech” (Jiménez de Noguera, 1933: 28).

La torre de la mesquita principal de Marràqueix es configura en la narrativa viatgera espanyola com l'element més admirat i destacat del paisatge de la ciutat. L'anàlisi de les aportacions iconogràfiques també ho constaten, prestant a més, tota la seva detallada evolució tècnica. La primera [vegeu imatge 30] és un dibuix del propi viatger Gatell. La



segona, cronològicament parlant [vegeu imatge 31], és un gravat inclòs en el relat de Boada i, finalment la tercera [vegeu imatge 32] una fotografia feta durant la visita turística a la ciutat al 1933. Les tres aportacions, emfatitzen la singularitat de la construcció religiosa i la visibilitat de la seva torre, immutable al pas del temps.



**Imatge 30.** Dibuix inclòs en el relat de Gatell (1879)



La Koutubia



D'esquerra a dreta:

**Imatge 31.** Fotografia inclosa en el relat de Boada (1895).

**Imatge 32.** Fotografia inclosa en el relat de Jiménez de Noguera (1933).

Paral·lelament, un altre dels espais més significatius i singulars de la ciutat, serà la plaça Djemaa el Fnà, que queda descrita com:

“Aquesta esplanada justament cèlebre amida cent cinquanta metres de llargada per cent d’amplada i és un dels **llocs més pintorescos del món**. [...] Si Marraqueix és el centre comercial, polític i atractiu de tot el sud, des del Sudan fins a Tadla, de l’Oceà fins a Tafilalet, la plaça Djemaa El Fnà ho és de la ciutat” (Bertrana, 1936: 214).

Al mateix temps, el seu caràcter pintoresc queda acompanyat d’un bullici espectacular. Jiménez de Noguera ho comenta de la següent manera:

“Entre las anchas avenidas, la amplia plaza de Djmaa el-Fnaa, hervidero de mercaderes de ganado y de gibas de camellos, con los corros de los músicos que tocan el gembri y bailan, vestidos de mujer, los encantadores de serpientes con el acompañamiento de sus panderos y los tenderetes” (Jiménez de Noguera, 1933: 31).

Finalment, la necessitat d’immortalitzar turística i fotogràficament, tot allò tant diferent dels paisatges quotidians dels viatgers, acaba generant per part dels viatgers/es, un cert rebuig vers el mestissatge i la construcció d’un paisatge híbrid a cavall entre Orient i Occident. Aquest fet, ho il·lustra a la perfecció l’enujosa situació que visqueren la viatgera Jiménez de Noguera i els seus acompanyants. Llegim-ho:

“Y a propósito de esta civilización y estas necesidades, que van infiltrando el contacto con los europeos, recuerdo que al abandonar con pena la ciudad oasis, quisimos tomar una última foto de su torre y sus murallas, se ofreció un complaciente moro a retratarse junto a nosotros para dar más visión de realidad a nuestro recuerdo, pero... ¡horror!... **se acercó con su flamante bicicleta, y fue grande su desengaño al ver que rechazábamos lo que era su orgullo**, sin que pudiera el pobre imaginar el gracioso anacronismo que significaba su moderna máquina junto a las piedras milenarias que cubre el polvo de los siglos” (Jiménez de Noguera, 1933: 31).

## Referències bibliogràfiques

Amor y Mayor, Fernando (1859). *Recuerdos de un viaje a Marruecos*. Sevilla: Imp. La Andalucía.

Antón del Olmet, Luis (1916). *Marruecos: de Melilla a Tánger*. Madrid: Juan Pueyo.

Benítez, Cristóbal (1899). *Mi viaje por el interior del África*. Tánger: Imprenta Hispano-arábiga de la Misión Católico-española.

Bertrana, Aurora (1936). *El Marroc sensual i fanàtic*. Barcelona: Edicions Mediterrània.

Boada y Romeu, José (1999). *Allende el Estrecho: viajes por Marruecos (1889-1894)*. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud, Deporte y Turismo y Ceuta: Consejería de Cultura. [Edición facsímil con introducción de Vicente Moga Romero].

Burgos Seguí, Carmen de (1912). *En la guerra. Episodios de Melilla*. València: Sempere i Cía.

Cabrera Latorre, Ángel (1924). *Magreb-el-Aksa. Recuerdo de cuatro viajes por Yebala y por el Rif*. Madrid: Editorial Voluntad.

Calvet, Agustí [Gaziel] (1891). *Tots els camins duen a Roma: història d'un destí (1893-1914). Memòries*. Barcelona: Edicions 62 i La Caixa. [El viatge és de l'any 1909. La primera edició és de l'any 1958].

Collèl Bancells, Jaume (1921). *Dels meus recorts africans*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Dantín Cereceda, Juan (1914). *Una expedición científica por la zona de influencia española en Marruecos*. Barcelona: Casa Editorial Estudio.

Eguilaz, Juan Antonio de (1913). *Un viaje por Marruecos*. Jaén: Tipografía del Pueblo Católico.

Escamilla y Rodríguez, Antonio M. de (1927). *Marruecos visto y soñado*. Barcelona: Artes Gráficas Carlos Sabadell.

Esteve Gálvez, Francesc (1996). *El goig de créixer*. Castelló: Server de publicacions de la Diputació de Castelló [inclou el relat del seu viatge al Marroc].

Gavira, José (1949). *El viajero español por Marruecos, Don Joaquín Gatell el "Kaid Ismail"*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Jara, Alfonso (1903). *De Madrid a Tetuán*. Madrid: Ricardo Fe.

Jiménez de Noguera, María del Carmen (1933). *Por tierras de Africa*. Valencia: Tip. La Gutenberg.

Juarros Ortega, César (1922). *La ciudad de los bellos ojos. Tetuán*. Madrid: Mundo Latino.

Martínez Ferrando, Daniel (1929). *Ciudades marroquíes a través del Mogreb*. Barcelona: Cervantes.

Mitjana, Rafael (1905). *En el Magreb-El-Aksa: viaje de la Embajada Española a la corte del sultán de Marruecos en el año 1900*. València: F. Sempere i Cia.

Montero y Gutiérrez, Eloy (1913). *Marruecos. El pueblo moro y el judío. Tipos, paisajes, usos, costumbres, instituciones religiosas y jurídicas; la acción de España en el Magreb*. Salamanca: Tip. Popular.

Murga, José María de (1994). *Recuerdos marroquíes del moro vizcaíno*. Markina-Xemein: F. Verastegui.

Muro Goiri, Ángel (1891). *Ocho días en Tánger: impresiones de un viaje agradable y corto de cuatro buenos amigos, sin equipaje*. Madrid, Tip de los Huérfanos.

Otero Rotundo, Santiago (1930). *En el corazón del Rif. Impresiones de viaje efectuado a la Zona del Protectorado español y plazas de soberanía en Marruecos*. Ceuta: Revista África.

Pareja Serrada, Antonio (1908). *Tres meses en Marruecos. Memorias de un viaje a las misiones de África*. Madrid: Imp. de Espinosa y Lamas. [utilitza el pseudònim Abou.Djebel].

Prats Escudero, Santiago (1915). *Por Andalucía y Marruecos: panoramas, monumentos, tipos, costumbres, tradiciones y rarezas de estos dos pueblos*. Salamanca: Calatrava.

Sáenz-Alonso, Mercedes (1947). *Del molino al minarete: viajes por Holanda y Marruecos*. Madrid: Afrodisio Aguado.

San Martín, Antonio de (1870). *La ciudad del sueño: viajes al interior de Marruecos*. Madrid: Urbano Manini.

Sánchez Pérez, Andrés (1925). *Cosas de moros. Impresiones rápidas del campo y de la ciudad*. Toledo: Imp. Escuela Tip. y Enc. del Colegio de María Cristina.

Tirant, Ivan (1934). *Del Tibidabo a l'Atlas i tornada. Impressions d'un viatge al Marroc*. Barcelona: Editorial Eugenio Subirana.

Zulueta Gomis, Josep (1916). *Impresiones de Ríf*. Barcelona: Tip. Gráficas José Sabadell.